

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

МИСЬКА РОМАН ГРИГОРОВИЧ

УДК 902 (477.84) “12/13”

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКА ЗЕМЛЯ В ХІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІІІ СТ.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник

КОЗАК ДЕОНІЗІЙ НИКОДИМОВИЧ

доктор історичних наук,

професор

ЛЬВІВ – 2009

ЗМІСТ

Список скорочень	3
Вступ	4-9
Розділ 1. Історіографія та джерела	10-42
1.1. Історіографія	10-31
1.2. Джерела	31-42
Розділ 2. Давня Теробовля	43-93
2.1. Топографічна характеристика	43-45
2.2. Передумови виникнення та зародження літописного міста	45-65
2.3. Теробовля в XI – першій половині XIII ст.	65-93
Розділ 3. Формування та межі Теробовлянської волості	94-142
3.1. Теробовлянська волость в ранньому середньовіччі	94-109
3.2. Поселення княжої доби (XI – перша половина XIII ст.). Межі Теробовлянської волості	109-142
Розділ 4. Політичний і економічний розвиток Теробовлянської волості, духовна культура населення	143-193
4.1. Політичний розвиток	143-156
4.2. Економічний розвиток	156-175
4.3. Духовна культура населення	176-193
Висновки	194-197
Додатки	198-321
Список використаних джерел	322-353

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВУ – Археологічні відкриття в Україні.

АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету.

АО – Археологические открытия.

АП – Археологічні пам'ятки.

БКМ – Борщівський краєзнавчий музей.

ЗКМ – Заліщицький краєзнавчий музей.

ЗНТШ – Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.

ЛБ – Літопис Борщівщини.

ЛІМ – Львівський історичний музей.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України.

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.

СА – Советская археология.

ТКМ – Тернопільський краєзнавчий музей.

УІЖ – Український історичний журнал.

МААЕ – Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.

МАК – Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

WA – Wiadomości Archeologiczne.

ZOW – Z otchłani wieków.

ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.

ВСТУП

Здобуття Україною державної незалежності й кардинальні зміни в суспільстві відкрили нові перспективи для розвитку історичного пошуку. Низка проблем, які раніше вважалися несуттєвими або неперспективними, сьогодні викликають інтерес дослідників. До цього часу в історіографії залишається малодослідженою княжа доба, зокрема проблеми дослідження окремих князівств, які існували на українських землях. Одним з таких було Теробовлянське князівство¹, яке сформувалося у кінці XI ст. навколо літописної Теробовлі та її округи. Без висвітлення цього питання неможливо повноцінно проаналізувати умови та етапи становлення Галицької землі в цілому.

Проблема історії Теробовлянського князівства постала в історіографії ще у XIX ст., але до цього часу її досліджували спорадично, в основному розрізнено історики та археологи. Перші через фрагментарне висвітлення регіону в письмових джерелах переважно розглядали його як складову Галицького та об'єднаного Галицько-Волинського князівств. Увага археологів здебільшого була прикута до окремих городищ, селищ, могильників тощо. У багатьох випадках історики зовсім не використовували дослідження археологів. Історики попередніх періодів (Д. Зубрицький, А. Петрушевич, І. Шараневич, М. Грушевський, І. Крип'якевич) практично повністю вичерпали можливості письмових джерел, але не змогли відтворити цілісну картину розвитку регіону. Археологи (Л. Чачковський, Я. Пастернак, Б. Тимошук та ін.) займалися переважно накопиченням матеріалу. Було нагромаджено також певні матеріали зі сфрагістики, нумізматики та інших допоміжних дисциплін. Усе це, а також власні археологічні дослідження дисертанта дозволяють не лише поставити, але й частково вирішити чимале коло питань дослідження Теробовлянського князівства.

Актуальність теми зумовлена потребою комплексного вивчення духовної культури населення та політичного й економічного розвитку Середнього Подністров'я в XI – першій половині XIII ст. і створення узагальненої картини

генези Теробовлянського князівства. Роз'язання цих завдань дозволить заповнити одну з прогалин сучасної історіографії.

У зв'язку з фрагментарним висвітленням досліджуваного регіону в середньовічних письмових джерелах вивчення державотворчих процесів базується перш за все на археологічних пам'ятках (городища, селища, могильники княжого періоду). Важливим є встановлення системи взаємозв'язків між цими групами пам'яток та системи заселення регіону в цілому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи є складовою частиною наукових досліджень кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка (до 2004 р. кафедра археології, античності та середньовіччя) та пов'язана з держбюджетними темами кафедри: у 2002–2004 рр. – “Історія та культура населення Центрально-Східної Європи від найдавніших часів до XVII ст.”, з 2004 р. – “Історія та культура населення басейну Верхнього Дністра, Західного Бугу та Стиру від найдавніших часів до епохи середньовіччя” (0105U4004938).

Мета дослідження: виявити основні риси та особливості формування й історичного розвитку Теробовлянської землі за археологічними та писемними джерелами; на основі комплексних досліджень висвітлити зародження і розвиток Теробовлі та її округи у слов'янській і княжій період, показати матеріальну культуру населення зазначеного регіону (оборонну архітектуру, житлобудівництво, господарство тощо). Особливе місце в роботі займає вивчення духовної культури, зокрема переходу від язичницьких вірувань та обрядів до християнства.

Завдання дослідження :

- введення в науковий обіг нових джерел і систематизація відомих у науці матеріалів, що висвітлюють історію формування та розвиток Теробовлянської землі;

¹ У літописах назва сучасного міста Теробовля вживається як “Теробовль”, проте для уникнення незручностей та непорозумінь у роботі вживаємо сучасний варіант назви міста і

- встановлення етноплемінної приналежності населення досліджуваної території і висвітлення розвитку матеріальної та духовної культури місцевого населення у княжий період;
- виокремлення сукупності факторів, котрі спричинили виділення досліджуваного регіону в окрему адміністративно-територіальну одиницю;
- порівняння матеріальної культури населення досліджуваного регіону та сусідніх територій, виділення характерних особливостей;
- встановлення етапів розвитку релігійних вірувань місцевого слов'янського населення та шляхів поширення християнства, взаємопроникнення обрядів і вірувань двох релігій.

Об'єкт дослідження – територія межиріччя Золотої Липи та Збруча в княжий період, на якій сформувалося Теробовлянське князівство.

Предмет дослідження – історичні процеси формування, економічного, соціального, військово-політичного, культурного і духовного розвитку Теробовлянського князівства в XI – першій половині XIII ст.

Територія дослідження. Попри те, що Теробовля та її околиці вже понад 100 років перебувають у полі зору дослідників, чіткі межі Теробовлянського князівства не визначені. Можна вважати встановленим, що на півночі Теробовлянське князівство межувало з Луцьким, Дорогобузьким і Пересопницьким князівствами Волинської землі, на заході – зі Звенигородським та Галицьким князівствами, на сході – з Київським князівством [138, с. 35; 91, с. 187-205]², на південному сході – з кочовим степом та Дністровсько-Берладською волостю [84, с. 58]³. Але конкретні межі чи кордони досліджуваної території досі не з'ясовані.

Зважаючи на відсутність чітких кордонів землі, територію дослідження визначено як межиріччя Золотої Липи та Збруча. Ці ріки окреслюють західні та

похідної від нього назви землі.

² Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 35 ; Войтович Л. В. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії / Л. В. Войтович // Записки НТШ. – 2006. – Т. 252. – С. 187-205.

східні межі регіону. Південною межею виступає Дністер, а північною – вододіл басейну Дністра та Прип'яті (рис. 1). Зазначений регіон займає південний, найбільш підвищений край Волино-Подільської плити та приблизно збігається з Тернопільською частиною Західного Поділля (рис. 2). Лише південно-західний край досліджуваної території належить до Опілля. Північно-східний край обмежений Товтровим кряжем, на півночі межує з Малим Поліссям, а південна межа проходить долиною Дністра. Східна та західна межі регіону обмежені руслами зазначених річок. До складу регіону входять: Зборівський, Козівський, Бучацький, Тернопільський, Теребовлянський, Підволочиський, Чортківський, Гусятинський, Заліщицький, Борщівський, частково Збаразький, Бережанський, Підгаєцький та Монастириський райони Тернопільської області.

Хронологічні межі роботи. Нижня хронологічна межа визначена часом входження регіону до складу Київської Русі (після походу Володимира Святославича на хорватів 992/993 р.), верхня межа – монголо-татарською навалою. У роботі також коротко охарактеризовані попередні історичні епохи, пов'язані з проживанням на території регіону слов'янського населення в додержавний період (II пол. V–X ст.). Це дозволило простежити еволюційні зміни в матеріальній та духовній культурі автохтонного населення регіону.

Методи дослідження. У процесі роботи використовували загальнонаукові та конкретно-історичні методи: аналізу і синтезу (для вивчення джерел і літератури), порівняльно-історичний, статистичний (для аналізу різних за характером і значенням кількісних показників), аналітико-синтетичний, проблемно-хронологічний (для викладу історичного матеріалу), історико-топографічний (для з'ясування розташування і принципів побудови пам'яток).

Наукова новизна. Вперше розроблено і застосовано комплексний підхід до пам'яток княжого періоду в межиріччі Золотої Липи та Збруча. Систематизовано матеріали, здобуті за весь період археологічного вивчення регіону. При цьому завдяки зверненню до першоджерел уточнено локалізацію та інтерпретацію ряду

³ Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Л. В. Войтович. – Л., 1996. – С. 58.

пам'яток, дані про які в науковій літературі зазнали перекручень. Уточнено історичну топографію Теробовлі у слов'янський та княжий періоди, показано шляхи її формування й етапи розвитку.

Виявлено основні риси та особливості формування Теробовлянського князівства – територіально-адміністративної одиниці Київської Русі (в XI – першій половині XII ст.) і Галицької (з 1199 р. Галицько-Волинської) землі (у другій половині XII ст. – першій половині XIII ст.); відтворено цілісну картину його функціонування: історико-політичний, економічний та духовний розвиток регіону. Визначено основні фактори, які призвели до утворення складної суспільної структури – об'єднання племен у єдину політичну силу, що стало одним з етапів утворення Галицько-Волинської держави.

Науково-практичне значення отриманих результатів. Основні положення та висновки, фактичний матеріал, який зібрав і систематизував автор, можуть бути використані для теоретичної оцінки ролі та місця Теробовлянської землі як територіально-адміністративної структури під час написання узагальнених праць з історії України.

Матеріали дисертації закладають наукову основу для відтворення важливих аспектів об'єктивної цілісної картини державотворчих процесів в Україні, для розуміння значення досліджуваного регіону в цих процесах. Вони можуть бути використані у підготовці лекційних курсів з археології та давньої історії України в цілому та Тернопільщини зокрема.

Особистий внесок здобувача. Автор виконав значний обсяг польових археологічних досліджень на території літописної Теробовлі та досліджуваного регіону, в результаті яких здобуто значну частину джерельної бази для написання роботи. Опрацьовано фондові колекції Львівського історичного, Тернопільського, Борщівського, Теробовлянського, Чортківського, Буцацького краєзнавчих музеїв, археологічні фонди Інституту українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, Археологічного музею у Кракові та матеріали наукового архіву Інституту археології НАН України, що походять з досліджуваного регіону. На цій основі зроблено самостійні узагальнення і висновки щодо основних характерних рис та

особливостей формування і розвитку Тербовлянської землі як цілісної територіально-адміністративної структури в XI – першій половині XIII ст. Автор самостійно сформулював проблему дослідження, визначив і розв’язав комплекс його завдань.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення й тези дисертації обговорено на II, III, IV, V Міжнародній науковій конференції “Археологія Заходу України” (Львів, 2005–2008), Науково-практичній конференції “Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині” (Кременець, 2005), Ювілейній міжнародній конференції “100 років кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського університету” (Львів, 2005), Першій міжнародній археологічній конференції Пам’яті Ігоря Герети (Тернопіль, 2008) та Міжнародній науковій конференції “In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim” (Sanok, Польща, 2008).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковані у 5 статтях у наукових збірниках, внесених до переліку наукових фахових видань, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається з чотирьох розділів, вступу, висновків, списку джерел (338 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 353 сторінки (основна частина – 197 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія

Перші дослідження середньовічної історії Галичини з'явилися наприкінці XVIII ст. Вони належать перу австрійських істориків Л. А. Гебхарда, І. А. Хоппе, І. Х. Енгеля. Приводом до написання цих робіт стало приєднання регіону до Австрійської імперії в результаті першого поділу Польщі (1772 р.).

Особливо виділяються в цьому ряді здобутки І. Х. Енгеля. Він вніс чималий вклад у розвиток історичної науки і, за оцінкою пізніших дослідників, “був ученим, що стояв у першому ряді істориків свого часу” [152, с. 46]⁴. Головним завданням І. Х. Енгеля і його найближчих колег було обґрунтування історичних прав Австрії й Угорщини на західноукраїнські землі, і тому основну увагу вони приділили тому, щоб довести династичну приналежність Галичини угорським королям, а, отже, і Габсбургам.

Роботи австрійських істориків містять дуже поверховий огляд подій політичної історії Південно-Західної Русі, заснований на неповному матеріалі, взятому майже винятково з польських джерел, використаних некритично. Тільки І. Х. Енгель був у певною мірою знайомий з письмовими джерелами Київської Русі, але не в оригіналі, а в обробці А. Л. Шлецера [152, с. 47]⁵.

Те ж саме можна сказати і про написаний наприкінці XVIII ст. трактат датського історика П. Ф. Сума “Історичне міркування про Галичину і Лодомерію” виданий в середині XIX ст. російською мовою [247]⁶.

Чи не першим дослідженням з історії Тербовельського князівства була анонімна стаття, опублікована в Росії в “Журнале министерства народного просвещения” “История бывших княжеств Тербовельского и Звенигородского”,

⁴ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С. 46.

⁵ Там же. – С. 47.

⁶ Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии / Петр Фридрих Сум. Перевод Стефана Савинина // Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – Кн. 5. – С. 1-30.

що побачила світ в липні 1838 р. [121]⁷. Вона носила краєзнавчий характер, та обмежилась переповіданням літописних даних.

Першим істориком, який поставив собі завдання написати наукову історію Галицько–Волинського князівства, був Д. Зубрицький, архіваріус Львова і співробітник Ставропігійського інституту. Маючи доступ до архівних матеріалів, він спершу запланував складання дипломатарія галицьких грамот, а згодом почав опрацьовувати джерела ранньофеодального періоду [138, с. 10]⁸. Підсумком багатолітніх досліджень стала “История древнего Галичско-русского княжества” у трьох частинах. Тут дослідник поряд з вітчизняними джерелами широко використав іноземні, зокрема польські та угорські, зазначаючи на необхідності критичного підходу при їх опрацюванні. Неодноразово Д. Зубрицький вступав в дискусію з відомими істориками. Зокрема, на противагу Н. М. Карамзіну, він висловлював припущення, що Ростислав Володимирович у 1064 р. втік до Тмутаракані не із Новгороду а з Перемишля або Володимира, тим самим вважаючи його першим відомим князем майбутньої Галицької землі [116, с. 10-12]⁹. На думку дослідника поділ земель між Ростиславичами та виділення Теробовельського князівства відбулося лише після смерті Рюрика в 1092 р. До того часу, на думку Д. Зубрицького, Василько жив разом з Рюриком в Перемишлі [116, с. 20]¹⁰. Дослідник першим підняв питання кордонів володінь Ростиславовичів, проте обмежився роздумами над терміном “на поли на рожњи”. Чи це була назва конкретного урочища?, тоді це могло бути урочище біля с. Рожношинці (на пн. від Збаража). Проте більш вірогідно, що це просто поле на

⁷ История бывших княжеств Теробовельского и Звенигородского // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. № 6. – С. 75-84.

⁸ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крипкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 10.

⁹ Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества / Денис Зубрицький. – Львів, 1852. – Ч. 2. – С. 10-12.

¹⁰ Там же. – С. 20.

якому вирощували жито – зазначив дослідник [116, с. 33]¹¹. Проблема локалізації Рожни поля досі залишається дискусійною в історичній літературі [144]¹².

Одним з перших спробу висвітлити історію Теробовельщини зробив В. Ільницький [118]¹³. У своїй праці дослідник, спираючись на письмові джерела, намагався простежити роль Теробовлі та її значення для розвитку Галичини в цілому. Публікація складається зі вступу та чотирьох розділів. В першому розділі (Часи найдавніші аж до Ростиславичів. 1092.) йде мова про боротьбу за Прикарпаття між Рюриковичами та П'ястами та осідання на цій території Ростиславичів. В другому розділі (Ростиславичі. Теробовля столиця удільного князівства) акцентується увага на виокремленні Теробовлянського князівства та деталізується історія осліплення Василька Ростиславовича. Подано подальший перебіг військових дій Ростиславичів у боротьбі за незалежність своїх володінь. В третьому розділі (Ростиславичі. Теробовля фортеця Галицько-Перемишльського князівства) автор подає стисло загальну схему подій середини та другої половини XII ст. з акцентуацією на тих що відбувалися поблизу Теробовля. Підсумовуючи розділ В. Ільницький ствердив: “Теробовля за тим була важним стратегічним пунктом з цієї, як Звенигород з іншої сторони, – де списи та шаблі ворогів безконечно кришилися” [118, с. 32]¹⁴. В четвертому розділі (Романовичі) розповідається про відновлення Теробовлянського князівства за Ігоровичів, та про боротьбу Данила Романовича за об'єднання Галицько-Волинського князівства. Публікація доповнена також генеалогічною таблицею Ростиславовичів та картою “Царство Данила Галицького. 1246.”

Важливе значення для розвитку історіографії Галицько-Волинського князівства мали дослідження професора Львівського університету І. Шараневича. Ці дослідження відзначаються не лише глибоким аналізом Галицько-Волинського

¹¹ Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества / Денис Зубрицький. – Львів, 1852. – Ч. 2. – С. 33.

¹² Купчинський О. А. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях / Олег Купчинський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., 2007. – С. 82-89.

¹³ Ільницький В. Стародавня Теробовля / Василь Ільницький. – Львів, 1862. – 36 с.

літопису та використанням маловідомих західноєвропейських письмових джерел, але й широким використанням археологічного матеріалу та топоніміки. Узагальнив свої дослідження І. Шараневич у праці “Історія Галицько-Волинської Русі від найдавніших времьон до року 1453” [279]¹⁵.

У другій половині XIX ст. зростає зацікавлення археологічними джерелами. Сприяли цьому випадкові знахідки давніх артефактів, зокрема знахідка в серпні 1848 р. в річці Збруч, недалеко від с. Городниця Гусятинського району знаменитого Збруцького ідола [319, s. 53]¹⁶. Яків Головацький у своїй статті “Об исследовании памятников русской старины сохранившихся в Галичине и Буковине” описує відомі, на той час, археологічні пам’ятки та знахідки. Зокрема він згадує в Тереховлі “вырыты” стародавні сережки та персні, не уточнюючи, правда, якій саме історичній епосі вони належать та де саме їх знайдено [102, с. 6]¹⁷.

Важливе значення для розвитку історичної науки в Галичині другої половини XIX ст. мала діяльність “Akademii Umiejętności” та, зокрема, публікація збірника “Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”. Тут друкували результати своїх археологічних та антропологічних досліджень А. Кіркор, І. Коперницький, Г. Осовський. В першому томі цього збірника (1876 р.) були опубліковані матеріали з дослідженого А. Кіркором курганного могильника в с. Семенів неподалік сучасної Тереховлі [315, s. 15-16]¹⁸. Антропологічний аналіз кістяків виявлених в Семенівському могильнику подав І. Коперницький [321, s. 58-64]¹⁹.

Загалом А. Кіркор продовж восьми років провів численні розвідки на значній території від Збруча на сході до Стрипи на заході. Ним було досліджено значну

¹⁴ Ильницький В. Стародавня Тереховля / Василь Ильницький. – Львів, 1862. – С. 32.

¹⁵ Шараневич И. История Галицко-Володимирської Руси от найдавніших времьон до року 1453 / И. Шараневич. – Львовъ, 1863. – 462 с.

¹⁶ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – S. 53.

¹⁷ Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины сохранившихся в Галичине и Буковине / Ярослав Головацький. – М., 1871. – С. 6.

¹⁸ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1876 // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 15-16.

кількість археологічних пам'яток, зокрема майже два десятки – княжого періоду [315; 316; 317; 318; 319; 320]²⁰. В 1877 р. ним були досліджені могильники в селах Глибочок, Лосяч, Товстолуг, поселення в Бабинцях та городище в Пищатинцях [317]²¹. У 1878 р. були обстежені могильники в Верхняківцях, Вовківцях, Жнибородах, Городку, проведено розвідки на городищі в Більче – Золоте. [318]²².

У 1882 р. А. Кіркор приділив значну увагу дослідженню Медоборів, зокрема довкола місця знайдення Збруцького ідола. Ним були обстежені ур. Свята гора, Куль-баба, Звенигород, Скельки, Бабина (Бабина долина), Кругла гірка, Соколиха, Замчисько, Богит, Дівич (Дівич гора). Дослідник зазначав про важливість дослідження цього регіону для вивчення “*kultu poganckiego*” [319, s. 53]²³. Детальніше дослідник зупинився на городищі Звенигород, намагаючись дати йому історичну інтерпретацію. У цій статті автор перелічив відомі йому місцевості з аналогічною назвою в Галичині та в цілому на Русі. Ним були проаналізовані історичні відомості про Звенигород, зроблена спроба розмежувати відомості між Збруцьким та Дністровським городищами. [319, s. 53-56]²⁴.

В цьому ж році А. Кіркор провів дослідження в Старому Збаражі. Тут він провадив розкопки могильника та городища [319, s. 56-57]²⁵.

¹⁹ Kopernicki J. O kosciach s czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych na Podolu Galicyjskim // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 58-64.

²⁰ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1876 // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 12-16. ; Kirkor A. H. Wicieczka na Podole Galicyjskie // Kłosy. – Warszawa, 1877. – T. 24. – S. 338, 355, 356, 367, 368. ; Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1877 // ZWAK. – Krakow, 1878. – S. 3-18. ; Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1878 // ZWAK. – Krakow, 1879. – S. 12-45. ; Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – S. 51-65. ; Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – S. 48-60.

²¹ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1877 // ZWAK. – Krakow, 1878. – S. 3-18.

²² Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1878 // ZWAK. – Krakow, 1879. – S. 12-45.

²³ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – S. 53.

²⁴ Там же. – S. 53-56.

²⁵ Там же. – S. 56-57.

На початку 1890-тих років в ZWAK-у було опубліковано ряд статей Г. Осовського, в яких він виклав результати своїх досліджень археологічних пам'яток на Західному Поділлі. Зокрема, розкопки могильників поблизу с. Увисла [330, s. 40-44]²⁶, Городок, Мишків, Мушкатівці та Більче Золоте [331, s. 4-19]²⁷.

Наприкінці XIX ст. спостерігається інтенсивний розвиток історичної науки на західноукраїнських землях, що значною мірою було пов'язано з діяльністю у Львові М. С. Грушевського. Він сприяв розвитку методології та появи нових підходів до проведення досліджень історичних процесів, зокрема княжого періоду. Важливу увагу науковець приділяв залученню та критичному аналізу нових джерел, в тому числі іноземних. Під його керівництвом почали видаватися Записки НТШ. У 2-у та 3-у томах його монументальної праці “Історія України-Руси” [109; 110]²⁸ уважно проаналізовано і ґрунтовно викладено історію Галицької землі в цілому, та Теревовельської волості зокрема.

У 1892 р. вийшла друком праця О. Чоловського “Давні замки та твердині на Русі Галицькій” в якій дослідник, описуючи Теревовлянський замок, звернув увагу на акт ревізійної комісії 1632 року, та зазначає: “Czytamy nadto w owem sprawozdaniu ze rum wielki z dziedzina zamkowego, gdzie niekiedy byl monastyr albo zamek jakis stary, ktory byl na przeszkodzie obronie zamkowej, kasal starosta zniesc z nimalym trudem i kosztem”. Дослідник зробив припущення, що згадані руїни належать до “ruskich” часів [304, s. 55]²⁹. А в наступних своїх працях О. Чоловський вже ствердно вказав, що замок Казимира було споруджено на місці

²⁶ Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1889 // ZWAK. – Krakow, 1890. – S. 40-44.

²⁷ Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // ZWAK. – Krakow. 1891. – S. 4-19.

²⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – 633 с. ; Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 3. До року 1340. / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – 586 с.

²⁹ Czołowski A. Dewne Zamki i Twerdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – S. 55.

літописного Теревовля – осідку удільних князів Теревовельських [305, s. 112; 306, s. 3]³⁰.

На рубежі XIX–XX ст. формується нове покоління археологів (В. Деметрикевич, К. Гадачек та ін.), які займалися охороною пам'яток історії та археології як державні службовці. В. Деметрикевич опублікував свої дослідження в околицях Теревовлі. Тут подано опис матеріалу з городищ та могильників в Семенові та Зеленчу. Описано колекції, що зберігалися в місцевих колекціонерів, втрачені на сьогодні, та місце і умови виявлення скарбу скляних браслетів зі Зеленчого [307]³¹. На жаль матеріали цих досліджень не були до недавнього часу належно інтерпретовані та використовувались у вітчизняній історіографії з певними перекрученнями [170]³².

Заслуговують уваги дослідження проведені К. Гадачком. Зокрема він одним з перших висловив ідею, що “божество” зображене на Збруцькому ідолу могло виникнути лише у слов'ян [309]³³. Важливе значення для вивчення поховального обряду населення княжого періоду мали його дослідження в с. Жежава (тепер Зелений Гай) Заліщицького р-ну Тернопільської області [311, s. 3]³⁴.

Важливе значення для систематизації археологічних джерел мали каталоги відомих на той час археологічних пам'яток, зроблені В. Пшебиславським [334]³⁵ та Б. Янушем [312; 313]³⁶.

Перша світова війна призупинила археологічні дослідження на Західному Поділлі, які відновились тут в кінці 1920-х – на початку 1930-х років [200]³⁷. У

³⁰ Czołowski A., Janusz B. Przeslsc I zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – S. 112. ; Czołowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. // Ziemia Czerwieńska. – Lwow, 1935. – Z. 1. – S. 3.

³¹ Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej // МААЕ. – Krakow, 1900. – S. 92-125.

³² Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теревовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 270-279.

³³ Hadaczek K. Światowit, szkic archeologiczny // МААЕ. – Kraków, 1903. Т. 6. – S. 116-118.

³⁴ Hadaczek K. Sprawozdanie grona konserwatorskiego Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1909. – S. 3.

³⁵ Przybyslawski W. Repertoryum zabytkow przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatow Galicyi Wschodniej. – Lwow, 1906. – 82 s.

³⁶ Janusz B. Zabytki predhistoryczne Galicyi Wshodniej. – Lwow, 1918. – 310 s. ; Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. – Lwow, 1919. – 172 s.

1925 р. Ю. Полянський проводив дослідження в печері Лисичка. Ним було відкрито тут поселення княжого періоду [216, с. 23]³⁸.

У 1931 р. з'явилося ряд публікацій в періодичній пресі з приводу археологічних досліджень в Теробовлі на Замковій Горі. Тоді, з ініціативи Подільського краєзнавчого товариства, проводились роботи над усуненням румовища посеред мурів замку і при цій нагоді було відкрито підвалини муру з давнішого замку, а в середині замкової площі розкопано замкову криницю глибиною 45 м. Участь в дослідженнях взяли Л. Чачковський та Я. Пастернак [101; 303; 188]³⁹. При огляді розкопів Я. Пастернак встановив, що найдавніший культурний шар у розкопаному місці походив з XV ст.

В тому ж Л. Чачковський провів значні краєзнавчі дослідження в самій Теробовлі та в її околицях. Ним були зібрані значні дані з топоніміки та гідроніміки, зроблені описи земляних конструкцій, опрацьовано архівні документи з історії Теробовлі, складено окомірний план Замкової Гори (рис. 9). Нажаль результати цих досліджень були опубліковані лише частково в журналі “Життя і Знання” [276]⁴⁰, в цілісному варіанті вони дійшли до нас лише в рукописі, який зберігається сьогодні в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ у Львові [50]⁴¹. Дані, зібрані дослідником, особливо актуальні в наш час, коли Замкова Гора зокрема і Теробовля в цілому зазнали за останнє століття значних змін.

Результати досліджень в Теробовлі в 1932 р. були опубліковані Я. Пастернаком в журналі “Богословія”. Цього разу дослідник провів розвідки в

³⁷ Петегирич В. М. Археологія у дослідженнях членів НТШ / Володимир Петегирич, Дмитро Павлів // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222. – С. 412-426.

³⁸ Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини / Юрій Полянський // ЗНТШ. – 1928. – Т. 149. – С. 23.

³⁹ Годованій С. Очищення руїн теробовлянського замку та польські фантазії на ту тему / С. Годованій // Діло. – 1931. – 1 вер. – № 194. – С. 6.; *Siekawe wykopaliska na zamku trembowelskim* // Kurjer Lwowski. – 1931. 15 sierpnia. – № 224. – S. 4.; Пастернак Я. На Теробовельським замку / Я. Пастернак // Діло. – 1931. – 10 вер. – № 202. – С. 3.

⁴⁰ Чачковський Л. Княжий город Теробовля / Лев Чачковськей // Життя і знання. – 1932. Т. 5. – С. 257-259.

⁴¹ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // Відділ археології ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – 52 с.

ур. Гуртівка, де було виявлено культурний шар княжої доби, зокрема взято до колекції музею Богословської академії перстень, плетений з бронзового дроту, та пряслице з рожевого “рупака” (шиферу). Дослідник оглянув розкопки на Замковій Горі, які проводив місцевий вчитель О. Підгайський, та підтвердив висновки попереднього року [191, с. 167-168]⁴².

Підсумки своїх досліджень на Теробовельщині Я. Пастернак виклав у своїй монографії “Археологія України” [193, с. 650-651]⁴³ та в статті “Стародавні часи Теробовельщини” опублікованій в Історико-меморіальному збірнику “Теробовельська земля” [194]⁴⁴. На противагу О. Чоловському та Л. Чачковському він висловив припущення, що осідок Теробовельських князів знаходився в сучасному селі Зеленче неподалік сучасного міста. Аргументував він свою версію знахідками корчаг – амфор для вина, які звичайно трапляються лише на визначних княжих городищах, та відсутністю знахідок княжої доби на Замковій Горі [194, с. 27]⁴⁵. Також Я. Пастернак повідомив про свої дослідження в 1937 р. на місці церкви св. Параскеви-П’ятниці з XV–XVIII ст., в ур. Попівщина, де було знайдено хрестик-енколпійон XI–XII ст. [193, с. 651]⁴⁶.

В 1930-тих роках на Поділлі працював відомий польський дослідник Т. Сулімірський. Зокрема ним були досліджені могильники в Королівці, Великій Плавучі та Жежаві (тепер Зелений Гай). [336, с. 25]⁴⁷.

В 1939 р. було опубліковано І. Сівкувною скарб срібних речей княжого часу, виявлений під час реконструкції замку в Старому Збаражі. До його складу входило: три шийні гривни, сім намистин, шість колтів київського типу, дві підвіски, два стрічкові браслети і бронзова шпилька. Проаналізувавши складові

⁴² Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени греко-католицької Богословської Академії у Львові / Ярослав Пастернак // Богословія. – Л., 1936. – Т. 14. Кн. 1. – С. 167-168.

⁴³ Пастернак Я. Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак. – Торонто, 1961. – С. 650-651.

⁴⁴ Пастернак Я. Стародавні часи Теробовельщини / Ярослав Пастернак // Історико – меморіальний збірник “Теробовельська земля”. – Нью-Йорк; Сідней, 1968. – С. 19-31.

⁴⁵ Там же. – С. 27.

⁴⁶ Пастернак Я. Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак. – Торонто, 1961. – С. 651.

скарбу та порівнявши їх з відомими на той час аналогічними знахідками, дослідниця датувала його не пізнішим від XII ст. [337]⁴⁸.

Післявоєнний період археологічні дослідження на Тернопільщині проводили експедиції Львівського відділення Інституту археології АН УРСР та Львівського історичного музею. У 1955 р. були опубліковані результати розвідкових досліджень Верхньодністрянської експедиції під керівництвом О. О. Ратича. Метою експедиції було обстеження берегів Дністра від гирла р. Коропець до гирла р. Джурин (понад 100 км). На лівому березі Дністра дослідження проводились на городищах в Заліссі, Коропці, Стінці та поселенні в Губині [221]⁴⁹.

Значну увагу О. О. Ратич приділяв також систематизації та впорядкуванню відомих на той час матеріалів з археологічних пам'яток Заходу України. В 1957 р. був опублікований його каталог “Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України”, в 1959 р. стаття про вироби з рогу та кістки. Вчений зібрав колекцію відомих на той час виробів та провів їх класифікацію залежно від функціонального призначення. Зокрема автор описує близько десяти знахідок з села Зеленче [223]⁵⁰.

У 1956 р. Тернопільська археологічна експедиція ЛІМ під керівництвом І. К. Свешнікова провела розвідкові роботи вздовж середньої течії р. Серет. В околицях Теремовлі роботи експедиції були направлені на пошуки місця знаходження літописної Теремовлі та сконцентровані на території сіл Зеленче, Семенів та Підгора. (Села Підгора та Зеленче в радянські часи було приєднано до села Семенів, а після проголошення незалежності України знову були роз'єднані, тому в різних джерелах зустрічаються різні назви). Безпосереднім приводом для

⁴⁷ Sulimirski T. Sprawozdanie z dzialalnosci Lwowskiego osrodka archeologicznego // ZOW. – 1935. – Z. 2. – S. 25.

⁴⁸ Siwkówna I. Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego w pow. zbaraskim // WA. – Warszawa, 1939. – T. 16. – S. 357-362, tab. LXVII. (Збірник був надрукований у вересні 1939 р., проте він був знищений гестапо. Лише в 1948 р. його було перевидано.)

⁴⁹ Ратич О. О. Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. / О.О. Ратич // АП УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 158-164.

⁵⁰ Ратич О. О. Давньоруські вироби з кістки і рогу знайдені на території Галицької і Волинської земель / О. О. Ратич // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 119-131.

пошуків на території зазначених сіл стала викуплена в 1945 р. ЛІМ колекція, зібрана в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. в с. Зеленче археологом-аматором Крушинським. [44, с. 1]⁵¹.

І. К. Свешніков ствердив, “що в північній частині с. Зеленче збереглися рештки земляного валу, довжиною 150 м, який замикає трикутник, утворений р. Серет та Гнізна. На всій території села зустрічається велика кількість культурних решток ХІ–ХІІ ст. (кераміка, кістки тварин). В ур. “Загороди” (пн. частина села), крім уламків посуду, знайдено пряслице з рожевого овруцького шиферу, намистину з округлими жовтими “очками” та підвіску з бронзової візантійської монети Іоана І Цимісхія (969-976)” [235; 236, с. 11]⁵².

Далі дослідник акцентував увагу на відкритому ним тілопокладному могильнику, який знаходився “біля моста через Серет, на лівому березі ріки. Орієнтовані головами на захід кістяки залягають на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. До цієї ж глибини сягає більш древній культурний шар селища ХІ–ХІІ ст., на місці якого знаходиться могильник. На правому березі Серету, напроти гирла Гнізни, в ур. “Замчище”, обстежено невелике овальне укріплення, оточене земляними валами висотою до 3 м. На городищі зібрано зразки кераміки ХІ–ХІІІ ст. [236, с. 11-12]⁵³.

Підсумовуючи свої дослідження в околицях Теробовлі І. К. Свешніков, повторив думку, висловлену Я. Пастернаком, що літописний Теробовль знаходився на території сучасних сіл Семенів та Зеленче [236, с. 12]⁵⁴.

В 1962 р. Г. М. Власова опублікувала статтю “Бронзовые изделия ХІ–ХІІІ вв. из села Зеленче”. В ній охарактеризовано понад 250 бронзових виробів, що походили із вище згаданої колекції Крушинського. Всі знахідки дослідниця

⁵¹ Свешников И. К. Отчет о работе Тернопольской археологической экспедиции ЛГИМ в 1956 г. / И. К. Свешников // Архив ІА НАН України. – 1956/30. – С. 1.

⁵² Свешников И. К. [Археологические работы в д. Зеленче возле Теробовли] / И. К. Свешников // СА. – 1957 – № 4. – С. 278-279. ; Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957рр. / І. К. Свешніков // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Л., 1959. – С. 11.

⁵³ Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957рр. / І. К. Свешніков // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Л., 1959. – С. 11-12.

⁵⁴ Там же. – С. 12.

поділяє згідно їх характеру на предмети озброєння, прикраси, предмети релігійного культу, та окремо виділяє декілька ливарних формочок та штампів. Підсумовуючи результати свого дослідження, автор зазначила, що бронзові вироби з с. Зеленче виготовлялись з використанням різних технічних прийомів: лиття в односторонніх та двосторонніх формах, штампування, пророблення різцем, чернь, які в свою чергу засвідчують високу майстерність та розвиток художнього смаку Галицько – Волинських ремісників XI–XIII ст. [80]⁵⁵.

В середині 1950-их рр. з'явилося ряд публікацій присвячених розвитку ремесел в княжий період. В. В. Кропоткін досліджував вироби зі скла. В своїй статті він зокрема розглядає скарб скляних браслетів знайдений в с. Зеленче [139]⁵⁶. Стан розвитку техніки черні та декоративної інкрустації досліджував З. А. Володченко. Зокрема беручи до уваги бойові гирі знайдені в с. Зеленче дослідник стверджує, що галицькі майстри створили новий тип черневої обробки на новій технічній основі – залізі. Зазначаючи, що в художньому відношенні їх вироби не поступались срібним речам з черню, а в міцності орнаментованої обробки перевищували їх [94]⁵⁷.

В 1950 р. з'явилась перша у радянській історіографії монографія присвячена Галицько-Волинській Русі. Її автор, В. Т. Пашуто, на основі докладного аналізу джерельної бази розглянув головні політичні події, що відбулися в XIII ст. на території Південно-Західної Русі та охарактеризував соціальну структуру і систему управління в регіоні [196]⁵⁸.

В 1957-1958 рр. узагальнюючу працю з історії Галичини та Волині княжого періоду написав І. П. Крип'якевич. Вперше вона була надрукована в 1984 р. Дослідник докладно описав історико-географічну характеристику регіону,

⁵⁵ Власова Г. М. Бронзовые изделия XI-XIII вв. из села Зеленче / Г. М. Власова // Материалы по археологии северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 246-259.

⁵⁶ Кропоткин В. В. О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах северного Причерноморья и на Руси / В. В. Кропоткин // КСИИМК. – М., 1957. – Вып. 68. – С. 35-44.

⁵⁷ Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси / З. А. Володченко // КСИИМК. – М., 1953. – Вып. 52. – С. 10-16.

⁵⁸ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1950. – 328 с.

висвітлив важливі політичні події та проаналізував структуру органів державного управління Галичини та Волині [138]⁵⁹.

І. П. Крип'якевич в своїй монографії окремий параграф присвятив Теробовельській землі. Тут він окреслив територію, яку займала земля, та перелічив міста, які знаходились на зазначеній території. Сусідніми землями дослідник називає: “На півночі межувала з Луцьком та Дорогобузько–Пересопницьким князівствами, на заході із Звенигородським та Галицьким, на сході – з Київським, на південному сході – з малозаселеними степовими просторами” [138, с. 35-36]⁶⁰.

У 1967 р. була опублікована монографія П. О. Раппопорта присвячена військовому зодчеству на території Західної Русі Х–XIV ст. Поряд з іншими тут висвітлені матеріали з городищ в селах Капустинці, Городище, Мушкатівка Тернопільської обл. [220]⁶¹. Значну увагу приділено городищам в Зеленче і Семенові з якими дослідник пов'язував літописний Теробовль. На великому городищі (між Серетом та Гнізною) він зосередив свою увагу на описі земельно-дерев'яних укріплень. За його свідченнями вал більшого городища в значній частині розкопаний. Зберігся лише його фрагмент в північно – східній частині городища, що на час обстеження мав висоту близько 3 м, а рів перед ним – глибину 2 м. З північно – західного боку до цього захищеного майданчика прилягає інший, який простягнувся вздовж ріки і також укріплений валом та ровом. Другий майданчик приблизно на 1,5 м нижчий за перший. Описані частини городища, П. О. Раппопорт інтерпретував як дитинець та посад давнього міста. Загальна площа городища дещо більша 2 га. [220, с. 24-25]⁶²

Навпроти головного городища, на правому березі р. Серет, знаходиться мале городище. Воно лежить на пласкій місцевості та має форму, близьку до

⁵⁹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крипкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – 174 с.

⁶⁰ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крипкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 35-36.

⁶¹ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель Х–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА – 1967 – № 140. – 241 с.

⁶² Там же. – С. 24-25.

трикутника. Майданчик городища, розміром 70×30 м, по периметру оточений валом. На думку дослідника, обидва городища існували одночасно як єдиний військово-оборонний комплекс [220, с. 25]⁶³.

У другій половині 1960-тих активізуються археологічні дослідження Тернопільського краєзнавчого музею. Перш за все це пов'язано з ім'ям І. П. Герети. В 1973 р. він відкрив ґрунтовий могильник черняхівської культури та княжого часу в Чернелеві-Руському [23, с. 38-47]⁶⁴. Дослідження пам'ятки тривали понад двадцять років, проте їх результати, нажаль, досі неопубліковані. В 1997 р. побачила світ його науково-популярна праця “Теребовля: Шлях через віки” [100]⁶⁵.

В 1970-тих – 1980-тих роках на півдні Тернопільської області в Борщівському та Заліщицькому районах працювала Тернопільська (пізніше Дністровська) археологічна експедиція Київського державного університету під керівництвом Ю. М. Малєєва. Головною темою зацікавлень дослідника були пам'ятки ранньозалізного часу, проте значна увага приділялась також об'єктам княжого часу. Результати їх досліджень були опубліковані в наукових збірниках та матеріалах наукових конференцій [155; 156; 157]⁶⁶.

Дослідженню городищ Середнього Подністров'я була присвячена стаття О. М. Приходнюка опублікована в журналі Археологія. Тут подано каталог та

⁶³ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА – 1967 – № 140. – С. 25.

⁶⁴ Герета І. П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника Тернопільського району / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1973/79. – С. 38-47.

⁶⁵ Герета І. П. Теребовля: Шлях через віки / Ігор Герета. – Л. : Каменяр, 1997. – 127 с.

⁶⁶ Малєєв Ю. Н. Обследование памятников на левом берегу Днестра / Малєєв Ю. Н. // АО. – М., 1974. – С. 304-305. ; Малєєв Ю. М. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я / Юрій Малєєв // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е. : тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару, Чернівці, 22-24 вересня 1994 р. – Чернівці : Рута, 1994. – С. 31-33. ; Малєєв Ю. М. Богатирська застава на Дністрі / Юрій Малєєв // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ, Галич : Плай, 1998. – С. 16-19.

схему розміщення новодосліджених пам'яток, охарактеризовано виявлені знахідки, та здійснено спробу визначення соціального змісту городищ [218]⁶⁷.

У 1983 р. вийшов друком збірник “Археологические памятники среднего Поднестровья”, який підсумував результати багаторічних археологічних досліджень, що проводились у зв'язку із спорудженням Могилів-Подільської ГЕС і утворенням Дністровського водосховища. Зокрема тут були опубліковані матеріали досліджень багатошарового поселення біля с. Горошове [195]⁶⁸ та городища в с. Устя [147, с. 97-98]⁶⁹ на Борщівщині.

Вагомі аргументи для вирішення дискусії про місцезнаходження княжого Теревовля дали археологічні дослідження, проведені експедицією Інституту археології АН СРСР (керівники І. П. Русанова, Б. О. Тимошук) і Тернопільського краєзнавчого музею (керівник М. О. Ягодинська) в 1984 і 1986 роках. Як зазначав Б. О. Тимошук “шурфування валів, збережених на Замковій Горі, дали підстави для встановлення ряду фаз заселення гори та етапів спорудження її укріплень. Було встановлено, що Теревовль часу його першої згадки в літописі займав значну частину території (діаметром не менше 8 км) і складався з трьох головних частин: дитинця, міського посаду і пригородів” [254, с. 58]⁷⁰. На його думку “дитинцем міста була князівська фортеця, розташована на Замковій Горі. Ця фортеця у X–XI ст. з напільного боку була оточена валом і ровом. Розкопки цієї оборонної лінії виявили житлово-господарські зруби шириною 3 м, що входили у конструкцію валу. У приміщеннях зрубів знайдено кераміку XI ст. На укріпленому майданчику – подвір'ї князівської фортеці – збереглося 11 западин, які утворилися на місцях підвалів X–XI ст., що входили у конструкцію наземних дерев'яних будинків. На жаль, більша частина цього культурного шару знищена

⁶⁷ Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968–1969 рр.) / О. М. Приходнюк // Археологія – 1977. – Вип. 22. – С. 99-103.

⁶⁸ Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области / С. П. Пачкова // Археологические памятники среднего Поднестровья. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 4-54.

⁶⁹ Кучера М. П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре / М. П. Кучера // Археологические памятники среднего Поднестровья. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 97-98.

при спорудженні кам'яного замку XIV–XVII ст. Поруч з князівською фортецею знаходяться залишки великого поселення де виявлено напівземлянкові житла X–XI ст.” [256, с. 341]⁷¹.

Цілеспрямовані роботи Прикарпатської експедиції дозволили попередньо локалізувати й інші частини княжого Теробовля. Так міський посад X–XIII ст., за Б. О. Тимощуком, розташовувався біля підніжжя Замкової Гори, на обох берегах р. Гнізни. Тут зберігся культурний шар зазначеного періоду [259, с. 126]⁷². “За 3 км від князівської фортеці, у заплаві, на обох берегах р. Серет, при впадінні в неї р. Гнізна, у с. Семенів збереглися земляні вали, що складають єдину систему. Це городище, у центрі якого знаходилася річка, слід вважати рештками пристані XI – першої половини XIII ст.” [254, с. 58]⁷³.

1993 р. вийшла друком монографія І. П. Русанової та Б. О. Тимощука “Языческие святилища древних славян” в якій підсумовано багаторічні дослідження слов'янських святилищ в Придністров'ї. Значну увагу приділено дослідженням Збручанського комплексу до якого входили городища-святилища в ур. Богід біля с. Городниця, ур. Звенигород біля с. Крутилів та Говда біля с. Постолівка Гусятинського р-ну, а також ряд поселень неподалік останніх [233, с. 31-50]⁷⁴. На основі отриманих матеріалів показано еволюцію слов'янського язичництва, тривалість його існування та доведено слов'янську приналежність “Збруцького ідола”.

Окремої уваги заслуговує діяльність інституту суспільних наук (сьогодні Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича). Його дослідники приділяли значну увагу дослідженню середньовічної історії західних областей

⁷⁰ Тимошук Б. О. Дослідження давньоруської Теробовлі / Тимошук Б. О. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 58.

⁷¹ Тимошук Б. А. Исследования в Теробовле / Б. А. Тимошук // АО 1986 г. – М. : Наука, 1988 – С. 341.

⁷² Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 126.

⁷³ Тимошук Б. О. Дослідження давньоруської Теробовлі / Тимошук Б. О. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 58.

⁷⁴ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 31-50.

України. Завдяки їх скрупульозній роботі було видано каталог “Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині ранньослов’янського і давньоруського періодів” в якому зібрано інформацію про всі відомі на той час археологічні пам’ятки регіону [58]⁷⁵. В 1990 р. зусиллями науковців було видано колективну монографію присвячену етнокультурній історії Галичини та Волині в I – на початку II тис. “Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)”. В роботі вказується на спільність основних рис матеріальної та духовної культури населення західних земель та придніпровського регіону. Зокрема вміщено тут статтю І. К. Свешнікова про Теремовль, де він підтримав теорію Б. О. Тимощука щодо топографії літописного міста [235, с. 105-107]⁷⁶. Заслуговують уваги статті: В. В. Ауліха “Погребальные памятники Галицкой земли” [61]⁷⁷, та В. М. Петегирича “Предметы быта”, “Оружие и снаряжение всадника”, “Памятники эпиграфики и сфрагистики” [203]⁷⁸.

Значну увагу дослідженню південно-західної території Київської Русі приділив директор Інституту українознавства Я. Д. Ісаєвич. Історик докладно розглянув питання історичної географії регіону, проаналізував склад “Червенських градів”. Підготував книгу з історії Галицько-Волинського князівства [122; 123; 124]⁷⁹.

⁷⁵ Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині ранньослов’янського і давньоруського періодів / [ред. кол.: В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, та інші; відп. ред. О. П. Черниш]. – К. : Наукова думка, 1982. – 267 с.

⁷⁶ Свешников И. К. Галич. Перемышль. Теремовль. Звенигород / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) – К. : Наукова думка, 1990. – С. 105-107.

⁷⁷ Аулих В. В. Погребальные памятники Галицкой земли / В. В. Аулих // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 152-155.

⁷⁸ Петегирич В. М. Предметы быта / В. М. Петегирич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) – К. : Наукова думка, 1990. – С. 158-163

⁷⁹ Ісаєвич Я. Д. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект / Я. Д. Ісаєвич // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 22-43 ; Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі / Я. Д. Ісаєвич // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 81-104 ; Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава / Я. Д. Ісаєвич. – Л., 1999. – 40 с.

Історію Південно-Західної Русі X–XIII ст. ґрунтовно вивчає М. Ф. Котляр. Він опублікував ряд статей та монографій з питань формування території та виникнення міст, політичного та економічного розвитку Галицько-Волинських земель [134; 135]⁸⁰. Важливу увагу приділяє дослідник вивченню письмових джерел, зокрема Галицько-Волинського літопису [136]⁸¹.

Слід відзначити узагальнюючі праці П. П. Толочко в яких дослідник значну увагу приділяє матеріалам, що походять з Південно-Західної Русі. Зокрема в монографії “Древнерусский феодальный город”, яка присвячена питанням виникнення та розвитку середньовічних міст, розглядається вплив галицьких міст на соціальний розвиток регіону та соціальне значення Тереховля [265, 171-172, 180-182]⁸². В колективній монографії Давня історія України подано окремий параграф П. П. Толочка “Галицьке князівство” де окреслено територію князівства та охарактеризовано його основні міста, проаналізовано політичну історію регіону. Важливим для нашого дослідження є твердження П. П. Толочка: “Тереховль служив тим галицьким форпостом, звідки здійснювалась колонізація Дністро-Дунайського пониззя” [266, с. 369-370]⁸³.

На початку 1990-их рр. були опубліковані дві монографії О. П. Моці присвячені поховальним пам’яткам Південної Русі IX–XIII ст. Дослідник узагальнив та проаналізував усі відомі на той час слов’янські могильники з лісової та лісостепової території сучасної України. Значна увага приділена пам’яткам західного регіону в тому числі з межиріччя Золотої Липи та Збруча [176, с. 8-10]⁸⁴. На основі аналізу некрополів IX–XIII ст. дослідник розкриває

⁸⁰ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с. ; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1998. – 335 с.

⁸¹ Котляр М. Ф. Коментар до літопису / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. [Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М. Ф. Котляра]. – К., 2002. – С. 157-359.

⁸² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 171-171, 180-182.

⁸³ Толочко П. П. Галицьке князівство / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 369-370.

⁸⁴ Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 8-10.

питання соціально-економічного розвитку населення південноруських земель, його світогляду та етнічні процеси в регіоні [178]⁸⁵.

У 1991 р. був опублікований науковий збірник “Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині” в якому було подано стислий огляд результатів археологічних досліджень західних областей України в другій половині 1980-их рр. Зокрема М. О. Ягодинської “Археологічні дослідження давньоруських пам’яток на західному поділлі” [284]⁸⁶; В. О. Черноуса “Розвідкові роботи в Тереховлі та Микулинцях Тернопільської області” [278]⁸⁷; В. Г. Оприска “Археологічні розвідки в Зборівському районі” [184]⁸⁸. Вони значно поповнили каталог археологічних пам’яток регіону та розширили джерельну базу для досліджень.

В дев’яностих роках минулого століття виходив друком науковий збірник Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею “Літопис Борщівщини”. Тут публікувались матеріали досліджень пам’яток на території району. Заслужують уваги статті В. Петегирича та М. Сохацького “Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині” [201]⁸⁹; М. Сохацького “З історії археологічних досліджень на Борщівщині” та “Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи дослідження)” [242; 244]⁹⁰; О. Гаврилюка “Давньоруські старожитності Борщівщини” [95]⁹¹.

⁸⁵ Моця О. П. Населення південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1993. – 160 с.

⁸⁶ Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруських пам’яток на західному поділлі / М. О. Ягодинська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 104-106.

⁸⁷ Черноус В. О. Розвідкові роботи в Тереховлі та Микулинцях Тернопільської області / В. О. Черноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 101-102.

⁸⁸ Оприска В. Г. Археологічні розвідки в Зборівському районі / В. Г. Оприска // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 69-70.

⁸⁹ Петегирич В. М. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині / Володимир Петегирич, Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1996. – Вип. 8. – С. 16-18.

⁹⁰ Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині / Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1992. – Вип. 1. – С. 4-10 ; Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи дослідження) / Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1994. – Вип. 6. – С. 4-15.

⁹¹ Гаврилюк О. М. Давньоруські старожитності Борщівщини / Олег Гаврилюк // ЛБ. – Борщів, 1993. – Вип. 2. – С. 14-20.

Результати роботи Південно-Тернопільської експедиції у 1980-1990-их роках були опубліковані в статтях її керівника В. Олійника. Для нашого дослідження важливими є подані тут матеріали з пам'яток княжого часу. [182; 183]⁹².

Значний внесок в дослідження пам'яток княжого часу Західного Поділля зробила М. О. Ягодинська. В численних її статтях опубліковані результати досліджень пам'яток в м. Теревовлі (Замкова Гора, Черпало), с. Крутилів (Бабина Долина), м. Бучачі (гора Федір), м. Старому Збаражі (Замкова Гора, Бабина Гора), та інші [283; 288; 293; 295; 296; 298]⁹³. Також дослідниця приділяла увагу вивченню керамічних виробів та культовим речам із Західного Поділля [294; 297; 299]⁹⁴.

В 2002 р. було опубліковано працю О. Ю. Куріло “Нариси розвитку археології в музеях України: історія, дослідники, меценати”. Цікавою є інформація про розвиток музейної справи на Тернопіллі. У 1892 році у Тернополі виник історико-краєзнавчий науковий гурток, який досліджував історію та

⁹² Олійник В. Робота Південно-Тернопільської експедиції / Василь Олійник // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 1993. – С. 19-35 ; Олійник В. Дослідження Давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини / Василь Олійник // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ; Галич : Плай, 1998. – С. 31-33.

⁹³ Ягодинська М. О. Поганські святилища на Збручі / М. О. Ягодинська // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 68-69 ; Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII-XIII ст. у Західному Поділлі / Ягодинська М. О. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е. : тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару. Чернівці. 22-24 вересня 1994 р. – Чернівці : Рута, 1994. – С. 54-56. ; Ягодинська М. О. Давньоруське житло на підкліті з Теревовлі / Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1999. – С. 96-101 ; Ягодинська М. О. Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля / Марина Ягодинська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці : Золоті литаври, 2001 – С. 238-242 ; Ягодинська М. О. Жертовні споруди зі Звенигородського городища – святилища / Марина Ягодинська // МДАПВ. – Л., 2002. – Вип. 8. – С. 168-173. ; Ягодинська М. О. Археологічні дослідження в м. Теревовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році / Ягодинська М., Виногородська Л. // АБУ 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 299-302.

⁹⁴ Ягодинська М. О. Давньоруські клейма західного поділля / М. О. Ягодинська // Археологічні студії. – Чернівці, 2000. – № 1. – С. 283-296 ; Ягодинська М. О. Орнаментация давньоруської кераміки з пам'яток Західного Поділля (XII-XIII ст.) / Марина Ягодинська // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль : Джура, 2003. – С. 197-214 ; Ягодинська М. О. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля / Марина Ягодинська // МДАПВ. – Л., 2007. – Вип. 11. – С. 346-357.

культуру Західного Поділля [145, с. 17]⁹⁵. 15 квітня 1913 р. в Тернополі був офіційно відкритий “Музей Подільський”. На час відкриття музею у його фондах нараховувалось близько 10000 експонатів. Значну частину їх становила археологічна збірка. [145, с. 98]⁹⁶.

Значні дослідження зовнішньоекономічних зв’язків Галицької та Волинської земель X – першої половини XIV ст. провів А. Д. Копитко. Досліднику на основі комплексного використання та аналізу археологічних, писемних, нумізматичних джерел вдалось встановити асортимент привізних товарів, виявити шляхи їх потрапляння і географію поширення, простежити зміни у структурі імпорту, розробити їх класифікацію. В роботі показано функції держави стосовно правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності, гарантування її безпеки, здійснення контролю над міжнародною торгівлею, вказано на важливість формування інфраструктури зовнішньоекономічних зв’язків, зокрема, таких її елементів як порти, митниці, склади, торговельні площі, транспорт, кредитні операції [133]⁹⁷.

Значний доробок з середньовічної історії Західних регіонів України вніс Л. В. Войтович. В численних його статтях та монографіях висвітлено політичну історію Галичини та Волині, етнічні процеси в регіоні [84; 87]⁹⁸. Особливу увагу дослідник приділяє генеалогії князівських родів [86; 90]⁹⁹. Важливими для нашого дослідження мають висновки Л. В. Войтовича, щодо адміністративно-територіального поділу Галицької землі. Історик поділяє її не на чотири, а на

⁹⁵ Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології в музеях України: історія, дослідники, меценати / Куріло О. Ю. – К. : Стило, 2002. – С. 17.

⁹⁶ Там же. – С. 98.

⁹⁷ Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв’язки Галицької і Волинської земель (кінець X – перша половина XIV ст.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : спеціальність 07.00.01 “Історія України” / А. Д. Копитко. – Л., 2003. – 20 с.

⁹⁸ Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Левко Войтович. – Л., 1996. – 256 с. ; Войтович Л. В. Князівства карпатських хорватів / Леонтій Войтович // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції, Львів, 30-31 березня 2001 р. – Л., 2001. – С. 195-210.

⁹⁹ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.) Склад, суспільна та політична роль. Історико генеалогічне дослідження. / Леонтій Войтович – Л., 2000. – 650 с. ;

п'ять уділів, виділяючи ще Дністровсько-Бирладський (так зване Пониззя, яке до прикладу І. П. Крип'якевич відносив до Теробовельщини) [84, с. 58]¹⁰⁰. Дослідник цілком справедливо зазначає, що Дністровсько-Бирладський уділ був виділений князю Івану Ростиславичу Бирладнику його батьком теробовельським князем Ростиславом-Григорієм Васильковичем до 1134 р. [92]¹⁰¹. Вперше ним також здійснена спроба узагальнити дослідження з кордонів Галицько-Волинської землі та її уділів-волостей [91]¹⁰².

Ґрунтовне дослідження державно-політичного розвитку Галичини та Волині ІХ–ХІІІ ст. провів О. Б. Головка. В його монографії “Корона Данила Галицького” показано історію виникнення перших державних утворень в Прикарпатті та Волині, входження та перебування регіону в підпорядкування Київських князів, поступове формування незалежних князівств у Південно-Західній Русі [105]¹⁰³.

Слід також відмітити фундаментальну працю Санкт-Петербурзького історика О. В. Майорова “Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община”. Тут докладно висвітлено політичні процеси в Галичині та Волині наприкінці ХІ – у першій половині ХІІІ ст. Привертає увагу аналіз подій пов'язаних з осліпленням Василька Ростиславича [152, с. 132-158]¹⁰⁴.

1.2. Джерела

Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.

¹⁰⁰ Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у ХІІ-ХVІ ст. / Левко Войтович. – Л., 1996. – С. 58.

¹⁰¹ Войтович Л. В. Князь Іван Бирладник: загадка походження / Леонтій Войтович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Л., 2006. – Вип. 5. – С. 7-15.

¹⁰² Войтович Л. В. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії / Леонтій Войтович // ЗНТШ. – 2006. – Т. 252. – С. 187-205.

¹⁰³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : Стило, 2006. – 575 с.

¹⁰⁴ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб. : Университетская книга, 2001. – С. 132-158.

Джерела, використані для відтворення історії та культури населення Теробовельської землі XI–XIII ст., можна умовно поділити на такі групи: писемні повідомлення (літописи та хроніки, актові матеріали), археологічний матеріал, матеріали сфрагістики, нумізматики, топоніміки, тощо. За умови фрагментарності писемних матеріалів не можна нехтувати жодною інформацією різної наукової ваги, відомості якої доповнюють та уточнюють одна одну. Тому для отримання повної картини історичного розвитку регіону необхідне їх комплексне дослідження. Очевидно, що поповнення джерельної бази в майбутньому можливе тільки за рахунок археологічних матеріалів, інтерпретація та використання яких дозволить розширити наші уявлення про історію краю.

Писемні джерела з історії Теробовельської землі досить фрагментарні. Це пов'язується із периферійністю розміщення регіону відносно головних центрів літописання, та відсутністю (або невідомістю сучасній історичній науці) власних літописних зведень. Найбільшу кількість інформації про події, що мали місце на території Південно-Західної Русі містить Іпатіївський літопис, який охоплює хронологічний період до 1289/1290 р. і включає “Повість минулих літ”, “Київський” та “Галицько-Волинський” літописи [7]¹⁰⁵. Н. М. Карамзін виявив його в Костромському Іпатіївському монастирі, та опублікував спочатку в примітках до “Истории Государства Российского”, а потім, у 1843 р., цілком – у складі 1-го видання Повного зібрання Руських літописів. Це літописне зведення давно вивчається дослідниками [274; 120; 108; 185; 186; 277; 151, с. 176-267, 431-433; 97; 99; 136]¹⁰⁶, але невирішені проблеми, особливо у хронології,

¹⁰⁵ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стб. – 87 с.

¹⁰⁶ Фирсов Н. Н. Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи / Н. Н. Фирсов. – Казань, 1891. – 168 с.; Истрин В. М. Хронология Ипатского списка / В. Бистрин // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1897. – № 11. – С. 83-91; Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / Михайло Грушевський // ЗНТШ. – 1901. – Т. 41. – С. 1-72; Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи / А. С. Орлов // Известия Отделения Русского Языка и Словесности. – Л., 1926. – Т. 31. – С. 93-126; Орлов А. С. О галицко-волинском летописании / А. С. Орлов // Труды Отдела Древнерусской Литературы. – Л., 1947. – Т. 5. – С. 15-24; Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого / Л. В. Черепнин // Исторические Записки. – М., 1941. – Т. 12. – С. 228-253; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачев. – М.; Л., 1947. – С. 176-267, 431-433; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори) /

залишаються. Новий підхід до цього найбільшого джерела з історії Галицької та Волинської земель послужив поштовхом до створення нових комплексних праць, що розглядають історичне минуле Південно-Західної Русі.

Для нас велике значення мають фрагменти цього зведення з літописними повідомленнями про розселення племен на території західних областей сучасної України, “Повість про осліплення князя Василька” та перші згадки про столичний Теревовль і міста, що належали до Теревовельської волості.

Теребовль вперше згадується у літописі при описі Любечького з’їзді у 1097 році: “кождо держить шччину свою ... Теревовль и Василкови” [7, стб. 231]¹⁰⁷. Цього ж року Теревовль згадується у зв’язку з трагічними подіями – осліпленням князя Василька. “дивно даеть ми градъ свои або и Теревовль моѡ волость пождавши и нѣѡ” [7, стб. 239]¹⁰⁸. – заявив Василько Давидовому послові. Під 1144 та 1153 роками згадується Теревовль у зв’язку з військовими діями поблизу міста між Галицькими та Київськими князями. У 1144 р. гомельський князь Ізяслав Давидович з половцями, йдучи на допомогу Київському князю, зайняв міста Ушицю та Микулин (тут достеменно невідомо – Микулин на Сереті чи на Хоморі в Болохівській землі), а після перемир’я їх було повернуто галицькому князеві Володимирку Володаревичу [7, стб. 315-316; 466]¹⁰⁹. У 1206 році Ігоревичі, які як внуки Ярослава Осмомисла втрутилися в боротьбу за Галицьку спадщину, розділили Галицьку землю, відродивши давні уділи: “седе же Володимерьъ в Галичѡ . а Романъ во Звенигородѡ . а Сѡславъ в Перемышли . а сѡю своему да Теревовль Изаславоу” [7, стб. 723]¹¹⁰. Під 1211 роком літописець описує похід краківського князя Лешка Білого на підтримку Данила Романовича: “потом же Лестько не можаше приати Галича .

А. І. Генсьорський [електронний ресурс]. – К., 1958. – режим доступу: <http://litopys.org.ua/hens2/hs.htm>; Генсьорський А. І. З коментаря до Галицько-Волинського Літопису / А. І. Генсьорський // Історичні джерела. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 171-184; Котляр М. Ф. Коментар до літопису / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. [Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М. Ф. Котляра]. – К., 2002. – С. 157-359.

¹⁰⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 231.

¹⁰⁸ Там же. – Стб. 239.

¹⁰⁹ Там же. – Стб. 315-316; 466.

¹¹⁰ Там же. – Стб. 723.

но шедъ воева школо Теребовла . и школо Моклекова . и Збъража . и Бъковенъ взатъ быѣ Лахи и Роусью” [7, стб. 730]¹¹¹. Остання згадка Теребовлі в Іпатіївському літописі належить до 1226 року. Після сутички короля Андрія з Мстиславом “ѡтоудоу же поиде король ко Теребовлю . и вза Теребовль . и поиде к Тихомлю” [7, стб. 749]¹¹².

Важливі відомості для вивчення історії Теребовельської волості містить “Поучення” Володимира Мономаха. Тут великий князь у спогадах оповідає про свої походи проти Ростиславичів, на підтримку Ярополка Ізяславича, подає першу згадку про місто Микулин [4, с. 459]¹¹³.

Інформація про Теребовельське князівство міститься і в інших літописних зведеннях, зокрема Лаврентіївському зведенні 1377 р., Першому Новгородському літописі, Першому Софіївському літописі, Воскресенському літописі, Никонівському літописі, Холмогорському літописі та інших пізніх зведеннях. Але всі ці повідомлення не містять оригінальної інформації, а лише повторюють інформацію, яка присутня у Іпатіївському зведенні.

Певну інформацію про політичну історію досліджуваного регіону дають зарубіжні джерела – угорські: (*Gesta Ungarorum* – зведення різних авторів з XI–XIV ст. [13]¹¹⁴; хроніки Яноша Кетї з другої половини XII ст. [19]¹¹⁵; Марка Кальті з 1358 р. [17]¹¹⁶ та Яноша Туроці з другої половини XV ст. [18]¹¹⁷) та польські (Галла Аноніма [2]¹¹⁸, Вінцентія Кадлубка [14]¹¹⁹, Яна Длугоша [11; 12]¹²⁰, Мартина Кромера [15]¹²¹, Мартина Бельського [8; 9; 10]¹²²) хроніки.

¹¹¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 730.

¹¹² Там же. – Стб. 749.

¹¹³ Мономах В. Поучення / Переклад Л. Махновця // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 459.

¹¹⁴ *Gesta Ungarorum // Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* – Budapest, 1937. – V. 1. – P. 284-351.

¹¹⁵ [Хроніка Яноша Кетї] // *Historiae Hungaricae ontes Domestici.* – Lipsiae, 1884. – V. 3. – P. 143-167.

¹¹⁶ [Текст Марка Кальті] // *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* – Budapest, 1937. – V. 1. – P. 239-243.

¹¹⁷ [Текст Яноша Туроці] // *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* – Budapest, 1937. – V. 1. – P. 165-170.

¹¹⁸ Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Галл Аноним ; предисл., пер. и прим. Л. М. Поповой. – М., 1961. – 181 с.

Хроніка Вінцентія Кадлубка ґрунтовно проаналізована О. Головком [104]¹²³. Найцікавіша з цих хронік для нашої теми – монументальна праця Я. Длугоша. Виходячи з аналізу її джерел Є. Перфецький [197; 198; 199]¹²⁴ та Ю. Лімонов [149; 150]¹²⁵ допускали можливість використання польським хроністом Перемишльського літопису, який не зберігся. М. Грушевський був переконаний, що Длугош користувався давнім джерелом руського походження, що не збереглося [109, с. 417]¹²⁶. Тому хроніка Яна Длугоша, хоч і містить значні неточності та перекручення, але дає нам досить достовірні дані про події в Перемишльському князівстві після смерті братів Ростиславичів та згадує синів Василька Ростиславовича, про яких в інших джерелах збереглося дуже мало інформації.

Звичайно, ці джерела місцями тенденційні, часом не точні і потребують критичної оцінки.

В ранньому актовому матеріалі, що зберігся, Теробовельський регіон взагалі не відображений [143]¹²⁷. Традиція зберегла легендарну розповідь про

¹¹⁹ [Kadłubek] Mistra Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika Polska / Wyd. wstępem i przypisami opatrzył M. Płezia. – Kraków, 1994. – 461 s.

¹²⁰ [Długosz] Długosza Jana. Roczniki czyli kronici sławnego krolestwa Polskiego. – Ks. 1/2. – Warszawa, 1961. – 306 s. ; [Długosz] Długosza Jana. Roczniki czyli kronici sławnego krolestwa Polskiego. – Ks. 3/4. – Warszawa, 1972. – 450 s.

¹²¹ Kromer M. Kronika Polska / Martyn Kromer. – Kraków, 1882. – Т. 1. – 458 s. ; Т. 2. – 426 s.

¹²² [Bielski M.] Kronika Polska Marcina Bielskiego / wyd. K. J. Turowskiego. – Sanok, 1856. – Т. 1. – 620 s. ; Т. 2. – 640 s. ; [Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2. – 640 s. ; [Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 3. – 510 s.

¹²³ Головко О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубка / О. Б. Головко // УІЖ. – 1993. – № 4/6. – С. 27-37.

¹²⁴ Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша (Ч. I) / Євген Перфецький // ЗНТШ. – 1927. – Т. 147. – С. 1-54. ; Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша (Ч. II) / Євген Перфецький // ЗНТШ. – 1928. – Т. 149. – С. 31-83. ; Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша (Ч. III) / Євген Перфецький // ЗНТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 19-56.

¹²⁵ Лимонов Ю. А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси / Ю. А. Лимонов // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 76-81 ; Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII вв. / Ю. А. Лимонов. – Л., 1978. – 272 с.

¹²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 417.

¹²⁷ Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Олег Купчинський. – Л., 2004. – 434 с.

перевезення з Візантії на Русь ікони Матері Божої через Теремовль до Львова [208]¹²⁸ або до Белза (пізніше знаменитої Матері Божої Ченстоховської, вивезеної Володиславом Опольським з Белза у Ченстохову) [338, s. 5]¹²⁹.

Узагальнюючи відомості письмових джерел можна констатувати, що Теремовельська земля досить обмежено висвітлена в них, а згадки про неї дуже фрагментарні та випадкові, що в свою чергу піднімає важливість інших видів джерел.

Найбільш інформативними серед останніх є археологічні матеріали. На даний час в межиріччі Золотої Липи та Збруча відомо понад 380 археологічних пам'яток X–XIII ст., які представлені відкритими селищами, городищами, могильниками, християнськими та язичницькими культовими об'єктами, скарбами.

Археологічні джерела за своїм інформаційним змістом неоднорідні. Вони містять різносторонню інформацію про діяльність населення регіону, його матеріальну та духовну культуру. Значну кількість цих матеріалів було здобуто автором під час археологічних експедицій і передано на зберігання у фонди Тернопільського, Теремовлянського та Борщівського краєзнавчих музеїв. Це матеріали експедицій в Теремовлі, Чорткові, Білому, Рукомиші, Переволоці, Усті, Дзвенигороді (на Дністрі) та інших пунктах, які проводились з 2003 до 2008 років. Результати розкопок та археологічних розвідок були зафіксовані у вигляді звітів в Інституті археології НАН України, та були опубліковані в різних виданнях [164; 168; 169]¹³⁰.

Окрім власних матеріалів, автор використав також інформацію здобуту під час дослідження пам'яток регіону іншими науковцями. Вона зберігається у

¹²⁸ Петрушевич А. О чудотворной иконе Пресв. Богородицы, находящейся в костеле св. Доминиканов в городе Львове и польской легенде / А. Петрушевич // Зоря Галицкая. – Львов, 1851. – Ч. 56. – С. 453-454.

¹²⁹ Ulanowski L. Wiadomość historyczna o cudownym obrazie matki boskiej przez św. Łukasza ewangelistę malowany w kościele ww.oo.dominikanów we Lwowie łaskami słynącym. – Lwów, 1851. – S. 5.

¹³⁰ Миська Р. Розвідки в околицях м. Теремовлі / Миська Р. // АБУ 2002-2003 рр. : [зб. наук. пр.]. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 223-224. ; Миська Р. Археологічні дослідження у Теремовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 249-268. ; Миська Р. Долітописний Теремовль / Роман Миська // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2008. – Вип. 12. – С. 292-303.

фондах наукового архіву Інституту археології НАН України, і задокументована у вигляді наукових звітів, польових щоденників, креслень та фотофіксації як загального вигляду пам'яток, окремих об'єктів, так і процесу самих розкопок. Привертають увагу наукові звіти І. П. Русанової, та М. О. Ягодинської з досліджень Теробовлі та комплексу Збруцьких святилищ [42; 53; 54; 55]¹³¹, І. К. Свешнікова та П. О. Раппопорта з досліджень в городищ в Зеленче та Семенові [44; 41]¹³², І. П. Герети з досліджень могильника в Чернеліві-Руському [23; 24; 29; 30]¹³³, розвідок на території Тернопільської обл. [21; 22; 39; 46; 47]¹³⁴, тощо.

¹³¹ Русанова І. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – 68 с. ; Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – 47 с. ; Ягодинская М. А. Отчет о результатах исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1988 г. // М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1988/87. – 87 с. ; Ягодинская М. А. Отчет об результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции Тернопольского краеведческого музея на древнерусском селище Бабина долина около с. Крутылов Гусятинського р-на Тернопольской обл. в 1990 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1990/269. – 76 с.

¹³² Свешников І. К. Отчет о работе Тернопольской археологической экспедиции ЛГИМ в 1956 г. / І. К. Свешников // Архів ІА НАН України. – 1956/30. – 23 с. ; Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. / П. А. Раппопорт // Архів ІА НАН України. – 1963/15. – 27 с.

¹³³ Герета І. П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника Тернопільського району / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1973/79. – 25 с. ; Герета І. П. Звіт про археологічні дослідження у Чернеліві-Руському у 1974 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1974/81. – 75 с. ; Герета І. П. Звіт про розкопки могильників черняхівської культури й давньоруського періоду у Чернеліві-Руському Тернопільської області у 1990 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1990/267. – 48 с. ; Герета І. П. Звіт про дослідження черняхівського й давньоруського могильника в с. Чернелів Руський у 1992 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1992/168. – 43 с.

¹³⁴ Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні розкопки і розвідки на території Тернопільської області в 1990 році / О. М. Гаврилюк // Архів ІА НАН України. – 1990/197. – 64 с. ; Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1992 році / О. М. Гаврилюк // Архів ІА НАН України. – 1992/167. – 59 с. ; Олійник В. І. Звіт про роботу Південно-Тернопільської експедиції Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею в 1991 році / В. І. Олійник // Архів ІА НАН України. – 1991/100. – 41 с. ; Сохацький М. П. Звіт про проведені археологічні дослідження Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею в 1991 році. / М. П. Сохацький // Архів ІА НАН України. – 1991/92. – 34 с. ; Сохацький М. П. Звіт про роботу археологічної експедиції Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1992р. / М. П. Сохацький // Архів ІА НАН України. – 1992/109. – 42 с.

В ході підготовки дисертаційного дослідження автором сформовано картотеку археологічних пам'яток межиріччя Золотої Липи та Збруча (додаток А), в якій зібрані відомості про їх місцезнаходження, розміри, товщину культурного шару, основні типи знахідок, виявлених під час досліджень. Тут також міститься інформація про першовідкривачів, наукову літературу, якщо матеріали із них публікувались. Для значної частини пам'яток виготовлено топографічні плани їх розміщення. Проведено картографування пам'яток (рис. 4-8), що дозволило робити висновки про зони осілости населення, одержавлення території та визначення меж Тербовельської землі. При формуванні каталогу опрацьовано також наукову літературу, фонди музеїв та наукового архіву Інституту археології НАН України. Для уточнення та розширення зібраного матеріалу були проведені власні археологічні дослідження регіону, результатом яких стало відкриття 60 селищ, 2 городищ та 2 могильників, локалізація 11 городищ та 2 могильників, а також спростування помилкових даних щодо 5 городищ та 6 могильників (додаток А IV).

Всього до каталогу увійшли дані про 382 пам'ятки княжого часу. Серед них найбільшу кількість становлять селища (269) – це обґрунтовано підтверджує тезу про те, що основна кількість населення проживала в сільській місцевості. Також наведені дані про 38 городищ, 59 ґрунтових та 10 курганних могильників. Детальна характеристика цих типів пам'яток подана у третьому розділі. Окремо в каталозі виділено розділ з пам'ятками, що потребують додаткових досліджень. Сюди увійшли ці пункти які приведені в науковій літературі, проте їхня хронологія чи локалізація потребує уточнень.

Значну групу археологічних матеріалів становлять знахідки, виявлені під час розкопок або розвідок та передані на зберігання до фондів наукових установ. Найбільші збірки артефактів зберігаються у фондах Тернопільського, Борщівського, Заліщицького, краєзнавчих, Львівського історичного музеїв, та Археологічного музею в м. Кракові (МАК). В останньому знаходиться славнозвісний Збруцький ідол та матеріали розкопок А. Кіркора, Г. Осовського та В. Деметрикевича, які відбувалися в останній чверті XIX ст. Інформація про них

дійшла до нас в неповному та часто перекрученому вигляді, тому ці матеріали потребують нового опрацювання із залученням сучасних методик [170]¹³⁵.

Окрему важливу групу джерел становлять сфрагістичні матеріали. Вони представлені привісними булами (7 шт.) та перснями-печатками (9 шт.) із с. Зеленча, які зараз зберігаються у фондах Львівського історичного музею. Підвісні були круглої форми мали діаметр 15-23 мм. 6 з них були виготовлені з олова та одна з бронзи. Зображення на них як двосторонні, так і односторонні. Серед них наявні: постаті людей в $\frac{3}{4}$ росту [ЛІМ, КР, 8275], погруддя [ЛІМ, КР, 12746], окремо тут виділяється зображення Оранти [ЛІМ, КР, 12758], тризуб [ЛІМ, КР, 12752], а також тризуб у поєднанні з галкою [ЛІМ, КР, 12745], хрести [ЛІМ, КР, 12746], квітка [ЛІМ, КР, 12757].

Персні-печатки виготовлені з олова, форма їх щитків різноманітна – кругла, овальна, шестигранна, квадратна діаметром (сторонами) 13–17 мм. Зображення перегукуються з пломбами: тризуб [ЛІМ, КР, 12755, 12756], галка [ЛІМ, КР, 12754], хрест [ЛІМ, КР, 18529], квітка [ЛІМ, КР, 23518].(з 4 пелюстками [ЛІМ, КР, 23517], з вісьмома пелюстками [ЛІМ, КР, 12753]).

Зображення тризуба (знаку роду Рюриковичів) може вказувати на приналежність цих артефактів княжим службовцям (представникам князівської влади на місцях), а поєднання його з галкою (символом Галича) очевидно вказує на галицького князя, тобто відноситься до періоду, коли Тербовельське князівство стало уділом в Галицькій землі. Зображення хрестів та Оранти можуть вказувати на священничий сан його власника.

В розгляді сфрагістичних матеріалів слід згадати про вислі печатки із зображенням св. Василя виявлені в Звенигороді на Білці. Більшість дослідників пов'язують їх з тербовельським князем Васильком Ростиславичем. Перші дві печатки були опубліковані М. С. Грушевським у 1899 р., третя виявлена та опублікована В. С. Шеломенцевим-Терським. Вона мала діаметр 23-25 мм. На

¹³⁵ Миська Р. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Тербовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 270-279.

одній стороні печатки – поясне зображення святого в архієрейських ризах з хрестами, з довгою клиноподібною бородою та звисаючими вусами, довкола голови німб. Біля голови знаходився надпис: ліворуч ВА, нижче СІ, праворуч Є і нижче чітке О, можливо, з іншою літерою, яку неможливо прочитати через вм'ятину на краю печатки. На зворотній стороні в лінійному колі зображено Богоматір типу “Знамення” [280, с. 163-164]¹³⁶.

Ще одним важливим джерелом для вивчення минулого Тербовельської землі є топоніміка. Пізнавальне значення географічних назв впливає із суті їх природи, обумовленої пов'язаними між собою факторами: лінгвістичним, суспільно-історичним і географічним. При цьому вивчення назв неможливе без аналізу історичних явищ, які вплинули на їх появу [142, с. 45-46]¹³⁷. Важливими є загальноісторичні, економічні та історико-етнографічні явища, які відбилися в назвах. Зокрема, назви на зразок “городище”, “вал”, “ворота” вказують на існування в цьому місці давніх укріплень, навіть якщо до сьогодні вони не збереглися. Назви сіл чи урочищ Руда, Рудки, Рудники свідчить про існування тут металообробного ремесла. Застосування даних топоніміки виправдане потенційними можливостями використання її інформації, оскільки фактори, що впливають на появу топонімів, як правило, закріплені в них і вивчаються на їх базі. Зазначене вище підтверджує значення топонімії як історичного джерела, але, звичайно ж, у сукупності з іншими видами джерел.

Підсумовуючи огляд історіографії та джерел, можемо прийти до таких висновків:

- Професійні історики вперше зацікавились регіоном наприкінці XVIII ст., після його входження до складу Австрійської монархії.
- В середині XIX ст. з'являються фундаментальні праці вітчизняних істориків (Д. Зубрицький, І. Шараневич) які характеризуються ґрунтовним аналізом

¹³⁶ Шеломенцев-Терської В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода / В. С. Шеломенцев-Терської // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – Вып. 3. – С. 163-164.

¹³⁷ Купчинський О. А. Древнерусские славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян / О. А. Купчинський // Славянский древник (древности). – К. : Наукова Думка, 1980. – С. 45-72.

письмових джерел. Сприяло цьому виявлення та публікація Іпатіївського літопису, який містить значну інформацію про події в Південно-Західній Русі.

- В другій половині XIX ст. зростає зацікавлення до археологічних джерел. Поштовх до цього надало виявлення в 1848 р. Збруцького ідола. Професійні археологічні роботи в межах басейну рік Стрипа, Серет та Збруч пов'язуються з А Кіркором, Г. Осовським та В. Деметрикевичем. Більшість їх стосувалась дослідження поховальних пам'яток та обстеження території.

- Наступний етап в розвитку історичних досліджень краю пов'язується з діяльністю у Львові М. С. Грушевського та активізацією наукової роботи Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

- На початку XX ст. праця ряду дослідників сконцентровується на систематизації відомих пам'яток та видання їх каталогів (В. Пшибиславський, Б. Януш).

- У міжвоєнний період до наукових досліджень активно включаються члени НТШ (Я. Пастернак, Ю. Полянський, Л. Чачковський).

- У другій половині XX ст. – на початку XXI ст. було видано ряд узагальнюючих монографій з історії Галичини та Волині (В. Т. Пашуто, І. П. Крип'якевич, М. Ф. Котляр, О. Б. Головка, Л. В. Войтович, О. В. Майоров) проте Теробовельської землі вони торкалися побіжно.

- Більшість археологічних досліджень мали розвідковий характер, досить рідко проводились розкопки великими площами. До найбільш досліджених пам'яток належать: могильник в Чернелеві-Руському (І. П. Герета), язичницький центр на річці Збруч та літописна Теробовля (І. П. Русанова, Б. О. Тимошук, М. О. Ягодинська).

- За понад двохсотлітній період дослідження Південно-Західної Русі ґрунтовних історико – археологічних досліджень Теробовельської землі не проводилось. Історики зазвичай зосереджувались на загальній характеристиці Галицької землі (в широкому значенні), або розглядали окремі проблеми історичного процесу, знову ж таки, в широких географічних рамках. Археологи переважно обмежувались дослідженням окремих пам'яток, або вивченням

окремих категорій артефактів (кераміки, вироби з бронзи, кістки, скла, культові речі, тощо). Проте за цей час було зібрано значну кількість джерельного матеріалу, який при належній систематизації та критичному підході дозволяє реконструювати історичний розвиток регіону в XI – першій половині XIII ст. Враховуючи обмеженість письмових джерел означеного періоду на перший план виступають археологічні матеріали.

РОЗДІЛ 2

ДАВНЯ ТЕРЕБОВЛЯ

2.1. Топографічна характеристика

Перша літописна згадка про Теробовлю датується 1097 роком [7, стб. 231]¹³⁸. Як показали археологічні дослідження останніх років, в той час місто було столицею однойменного князівства і мало складну структуру. Дослідження Б. О. Тимощука в 1984, 1986 роках поставили крапку в тривалій дискусії стосовно локалізації літописного Теробовля. Зокрема було визначено, що дитинець літописного міста знаходився на Замковій Горі (в межах сучасного міста), а торгово-ремісничий посад разом з пристанню знаходились на території сучасних сіл Зеленче та Семенів, поблизу місця впадіння Гнізни в Серет [259; 235, с. 105]¹³⁹. (рис. 10).

Хоча територія міста вивчена ще не повністю, проте завдяки наступним дослідженням, що були здійснені М. О. Ягодинською та автором цієї роботи, стало можливим охарактеризувати топографію літописного міста та виділити окремі стадії його розвитку [293, с. 96; 298, с. 299; 169]¹⁴⁰.

Сучасна Теробовля – районний центр Тернопільської обл., розміщена в центрі Західного Поділля, на двох берегах р. Гнізни, за 4 км (центральна частина) до її гирла.

Подільська височина в околицях Теробовлі розділена долинами Серету та Гнізни. Серет тече від півночі, вигинаючись більше в напрямку на пд. – сх., Гнізна з півночі на південь. Зливаючись, вони замикають частину височини у

¹³⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 231.

¹³⁹ Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 124-127; Свешников И. К. Галич. Перемышль. Теробовль. Звенигород / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) – К. : Наукова думка, 1990. – С. 105.

¹⁴⁰ Ягодинська М.О. Давньоруське житло на підкліті з Теробовлі / Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1999. – С. 96; Ягодинська М. О. Археологічні дослідження в м. Теробовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році / Ягодинська М., Виногородська Л. // АБУ 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 299; Миська Р. Г. Долітописний Теробовль / Роман Миська // МДАПВ. – Л., 2008. – Вип. 12. – С. 292-303.

вигляді видовженого гористого хребта, що зі західної сторони стрімко переходить у корінний берег Серету, а зі східної переходить більш лагідно у вузьку долину Гнізни. Ця частина території розташована найвище (до 379 м), здебільшого, заросла лісом, та перетята впоперек глибокими ярами. Один з них, що отримав назву Драганський вертеп, відокремлює від сторони Гнізни частину схилу у вигляді помітного узгір'я – Замкову Гору, що піднімається у пн. – зх. стороні міста Теремовлі. По дну Драганського вертепу, від півночі, тече потічок Пичинія. Він, обгинаючи південний виступ Замкової Гори, впадає до Гнізни [50, с. 1]¹⁴¹. (рис. 9).

На території Замкової Гори знаходиться городище та руїни замку, від яких і отримав назву пагорб. Тут розміщений міський парк відпочинку. Мис має в плані витягнуту клиноподібну форму із значним пониженням у південній частині. Це пониження зумовлене будівництвом кам'яного замку у XIV–XVII ст. Під час будівництва замку був вибраний шар землі та материкової глини до рівня скельних порід і таким чином зруйновано значну частину першого (внутрішнього) валу та територію від нього до стрілки мису. Городище займає найвужчу частину мису і захищене з напільної сторони рядами чотирьох валів та п'яти ровів. Перед городищем знаходилось відкрите селище, проте в другій половині 1980-их рр. під час облаштування на цій місцевості парку було зруйновано значну частину культурного шару. До цього тут знаходились городи місцевих мешканців. Північна частина селища знаходиться на території лісу. Тут зафіксовано 17 западин від заглиблених споруд. Межа лісу проходить по валу, що перетинає рівнинну ділянку мису та опускається по його схилах. Продовження селища простежується на сусідньому мисі утвореному правим берегом Пичинії та лівим берегом її безіменної притоки [32, с. 5]¹⁴². (рис. 9; 10).

¹⁴¹ Чачковський Л. Княжа Теремовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 1.

¹⁴² Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теремовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 5.

Зі західної сторони впадає до Пичинії, під Замковою горою, потічок Пичивник. Він спливає бічним відгалуженням Драганського вертепу та відокремлює дальшу частину пагорбу, гору св. Параскеви-П'ятниці (сьогодні вживається назва Зап'ятнички, що служить на означення узгір'я позаду колишнього цвинтаря св. Параскеви-П'ятниці). Від пд. – зх. сторони оточують Замкову Гору узгір'я: Ксенжа гора та Покрівка. На їх схилах знаходяться передмістя Зазамче та Садики. Безпосередньо за передмістями протягається ліс, який тягнеться до самого краю стрімких схилів над Серетом; з північної сторони межує зі струсівським, з південної з семенівським лісом. При закінченні височини, в долині при гирлі Гнізни, знаходяться села Зеленче та Підгора. Над селом видніють руїни монастиря. На правому березі Серету знаходиться село Семенів (рис. 11). На захід від нього, аж до р. Стрипи, простягається струсівсько-пантеліський степ. На лівому березі Гнізни долина переходить у безлісу височину. Тут знаходяться передмістя Сади та Раковиця, розділені між собою глибоким яром, по дну якого протікає потічок Королюка. На південний схід від міста знаходиться село Плебанівка. Вся ця територія входила до складу княжого Теробовля, яке (як і інші галицькі міста) мало розкиданий характер, де дитинець, окольний град, посади, боярські садиби з прилеглими територіями розділялися ярами, полями та лісочками-гаями.

2.2. Передумови виникнення та зародження літописного міста

Дослідники вважають, що плем'я требован (теробовлян), назва яких походить від “треба” – “ритуальна жертва” (плем'я згадується у древнішій частині Празького привілею 1086 р., яку відносять до 973 р.) було одним з найбільших племен Великої Хорватії, яке вже у VIII ст. мало князівство, на території якого знаходилося головне хорватське святилище [87; 89; 93]¹⁴³. В цих

¹⁴³ Войтович Л. В. Князівства карпатських хорватів / Леонтій Войтович // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції, Львів, 30-31 березня 2001 р. – Л., 2001. – С. 195-210. ; Войтович Л. В. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя / Л. В. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 105-132. ; Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные

дослідженнях максимально використані можливості писемних пам'яток. Далі доповнити або спростувати їх можуть лише археологічні джерела.

До недавнього часу на картах та в каталогах пам'яток раннього середньовіччя територія Теробовлі та її околиць залишались білою плямою. Лише дослідження останніх років дозволили виявити чималу кількість пам'яток цього часу. Так, під час рятівних археологічних досліджень, проведених у 2006 р. автором спільно з Я. Погоральським на території сучасного міста, виявлено поселення празько-корчацької культури. Воно знаходиться на правому березі Гнізни за 1,7 км від Замкової Гори та за 2 км до гирла Гнізни. На пам'ятці досліджено заглиблену споруду з піччю-кам'янкою. На долівці споруди виявлено фрагменти ліпних посудин характерних для празько-корчацької культури. Описана споруда, як показали дослідження, знаходилась на південній периферії поселення. Основна частина пам'ятки зараз забудована житловими та господарськими будівлями [36, с. 10]¹⁴⁴.

Близько 5 км на південь від описаної пам'ятки в пн. околиці с. Підгайчики знаходиться ще одне поселення празько-корчацької культури. Воно знаходиться на першій надзаплавній терасі правого берега р. Серет, має овальну форму, видовжену по лінії пн.-зх. – пд.-сх. загальною площею 0,25 га [33, с. 20]¹⁴⁵.

Північніше від Теробовлі в зх. околиці с. Кровінка (п'ять км від першої описаної пам'ятки) знаходиться городище празько-корчацької культури. Вперше воно було обстежене і описане Л. Чачковським: “Збіч гори від сторони яру та від сторони Кровинки є стрімка, від сторони Каміньолому доступ на гору є відкритий. Тому від тої сторони загорожено вершок двома рядами легко вигнутих валів зі зовнішніми ровами, для зміцнення оборонности фляннів. Довжина внутрішнього валу 60 м, зовнішнього 100 м, бічного валу 60 м,

етапи формування державності / Л. Войтович // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы.* – СПб, 2006. – С. 6-39.

¹⁴⁴ Миська Р. Г. Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Січових Стрільців, 51 д в м. Теробовля Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // *Архів ІА НАН України.* – 2006/89. – С. 10.

¹⁴⁵ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження в м. Теробовля Тернопільської обл. у 2005 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // *Архів ІА НАН України.* – 2005/227. – С. 20.

зовнішнього 100 м, бічних валів 51 м, і 35 м ширина валу 12 м, віддаль внутрішнього валу від закінчення скалистого щовба 80 м” [50, с. 13]¹⁴⁶. В 1989 році невеликі шурфування на городищі проводив О. Гаврилюк (зав. відділу давньої історії ТКМ). У звіті він відніс пам’ятку до ранньозалізного часу, можливо аварського? [20, с. 11]¹⁴⁷. Пізніше ним були проведені більш масштабні розкопки проте досі їх матеріали були оприлюднені лише в туристичному путівнику по Тернопільщині¹⁴⁸ та на науковій конференції “Археологія Заходу України”, що проходила у Львові в травні 2006 р. На ній дослідник повідомив про виявлені ним артефакти на території пам’ятки. Зокрема в культурному шарі празько-корчацької культури, насиченому фрагментами ліпного посуду, було виявлено значну кількість прикрас, виготовлених з кольорових та дорогоцінних металів. Серед них виділялись дві золоті аварські прикраси. Поряд з тим були виявлені залізні наконечники стріл слов’янського та аварського походження. Також О. Гаврилюк зазначив, що на території городища простежується шар спаленини. Враховуючи цей фактор та наявність аварських стріл, він робить висновок, що городище загинуло внаслідок нападу аварів. На стенді, присвяченому слов’янам, в ТКМ представлені залізні наконечники стріл, ніж, пряжки та накладки від пояса, фрагменти срібних браслетів, бронзові фібули та пряжка, кам’яні ливарні формочки, пастові намистини, глиняні пряслиця.

Авари пройшли через хорватські території в середині VI ст., зрушивши з місця і захопивши з собою частину хорватського масиву, зокрема теребовлян. Під впливом аварів у 587–614 рр. відбувалася перша міграція хорватів на Балкани, яка проходила через Карпати, по Тисі, через Драву і Саву і Клісуру та Салону. Участь теребовлян в цій міграції надійно засвідчують 53 топоніми в сучасній Хорватії та Боснії (Trebovljani, Trebovće, Trebovlje і т.д.), а на шляху їх

¹⁴⁶ Чачковський Л. Княжа Теребовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип’якевича. – Л. 1931. – С. 13.

¹⁴⁷ Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні розкопки і розвідки на території Тернопільської області / О. М. Гаврилюк // Архів ІА НАН України. – 1989/179. – С. 11.

¹⁴⁸ Земля Тернопільська. Туристичний путівник. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 92, рис. на с. 87, 88, 90, 91.

міграції ще кілька топонімів (р. Теробовля в Закарпатті, Требішов і т.д.) [93, с. 32-5]¹⁴⁹.

Найближчі аналогії до городища в Кровінці знаходимо на Зимнівському городищі на Волині. Воно датоване VI–VII ст. На його території виявлено понад 20 тис. уламків ліпної кераміки та понад 200 різноманітних виробів з кольорових та дорогоцінних металів, заліза, мергелю, кістки, тощо. Зокрема знаряддя праці, предмети побуту і озброєння, прикраси. Про розвиток ремесла свідчать знахідки відливних формочок, тиглів, ковадла, напівфабрикатів та виробничих відходів. Також тут виявлено сліди культових споруд [64, с. 131]¹⁵⁰.

Зимнівське городище інтерпретується дослідниками як центр Дулібського міжплеменного союзу [238, с. 14; 68, с. 116]¹⁵¹. Подібними політико-адміністративними центрами того часу були городища на Старокиївській горі в Києві, Чернігові, біля сіл Бабка та Лежниця на Волині. Кілька таких самих городищ відомо на території Білорусі (Хотомель, Колочин), Польщі (Шелігі, Хацькі) [265, с. 20-28; 131, с. 182; 302, с. 74]¹⁵². Очевидно, городище в Кровінці теж відігравало роль політико-адміністративного центру для мешканців Західного Поділля. Наявність таких центрів свідчить про зародження державності у слов'ян в VI–VII ст., зокрема і у теробовлян. Експансія аварів на слов'янські землі призупинила державотворчі процеси в цьому регіоні, змусивши значну частину населення до міграції на Балкани. Але сам процес утворення хорватських князівств продовжував тривати.

¹⁴⁹ Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности / Л. Войтович // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы.* – СПб, 2006. – С. 32-35.

¹⁵⁰ Баран В. Д. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел / В. Д. Баран // Проблеми походження та історичного розвитку слов'янства : збір. наук. статей, присвячених 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К.; Л. : РАС, 1997. – С. 131.

¹⁵¹ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // *Археология СССР.* – М. : Наука, 1982. – С. 14. ; Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К. : Генеза, 2005. – С. 116.

¹⁵² Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 20-28 ; Козак Д. Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. – у I тис. н.е. / Д. Н. Козак // *Етнічна історія Давньої України.* – К., 2000. – С. 182 ; Buko A. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej.* – Warszawa : Trio. – 2006. – S. 74.

За спостереженнями дослідників поселення празько-корчацької культури розміщуються групами на відстані 0,5-3 км одне від одного [68, с. 53]¹⁵³. Можна припустити, що така ж топографія пам'яток характерна і для околиць Теробовлі, які ще потребують детальніших досліджень.

Наступний період в історії Теробовлі, як і всього Західного Поділля, є також мало вивченим. В околицях міста на даний час відомо одне селище Луки-Райковецької культури. Воно відкрите автором спільно з І. Зінчишиним. Селище знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Гнізни, в південній околиці села. Пам'ятка має підпрямокутну форму (розмірами 50×100 м), обмежена із заходу руслом ріки, із півночі залісненим схилом яру, зі сходу залісненим стрімким схилом пагорба [35, с. 14]¹⁵⁴.

До пам'яток цього часу попередньо можна віднести виявлений В. Деметрикевичем слов'янський кремаційний могильник. Він знаходиться на корінному лівому березі р. Серет в с. Підгора (2 км на пд.-зх. від Теробовлі) на сільському пасовищі, неподалік монастиря. Залишки кремації знаходились в ліпних урнах. На поверхні ґрунту видимих ознак поховань не зафіксовано. Окрім кераміки, інших предметів дослідник не виявив. Хоч могильник був досліджений в кінці ХІХ ст., до цього часу не був продатований та відповідно введений у науковий обіг. Матеріали, виявлені дослідником під час обстежень околиць Теробовлі, були передані в МАК. Зокрема, тут зберігаються фрагменти поховальних урн, виявлених В. Деметрикевичем (МАК 4283). Вони виготовлені вручну без застосування гончарного кола. В керамічному тісті значний вміст грубо фракційного шамоту та незначна кількість жорстви. Випал нерівномірний, поверхня гладка, коричневого кольору. Вінця слабо відігнуті назовні та мають заокруглений край. Одна з посудин, виявлених на цьому могильнику, зберігалась в колекції бурмістра Теробовлі Ольчинського та була опублікована

¹⁵³ Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К. : Генеза, 2005. – С. 53.

¹⁵⁴ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 14.

В. Деметрикевичем. Вона мала висоту 40 см, легко відхилені вінця, що плавно переходили у високу шийку. Плічка слабо виражені, розміщені трішки вище центру посудини. Ці ознаки дозволяють нам припустити, що описаний могильник належить саме до райковецької культури [170, с. 277-278]¹⁵⁵, що свідчить про безперервну заселеність території сучасного міста від часів існування празько-корчацької археологічної культури (VI–VII ст.) до сьогодення.

В IX ст. на Замковій Горі в Теробовлі виникає поселення, яке складалося з двох частин (рис. 12). Перша була розміщена на території городища ранньозалізного часу. Воно з напільного боку було оточене подвійною лінією валів, споруджених на думку Б. О. Тимощука в ранньозалізному віці, та використовуваних для оборони в княжий час [259, с. 126]¹⁵⁶. Обидва вали значно поруйновані окопами Першої Світової війни та перерізані впоперек дорогою. Зачистка стінки дороги показала, що вони неодноразово досипалися [56, с. 19]¹⁵⁷.

На території городища М. О. Ягодинською під час рятивних досліджень виявлено споруду прямокутної форми (рис. 17а). На час досліджень вона була частково зруйнована, збережена частина мала розміри 8×2,7 м. Вона опущена в материк на глибину 1,3 м, мала стіни стовпової конструкції, всередині яких знаходилось 3 вогнища. На черені одного з них виявлено фрагмент ліпної посудини з пальцевими зачіпами на вінці. В заповненні споруди було виявлено фрагменти ліпної кераміки, кістяну проколку, залізне кільце та лезо ножа, декілька кам'яних точильних брусків, а також значна кількість кісток, зубів та щелеп домашніх тварин. Знахідки зі споруди дослідниця датувала II пол. IX ст. Ще одним підтвердженням існування будівлі в IX ст. є той факт, що її частина

¹⁵⁵ Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теробовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 277-278.

¹⁵⁶ Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 126.

¹⁵⁷ Ягодинська М. О. Звіт про археологічні дослідження давньоруських городищ біля с. Онишківці Шумського р-ну, урочищі Городище та м. Теробовля, урочищі Замкова Гора в 2004 р. // М. О. Ягодинська // Архів ІА НАН України. – 2004/209. – С. 19.

перекривалася валом № 2, який відносно споруди є більш пізнім. Початкова стадія його спорудження датується X ст. [53, с. 3-4]¹⁵⁸.

Довгі будинки відомі за археологічними даними на багатьох пам'ятках, що атрибутовуються як хорватські (Городниця, Крутилів, Ревне Іа), та за письмовими даними у західних слов'ян. Згідно з останніми, громадські будівлі у слов'ян майстерно побудовані і прикрашені різьбленими та розмальованими скульптурами. В цих будівлях – “контини” зберігалось багатство, захоплена у битвах здобич, тут бенкетували, проводили гадання, вершили суд; по колу стояли столи і лавки, тут влаштовували зібрання (житіє св. Оттона) [234, с. 71]¹⁵⁹.

Довгі будинки в IX ст. зустрічаються на городищах-общинних центрах. Вони належать до структур військової демократії та відрізняються рядом археологічних ознак від городищ ранньофеодальних центрів. Однією з головних відмінностей є будова укріпленої лінії пам'ятки. Зазвичай вони склались із дерев'яної стіни стовпової конструкції, без застосування валів-платформ, характерних для пізніших пам'яток. Відомі приклади, коли такі городища споруджувались на місці більш ранніх пам'яток, проте залишки їхніх оборонних конструкцій (валів) не використовувались. Така ситуація зафіксована зокрема на Коростоватівському городищі на Буковині. Тут добре збережені вали городища голіградської культури не були використані при спорудженні укріплень в VIII–IX ст. Зі зовнішнього боку дерев'яні стіни городищ-общинних центрів укріплювались глиняними відкосами, а з внутрішнього боку до них примикали довгі будинки [257, с. 29-31]¹⁶⁰. Слід звернути увагу, що наявність укріплених городищ з кількорядними лініями оборони, для будівництва яких потрібні були

¹⁵⁸ Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – С. 3-4.

¹⁵⁹ Русанова І. П. Городища – святилища на р. Збруч та дані писемних джерел / І. П. Русанова // Тези доповідей і повідомлень 1-ї Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 71.

¹⁶⁰ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1990. – С. 29-31.

організовані зусилля сотень виконавців, свідчить про певну ранньодержавну організацію.

Городища-общинні центри в свою чергу поділяються на три групи: сховища, святилища та адміністративно-господарські центри. Основною їх відмінністю є характер забудови внутрішньої частини пам'ятки. Так, для городищ-сховищ характерна відсутність стаціонарних житлових споруд на укріпленому майданчику. Тут могли розміщуватись могильники, довгі будинки-контини, інші об'єкти громадського користування [257, с. 39]¹⁶¹. На городищах-святилищах в середині знаходилось капище з ідолом та жертівниками, вони оточувались культовими валами та ровами [257, с. 55]¹⁶². Городища-адміністративно-господарські центри характеризуються наявністю житлових, ремісничих та господарських споруд в середині укріпленого майданчика [257, с. 44]¹⁶³.

В Теревовлі поблизу зазначеного будинку залишків синхронних валів не виявлено. Культовий вал, який Б. О. Тимошук датує як одночасовий з даною спорудою [255, с. 251; 256, с. 341; 259, с. 125]¹⁶⁴, як вже зазначалось вище, частково перекривав будівлю та є пізнішим за неї [53, с. 3]¹⁶⁵. В цей період для слов'ян було нехарактерним використання при побудові оборонних ліній залишків укріплень попередніх епох. Проте, враховуючи, що довгі будинки в VIII–X ст. переважно зустрічаються саме на городищах-общинних центрах слід припустити існування синхронної до будинку укріпленої лінії.

¹⁶¹ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1990. – С. 39.

¹⁶² Там же. – С. 55.

¹⁶³ Там же. – С. 44.

¹⁶⁴ Тимошук Б. А. Социально – территориальная структура княжеской крепости X–XI вв. в Теревовле / Б. А. Тимошук // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезде КПСС: тезы докладов всесоюзной конференции, Суздаль, 1987 г. – М., 1987. – С. 251 ; Тимошук Б. А. Исследования в Теревовле / Б. А. Тимошук // АО 1986 г. – М. : Наука, 1988 – С. 341 ; Тимошук Б. О. Теревовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 125.

¹⁶⁵ Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – С. 3.

Значне руйнування південної частину мису при побудові замку в XVII ст. не дає нам змоги достовірно охарактеризувати систему забудови на Замковій Горі, проте наявні матеріали досліджень, проведених упродовж останніх десятиліть на збереженій частині пам'ятки, не фіксували споруд, які б датувались IX ст. [42, с. 16-21; 53, с. 1-6; 298, с. 299-301, 168, с. 264-266]¹⁶⁶. Це дає нам змогу припустити, що внутрішній майданчик городища в IX ст. не забудовувався, та відповідно інтерпретувати цю пам'ятку як городище-сховище за класифікацією Б. О. Тимощука.

Існування городища в IX ст. на Замковій Горі в Теробовлі свідчить, що вже у цей період тут формується племінний цент. На його території відбувалися збори населення для вирішення соціально-економічних, адміністративних, тощо проблем та проведення релігійних культів. Також укріплення центру використовувались для організації ефективної оборони населення.

Однією з характерних ознак городищ-сховищ є селища-супутники. Вони розміщувались безпосередньо поряд з городищем на високих пагорбах та мисах, хронологічно час їх функціонування співпадає. Лише завдяки цим селищам забезпечувалось нормальне та постійне функціонування городищ [258, с. 18]¹⁶⁷.

В Теробовлі з напільного боку городища також знаходилось синхронне селище. Значна його частина, від зовнішніх валів городища до початку лісу, довгий час використовувалась під городи місцевих мешканців. В 1984 році експедицією під керівництвом І. П. Русанової було зібрано фрагменти кераміки X–XIII ст. [42, с. 21]¹⁶⁸. В другій половині 1980-их років на місці городів було

¹⁶⁶ Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архив ИА НАН Украины. – 1984/97. – С. 16-21 ; Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архив ИА НАН Украины. – 1987/109. – С. 1-6 ; Ягодинська М. О. Археологічні дослідження в м. Теробовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році / Ягодинська М., Виноградська Л. // АБУ 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 299-301 ; Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теробовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 264-268.

¹⁶⁷ Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М.: Издательство МГУ, 1995. – С. 18.

¹⁶⁸ Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архив ИА НАН Украины. – 1984/97. – С. 21.

почато будівництво парку відпочинку, внаслідок чого було зруйновано значну частину культурного шару поселення. Незначна частина поселення, поросла лісом, залишилась не зруйнованою. Вона віддалена від зовнішніх валів городища близько 700 м. Тут виділяється 17 западин – жител (рис. 10 г) [33, с. 5]¹⁶⁹.

Одна із зазначених западин була досліджена автором спільно з Я. В. Погоральським. Западина виявилась залишком житла останньої чверті IX ст. (рис. 20). Воно було заглиблене на 1,40 м від рівня сучасної поверхні та мало розміри 3,30×3,40 м. В північно-східному куті житла знаходилась піч – кам'янка розмірами 1,20×1,40 м. Стіни будівлі були стовпової конструкції, на що вказують 8 стовпових ямок, виявлених в кутах та посередині біля стін котловану. Серед артефактів, виявлених на долівці споруди, привертають увагу дві конічні миски з отворами в придонній частині та група кістяних проколок (4 шт.) Цікавими також є виявлені два фрагменти однієї посудини, в керамічному тісті яких зафіксовано наявність слюди, а поверхня вкрита ангобом. Посудини такого типу не є характерними для матеріалів Західного Поділля та скоріш за все є привізними [168, с. 260-264]¹⁷⁰.

Описане житло IX ст. однозначно засвідчує існування синхронного до городища-сховища відкритого селища на цій ділянці. Проте на сьогоднішньому етапі досліджень неможливо встановити розміри селища зазначеного періоду. В першу чергу це пов'язано зі значною руйнацією пам'ятки. Також частина западин, зафіксованих на території пам'ятки, відноситься до X ст., на що вказує, зокрема, факт повторного використання котловану від досліджуваного житла, до чого ми повернемось нижче.

Враховуючи сказане вище, особливо важливе місце для розуміння схеми розвитку Теремовлі має пошук аналогій серед синхронних пам'яток. Особливу увагу тут заслуговують матеріали сусідньої Буковини. На сьогоднішній день ця

¹⁶⁹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження в м. Теремовля Тернопільської обл. у 2005 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2005/227. – С. 5.

¹⁷⁰ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теремовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 260-264.

територія є найкраще досліджена з усього Західного регіону України. Окрім того, Західне Поділля, як і Північна Буковина, входять до хорватського ареалу.

На території Північної Буковини досліджено 14 городищ-сховищ. Фактично біля всіх них були зафіксовані селища-супутники. Однією з найкраще досліджених пам'яток цього типу є селище-супутник городища-сховища в с. Ревно. Воно розміщене з напільного боку городища та займало площу 250×150 м. Тут зафіксовано 20 западин від споруд, з них 12 було досліджено. 10 западин виявились типовими для того часу житлами-землянками, одна ремісничою майстернею. Подібну характеристику мають інші селища-супутники городищ-сховищ досліджених на Буковині [258, с. 19-22]¹⁷¹.

З наведених даних бачимо, що селища-супутники займали невелику площу. Відстань від зовнішніх валів городища до описаного житла-землянки понад 700 м, а від довгого будинку (ймовірної лінії оборони городища-сховища в IX ст.) ще більша. Відповідно досліджене та сусідні житла не могло входити до селища-супутника, а становили окреме селище, яке знаходилось на певній віддалі від городища. Для визначення соціального статусу мешканців цього селища при сучасному стані вивчення пам'ятки замало даних, проте, враховуючи його топографічне положення та матеріал, виявлений на долівці дослідженого житла, можемо попередньо припустити, що воно відіграло центральну роль в системі гнізда поселень. Подібні приклади, коли общинний центр складається з городища-сховища та великого селища, широко відомі. Зокрема на Буковині таку структуру мали Верхньостанівське, Волоцьке, Рашківське, Коростоватівське, Ломачинське, Садгорянське, Снячівське та Червоно Дібровське гнізда поселень [257, с. 99]¹⁷².

Селище-супутник городища скоріш за все розміщувалось на ділянці між оборонною лінією городища та валами ранньозалізного часу, дослідження на якій, на жаль, досі не проводились.

¹⁷¹ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 19-22.

¹⁷² Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1990. – С. 99.

Таким чином, на основі сучасного стану досліджень ми можемо констатувати, що в другій половині IX ст. на Замковій Горі знаходилось городище-сховище з довгим будинком громадського користування та, на певній відстані від нього, селища, які, очевидно, відігравали роль обшинного центру.

Подальші процеси, пов'язані з переходом від родоплемінних відносин до державних на Прикарпатті добре досліджені Б. О. Тимощуком. Він доводить, що на рубежі IX–X ст. в Прикарпатті проходить процес переходу влади від родоплемінної знаті до князів, які опирались на загопи професійних воїнів-дружинників. Він супроводжувався руйнуванням старих обшинних центрів та побудовою городищ – князівських фортець [258, с. 180-182]¹⁷³. Аналогічні процеси в X ст. проходили на інших територіях Київської Русі [265, с. 63]¹⁷⁴. та Польщі [302, с. 178]¹⁷⁵.

Ці зміни простежуються і в Тереховлі. В першій половині X ст. поселення зазнало значних змін. Городище набуває структури, характерної для городищ – князівських фортець (рис. 13). Перш за все, на думку Б. О. Тимощука, відокремлюється дитинець, який знаходився на крайній частині мису та був захищений першою лінією оборони (першим внутрішнім валом). Ця лінія обгороджувала майданчик розмірами 180×100 м, на якому зараз знаходяться стіни кам'яного замку XVII ст., при побудові якого було майже повністю знищено культурний шар давніших періодів, в тому числі значну частину валу. Від нього зберігся лише фрагмент довжиною 20 м, шириною 11 м, висотою 0,7 м. Переріз збереженої його частини засвідчив процес її перебудови в другій половині XIII ст., внаслідок чого було зруйновано укріплення попередніх періодів. Перш за все виділявся матеріал XII ст., проте в різних місцях насипу валу та поряд з ним виявлено фрагменти кераміки X–XI ст. [42, с. 16-17]¹⁷⁶.

¹⁷³ Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 180-182.

¹⁷⁴ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 63.

¹⁷⁵ Buko A. Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. – Warszawa : Trio. – 2006. – S. 178.

¹⁷⁶ Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 16-17.

Виявлені матеріали X ст. в засипці валу вказують на зміни в забудові городища, та зокрема дають нам змогу припустити, що саме в цей час проходить первинне спорудження в цьому місці оборонної лінії, сліди якої були зруйновані в часі пізніших перебудов. Зокрема, такої думки притримувався Б. О. Тимощук. Він вважав, що первинне спорудження внутрішнього валу припадає саме на X ст., а сам вал був утворений суцільною лінією дерев'яних зрубів, підсилених спереду глиняним відкосом [255, с. 251]¹⁷⁷. Ще одним підтвердженням цієї гіпотези є виявлені в кількох місцях на території замку дослідженнями експедиції Інституту “Укрзахідпроектреставрація” матеріали X–XI ст. [175, с. 138]¹⁷⁸.

Як показали дослідження городищ – князівських фортець в Прикарпатті, всі вони будувались за єдиним планом з врахуванням потреб військово-адміністративного апарату, для якого вони й призначались. Саме тому княжі фортеці X–XI ст. за основними ознакам подібні між собою. Це стосується перш за все суттєвих принципів спорудження оборонних ліній, основу яких становили вали-платформи, на гребені яких споруджувались суцільні лінії оборонних зрубів. Оборонні зруби князівських фортець X–XI ст. складалися з двох паралельних стін, скріплених між собою поперечними перегородками. Утворені при цьому приміщення зрубів не заповнювались землею, а використовувались як бойові камери [257, с. 55-57]¹⁷⁹.

В конструкцію оборонного валу входили також житлово-господарські споруди. Такого типу конструкції досить детально досліджено на городищах в Ревно та Горішні Шерівці на Буковині. Вони мали зрубну конструкцію і по вертикалі розчленовані на житлові (верхні) та господарські (нижні) приміщення. В останніх знаходились материкові останці та не було печей. На підлозі цих

¹⁷⁷ Тимощук Б. А. Социально – территориальная структура княжеской крепости X–XI вв. в Тереховле / Б. А. Тимощук // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезде КПСС: тезы докладов всесоюзной конференции, Суздаль, 1987 г. – М., 1987. – С. 251.

¹⁷⁸ Могитич Р. І Тереховля (штрихи історичної топографії) / Р. І. Могитич // Археологічні студії. – Чернівці. – 2000. – № 1 – С. 138.

¹⁷⁹ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – С. 55-57.

приміщень знайдено залізні шлаки, уламки глиняних тиглів, жорнові камені, точильні бруски, що свідчить про їх використання для господарських потреб та занять ремеслом. Знахідки предметів озброєння (стріла, шпора) серед залишків верхніх приміщень свідчать, що в житлово-господарських зрубах біля валу жили дружинники, які в вільний від військових занять час займались також ремеслом [257, с. 59]¹⁸⁰.

На відміну від щільно розміщених житлово-господарських споруд біля валу, решта території дитинця княжих фортець X ст. забудовувалась вільно. Тут будівлі розміщувались на значній відстані одна від одної, та мали дещо іншу конструкцію. Як показали дослідження в Ревно, Горішніх Шерівцях, та на сусідніх ділянках городища в Теробовлі, це були зрубні будинки з підвалами [257, с. 59]¹⁸¹.

На місці довгого будинку, як зазначалось вище, споруджується культовий вал. Він мав висоту близько 1 м. На його плоскій вершині влаштовано майданчик – вівтар. Від нього збереглася викладка з дрібних каменів шириною 1,7 м, на якій свого часу горів вогонь (камені майданчика сильно обпалені) і жертви богам (знайдено кістки свині, великої рогатої худоби та оленя, уламки посуду X ст. та кам'яне пряслице). Конструкція валу та знахідки на ньому характерні для городищ-святилищ.

Культовий вал огороджував сакральну частину городища, яка мала розміри 180×120 м та безпосередньо примикала до княжого дитинця. Така планова структура є характерною для слов'янських городищ того часу, що підтверджується письмовими джерелами. Так, при проведенні першої релігійної реформи Володимир Святославович в 980 році наказав збудувати головне державне язичницьке святилище, де були поставлені ідоли шести головних

¹⁸⁰ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – С. 59.

¹⁸¹ Там же.

язичницьких богів. Святилище було споруджене на горі поблизу князівського дитинця, але за його межами [258, с. 188]¹⁸².

Культовий характер валу підтверджується ще й тим, що до нього примикав довгий будинок, в якому проводились жертвні бенкети [259, с. 125]¹⁸³. Всього було досліджено залишки двох довгих будинків. Про один ішлося вище. Б. О. Тимощук помилково вважав їх одночасовими, насправді, як показали дослідження знахідок з будівель, зокрема кераміки, в першій будівлі була більш рання кераміка (IX ст.). Натомість, в другій будівлі керамічний матеріал датується X ст., тобто є одночасовим з культовим валом [53, с. 3, 16-19]¹⁸⁴.

Друга споруда, досліджена не повністю, частина її була зруйнована земляними роботами. Вона опущена в материк на глибину 0,9 м, мала в плані прямокутну форму та стіни стовпової конструкції. Її збережена частина мала розміри 3,6×1,95 м (рис. 176). Підлога будівлі викладена невеликими камінцями, на яких простежувались сліди дії вогню. На кам'яній кладці та між камінням виявлено значну кількість фрагментів кераміки, вугілля, кісток ВРХ та щелепи свині. Кістки та кераміка були без слідів дії вогню.

До північно-східної стіни прилягав глиняний материковий останець розмірами 1,7×0,6 м, на якому виявлений скелет чоловіка, який лежав на спині, головою на захід. Кістки рук були зігнуті в ліктях, права рука лежала на грудях, ліва рука та нога були порушені корінням дерев, що впритул підходять до поховання. Права нога витягнута, лише трішки зігнута в коліні. Супровідного матеріалу біля кістяка не виявлено. Скелет посипаний дрібними черепками та вуглинками [53, с. 3]¹⁸⁵.

Культові поховання в довгих будинках громадського користування відомі в археологічній літературі. Зокрема вони виявлені на території городищ поблизу

¹⁸² Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 188.

¹⁸³ Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 125.

¹⁸⁴ Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – С. 3, 16-19.

сіл Ревне та Біла на Буковині, Бабка на Рівненщині [257, с. 35; 258, с. 28]¹⁸⁶. Проте ці поховання були кремаційними, що характерно для поховального обряду слов'ян на цій території. Особливої уваги заслуговує інгумаційне поховання, виявлене в центрі довгого будинку на Добринівському городищі. Кістяк чоловіка похилого віку знаходився на дні дзвоноподібної ями (глибина 1,2 м, діаметр дна 1,3 м) в скорченому положенні на животі. Б. О. Тимошук вважав, що первинно небіжчик був похований в сидячому положенні на дерев'яній лаві. Як зазначає дослідник: “так ховали знатних людей” [258, с. 36]¹⁸⁷. Всі описані випадки датуються IX ст. Інгумаційні поховання зі західною орієнтацією X ст. на Прикарпатті та Західному Поділлі, окрім описаного в Тереховлі, нам невідомі. Б. О. Тимошук вважав, що це поховання належало якомусь визначному діячу громади, його тіло зберегли, щоб він міг брати участь у ритуальних бенкетах [259, с. 125]¹⁸⁸. Таке твердження, на нашу думку, є сумнівним та потребує додаткових підтверджень. Тут слід зазначити, що в публікації дослідник зазначає, що біля небіжчика знаходились фрагменти кераміки X ст. [255, с. 251; 259, с. 125]¹⁸⁹, проте в звіті дослідника чітко вказує, що біля кістяка супровідного матеріалу не було [53, с. 3]¹⁹⁰. Можливо це поховання відноситься до пізнішого часу. Зокрема на території між першим та другим валами автором було виявлено жіноче поховання XII ст. [168, с. 265]¹⁹¹.

¹⁸⁵ Там же. – С. 3.

¹⁸⁶ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1990. – С. 35 ; Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 28.

¹⁸⁷ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 36.

¹⁸⁸ Тимошук Б. О. Тереховль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 125.

¹⁸⁹ Тимошук Б. А. Социально – территориальная структура княжеской крепости X–XI вв. в Тереховле / Б. А. Тимошук // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезде КПСС: тезы докладов всесоюзной конференции, Суздаль, 1987 г. – М., 1987. – С. 251 ; Тимошук Б. О. Тереховль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 125.

¹⁹⁰ Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архив ИА НАН Украины. – 1987/109. – С. 3.

¹⁹¹ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Тереховлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 265.

На території сакральної частини городища зафіксовано курганоподібне підвищення та 11 западин – жител X–IX ст. Як показала зачистка профілю стінки однієї з них, вона була залишком заглибленої будівлі (на 0,6 м від сучасної поверхні) та мала ширину 2,6 м. На дні знайдено перепалені камені, очевидно залишки опалювального пристрою, кістки тварин та фрагменти кераміки X ст. [42, с. 20]¹⁹². Подібного типу будівлі досліджені на інших городищах-святилищах. Вони знаходились неподалік довгих будинків. Так на Городницькому городищі, в межах культового валу, було досліджено три западини – житла. Вони були залишками землянок, зі стовповою конструкцією стін. На їх кам'яних підлогах виявлено вогнища, фрагменти горщиків, мисок та сковорідок X–XI ст., глиняні та кам'яні пряслиця, кістки тварин [257, с. 53]¹⁹³.

На Крутилівському городищі досліджено одну западину-житло. Вона мала розміри 2,8×3 м. В ній знаходилась піч-кам'янка, горщик та фрагменти кераміки XI–XII ст., цілий скляний браслет, залізний ключ, обгорілі зерна жита та фрагменти кісток тварин. Ці споруди інтерпретуються, як житла служителів язичницького культу [257, с. 54]¹⁹⁴.

У X ст. споруджується ще один вал. Він знаходився на відстані 600 м від городища. Проведені автором в 2004 р. дослідження показали, що в його основі знаходилась кам'яна крепіда висотою до 0,4 м та шириною до 1,6 м (рис. 19а), до якої прилягала дерев'яна кліть. Між камінням крепіди було виявлено значну кількість фрагментів ліпної та ранньогончарної кераміки, яку можна віднести до першої пол. X ст. З протилежного від кліті боку знаходиться рів глибиною 0,96 м [168, с. 253-255]¹⁹⁵. Його цікавою особливістю є те, що він розвернутий фронтною частиною до стрілки мису. Таким чином він не міг входити до системи оборони городища, а навпаки протистояв йому.

¹⁹² Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 20.

¹⁹³ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1990. – С. 53.

¹⁹⁴ Там же. – С. 54.

¹⁹⁵ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Тереховлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 253-255.

Вал починався в основі схилу мису, навпроти впадіння в Пичинію безіменного потічка, піднімався по ньому зі значним відхиленням на північ, перетинав рівнинну частину Замкової Гори та опускався по східному схилі. Тут залишки валу простежено на третині спуску до долини Гнізни, де він доходить до глибокої природної западини. В плані він має підковоподібну форму. На цей час значний фрагмент валу на пологій частині мису зруйнований під час будівельних робіт в II пол. 1980-тих років.

Неподалік валу збереглися 17 западин-жител, про які згадувалось вище. Всі вони знаходяться з внутрішньої сторони валу, тобто з протилежної від городища. При чім як на пологій частині мису, так і на його схилі зі сторони Пичинії. Оборонних споруд з інших сторін поселення не виявлено. Одна із зазначених западин, досліджена автором спільно з Я. Погорельським, виявилась житлом IX ст. Проте після припинення його існування котлован повторно використовувався. На поверхні нижнього шару заповнення котловану, що утворився внаслідок руйнування житла, досліджено кам'яну вимостку. На її поверхні та в заповненні котловану виявлено значну кількість фрагментів кераміки X ст., кісток тварин, кістяні гребінець та проколку, залізні ножі. Ці знахідки, можливо, пов'язані з косторізним ремеслом [168, с. 260]¹⁹⁶. Використання котловану в X ст. свідчить про існування селища в час спорудження та функціонування згаданого валу.

Як зазначено вище, вал зі західного боку опускається до Печині саме в місці, де в неї впадає безіменний потічок, утворюючи мис, на якому знаходиться синхронне селище (рис. 10г). Цей мис носить назву Черпало, тут збереглось 23 западини [42, с. 21]¹⁹⁷.

На цьому поселенні розкопано 3 із зазначених западин (рис. 18). Перші дві, як показали дослідження, були різночасовими житлами-землянками, що входили до складу однієї садиби X ст. Котлован від першого житла після припинення

¹⁹⁶ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теребовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 260.

¹⁹⁷ Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 21.

існування використовувався як яма-сховище. До складу садиби входили також дві наземні господарські споруди [53, с. 6-8]¹⁹⁸.

За 20 м на захід від описаної садиби досліджено М. О. Ягодинською ще одну западину. Дослідниця інтерпретує цю споруду як ремісничу майстерню, оскільки в північно-східному куті землянки знаходилась кам'яна площадка, розмірами 1,75×1,65 м, висотою 0,6 м. Основна частина площадки складена з невеликих, розмірами до 10-15 см, вапнякових камінців. Та частина, що займала центральний простір землянки, складалась з великих вапнякових брил, розмірами 60×35 см, товщиною 10 см. Дно землянки було вкрите щільним шаром попелу та дрібного вугілля. Кам'яні площадки є характерними ознаками ремісничих майстерень цього часу [298, с. 302]¹⁹⁹.

Таким чином, можемо визначити, що селище на Замковій Горі виникло в IX ст. та продовжувало своє існування в X ст. В цей час воно розширилося на протилежний берег Печинії в ур. Черпало. Мешканці селища споруджують оборонну лінію, що відокремлює їх від сусіднього городища. На території селища є споруди, які можуть пов'язуватись з ремеслом. Таким чином, ми можемо припустити, що на території цього селища формується ремісничий посад Теробовлі. Рухомий матеріал, виявлений на території селища, дає нам змогу визначити верхню хронологічну межу його існування рубежем X–XI ст.

Важливе значення для життя та оборони городища мала дорога, що вела до нього. Для з'ясування цього питання актуальним є дослідження, проведене Л. Чачковським. За його спостереженнями, дорога виходила з підніжжя при південному закінченні гори та йшла попри східний стрімкий схил мису, паралельно з сьогодношньою вулицею Підзамче. Поступово піднімаючись, доходила до певного місця, після чого робила різкий поворот та виходила на вершок гори у точці, де зовнішній вал городища видовженим закінченням

¹⁹⁸ Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – С. 6-8.

¹⁹⁹ Ягодинська М. О. Археологічні дослідження в м. Теробовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році / Ягодинська М., Виногородська Л. // АБУ 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 302.

досягає краю схилу. Далі дорога та відповідно в'їзд на городище, за твердженням дослідника, знаходились зі східного краю мису. Існуюча зараз дорога, що виходить на гору з дальшої частини передмістя Підзамче та служить для під'їзду до замку, парку та лісу, походить з пізніших часів. На початку ХХ ст. вироблено на південному схилу гори вигідну стежку, що у кількох згинах доходить до руїн замку та до парку [50, с. 26-27]²⁰⁰. Ділянка, на якій, за спостереженнями Л.Чачковського, зробленими в 1931 р., знаходилась дорога на городище, на сьогодні зазнала значних змін та зайнята приватними садибами. Через це можливість проведення археологічних досліджень тут значно ускладнена.

Залишається нез'ясованим питання заселення Теробовлі в Х ст. поза межами Замкової Гори. Деяку інформацію з цього приводу нам дають дослідження, проведенні В. Деметрикевичем на городищі в с. Семенів (ур. Замчисько). В шурфі, закладеному на краю городища на глибині 1 м, в шарі перепаленої глини виявлено значну кількість фрагментів кераміки, кісток тварин та обгорілих деревин. Серед кераміки, поряд з кружальною, виявлено фрагменти ліпних горщиків. Аналогічні посудини були виявлені автором на Замковій Горі в Теробовлі, вони відносяться до пізнього етапу культури Луки-Райковецької (ІХ–Х ст.) [170, с. 276-277]²⁰¹. Наявність на городищі предметів, що належать до Луки-Райковецької культури, вказує на досить раннє заселення зазначеної території. Проте сумнівним видається існування тут укріплень в цей час. Топографія місцевості (долина річки, яку з різних сторін оточують значні підвищення) не є притаманною для слов'янських городищ. Наявні ж укріплення пов'язуються з існуванням тут річкової пристані, що очевидно постала із набуттям Теробовлею столичного статусу. В більш ранній період тут, очевидно, існувало відкрите поселення. Проте остаточну відповідь на це питання можуть дати лише польові

²⁰⁰ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 26-27.

²⁰¹ Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теробовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 276-277.

дослідження, проведені на території городища. Матеріалів X ст. в інших пунктах Теробовельської округи наразі не виявлено.

Таким чином, можна констатувати, що в ранньосередньовічний час в історії Теробовлі виділяються такі періоди.

Перший датується часом існування празько-корчакської культури. В цей час в околиці Теробовлі існував племінний чи, можливо, міжплемінний політико-адміністративний центр, до якого входили городище в с. Кровінка та ряд селищ. Його занепад пов'язується з нападом аварів, який на певний час призупинив державотворчі процеси в регіоні. Зазначений центр ми не можемо безпосередньо пов'язувати з літописною Теробовлею, проте він очевидно створив прецедент, що мав вплив на місцезнаходження пізнішого столичного міста.

В другій половині IX ст. на Замковій Горі знаходилось городище-сховище з довгим будинком громадського користування та, на певній відстані від нього, селище. Вони, очевидно, відігравали роль общинного центру.

В X ст. відбувається перебудова городища, воно набуває ознак, характерних для князівських фортець, та відіграє роль міського дитинця. Одночасно проходить формування ремісничого посаду, який означився побудовою оборонної лінії, яка відокремлювала селище від городища. Ця перебудова пов'язується зі значними змінами в соціальній структурі тогочасного суспільства – переходом владних повноважень від общинної знаті до князівської.

2.3. Теробовля в XI – першій половині XIII ст.

Певні зміни в топографії Теробовлі відбуваються після приєднання земель східних хорватів до Київської держави після походу Володимира Святославича в 993 році [7, стб. 106]²⁰².

На місці культового валу споруджуються нові оборонні конструкції, які утворили головну укріплену лінію городища. Старий вал досипали до висоти 3 м, і на його вершині збудували дерев'яні оборонні стіни (їхніми залишками є

²⁰² Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 106.

рештки обгорілого дерева та вугілля, знайдені в рові цього валу разом з уламками глиняного посуду XI–XII ст.). З внутрішнього боку до цього валу прилягали житлово-господарські кліті шириною понад 3 м (рис. 16) [42, с. 18]²⁰³. При підсипці валу був реконструйований зовнішній рів. Його ширина становила 7-8 м, глибина від давньої поверхні 1,8 м. [42, с. 18]²⁰⁴. Дно рову було ввігнуте, подекуди з незначними перепадами [53, с. 5]²⁰⁵. Конструкція нової оборонної лінії є типовою для городищ – князівських фортець того часу.

Перебудова культового валу на оборонний на рубежі X–XI ст., очевидно, пов'язана зі зміною державної релігії – запровадженням християнства в Київській Русі. Саме тут, на території сакральної частини, на думку Б. О. Тимощука, повинна була розміщуватись церква [259, с. 125]²⁰⁶. Як свідчать письмові джерела, князь Володимир Святославович: “повелѣ рубити црѣкви и поставлати по мѣстомъ. идеже стоаеше кумиры и постави црѣвь стго Васильа на холмѣ . идѣже стоаеше кумири . Перунъ и прочии идеже требы твораху кназь и людье” [7, стб. 103]²⁰⁷.

Археологічні дані також підтверджують факт побудови головного храму міста за межами дитинця. Так, кафедральний собор в Галичі був споруджений за межами головної оборонної лінії, на центральній площадці городища [235, с. 99-100]²⁰⁸. В літописному Василеві головний міський храм знаходився у південно-східній частині посаду, на пагорбі висотою близько 20 м. Він мав розміри 21,2×13,6 м (по зовнішньому обводу стін), з однією банею, трьома абсидами, чотирьохстовпний з плоскими пілястрами на фасадах і перспективним порталом

²⁰³ Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 18.

²⁰⁴ Там же. – С. 18.

²⁰⁵ Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – С. 5.

²⁰⁶ Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 125.

²⁰⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 103.

²⁰⁸ Свешников И. К. Галич. Перемышль. Теробовль. Звенигород / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) – К. : Наукова думка, 1990. – С. 99-110.

[253, с. 142-145]²⁰⁹. Слід зазначити, що на дитинцях двох згаданих пам'яток знаходились свої церкви, які, очевидно, призначались для княжої родини.

Ще одним опосередкованим доказом, того що церква могла знаходитись на площі між першим та другим валами, є виявлене автором жіноче поховання XII ст. (рис. 19г). Кістяк лежав витягнутий на спині, головою орієнтований на захід. Кисті рук перехрещені на животі. Біля черепа знайдено два бронзові S – подібні кільця, характерні жіночі прикраси XII ст. Інших знахідок біля кістяка не виявлено. Поховання знаходилось на глибині 0,8 м від сучасної поверхні [168, с. 265]²¹⁰.

Як показують дослідження інших городищ, поховання на території міста переважно знаходились поблизу церкви [253, с. 148]²¹¹. Так, довкола кафедрального храму в Перемишлі досліджено могильник, що складався з більше ніж 70 поховань в дерев'яних гробах. Цей могильник датується XII–XIV ст., та, як припускають дослідники, належав близькому оточенню князя [232, с. 60]²¹². Кладовища біля храмів досліджені також у Василеві. Тут біля головного (кам'яного) храму досліджено велике християнське кладовище [253, с. 145]²¹³. Підплитове та два ґрунтових поховання досліджено біля церкви на дитинці Василева [253, с. 138]²¹⁴. та на багатьох інших пам'ятках.

На території сакральної частини, окрім культових споруд, знаходились також житлові та господарські приміщення. Вони призначались для священнослужителів та їхньої челяді. В обов'язки останньої, як показують дослідження, входило забезпечувати своїх господарів усім необхідним, що

²⁰⁹ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимощук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 142-145.

²¹⁰ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теребовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 265.

²¹¹ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимощук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 148.

²¹² Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.) / В. А. Рудий. – Тернопіль : Посібник і підручник, 2003. – С. 60.

²¹³ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимощук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 145.

²¹⁴ Там же. – С. 138.

робило останніх економічно незалежними від княжої влади [258, с. 118]²¹⁵. Як зазначалось вище, на території сакральної частини виділяється 11 западин – жител X–XI ст. Зачистка профілю однієї з них (рис. 16) показала, що вона є залишком будівлі з підвалом XI ст. Підвал був заглиблений на 1,2 м від рівня сучасної поверхні та мав ширину 3,5 м. В заповненні котловану було виявлено, на висоті 0,4 м над рівнем підлоги, велике скупчення каміння, частина якого була зі слідами дії вогню. Кам'яний завал мав висоту 1 м та ширину 1,2 м. На дні підвалу виявлено кістки тварин та фрагменти кераміки X–XI ст. [42, с. 19]²¹⁶. Очевидно, описаний завал каміння є залишком печі, що впала з верхнього приміщення, яке використовувалось під житло.

За 3,50 м від зазначеної будівлі виявлено яму глибиною 1,70 м (рис. 16), верхня її частина мала виступ (уступ) шириною 2,20 м, далі вона звужувалась до ширини 1,0 м, та поступово звужується до дна, ширина якого 0,60 м. Яма була заповнена чорним шаром з вкрапленнями обгорілого дерева, прошарків перепаленої глини та фрагментами посуду X–XI ст. Далі за 3 м від ями знаходилась заглиблена споруда шириною 1,80 м. Вона була заглиблена на 0,60 м від рівня давньої поверхні. Її заповнення становила чорна земля, а на дні шар вугілля 0,10 м. Керамічний матеріал, виявлений у споруді, відноситься до X–XI ст. [42, с. 19-20]²¹⁷. Описані яма та споруда, очевидно, використовувались для господарських потреб та становили з житлом один комплекс.

Окрім головної оборонної лінії городища-князівські фортеці захищали додаткові укріплення. Вони переважно мали менш складну конструкцію, і їх залишки не завжди фіксуються на поверхні землі [257, с. 57]²¹⁸. Як зазначалось вище, в княжий час для підвищення обороноздатності городища були реконструйовані спарені вали ранньозалізного часу, які прикривали городище з

²¹⁵ Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 118.

²¹⁶ Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 19.

²¹⁷ Там же. – С. 19-20.

²¹⁸ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – С. 57.

напільного боку (рис. 10в; 14). Внутрішній вал знаходиться за 120 м від головної лінії оборони, а ще через 60 м зовнішній. Перший, внутрішній, півокруглий вал має більше видовжене закінчення від сторони східного краю мису, а обидва його кінці не доходять до самого обриву, а закінчуються на віддалі кільканадцяти метрів. Другий, зовнішній, сильно вигнутий вал, є значно довший від внутрішнього. Своїми двома видовженими закінченнями він обіймає закінчення внутрішнього валу та доходить до краю схилів гори щойно позаду нього. За рахунок сильного вигину він у середній частині значно віддалений від внутрішнього валу. Довжина зовнішнього валу 350 м, внутрішнього 170 м, ширина валу 12 м, рову 6 м [50, с. 24-25]²¹⁹. Включення цих валів у загальну систему оборонних споруд князівської фортеці підтверджується ще й тим, що в княжий час ескарпи тягнулися від стрілки мису до цих додаткових валів. Над ескарпом було споруджено дерев'яну стіну. Залишками її є невеликий рівчак із скупченням опорних каменів [42, с. 20]²²⁰.

Як зазначалося вище, на початку XI ст. припиняють своє функціонування селища в ур. Черпало та на Замковій Горі (ліс), оточене власним валом. Натомість продовжує розвиватись та частина поселення, що прилягає до зовнішніх валів городища (рис. 14). Тут, до зруйнування культурного шару будівельними роботами, на зораних городах зафіксовано значну кількість виступів темних плям від жител, на місці яких лежали обпалені камені від печей-кам'янок та уламки посуду X–XIII ст. [42, с. 21]²²¹.

На думку Б. О. Тимошука, це селище було супутником княжого городища (княже село), на ньому проживало залежне населення [259, с. 126]²²².

В останній чверті XI ст. статус Теробовлі значно змінився, місто стало столицею однойменного князівства. Це не могло не відобразитися на його

²¹⁹ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 24-25.

²²⁰ Русанова І. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 20.

²²¹ Там же. – С. 21.

²²² Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 126.

розвитку, особливо околиць. Саме на цей період припадає найбільший розквіт міста (кін. XI – перша пол. XIII ст.). Зміни торкнулися і городища, особливо княжого дитинця.

На жаль, як зазначалось вище, територія останнього була знівельована підчас будівництва кам'яного замку в XVII ст. До наших днів дійшов лише фрагмент валу. Він має довжину 20 м, ширину 11 м та висоту 0,70 м. Переріз його збереженої частини (рис. 16) показав, що він зазнав ряд перебудов. Остання відбувалась в II пол. XIII ст. та пов'язана очевидно з відновленням городища після татаро-монгольської навали. В основі валу знаходився шар (0,4 м) чорного суглинку, насичений вугликами, шматками глиняної обмазки та фрагментів кераміки XII ст. Він був перекритий кам'яним відкосом товщиною 0,5 та шириною 1,8 м. До нього примикали дерев'яні стіни зрубної конструкції. На внутрішньому схилі рову в культурному шарі XII–XIII ст. було виявлено фрагменти череня. Останні свідчать, що зрубні приміщення використовувались як житла [42, с. 16-17]²²³. Виявлений в основі валу потужний культурний шар XII ст. вказує, що попередня реконструкція оборонної лінії проходила в зазначений період. Зіставляючи дані археології з літописними свідченнями, можна припустити, що ця перебудова проводилась в останній чверті XI ст. після осідання тут Василька Ростиславовича. З його ж ініціативи на дитинці, очевидно, був споруджений княжий палац. За аналогією до багатьох княжих столиць тут, імовірно, також знаходилась княжа церква та ряд необхідних господарських приміщень.

Дослідники неодноразово вказували на значну схожість літописних Тербовлі та Галича [50, с. 16; 259, с. 127]²²⁴. Відтак можна припустити подібність забудови дитинців цих міст. Княжий дитинець у Галичі знаходився на внутрішній частині (стрілці мису) тричленного городища, розміщеного на

²²³ Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 16-17.

²²⁴ Чачковський Л. Княжа Тербовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 16; Тимошук Б. О. Тербовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 127.

Крилоській горі над р. Луквою. Ця місцевість в народній традиції отримала назву Золотий Тік. Він має підтрикутну форму розмірами 150×200 м. По периметру майданчик був укріплений подвійним валом. Аналізуючи письмові джерела, дослідники дійшли висновку, що княжий палац був принаймні двоповерховим та з'єднувався галереєю з придворною церквою Спаса. Обидві споруди були кам'яними. На жаль, залишки палацу до цього часу не виявлені. На території дитинця в різні часи були виявлені різноманітні житлові споруди, які належали різним прошаркам населення. Тут зустрічаються як великі будівлі зі значною кількістю дорогих предметів, що вказує на значний соціальний та майновий статус їх власників, так і житла небагатих власників. Поряд знаходились ремісничі майстерні та складські приміщення, що може вказувати на приналежність рядових жител княжій челяді та ремісникам, залежним від князівської верхівки [60]²²⁵.

Столичний Перемишль, хоч і згадується в літописах значно швидше за Тербовлю (981 р.), має досить подібну з нею історію. За свідченням археологічних джерел, перші укріплення на дитинці Перемишля з'явилися в середині X ст. та були у вигляді частоколу. Після походу Володимира Святославича їх замінено на земельно-дерев'яні конструкції з житлово-господарськими клітями. В останній чверті XI ст. Перемишль стає столицею однойменного князівства, де по черзі засідають два брати Василька Ростиславовича. В найбільш високій частині дитинця розташовувався комплекс кам'яних споруд: капела-ротонда та княжий палац, який прилягав до валу. Решта території дитинця була забудована дерев'яними спорудами зрубного типу. За правління Володаря Ростиславовича на території дитинця побудована церква Іоана, що виконувала роль кафедральної до 1412 р. [232, с. 59-60]²²⁶.

Культурний шар дитинця Звенигорода на Білці (подібно до Тербовлі) в 1716 р., при спорудженні тут бастионів фортеці, зруйновано до глибини 1 м.

²²⁵ Аулих В. В. О детинце древнего Галича / В. В. Аулих // Древнерусский город. – К. : Наукова Думка, 1984. – С. 12-14.

²²⁶ Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.) / В. А. Рудий. – Тернопіль : Посібник і підручник, 2003. – С. 59-60.

Проте під час археологічних досліджень вдалось частково відкрити кладку кам'яного фундаменту, що залягав у шарі XI–XIII ст. [235, с. 109]²²⁷.

В Києві кам'яні споруди відомі з середини X ст. Зокрема літописець, розповідаючи про приїзд древлянської делегації до кн. Ольги в 945 році, вказує, що, окрім княжого двору, в городі (дитинці) знаходився терем кам'яний поза городом [7, стб. 44]²²⁸. Залишки його були виявлені археологами на Андріївському узвозі [264, с. 26-31]²²⁹. З ініціативи Володимира Святославича в центрі київського дитинця споруджується Десятинна церква, довкола якої розміщувались двоповерхові княжі палаци. На території дитинця розміщувались житла ремісників та челяді, що обслуговувала княжий палац, та майстрів будівничих Десятинної церкви та палацових споруд. В XI – першій половині XIII ст. на території київського дитинця, окрім княжого двору, що займав майже всю його північно-східну частину, знаходились церковні, монастирські двори, родові княжі та боярські садиби оточені дерев'яними заборонами, які тягнулися вздовж окремих вулиць [126, с. 47]²³⁰.

Вагомий вклад у реконструкцію забудови княжого дитинця в Тереховлі зробив Л. Чачковський. Проаналізувавши давні документи, зокрема ревізійний акт з 1632 р., в якому йшлося про ліквідацію якихось давніх кам'яних мурів, що заважали будівництву нової фортеці, він вважав ці мури залишками будівлі княжого періоду. Сприймавши їх за залишки церкви літописної Тереховлі, дослідник висловив припущення, що: “Двірська церква могла стояти тільки у північній частині замкової площі. У середній частині замкової площі вона не могла стояти тому-що в такому разі решта частин невеликої площі зовсім не надавалися б під будову житлових двірських будинків, тим більше, що як це провірив др. Пастернак, будівельна площа була первісно значно менша.

²²⁷ Свешников И. К. Галич. Перемышль. Тереховль. Звенигород / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) – К. : Наукова думка, 1990. – С. 109.

²²⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 44.

²²⁹ Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К. : Наукова Думка, 1976. – С. 26-31.

²³⁰ Килиевич С. Р. Детинец древнево Києва / С. Р. Килиевич // Древнерусский город. – К. : Наукова Думка, 1984. – С. 47.

Обводові мури замку з 1631р. виходять значно поза край первісної поверхні, та обіймають також частину вершини схилу. Так само не могла стояти церква й у вузькому південному куті, адже тут було замало місця для такої споруди. Двірська церква стояла, отже, у північній частині замкової площі, при краю глибокого перекопу, що відділяє кінець скалистого язика гори. Побудована, як звичайно, за промінням сходячого сонця, тобто довшими стінами по лінії схід-захід, вона замикала забудовану територію княжого двора так, що був тільки вузький вхід над краєм східного схилу гори та східної коротшої стіни церкви. Княжий терем з прибудовами стояв на площі позаду церкви, ближче закінчення гори. Цілість була обведена частоколом, що двома закінченнями доходив до двох коротших стін церкви. При східній коротшій стіні церкви були осадженні в'їздові ворота зі звідним мостом. Глибокий перекоп, що відокремлював закінчення скалистого язика гори був вироблений в цілі відокремлення княжої резиденції від дальшої території города, та зміцнення оборонності княжого двора, що був, так сказати б, твердинею у твердині городі” [50, с. 21-22]²³¹.

До цих суджень Л. Чачковського слід додати, що, як ми бачимо на прикладі інших княжих столиць, княжі палаци були кам'яними та часто споруджувалися поблизу тої ж церкви. Отже, зафіксовані в ревізійному акті кам'яні руїни могли належати як церкві, так і княжому палацу, а найімовірніше двом спорудам. Тут слід додати такий факт, що початковий період розвитку галицької архітектурної школи припадає на першу половину XII ст. [119, с. 44]²³² та, очевидно, пов'язаний з будівельною діяльністю братів Ростиславовичів. Свідченням цього може бути вже згадане будівництво Володарем Ростиславичем в Перемишлі церкви Івана Хрестителя в 1119 р. [231, с. 397]²³³.

²³¹ Чачковський Л. Княжа Теревовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 21-22.

²³² Иоаннисян О. М. Итоги и задачи археологического изучения галицкого зодчества XII–XIII вв. / О. М. Аулих // Древнерусский город. – К. : Наукова Думка, 1984. – С. 44.

²³³ Рожко М. Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. / М. Ф. Рожко // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 397.

Важливе питання для забезпечення життєздатності будь-якої твердині, з поміж інших факторів, було забезпечення її водою. Наголошуючи на цьому чиннику, Л. Чачковський висунув навіть думку, “що вода до города була проведена підземним водопроводом з дальшої околиці, можливо, що від горішньої течії потічка Печинії” При тім дослідник зробив застереження: “На укріпленій території Замкової Гори нема природного джерела, а спосіб копання у скалі глибоких керниць в середньовіччю у нас мабуть не був знаний” [50, с. 26]²³⁴. Тут необхідно зауважити, що археологічні дослідження останньої чверті ХХ ст. спростували останнє твердження. Так на території наскельної фортеці Тустань в Х ст. була видовбана в скелях цистерна для зберігання води, а в проміжку між Х та ХІІ ст. була видовбана криниця глибиною 30,4 м. [229, с. 106]²³⁵. Криниці, видовбані в скельній породі, відомі також в Мукачеві (85 м) та Хусті (160 м) на Закарпатті та в с. Зелена Липа (14,5 м) на Буковині [231, с. 448]²³⁶.

На території Теробовлянського замку знаходиться криниця, видовбана в скельній основі. Вона неодноразово згадувалася в пізньосередньовічних документах та була розчищена підчас реконструкції замку у міжвоєнний період ХХ ст. [106, с. 54-58]²³⁷. На сьогодні криниця засипана. На думку автора, криниця на Замковій Горі була споруджена в княжий період. Тут слід додати, що версія спорудження водопроводу на Замковій Горі була спростована Теробовлянським районним архітектором М. Ковальчуком. [127, с. 37]²³⁸, хоча

²³⁴ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 26.

²³⁵ Рожко М. Ф. Тустань давньоруська наскельна фортеця / М. Ф. Рожко. – К. : Наукова Думка, 1996. – С. 106.

²³⁶ Рожко М. Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат ІХ–ХІV ст. / М. Ф. Рожко // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 448.

²³⁷ Городиський Л. Мандрівка по Теробовлі та Теробовлянщині / Леон Городиський, Ігор Зінчишин. – Л. : Каменярь, 1998. – С. 54-58.

²³⁸ Ковальчук М. Теробовельський замок: історична розвідка / М. Ковальчук. – Л. : Каменярь, 1997 – С. 37.

такий пристрій був відомий, принаймні, ще з походу Володимира Святославовича на Корсунь в 988 р. [7, стб. 95]²³⁹.

Сакральна частина городища на Замковій Горі, на думку Б. О. Тимощука, була відведена під резиденцію єпископа [259, с. 125]²⁴⁰. Це припущення є досить сміливим, позаяк відсутні будь-які писемні відомості про окрему Теробовлянську єпископію. Археологічні джерела свідчать, що значна частина сільського населення українського Прикарпаття в XII–XIII ст. була християнізована [258, с. 227]²⁴¹. Зрозуміло, що це не дає жодного простору для гіпотези про існування окремої Теробовлянської єпископії. Такого діоцезу не зафіксували візантійські реєстри єпархій константинопольського патріархату, а також літописи. Початково вся пізніша Галицька земля відносилася до Володимирської (волинської) кафедри. З середини XII ст. джерела вже згадують окремих галицьких єпископів, до діоцезу яких входила теробовельська волость. Духовенство цієї території, напевно, очолював настоятель головного храму Теробовлі або ж ігумен головного монастиря. На території сакральної частини, як було зазначено вище, знаходився центральний храм міста. Точне місцезнаходження його поки що не виявлене.

Поряд зі сакральними спорудами, як зазначалося вище, знаходились житлово-господарські будівлі. Залишки наземної житлової споруди XII ст. виявлені при зачистці стінки дороги, що в східній частині майданчика. Тут знайдено уламки посуду галицького типу, шиферне пряслице, фрагмент скляного браслету, кістки тварин. Ця будівля перекривала споруду X ст., описану вище [42, с. 20]²⁴².

За межами головної оборонної лінії продовжувало існувати селище – супутник. На його території під час земляних робіт у 1988 році

²³⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 95.

²⁴⁰ Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 125.

²⁴¹ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М.: Издательство МГУ, 1995. – С. 227.

²⁴² Русанова И. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 20.

М. О. Ягодинській вдалось зафіксувати підкліть наземного житла. Стінки котловану вертикальні відносно підлоги, дно рівне. Приблизно по середині північно-східної стіни знаходився окремий від верхньої споруди вхід. До середини вело три широкі сходинки. З правої сторони від входу в північно-західній стіні було вирізано підбоєм у материку нішеподібну піч. Вона мала розміри: 1,20×0,75 м та висоту 0,60 м [293, с. 96]²⁴³. Привертає увагу знайдений в підкліті сфероконус. Для нього була зроблена спеціальна ямка біля південно-східної стіни. Сфероконус був виготовлений на гончарному колі, мініатюрний, товстостінний, із сферичним корпусом та конічним дном. Вінець невеликий, горло коротке, трубчасте. Тісто, з якого було виготовлена посудина, добре відмулене, без домішок, на зламі світло-коричневого кольору, поверхня ангобована, випал рівномірний. Як зазначає дослідниця, посудини такого типу є нетиповими для досліджуваного регіону в домонгольський період. Вони зустрічалися в містах Волзької Болгарії, Північного Кавказу, Середньої Азії та використовувались для транспортування та зберігання ртутних препаратів, дорогоцінних олій, благовоній, ліків [293, с. 97-99]²⁴⁴. Зафіксована споруда була підкліттю наземного будинку та мала виробниче призначення. Споруди такого типу набули масового характеру на території Київської Русі та зокрема Західного поділля в XII – першій пол. XIII ст. Вони зустрічаються як на території міст, так і окремих селищ [246, с. 84-87]²⁴⁵.

Проводячи обстеження околиць Замкової Гори, Л. Чачковський прийшов до висновку, що, окрім дерев'яно-земляних конструкцій, для оборони городища використовувались водні “укріплення” [50, с. 27]²⁴⁶.

²⁴³ Ягодинська М.О. Давньоруське житло на підкліті з Теробовлі / Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1999. – С. 96.

²⁴⁴ Ягодинська М.О. Давньоруське житло на підкліті з Теробовлі / Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1999. – С. 97-99.

²⁴⁵ Строць Б. С. Давньоруське житло із поселення біля с. Малашівці / Богдан Строць, Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1997. – С. 84-87.

²⁴⁶ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 27.

Перш за все дослідник звернув увагу на гідроніми потічків (рис. 9), що обмивають зі сходу та півдня Замкову Гору – Пичинію та Пичивник. Він вважав, їх первісна, правдива, назва звучала “Пучинія” та “Пучивник” тобто потічок, призначений до наводнювання, заливання [276, с. 259]²⁴⁷.

Далі дослідник акцентує увагу на земляних греблях, що збереглися у верхів’ї потічків. Тут ним зафіксовано чотири греблі на Пичинії та дві на Пичивнику [50, с. 28]²⁴⁸. Слід зазначити, що при проведенні обстежень верхів’я зазначених потічків у 2004 р. автором було зафіксовано земляні дамби – одну на Пичинії, та ще одну на її правій притоці, які творили невеличкі ставки. На Пичивнику дамб не зафіксовано [32, с. 11]²⁴⁹.

На мисі, утвореному лівим берегом Пичинії та правим берегом її безіменної притоки, що носить назву Черпало, Л. Чачковський фіксує земляний вал зі зовнішнім ровом, який огороджує майданчик площею близько 1,5 га. (Тут необхідно зазначити, що під цією назвою в науковій літературі фігурують два миси. Перший зазначений Л. Чачковським, другий нижче по течії утворений правим берегом Пичинії та лівим берегом її притоки, на якому Б. О. Тимощуком було виявлене поселення X ст., про яке йшлося вище). На думку дослідника, “Укріплене валом Черпало служило правдоподібно на сталий постій сторожі при греблях і ставках, та могло бути свого роду висуненим фортом у відношенню до головної твердині – города” [50, с. 29]²⁵⁰. Обстеженнями, проведеними автором, було виявлено фрагмент зазначеного валу, він починається на схилі стрімкого лівого берега Пичинії та напрямлений до русла безіменного потічка (на цей час пересохлий). Проте на віддалі близько 150 м

²⁴⁷ Чачковський Л. Княжий город Теробовля / Лев Чачковськеий // Життя і знання. – 1932. Т. 5. – С. 259.

²⁴⁸ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип’якевича. – Л. 1931. – С. 28.

²⁴⁹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теробовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 11.

²⁵⁰ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип’якевича. – Л. 1931. – С. 29.

цей вал губиться. Територія мису сильно заросла чагарником. При обстеженні його території давніх артефактів, а також слідів западин не виявлено.

Переріз валу (рис. 196) показав, що він мав висоту 0,80 м від рівня материка. Ширина вершини валу 1 м. По її середині прослідковуються заглибина шириною 0,60 м та глибиною 0,08 м. З напільного боку до валу прилягав рів шириною 1,2 м та глибиною 0,30 м. Через відсутність рухомого матеріалу в насипі валу не можливо встановити час його спорудження [168с. 259-260]²⁵¹. Заглибина на вершині валу може бути залишком дерев'яної стіни стовпової конструкції.

Подібний вал було виявлено автором на сусідньому мисі, вище поселення, виявленого Б. О. Тимощуком. Він простягається від лівого берега безіменного потоку (правої притоки Пичинії) до середини мису, після чого робить різкий поворот та йде паралельно з потоком до його витоків (залишаючи селище на краю мису зі свого зовнішнього боку). Там дугою обминає потік і знову завертає донизу, вздовж течії. Проте, з цього боку вал не має чіткого завершення та губиться. Перед валом простежується неглибокий рів. Він тягнеться вздовж всього валу. В середній течії цього потічка є вищезгадана дамба зі ставком.

На мисі, поблизу місця згину валу, простежено ще один вал, який починається приблизно за 15 м від першого та опускається по схилу в бік Пичинії. Поблизу місця повороту валу було закладено розвідкову траншею. Переріз показав, що земляний насип валу був одношаровий. В насипі валу артефактів також не виявлено [168, с. 255-258]²⁵².

На думку Л. Чачковського, “до Черпала була вироблена окрема дорога. Вона виходила як бічне відгалуження описаної раніш дороги на город, а саме від точки, де ця дорога творить згин” [50, с. 29-30]²⁵³.

²⁵¹ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теробовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 259-260.

²⁵² Там же. – С. 255-258.

²⁵³ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 29-30.

Описані вище ставки служили на випадок облоги для штучного наводнення околиці у підніжжі Замкової Гори. Затримана від сторони ріки вода створила на просторі між горою та рікою сильну перешкоду, що замикала доступ до Замкової Гори долиною від сторони півдня. Разом з тим вода наповнювала до певної висоти яр зі західного боку гори. Через значні перебудови площі при гирлі Пичинії, зазначає дослідник, неможливо встановити, які конструкції стримували воду зі сторони Гнізни. Нижня течія Пичинії накрита мурованим склепінням, а рівень поверхні значно піднято [50, с. 31]²⁵⁴. Використання водних перешкод відоме на багатьох городищах Прикарпаття (Галич, Звенигород, Стільське, Белз, Тустань, Бубнище) та сусідніх регіонів [231, с. 454]²⁵⁵, тож не виключене їх застосування і в Теробовлі.

Зазначаючи значне заболочення ґрунту в підніжжі Замкової Гори, дослідник робить припущення, що рівень води в Гнізні був піднятим аж від її гирла. Він вказує на залишки великої греблі в с. Зеленче при гирлі річки на двох її берегах, яка б могла спричинитись до такого підняття [50, с. 32]²⁵⁶.

Проте, як показали дослідження наступних років, на правому березі Гнізни згадані залишки є валами городища, про що йтиме мова нижче. Зате земляний насип на лівому березі річки, обстежений автором, можна дійсно трактувати як земляну дамбу. Зазначений насип перегороджує долину від русла ріки до значного підвищення плато. При огляді лівого берега Гнізни та Серету перед і за вищезгаданим насипом було встановлено, що матеріальні залишки XII–XIII ст. скупчені на вершині насипу та в його основі з боку Серету. В інших місцях артефактів не знайдено. Сумнівно, щоб ця площадка мала оборонне значення,

²⁵⁴ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 31.

²⁵⁵ Рожко М. Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. / М. Ф. Рожко // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 454.

²⁵⁶ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 32.

оскільки була відкрита з боку високого плато. Отже, як зазначалось, її можна трактувати залишками давньої греблі [32, с. 13]²⁵⁷.

Важливою частиною літописної Теробовлі був торгово-ремісничий посад. Адже, як стверджують дослідники, саме він є головною ознакою міст періоду Київської Русі. Городища, які не супроводжувалися торгово-ремісничими посадами, класифікуються як князівські фортеці, або феодалні замки [258, с. 106-116]²⁵⁸.

В письмових джерелах на означення торгово-ремісничої частини міста вживається термін “Поділ”. Ця назва очевидно походить від місця знаходження цієї частини внизу (в долині), поблизу водойми, на противагу городищу-дитинцю, який знаходився на горі. Це було перш за все пов’язано зі значними потребами у воді для ведення господарства та організації ремісничого виробництва. Річки в період Київської Русі продовжували відігравати важливу функцію як торгівельні шляхи. Тому на берегах річок поблизу посадів часто споруджувались пристані. Прикладом такої схеми може бути київський Поділ. Він примикав до річки Почайни, на якій знаходилась річкова пристань [262, рис. 36]²⁵⁹.

Подібна схема простежується в Теробовлі (рис. 15). Тут, на березі Серету, в гирлі Гнізни (3 км від Замкової Гори) знаходиться городище. Його більша частина займає мис, утворений річками (с. Зеленче), а менша розміщена на протилежному березі Серету (с. Семенів). П. О. Раппопорт, провівши обстеження пам’ятки, дійшов висновку, що обидва городища існували одночасно як єдиний воєнно-оборонний комплекс [220, с. 25]²⁶⁰. Як зазначалось вище, ряд дослідників вбачали в цьому городищі залишки княжого дитинця.

²⁵⁷ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теробовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 13.

²⁵⁸ Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 106-116.

²⁵⁹ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко. – К. : Наукова Думка, 1972. – Рис. 32.

²⁶⁰ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА – 1967 – № 140. – С. 25.

Проте дослідження, проведені І. П. Русановою та Б. О. Тимощуком в 1984 р. [42, с. 21-23]²⁶¹. та пізніші обстеження автора [32, с. 12-13]²⁶², показали, що воно є залишками укріпленої частини міського посаду з річковою пристанню.

На лівому березі Серету, в центрі с. Зеленче, збереглися три ділянки валу (решта ділянок зруйновані будівлями та городами жителів села). Цей вал починався від берега Серету, оточував площадку розмірами 170×240 м, та другим кінцем доходив до берега Гнізни [42, с. 22]²⁶³. Висота валу в збереженій частині досягає близько 3 м. З напільного боку перед валом знаходиться рів глибиною 2 м. Зазначена площа поділяється на дві частини. Перша частина (власне займає мис утворений лівим берегом Серету та правим берегом Гнізни) відокремлюється від другої (прилягає до першої з північно – західного боку та простягається вздовж Серету) значним перепадом висот (1,5 м). П. О. Раппопорт вважав, що, власне, перша площадка є залишком дитинця [220, с. 24-25]²⁶⁴.

На городищі стаціонарні археологічні дослідження не проводились, проте численні археологічні розвідки виявили на його території значну кількість уламків керамічного посуду XI–XIII ст. та скляних браслетів [220, с. 25]²⁶⁵.

Упродовж XX ст. експедиції, що проводили обстеження городища, фіксували на території с. Зеленче цілий ряд селищ XI–XIII ст. [222, с. 64; 58, с. 163-164]²⁶⁶. Проте обстеження, проведені автором в 2004 р., встановили, що всі вони є складовою одного великого селища, яке починається перед валом городища. Територія, яку займає селище, простягається вгору по течії Гнізни до сучасної межі Теревовлі (близько 2 км). Частина його забудована садибами

²⁶¹ Русанова І. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 21-23.

²⁶² Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теревовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 12-13.

²⁶³ Русанова І. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 22.

²⁶⁴ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА – 1967 – № 140. – С. 24-25.

²⁶⁵ Там же. – С. 25.

місцевих мешканців, частина відведена під рільничі угіддя. Селище займає надзаплавну терасу Гнізни та схили пагорбу. Тут зібрано значну кількість фрагментів кружальної кераміки XI–XIII ст. [32, с. 13]²⁶⁷.

Серед знахідок, виявлених на цьому поселенні, привертає увагу скарб скляних браслетів, виявлений випадково у 1894 р. Він складався з двох частин. До першої входило кількості різнокольорових скляних кручених браслетів різних розмірів. Вони зберігались у великій сірій добре випаленій кружальній посудині. Неподалік від першої знахідки було виявлено другий, більший скарб, який складався із 500 браслетів діаметрами від 4 до 7 см. Їх кольори: світло-блакитний, світло-зелений, брудно-зелений з брунатно-червоними, рідше з брунатно-фіолетовими смужками. Другий скарб зберігається у ЛІМ [222, с. 64; Фонди ЛІМ]²⁶⁸. У 1956 р. при обстеженні околиць Зеленча, Тернопільська археологічна експедиція ЛІМ (керівник І. К. Свешніков) виявила в ур. Загороди уламки кераміки княжого часу, пряслице з рожевого овруцького шиферу, орнаментовану пастову намистину та підвіску з бронзової візантійської монети Іоана I Цимісхія (969-976) [237, с. 12]²⁶⁹.

На території селища, на високому лівому березі Серету, біля моста через річку, виявлено могильник XII–XIII ст. Це інгумаційний ґрунтовий могильник розміщений на місці більш давнього поселення XI–XII ст. Могильник дуже знищений глиняним кар'єром та окопами першої світової війни. Зачисткою стіни кар'єру, проведеною експедицією І. К. Свешнікова в 1956 р., відкрито поховання підлітка без речей. Кістяк орієнтований головою на захід знаходився

²⁶⁶ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. О. Ратич. – К., 1957. – С. 64; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 163-164.

²⁶⁷ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теребовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 13.

²⁶⁸ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. О. Ратич. – К., 1957. – С. 64.

²⁶⁹ Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957рр. / І. К. Свешніков // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Л., 1959. – С. 12.

на глибині 0,70 м [237, с. 12]²⁷⁰. При обстеженні могильника експедицією І. П. Русанової та Б. О. Тимошука в 1984 р. зафіксовано скелети на глибині 1 м, біля них лежали уламки посуду XII–XIII ст. [42, с. 23]²⁷¹.

На місці цього могильника в кін. XIX – на поч. XX ст. була зібрана значна частина колекції місцевого археолога-любителя Крушинського. Ця колекція в 1945 р. була придбана ЛІМ-ом. Вона складається зі значної кількості металевих, кістяних, скляних, глиняних та кам'яних предметів. Найбільшу групу становлять бронзові вироби (277 одиниць). Окрему групу знахідок складають привісні були (7 шт.) та персні-печатки (9 шт.) [80]²⁷².

Численний різноманітний матеріал, виявлений впродовж кін. XIX–XX ст. на території с. Зеленче, засвідчує значний розвиток місцевого ремесла, широку мережу торгівельних зв'язків Тереховлі, вказує на значну концентрацію ремісничих та торгівельних об'єктів на зазначеній території та підтверджує думку про розміщення тут (с. Зеленче) торгово-ремісничого поселення літописного міста.

На правому березі Серету виділяється дугоподібний вал, розміщений на незначному підвищенні серед заплави. Його висота досягає 3 м. Біля нього ледь простежується запливний рів. Вал відгороджує зі сторони поля майданчик розмірами 70×55 м. Від його кінців до Серету йдуть два невисокі вали. Вони оточують невисокий прибережний майданчик розмірами 190×50 м. При зачистці берега в межах городища був виявлений на глибині 2,50 м культурний шар XI–XIII ст. товщиною 0,40 м. Зокрема рештки обгорілого дерева, уламки посуду XI–XIII ст., кістки тварин, деформовані залізні предмети [259, с. 126]²⁷³. Аналогічний матеріал виявлений рядом експедицій, в тому числі автором, на

²⁷⁰ Там же.

²⁷¹ Русанова І. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 23.

²⁷² Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче / Г. М. Власова // Матеріали по археології северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 246–259.

²⁷³ Тимошук Б. О. Тереховль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 126.

підвищеній ділянці в межах дугоподібного валу [32, с. 12-13]²⁷⁴. Відомі більш цікаві знахідки з цієї ділянки, які вказують соціальний статус пам'ятки. У 1931 р. було виявлено тут амфору київського типу [50, с. 12-13]²⁷⁵, в 1963 р. П. П. Раппопорт при зачистці ями виявив свинцеву вислу печатку, яка зараз знаходиться у Тернопільському краєзнавчому музеї [100, с. 11]²⁷⁶, та найважливішою знахідкою, на наш погляд, є виявлене в 1984 р. експедицією І. П. Русанової та Б. О. Тимощука поховання в кам'яному саркофазі. Воно знаходилося майже посередині між кінцями дугоподібного валу. Товщина кришки 0,06 м, довжина 2,25 м, ширина 0,55 та 0,62 м. В нижній частині цієї добре обробленої плити зроблені два поперечні пази (шириною 0,05 м та глибиною 0,01 м) в які вставлялись бічні стінки саркофагу. Біля кісток небіжчика знаходились уламки кераміки XII–XIII ст. [42, с. 22]²⁷⁷.

Аналізуючи даний матеріал, Б. О. Тимошук інтерпретував Семенівське городище як залишки річкової пристані. Вона в свою чергу поділялась на три основні частини: гавань; укріплену площадку-пристань; оборонний дугоподібний вал [258, с. 232]²⁷⁸. Залишками першої є майданчик, оточений двома невисокими валами-дамбами, що прилягали до річки. Знаходження культурного шару на глибині 2,50 м очевидно вказує на тогочасну глибину гавані. Фрагменти перегорілої деревини можуть бути залишками помосту, до якого причалювали кораблі. Виявлене поховання в саркофазі на території пристані свідчить, що тут знаходилась дерев'яна церква.

Подібну структуру мала пристань літописного міста Воїнь, що знаходилась на правому березі річки Сула, біля с. Воїнська Гребля Полтавської обл. Вона

²⁷⁴ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 12-13.

²⁷⁵ Чачковський Л. Княжа Тербовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 12-13.

²⁷⁶ Герета І. П. Тербовля: Шлях через віки / Ігор Герета. – Л. : Каменярь, 1997. – С. 11.

²⁷⁷ Русанова І. П. Отче о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – С. 22.

²⁷⁸ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 232.

також знаходилася в заплаві річки та складалася з трьох основних частин: 1) гавані у формі каналу; 2) укріпленої площадки-пристані, на якій виявлено залишки наземних та заглиблених жител з глинобитними печами; 3) масивного дугоподібного валу. В структуру останнього входили житлово-господарські кліті, в яких знайдено різноманітні матеріали (предмети озброєння, виробничі інструменти, відходи виробництва, тара для зберігання продуктів харчування, візантійські монети, тягарці, пломби тощо), які свідчать про використання їх, окрім жител, під майстерні та складські приміщення. Знайдені в житлово-господарських клітях матеріали дозволяють також зробити висновок про різноманітний склад їх мешканців (воїни, ремісники, купці). Поряд з городищем-пристанню знаходився торгово-ремісничий посад площею 23 га [112]²⁷⁹.

Важливе значення для розкриття соціального та культурного розвитку населення літописної Теревовлі має курганний могильник, досліджений у 1876 році А. Кіркорм. Він знаходиться за 0,5 км на пд. від городища в с. Семенів в ур. Могилки, з лівого боку від дороги на Підгайчики. Дослідник виявив 13 курганів, з яких розкопав 6 [315, s. 15-16]²⁸⁰. Антропологічні дослідження кістяків провів І. Коперницький [321, s. 58-64]²⁸¹. П'ять поховань виявились інгумаційними. Небіжчики знаходились в підкурганних ямах, орієнтовані головами на захід. Руки небіжчиків, окрім першого поховання, були витягнуті вздовж тіла. В одному похованні біля жіночого кістяка виявлено значну кількість прикрас, серед яких були і зі срібними вставками, які свідчать про заможний статус її господині. У всіх, крім третього, похованнях були виявлені залізні цвяхи. Це може свідчити про те, що небіжчиків хоронили в дерев'яних домовинах. Відсутність дерева в окремих похованнях, очевидно, пов'язана з неоднаковим ступенем збереження різних порід деревини.

²⁷⁹ Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К. : Наукова думка, 1966. – 148 с.

²⁸⁰ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1876 // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 15-16.

В одному кургані було виявлено залишки кремації, здійсненої на місці поховання. Для цього було споруджено площадку з сильно втрамбованої глини, на якій проходив сам ритуал кремації. Тут було виявлено перепалені кістки, багато вугілля, шматки перепаленого дерева, орнаментовані уламки посуду та залізні цвяхи [315, s. 15-16]²⁸². З опису будови цього підвищення виходить, що для її спорудження була викопана яма глибиною більше, ніж метр. Пізніше вона була заповнена кам'яними плитами та дрібними камінцями, із додаванням вапна, зверху обмащена товстим шаром глини. Фундаментальність споруди, на якій проводилась кремація небіжчика, може вказувати на те, що вона передбачалась для багаторазового використання, тобто відігравала роль крематорію, а після останнього використання була засипана землею. В такому випадку поряд мав знаходитись безкурганний кремаційний могильник.

Окремої уваги заслуговують фрагменти кераміки, виявлені в цьому кургані. При описі знайденого в похованнях інвентарю лише в цьому кургані А. Кіркор наголошує на орнаментації керамічних посудин. При вивченні артефактів, що зберігаються в МАК із досліджуваного могильника, автор виявив лише два орнаментовані фрагменти посудин, які повністю відповідають опису А. Кіркора. Решта фрагментів кераміки не має орнаментики. Найважливішим моментом тут є датування цієї кераміки. За формою, складом керамічного тіста, випалом вона належить до XII–XIII ст., що не вписується у прийняті рамки поширення обряду кремації для зазначеного регіону [170, с. 275-276]²⁸³. Керамічний матеріал, що виявлений у похованнях та зберігається в МАК, показує, що кремаційні та інгумаційні поховання на цьому могильнику є одночасовими. Відповідно це дає підстави стверджувати, що язичницький обряд кремації небіжчиків в Теревовлі співіснував разом з інгумацією щонайменше до XII ст.

²⁸¹ Kopernicki J. O kosciach s czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistoryznych na Podolu Galicyisem // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 58-64.

²⁸² Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1876 // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 15-16.

²⁸³ Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теревовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 275-276.

Поряд з могильником, з другого боку від дороги Теребовля – Підгайчики, на першій та другій терасі правого берега р. Серет знаходиться поселення княжого часу (кін. XI–XIII ст.). Воно відкрите та обстежене автором спільно з В. Ільчишиним. Поселення має овальну форму, видовжену по лінії північний захід – південний схід [170, с. 277]²⁸⁴.

Підсумовуючи наведений вище матеріал, городище в селах Семенів та Зеленче з великим селищем можна класифікувати як торговельно-ремісничий посад літописної Теребовлі. До його складу входили: 1) укріплена частина (городище в межиріччі Серету та Гнізни); 2) річкова пристань (городище на правому березі Серету) 3) неукріплена частина (селище в с. Зеленче); 4) курганний та ґрунтовий могильники. Серед його мешканців простежується майнова диференціація та послідовники різних релігійних вчень.

Існує думка, що торговельно-ремісничий посад в Теребовлі, окрім описаного (так званого дальнього посаду), мав ще й другу частину (так званій ближній), що розміщувався в підніжжі Замкової Гори, на двох берегах Гнізни (на території сучасного міста) [258, с.121-122]²⁸⁵.

Це припущення має ряд підтверджень. Л. Чачковський зазначав, що фрагменти посудин княжого часу “стрічаються переважно вздовж правого берега Гнізни, на більше вивищених місцях, на просторі від Замкової Гори, аж по устя ріки на території Зеленча, значно рідше вони знаходяться по лівій стороні ріки” [50, с. 36]²⁸⁶. Також численні обстеження, проведені Р. Миською на території міста, виявили матеріал XII–XIII ст. в багатьох місцях вздовж правого берега Гнізни від меж зі с. Зеленче до північних околиць [32, с. 13]²⁸⁷. Ці

²⁸⁴ Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теребовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 277.

²⁸⁵ Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 121-122.

²⁸⁶ Чачковський Л. Княжа Теребовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 36.

²⁸⁷ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теребовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 13.

знахідки дають підстави вважати, що садиби міського посаду, з певними проміжками, займали територію від підніжжя Замкової Гори до укріпленої частини в теперішньому с. Зеленче, адже дитинець міста завжди притягував до себе довколишніх мешканців, тут в разі небезпеки завжди можна було знайти надійний сховок.

Стосовно лівого берега Гнізни, то ситуація тут дещо складніша. Для виявлення поставленого питання важливе місце мають дослідження, проведені В. Черноусом в 1992 р. на території монастиря Кармелітів, оборонні мури якого розміщені безпосередньо на березі річки, навпроти руїн замку. Тут в межах розкопу розмірами 4×3 м (рис. 22) було виявлено залишки наземної споруди із залишками глиняної печі. В заповненні об'єкту виявлено фрагменти кераміки XII–XIII ст. [52, с. 15]²⁸⁸. Ці дослідження чітко вказують, що в XII–XIII ст. на лівому березі Гнізни існувало поселення, проте який воно носило характер залишається незрозумілим. Не надто прояснили ситуацію дослідження проведені М. О. Ягодинською (2002 р.) і автором та Я. Погоральським (2005–2007 рр.) на лівобережжі Теревовлі (рис. 21а). Всі ці дослідження показали, що культурний шар на означеній території зруйнований пізнішими перебудовами. В окремих місцях було виявлено поодинокі фрагменти кераміки XII–XIII ст. Зокрема на вул. Гірника, 5 [298, с. 300]²⁸⁹, Кн. Василька, 90 [34, с. 13]²⁹⁰, в обривах лівого берега Гнізни [278, с. 101]²⁹¹. При дослідженнях за адресою Кн. Василька 81а виявлено залізну підкову до чобота, наконечник стріли, залізну проколку та точильний камінь, які відносяться до XII–XIV ст. [48, с. 8]²⁹². Всі

²⁸⁸ Черноус В. О. Звіт про археологічні дослідження в Теревовлі в 1992 р. / В. О. Черноус // Приватний архів В. О. Черноуса. – С. 15.

²⁸⁹ Ягодинська М. О. Археологічні дослідження в м. Теревовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році / Ягодинська М., Виногородська Л. // АБУ 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 300.

²⁹⁰ Миська Р. Г. Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 90 а в м. Теревовля Тернопільської обл. у 2005 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2005/191. – С. 13.

²⁹¹ Черноус В. О. Розвідкові роботи в Теревовлі та Микулинцях Тернопільської області / В. О. Черноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 101.

²⁹² Строцень Б. С. Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 81а в м. Теревовля Тернопільської обл. у 2006 р. / Б. Строцень, Р. Миська // Архів ІА НАН України. – 2006/90. – С. 8.

описані знахідки знаходились в перевідкладеному культурному шарі, поряд з артефактами інших періодів. Слід зазначити, що названі ділянки розміщені по сусідству з територією монастиря. На ділянках, що знаходяться південніше монастирських володінь артефактів княжого часу не виявлено, хоча це може бути пов'язано із пізнішими перебудовами, сліди яких зафіксовано під час досліджень.

З пізніших письмових джерел відомо, що в 1415-1420 р. король Ягайло видав декрет, яким дозволив Теробовлянському шляхтичеві Бартошу заснувати на лівому березі Гнізни нове місто. Його поселенці звільнялись на вісім років від будь-яких повинностей, тут було дозволено щорічний ярмарок [100, с. 18, 174, с. 30]²⁹³. Бартош Гловацький керував загоном воїнів і відзначився в битві під Грюнвальдом (1410 р.) здобуттям хоругви хрестоносців, за що й був нагороджений згаданим вище привілеєм [106, с. 106]²⁹⁴.

Співставляючи результати археологічних досліджень та письмових джерел, слід припустити, що в XII–XIV ст. на лівому березі Гнізни існувало невелике селище.

До складу більшості літописних міст, в тому числі Теробовлі, входили передмістя: селища, монастирі, феодальні замки. Зокрема за археологічними даними можна виділити два монастирі. Залишки першого були виявлені Я. Пастернаком в 1937 р. на пагорбі Попівщина, що відокремлений від ур. Черпала безіменним потічком (рис. 14). Він виявив фундаменти колишньої василіанської церкви св. Параскеви-П'ятниці з XVI–XVII ст., під якими віднайшов бронзовий нагрудний хрест-енколпійон XI–XII ст. та уламки глиняного посуду того ж часу. Пізніша церква на думку дослідника була монастирською, бо поряд з нею було знайдено поміж іншими надмогильними плитами хрест з надписом “Року божого 1659 представився раб Божій Антоній

²⁹³ Герета І. П. Теробовля: Шлях через віки / Ігор Герета. – Л. : Каменярь, 1997. – С. 18 ; Мішко С. Історія Теробовельщини / Степан Мішко // Теробовлянщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 30.

²⁹⁴ Городиський Л. Мандрівка по Теробовлі та Теробовлянщині / Леон Городиський, Ігор Зінчишин. – Л. : Каменярь, 1998. – С. 106.

Куля, ігумен скита, убитий від кулі” [194, с. 27-28]²⁹⁵. А відтак є підстави вважати попередницю цієї церкви з княжих часів також монастирською. Зараз на цьому місці знаходиться капличка та три давні кам’яні хрести, про які згадує Я. Пастернак. Довкола каплиці розташовані садиби місцевих мешканців, які повідомили автора, що часто під час земляних робіт викопують людські захоронення [32, с. 11]²⁹⁶.

Другий монастир міг знаходитися на високому лівому березі Серету, західніше с. Зеленче, в ур. Підгора. Зараз тут знаходяться руїни Василіанського монастиря, в літературі він відомий як Підгорянський та згадується з 1633 р. Поряд з монастирем знаходиться селище XII–XVII ст. Селище належало монастирю та синхронне йому. Відтак монастир почав існувати тут не пізніше XII ст. [259, с. 127]²⁹⁷.

На існування ще однієї давньої церкви вказує топонім Покрівка, який очевидно походить від назви церкви св. Покрови. Служить він на означення гори в західній частині Теробовлі. Л. Чачковський вказує на виявлені фрагменти кераміки княжого періоду на орному полі, при закінченню гори [50, с. 36]²⁹⁸, проте інших залишків там не виявлено і немає письмових відомостей з пізніших часів про наявність тут церкви. Тому дослідник робить припущення, що знаходилась вона в підніжжі гори де до XVIII ст. стояла дерев’яна церква Успення Пресвятої Богородиці з церковним цвинтарем [50, с. 42]²⁹⁹.

В околицях Теробовлі знаходиться ще одне городище. Воно розміщене в ур. Костюлик, на пн.-зх. від Підгорянського монастиря, на високому, стрімкому лівому березі Серету. Зі східної сторони городище пошкоджене закинутою

²⁹⁵ Пастернак Я. Стародавні часи Теробовельщини / Ярослав Пастернак // Історико – меморіальний збірник “Теробовельська земля”. – Нью-Йорк; Сідней, 1968. – С. 27-28.

²⁹⁶ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теробовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 11.

²⁹⁷ Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 127.

²⁹⁸ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип’якевича. – Л. 1931. – С. 36.

²⁹⁹ Там же. – С. 42.

каменоломнею. З напільної сторони воно укріплене двома валами з ровами, які одним кінцем доходять до краю кручі, а другим до каменоломні. Довжина внутрішнього валу 80 м, зовнішнього 110 м, ширина рову 4 м. Огороджене місце займало первісно більший простір, та внаслідок поширення каменолому воно значно зменшилось. На думку Л. Чачковського назва ур. Костюлик походить від згадуваної у грамоті Стефана Баторія з 1576 р. церкви святого Спаса. При цьому, зазначає дослідник, імовірно стояла вона тут на місці давнішої, ще з княжих часів церкви [50, с. 11-12]³⁰⁰. О. О. Ратич повідомляє про городище та селище княжого часу на околиці села Підгора. Датування пам'яток дослідник здійснив на основі знайдених тут та переданих до музею НТШ фрагментів кераміки, бронзових нагрудних хрестиків, залізного ножа та скляних намистин [222, с. 69]³⁰¹. Зазначені хрестики та ніж зберігаються в фондах Львівського історичного музею. Перший хрестик має розміри 3,5×2,2 см. На раменах бокові виступи та ямочки, політі жовтою емаллю [ЛІМ, КР, 3116]. Другий має масивне вушко, рамена закінчуються кульками з виступом. Його розміри 3,2×2,2 см [ЛІМ, КР, 18675]. Ніж має звужене і спрацьоване лезо, його довжина 12,8 см [ЛІМ, КР, 18799]. Всі вони походять з княжого періоду, проте аналіз першоджерел показує, що в них не вказано точне місцезнаходження артефактів [191, с. 264]³⁰², відповідно їх не можна використовувати для датування городища. З метою в'яснення часу функціонування пам'ятки автор провів розвідкові шурфування на території городища. Шурф розмірами 2×1 м було закладено на ділянці між двома валами. Проте жодних артефактів тут не виявлено. Поверхневі обстеження городища та прилеглої території також

³⁰⁰ Чачковський Л. Княжа Теревовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 11-12.

³⁰¹ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. О. Ратич. – К., 1957. – С. 69.

³⁰² Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за часи від 1933–1936 рр. / Ярослав Пастернак // ЗНТШ. – 1937. – Т. 154. – С. 264.

датуючого матеріалу не виявили [35, с. 15]³⁰³. Відтак питання часу спорудження та функціонування пам'ятки залишається відкритим.

Зі сільської округи Теробовлі слід назвати відкрите О. С. Ситником та М. О. Ягодинською селище XII–XIII ст. на території с. Плебанівка, в ур. Поле, на пд.-сх. від села. Друге поселення, відкрите І. Зінчишиним та автором, знаходиться на лівому березі Гнізни на межі Теробовлі та с. Кровінка. На території селищ зібрано фрагменти кераміки XII–XIII ст. Л. Чачковський вказує також на заселеність східних околиць Теробовлі в княжий час, та на місце постою військ Київського князя при поході на Галичину в 1154 р.: “Територія Пригорода обіймала безперечно також нинішні близькі села Волицю та Плебанівку. Черепки глиняних посудин з княжих часів знайдено там у більшій кількості на схилах гори Лісок, в околиці джерела. Просторе поле Обозисько, положене на горбі по правому боці дороги, що від південної рампи виходить на Волицю, було звичайним місцем постою для надходячих від сходу військ. Там мабуть станув обозом великий князь Ізяслав, коли зимою 1154 р. стрінувся з військом галицького князя Ярослава Осмомисла, що стануло по другому боці Гнізни, десь під Замковою горою. Битва, що відтак зчинилася могла мати місце на полях розміщених за новим містом, та на замерзлому колишньому ставі. Як відомо, князь Ярослав не брав тоді участі в битві, та за намовою своїх бояр схоронився в поблизькому городі. Так само в пізніших часах ставали на полі Обозиську польські та турецькі війська” [50, с. 39]³⁰⁴.

На підставі в першу чергу археологічних досліджень (так як писемні джерела не дозволяють судити про час виникнення, розміри, вигляд чи характер забудови Теробовлі) можна прийти до наступних висновків:

– в околицях Теробовлі в часі існування празько-корчакської культури (VI–VII ст.) існував племінний чи, можливо, міжплемінний політико-

³⁰³ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 15.

³⁰⁴ Чачковський Л. Княжа Теробовля / Лев Чачковський [рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л. 1931. – С. 39.

адміністративний центр, до якого входили городище в с. Кровінка та ряд довколишніх селищ. Його занепад пов'язується з нападом аварів, який на певний час призупинив державотворчі процеси в регіоні. Зазначений центр важко безпосередньо пов'язувати з літописною Теробовлею, проте він, очевидно, створив прецедент, що мав вплив на місцезнаходження пізнішого столичного міста, а також, можливо, і походження його назви.

– У другій половині IX ст. общинний центр формується на Замковій Горі в Теробовлі. Городище-сховище та поселення супутник, які знаходилися тут стають зародком літописного міста.

– В X ст. відбувалася перебудова городища, воно набуло ознак, характерних для князівських фортець, та відіграло роль міського дитинця. Одночасно проходило формування ремісничого посаду, який означився побудовою оборонної лінії, що відокремлювала селище від городища. Ця перебудова пов'язується зі значними змінами в соціальній структурі тогочасного суспільства – переходом владних повноважень від общинної знаті до князівської.

– На межі X–XI ст. проходила чергова перебудова городища. На місці культового валу була споруджена головна оборонна лінія, що складалась з дерев'яних оборонних стін поставлених на вал-платформу висотою 3 м. З внутрішнього боку до цього валу прилягали житлово-господарські кліті, що є характерною ознакою городищ – князівських фортець цього часу. Дана перебудова пов'язана з походом Володимира Святославовича 993 р. на хорватів, та переходом їх території під безпосереднє управління київської адміністрації. На території язичницького святилища було споруджено християнський храм.

– В останній чверті XI ст. Теробовля стає столицею Василька Ростиславовича. Це прискорило розвиток міста, зокрема розбудову торгово-ремісничого посаду, що займав територію від підніжжя Замкової Гори до гирла Гнізни в сучасному с. Зеленче та включав у свою територію річкову пристань. Окрім княжої твердині та посаду, до складу міста входили численні пригороди з монастирями, феодалними замками та селищами.

– З втратою Теревовлем столичного значення місто не занепало, а продовжило свій економічний та соціальний розвиток аж до татаро-монгольської навали. Очевидно, Теревовль залишився центром волості, де в часи відсутності окремого удільного князя перебували посадники галицьких князів, які здійснювали повноваження з управління волостю.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ТА МЕЖІ ТЕРЕБОВЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ

3.1. Теробовлянська волость в ранньому середньовіччі

Теребовельська волость, що відома нам з письмових джерел в XI ст., свої витoki бере в більш ранні слов'янські періоди. Тут, напевно, формувалося плем'я теребовлян, яке входило до хорватського масиву. Тому необхідно подати короткий розгляд етапів розвитку слов'янської спільноти в досліджуваному регіоні, що передували виникненню територіально-адміністративної одиниці Київської Русі – Теребовельської волості. Використовуємо загальноприйнятий термін “волость” – князівство або адміністративна одиниця в складі “землі” (до середини XII ст. у складі Київської Русі сформувалося в сталих межах 11 земель – Київська, Чернігівська, Переяславська, Волинська, Галицька, Туровська, Полоцька, Смоленська, Рязанська, Суздальська (Володимиро-Суздальська) та Новгородська, в складі яких були великі і менші волості-княжіння) [162]³⁰⁵.

Перші достовірні письмові згадки про слов'ян датуються I ст. н.е. Саме тоді слов'яни вперше з'являються на сторінках праць античних авторів в якості більш-менш сформованої етнічної спільноти під назвою венеди. Першими серед цих авторів були Пліній Старший (поч. I ст.) та Корнелій Тацит (друга пол. I ст.). Під ім'ям венеди слов'яни згадуються продовж всієї першої пол. I тис., і лише в VI ст. в працях історика Йордана фіксується поділ слов'ян на три групи: анти, склавини та венеди. Про анти та склавинів згадують Візантійські автори VI ст. – Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Симоката та Маврикій Стратег.

Історія слов'ян першої половини I тис. н.е. в цілому та виокремлення слов'янських археологічних культур цього часу в науковій літературі доволі дискусійна і лише в ранньому середньовіччі виділяються чисто слов'янські культури. На середину I тис. припадають відомості про поділ слов'ян на три групи, про що йшлося вище. Ці три етноніми (склавини, анти та венети)

³⁰⁵ Метелешко Ю. П. “Страна”, “земля”, “волость” : специфіка вживання на рівні термінології та конкретних територіальних одиниць в “Повісті временних літ”/ Ю. П. Метелешко // Історичні студії : проблеми давньої і середньовічної історії та етнології. – Вип. 1. – Ужгород, 2007. – С. 86-105.

співвідносяться науковцями з певними археологічними культурами – празько-корчацькою, пеньківською та дзедзиською відповідно [64, с. 120-122]³⁰⁶.

Досліджувана нами територія займає центральну частину ареалу поширення культури типу Прага-Корчак. Зокрема, як зазначає В. Д. Баран, саме на території верхньої та середньої течії Дністра відомі найдавніші пам'ятки цієї культури, що датуються V ст. Одне з таких поселень відоме поблизу села Зелений Гай Заліщицького району, Тернопільської обл. [65, с. 283]³⁰⁷.

У другій половині IV ст. слов'яни потрапили під зверхність готів, що знайшло відбиток у розповіді готського історико Йордана (бл.485 – після 551) про розгром королем Вінитаром слов'янського (антського) князя Божа, якого захопили в полон і розп'яли з синами та старшинами. Але тривало це короткий період. Бл. 378 р. (або до 380 р.) король гунів Баламбер розбив Вінитара на Нижньому Дніпрі. Гуни змусили готів та інших народів до міграції на захід, звільнивши величезні території, які стали швидко заповнювати слов'яни, заселивши землі Поділля та Пониззя. На Волині в цей час зміцніло перше протодержавне утворення слов'ян на чолі з племенем дулібів, що виникло, можливо, у процесі війни з готами [130, с. 49]³⁰⁸. Це об'єднання згуртувало довкола себе значну кількість слов'янських племен від Вісли до Дніпра [238, с. 92-94; 65, с. 304]³⁰⁹. На думку Володимира Барана та Ярослава Барана: “Цей союз можна вважати початком державності східних слов'ян” [Баран, Баран, 2005, с. 108]. Але чи племена Подністров'я входили до союзу дулібів і коли почалося формування першого союзу хорватських племен (великої Хорватії) – залишається загадкою.

³⁰⁶ Баран В. Д. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел / В. Д. Баран // Проблеми походження та історичного розвитку слов'янства : збір. наук. статей, присвячених 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К.; Л. : РАС, 1997. – С. 120-122.

³⁰⁷ Баран В. Д. Східно карпатський регіон у V–VII ст. н.е. / В. Д. Баран // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л.; 1999. – С. 283.

³⁰⁸ Козак Д. Н. Гуни у північному Причорномор'ї та слов'яни / Д. Н. Козак // Південна Україна: проблеми історичних досліджень : збірник наукових праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. 2. – С. 49.

³⁰⁹ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 92-94 ; Баран В. Д. Східно карпатський регіон у V–VII ст. н.е. / В. Д. Баран // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л.; 1999. – С. 304.

Основна маса носіїв празько-корчацької культури проживали у відкритих селищах. В досліджуваному регіоні, окрім згадуваного в Заленому Гаї, відомі селища поблизу міста Заліщики, сіл Касперівці, Колодрібка Заліщицького р-ну, Горошова, Мельниця-Подільська, Білівці, Вільховець, Нижнє Кривче, два селища біля Слобідки-Мушкатівської Борщівського р-ну, Верхній Іванів Тернопільського р-ну та Звиняч Чортківського р-ну. Останні два розміщувались на березі Серету, Нижнє Кривче на березі р. Циганки, в Слобідці-Мушкатівській на березі струмка та ставка, решта сім на Дністрі [58, с. 96-98; 290, с. 59]³¹⁰.

Одним з найкраще досліджених є селище, розташоване на лівому березі Дністра в ур. Підгороддя, між селами Горошеве та Устя Борщівського ра-ну Тернопільської обл. Упродовж 1970-1971 рр. експедицією під керівництвом С. Пачкової було досліджено 4 житла (№ 4, 5, 6, 7), господарську яму (№ 2) три печі-кам'янки (№ 1, 2, 5) та залишки двох наземних вогнищ (№ 3, 5), що належали до празько-корчакської культури [195, с. 4-6]³¹¹.

Два житла виявились землянками, а інші два напівземлянками площею 9-12 м². Вони мали прямокутну форму, заокруглені кути, орієнтовані стінками за сторонами світу. В одному з кутів житла знаходились печі-кам'янки, залишками яких були розвали каміння та черені. Останній овальної форми розмірами 1,1-0,8×0,9-0,6 м, товщиною 3-4 см. В розвалах печі та на долівках житла виявлено багато уламків кераміки (VI–VII ст.), кісток тварин та залізний ніж [63, с. 88-91]³¹².

Матеріали з описаного селища є типовими для усієї території поширення празько-корчацької культури. Житла-півземлянки на них розміщувались певними групами, рідше рядами, але завжди у певному порядку. Між групами жител на

³¹⁰ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / [ред. кол.: В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, та інші; відп. ред. О. П. Черниш]. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 96-98; Ягодина М. О. Слов'яни (VI–IX ст. н.е.) / М. О. Ягодина // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 59.

³¹¹ Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области / С. П. Пачкова // Археологические памятники среднего Поднестровья. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 4-6.

³¹² Баран В. Д. Поселення поблизу с. Горошова на Середньому Дністрі / В. Д. Баран, С. П. Пачкова // Археологія. – К., 1975. – № 18. – С. 88-91.

вільних ділянках влаштовували господарські споруди у вигляді різної форми і глибини ям. Інколи господарські ями знаходились поряд з житлами і становили з ними один господарський комплекс [92, с. 34]³¹³.

Селища розміщувались переважно групами, на відстані 0,5–3 км одне від одного. В середньому селища займають площу 0,5–1 га. Кількість жител на них досягає до 15–20 об'єктів. Проте одночасовими з них було 5–7 [65, с. 276]³¹⁴.

Значно менше на території України відомо поховальних пам'яток зазначеної культури. Одна з них знаходиться поблизу села Звиняч Чортківського р-ну. Могильник розміщений на лівому березі безіменного струмка, що впадає в Серет, в ур. Підмонастир. Тут виявлено два тілопальних урнових поховання у ліпних товстостінних горщиках [58, с. 98]³¹⁵. Обряд кремації є характерним для всього слов'янського населення другої пол. I тис. Переважають поховання в урнах, інколи трапляються в ґрунтових ямах. Урнами слугували ліпні горщики, в які були складені перепалені людські кістки, очищені від залишків вогнища, інколи навіть обмиті. Урни вкладались у ями діаметром 0,20–0,80 м, глибиною 0,20–0,60 м. Інколи вони були зверху перекриті глиняними сковорідками або плоскими кам'яними плитами [62, с. 41]³¹⁶.

На рубежі VII–VIII ст. на Правобережжі Дніпра до Карпат, Буковини і верхів'я Вісли празько-корчацька культура трансформується в нову Райковецьку (Лука-Райковецьку) культуру [62, с. 90]³¹⁷. Ці зміни до певної міри співпадають з розпадом дулібського племінного об'єднання, яке впало під ударами аварів бл. 561–562 рр. [93, с. 11]³¹⁸. На думку окремих дослідників, з другої третини VII ст.

³¹³ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – С. 34.

³¹⁴ Баран В. Д. Східно карпатський регіон у V–VII ст. н.е. / В. Д. Баран // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л.; 1999. – С. 276.

³¹⁵ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / [ред. кол.: В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, та інші; відп. ред. О. П. Черниш]. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 98.

³¹⁶ Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 41.

³¹⁷ Там же. – С. 90.

³¹⁸ Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности / Л. Войтович // *Rossica Antiqua*. Исследования и материалы. – СПб, 2006. – С. 11.

племінне об'єднання відродилося під гегемонією волинян з центром у Зимно [93, с. 12]³¹⁹. Зимнівське городище було зруйновано аварами у VII ст. [64, с. 131]³²⁰. Цей другий аварський удар, схоже, був короткочасним. Невдовзі самі авари зіткнулися з проблемами наступу франків на їх території в Паннонії.

Про синхронне до Зимнівського городище в Кровінці під Теробовлею йшла мова в попередньому розділі. Воно також припинило своє існування внаслідок наступу аварів на слов'янські землі. Аварський наступ зруйнував також і хорватський масив. Наявність власного племінного центру на Західному Поділлі вказує на значний розвиток населення регіону в VI–VII ст. На жаль, пам'яток празько-корчакської культури, віддалених від русла Дністра, відомо досить мало. Проте, як показують дослідження останніх років, це пов'язано з недостатньою дослідженістю регіону, а не відсутністю пам'яток як таких [33, с. 20; 34, с. 24]³²¹. Тому, на даному етапі досліджень важко сказати, чи були окремі хорватські племена у складі об'єднання дулібів чи посідали власне об'єднання, відоме з пізніших джерел як Велика Хорватія.

Дулібське племінне об'єднання розпалось на окремі племена, так і не досягнувши своєї державної завершеності. Чи хорвати, які, можливо, входили до дулібського об'єднання, внаслідок його розпаду утворили у Прикарпатті великий племінний союз чи він виник раніше на підставі наявного матеріалу визначити неможливо. Археологічно хорвати також представлені пам'ятками Райковецької культури (рис. 4). Географія хорватських городищ та могильників значною мірою

³¹⁹ Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности / Л. Войтович // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы.* – СПб, 2006. – С. 12.

³²⁰ Баран В. Д. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел / В. Д. Баран // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'янства : збір. наук. статей, присвячених 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова.* – К.; Л. : РАС, 1997. – С. 131.

³²¹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження в м. Теробовля Тернопільської обл. у 2005 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // *Архів ІА НАН України.* – 2005/227. – С. 20 ; Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // *Архів ІА НАН України.* – 2006/92. – С. 24.

збігається з регіоном Прикарпаття та Подністров'я, який пізніше іменувався Галицькою землею [68, с. 110]³²².

Локалізація осілості хорватських племен набула значної дискусії серед істориків. Різноманітність думок була пов'язана з ототожненням східних хорватів, що були складовою Київської держави та згадані в літописах у X ст., з Білими хорватами (західною гілкою). Білі хорвати, на думку більшості сучасних європейських дослідників, локалізуються в районі витоків Вісли, Одри, рік Заале і Білої Ельстер [93, с. 26-27; 153, 176]³²³. Східних хорватів Я. Ісаєвич та Л. Войтович пропонують називати прикарпатськими хорватами [122, с. 36; 85]³²⁴.

Більшість сучасних дослідників локалізують східних хорватів в українському Прикарпатті [238, с. 126; 202, с. 73; 230, с. 38; 179, с. 345; 153, с. 179]³²⁵. Б. О. Тимошук, який довгий час досліджував хорватські пам'ятки на Буковині виділив ряд археологічних ознак, які притаманні хорватам. Дослідник зазначає, що перші особливості виділяються ще в період існування празько-корчацької культури. На території Прикарпаття, поряд з типовими для всієї зазначеної культури горщиками, розширеними у верхній частині, співіснують овальнобокі. Таке співіснування не фіксується в інших регіонах поширення культури. За цією

³²² Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – С. 110.

³²³ Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности / Л. Войтович // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы.* – СПб, 2006. – С. 26-27; Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – С. 176.

³²⁴ Ісаєвич Я. Д. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект / Я. Д. Ісаєвич // *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура.* – Л., 1996. – С. 36; Войтович Л. В. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” / Леонтій Войтович // *Миколаївщина: збірник наукових праць.* – Л., 1998. – Т. 1. – С. 49-79.

³²⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // *Археология СССР.* – М.: Наука, 1982. – С. 126; Петегрич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини / Володимир Петегрич // *Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції.* – Тернопіль, 1990. – С. 73.; Рожко М. Ф. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.) / Михайло Рожко // *Народознавчі зошити.* – Л., 1996. – Вип. 1. – С. 38; Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // *Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат: у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія.* – Л., 1999. – С. 345; Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – С. 179.

ознакою північну межу верхньодністрянського (прикарпатського) варіанта культури можна провести по вододілу Західного Бугу та Дністра. На півдні вона співпадає з лінією розмежування празько-корчацької та пеньківської культур. Стосовно східної межі дослідник зазначає, що вона не доходила до р. Смотрич, у верхів'ях якої на поселенні Городок виявлено горщики, характерні для пеньківської культури. Прикарпатський варіант празько-корчацької культури вказує на територію, де могло скластися Хорватське “племінне” князівство [258, с. 169-170]³²⁶.

Більш чіткі локальні особливості хорватів прослідковуються на завершальному етапі райковецької культури (кін. IX–X ст.). До таких Б. О. Тимощук відносить перш за все особливості керамічних комплексів. Частина глиняного посуду прикрашалась не лише горизонтальними та хвилястими лініями, але й вертикальними та косими, що не характерно для інших східнослов'янських територій поширення цієї культури. При виготовленні гончарних горщиків до тіста добавляли велику кількість великозернистого піску, зерна якого виступають на поверхні. Ще однією ознакою поширення території хорватського князівства є багатовальні городища. При спорудженні їх головних укріплених ліній використовувались так звані крєпиди – спеціальні конструкції з дерева, каміння та глини, якими укріплювалися дерев'яні оборонні стіни з їх зовнішньої сторони [258, с. 171]³²⁷.

При розгляді перелічених вище ознак привертає до себе увагу комплекс пам'яток у Старому Збаражі. На одному з двох багатовальних городищ, що знаходяться в околицях села, в ур. Бабина Гора у 1990 р. М. О. Ягодинська виявила в основі валу X ст. кам'яну крєпиду [55, с. 17]³²⁸. Тоді ж нею було проведено охоронні розкопки на ґрунтовому кремаційному могильнику кін. IX –

³²⁶ Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 169-170.

³²⁷ Там же. – С. 171.

³²⁸ Ягодинская М. А. Отчет об результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции Тернопольского краеведческого музея на древнерусском селище Бабина долина около с. Крутылов Гусятинського р-на Тернопольской обл. в 1990 г. / М. А. Ягодинская // Архив ІА НАН України. – 1990/269. – С. 17.

I пол. X ст. (рис. 23) Він розміщений з північної пониженої сторони Замкової Гори, на лівому березі Гнізни. В керамічному тісті ліпних посудин, виявлених тут, зафіксовано домішки шамоту та великозернистого піску. Гончарні горщики відрізняються між собою за формою вінець та структурою тіста. Серед них виділяється один зі значною домішкою крупнозернистого піску [289, 138-140]³²⁹.

В Старому Збаражі, що розміщений у верхній течії Гнізни, притоки Серету, бачимо виділені Б. Тимощуком хорватські ознаки – крепіда в основі багатоваляного городища та кераміка зі значною домішкою крупнозернистого піску. Крепіди в основі валу X ст. також виявлені автором на городищах в Тербовлі та Білій Чортківського р-ну. На основі цих даних можна розширити територію, що її займали хорвати, також на вододіл басейнів Прип'яті та Дністра. До такого ж висновку був прийшов В. Седов, досліджуючи поховальні пам'ятки волинян: “Південна межа ареалу волинян співпадає з вододілом басейнів Прип'яті та Бугу (Західного – Р.М.), з одного боку, і Дністровським басейном – з іншого. Врешті, самотні курганні могильники, залишені волинянами, відомі на лівих притоках Дністра, де вони розкидані серед більш численних могильників хорватів” [238, с. 96]³³⁰. Володимир Петегрич, досліджуючи підплитові поховання, зазначає, що найбільша їх концентрація спостерігається в межиріччі трьох лівих приток Дністра – Збруча, Серета і Стрипи. Дослідник робить висновок: “Район найбільшого поширення підплитових могил пов'язаний, мабуть, з культурою одного з хорватських племен, яке стало ядром утворення Тербовлянського князівства” [202]³³¹. Олександр Моця вважає, що літописні міста Перемишль, Звенигород та Тербовля були центрами не лише удільних князівств, але й центрами хорватських племінних об'єднань, що входили до

³²⁹ Ягодинська М. О. Слов'янський могильник біля Старого Збаража / Марина Ягодинська // Джерело. – Тернопіль, 1994. – № 1. – С. 138-140.

³³⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 96.

³³¹ Петегрич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини / Володимир Петегрич // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 71-73.

одного великого союзу [179, с. 345]³³². Олександр Головка зазначає: “Історична Галичина формувалася на землях, на яких, за думкою багатьох науковців, мешкали хорвати. Ареал їх розселення охоплював значну територію: від верхів’їв річки Сяну на північному заході вздовж Дністра до річки Збруч на південному сході” [105, с. 63]³³³.

Цікаво, що деякі дослідники, зокрема Л. Войтович, на підставі аналізу писемних пам’яток допускають існування в хорватському масиві окремого племінного князівства теребовлян, яке після міграції основної частини племені під впливом аварів на Балкани, розпалося на Східнотеребовельське і Західнотеребовельське. Останнє відбите в такій пам’ятці, як Празький привілей 1086 р. [87]³³⁴. Зрозуміло, що ця версія залишається дискусійною.

Як і в попередній період, основна маса хорватського населення в VIII–X ст. проживало в селищах. Вони розташовувалися поблизу від водоймищ та переважно займали ділянки, захищені лісами, ярами, пагорбками та болотами. За розмірами ці селища були різними. Трапляються зовсім маленькі – площею до 0,5 га, які налічували від двох до п’яти синхронних жител. Більші поселення (площею до 1 га) налічували 6-15 одночасних помешкань, які групувалися навколо єдиного господарського двору. Відомі й великі селища – площею до 10 га, на яких одночасно функціонувало від кількох десятків до сотні жител. Такі поселення, як правило, концентруються групами по три – сім разом. Центральне місце займають великі поселення. Мешканці таких гнізд-селищ становили сільську общину, а центральне з них виконувало роль общинного

³³² Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 345.

³³³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : Стило, 2006. – С. 63.

³³⁴ Войтович Л. В. Князівства карпатських хорватів / Леонтій Войтович // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції, Львів, 30-31 березня 2001 р. – Л., 2001. – С. 195-210.

центру. Часто роль общинного осередку виконували укріплені городища [219, с. 318]³³⁵.

Типологію та характеристику городищ цього періоду подано в попередньому розділі. Там же нами встановлено, що на Замковій Горі в Теробовлі в IX ст. знаходився общинний центр, який складався з городища-сховища та селища, розміщеного неподалік від нього.

Археологічні розкопки в досліджуваному регіоні на пам'ятках VIII–IX ст., окрім Теробовлі, проводились лише на одному поселенні в м. Бучач в ур. Гора Федір. В 1987 р. М. О. Ягодинською було досліджено тут три житла, які належать до раннього етапу райковецької культури (VIII–IX ст.) [240, с. 31]³³⁶. Ще на вісімнадцятьох поселеннях під час розвідкових обстежень були виявлені фрагменти ліпних посудин райковецької культури (VIII–X ст.). Підйомний матеріал дає лише попереднє датування, для достовірніших результатів необхідні археологічні розкопки.

Трохи більше досліджувалось пам'яток X ст. (городища біля с. Біла Чортківського р-ну, два в Старому Збаражі та в Теробовлі; селище в Курниках, могильники в Старому Збаражі та Городниці). Всього відомо двадцять шість поселень X ст.

Картографування пам'яток райковецької культури показує їх поширення по всій території досліджуваного регіону (рис. 4). Враховуючи недосконалу дослідженість регіону, неможливо визначити регіони з більшою та меншою концентрацією пам'яток. Проте аналіз розташування городищ дає певні важливі спостереження. Городище в Теробовлі знаходиться неподалік злиття Гнізни та Серету. Два городища в Старому Збаражі знаходяться на Гнізні, у її верхів'ї. Городище в Білій розміщене неподалік Серету. Ще на трьох городищах княжого часу розміщених на Сереті (Більче-Золотому, Голіградах, Тудорові) виявлено

³³⁵ Приходнюк О. М. Східні Карпати у VIII–IX ст. / О. М. Приходнюк // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 318.

³³⁶ Ситник О. С. Поселення Бучач I (гора Федір) / Олександр Ситник., Марина Ягодинська // Наукові записки ТКМ. – Тернопіль : Джура, 2003. – Вип. 3. – С. 31

матеріали райковецької культури. Їх присутність на території городищ вказує на заселеність пам'ятки в останній чверті I тис. та дає підстави припустити, що означені поселення були укріпленими.

Названі пам'ятки розміщені на умовній лінії, що проходить від верхів'я Гнізни на півночі до гирла Серету на півдні. На захід від цієї лінії, зокрема в басейні Стрипи городища X ст. невідомі. Східніше окресленої лінії відомий комплекс з трьох городищ-святилищ X–XIII ст. на Збручі. Проте, на думку Б. О. Тимощука, їх заснування припадає на кінець X ст. та пов'язується з перенесенням сюди святилища з Києва після запровадження Володимиром Святославичем християнства як державної релігії [260, с. 121]³³⁷. Інших городищ X ст. тут не виявлено, в той час селища цього періоду відомі в багатьох пунктах межиріччя Стрипи та Збруча. Таким чином, ми можемо говорити про те, що вся досліджувана територія була заселена, але центральну вісь регіону становила лінія Гнізни-Серету. Тут знаходились основні центри. Для з'ясування рівня розвитку регіону необхідно розглянути їх структуру. В II пол. IX ст. на Замковій Горі в Теробовлі споруджується городище-общинний центр, який в X ст. перебудовується та отримує риси, характерні для городищ-князівських фортець. Детальніше зупинимось на городищах в Старому Збаражі та Біла III.

Городище Біла III знаходиться в ур. Черна на мисі, утвореному вигином берега глибокого яру, по дну якого протікає потічок (рис. 24а), за 2,5 км від місця впадіння його в Серет. Городище має складну структуру. З напільної сторони воно захищене чотирма лініями оборони. Внутрішній вал замкнутий. Пам'ятка займає площу 7,65 га.

Зовнішня лінія утворена валом та ровом. Висота валу 3 м, глибина рову 1,7 м [32, с. 29]³³⁸. Як показали археологічні дослідження, проведені Р. Миською та Я. Погорельським, в основі валу знаходиться крепіда товщиною бл. 0,20 м. Вона

³³⁷ Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 121.

³³⁸ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теробовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 29.

складається з дрібного та середнього за розмірами каміння, перемішаного з вугликами. З крепиди походять кістки тварин і фрагменти кераміки – гончарних горщиків та ліпних сковорідок і мисок. Загалом виявлений керамічний комплекс можна датувати кін. IX–X ст. [35, с. 9]³³⁹.

На території городища, особливо між першим іззовні та другим валами, зафіксовано значну кількість ям-западин. В 2006 році автором спільно з Я. Погоральським було проведено дослідження однієї з них. Вона знаходилась біля північного підніжжя зовнішнього валу. Поруч із нею розташовані ще дві, менш глибокі (одна з них – за 3 м на захід, друга – за 4 м на схід). Вона виявилась житлом, заглибленим на глибину 1,20 м від рівня сучасної поверхні, та мала розміри 3,00×3,10 м. Житло мало стіни стовпової конструкції, про що свідчать виявлені в кутах та по середині північної і східної стін котловану 6 ямок діаметром 0,10–0,20 м, глибиною 0,15–0,20 м (рис. 24б). В південно-західному куті котловану знаходився розвал печі-кам'янки, розмірами 1,0×0,90 м, висотою 0,3 м над рівнем череня. Характер розвалу дозволяє припустити, що він утворився внаслідок дій мешканців житла в ході підготовки до реконструкції опалювального пристрою, яку так і не вдалося завершити. На долівці та в розвалі печі виявлено фрагменти гончарного та ліпного посуду, що датується кін. IX–X ст. [35, с. 7-9]³⁴⁰.

Друга лінія оборони починається також від краю яру, та простягається невеликою дугою в південно-східному напрямку. Довжина валу близько 220 м, висота 2,6 м, глибина рову 1,5 м. За 60 м від початку валу знаходиться в'їзд. Він позначений розривом валу (4 м) [32, с. 29]³⁴¹. В результаті досліджень, проведених в місці в'їзду, вдалося простежити конструктивні особливості валу (рис. 24в). В його основі знаходились дерев'яні конструкції, залишками яких є шар світлих суглинків, насичений вугликами. Його товщина 0,2-0,3 м, ширина близько 5 м, із

³³⁹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 9.

³⁴⁰ Там же. – С. 7-9.

³⁴¹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теребовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 29.

зовнішнього боку потоншується до 0,1 м. У цьому шарі виявлено кілька фрагментів ліпного посуду, що датується кін. IX–X ст. [35, с. 9-10]³⁴².

Через городище проходить давня дорога. В місцях перетину з валами в останніх пророблені в'їзди. З південного боку городища дорога відходить 150 м від зовнішнього валу та повертає на захід, поступово опускаючись на дно яру, де досьогодні зберігся насип висотою близько 3 м. Він простежується на двох берегах та переривається на ширину течії потічка. В стінці насипу виявлено скупчення вугілля. Цей насип, очевидно, є залишками давньої дороги, яка з'єднувала два береги яру. В місці перетину в час функціонування дороги був споруджений міст або насип був суцільним та одночасно виконував роль дамби. Вода, затримана нею, могла використовуватись для оборонних функцій [32, с. 31-32]³⁴³.

В місці, де дорога з городища починає спускатися до дна яру, знаходиться майданчик, оточений оборонними конструкціями (вали та ескарпи) площею близько 0,12 га. В траншеї, закладеній на краю схилу (рис. 24г), було виявлено рівчак, на дні якого знаходилось скупчення каміння середніх та дрібних розмірів. Він, очевидно, є залишком дерев'яної стіни-частоколу, яким був обгороджений майданчик. Неподалік від рівчака було виявлено фрагменти кераміки X ст. [35, с. 10-11]³⁴⁴.

Виявлені сліди частоколу та фрагменти кераміки X ст. свідчать про одночасне функціонування укріплень на зазначеному майданчику та городищі. Основною метою спорудження укріплень був, очевидно, контроль за дорогою, що йшла через яр.

³⁴² Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 9-10.

³⁴³ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 31-32.

³⁴⁴ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 10-11.

На основі проведених досліджень можемо зробити певні висновки. Зокрема потужні вали з кам'яною крєпідю в основі та житлами-землянками, що прилягали до них, вказують, що ця пам'ятка належить до категорії городищ-князівських фортець. Пам'ятки цього типу виникають в Подністров'ї саме на початку X ст. та свідчать про процес окняжіння території. Друга лінія оборони, основою якої були пустотілі дерев'яні конструкції, поставлені без валів-платформ, можливо є залишком стіни стовпової конструкції, характерної для обшинних центрів. Значний вміст вугликів вказує, що ці конструкції припинили своє існування в результаті пожежі. Подібні ситуації були зафіксовані на Буковині, коли на місці спалених городищ-обшинних центрів споруджувались князівські фортеці [257, с. 31-32]³⁴⁵.

Ще одне городище X ст. знаходиться в Старому Збаражі на одному з двох багатовальних городищ, розташованих в околицях села в ур. Бабина Гора. Воно захищене двома лініями валів з ровами. Внутрішній вал споруджений по його периметру. Зовнішній лише з напільної сторони. На майданчику між двома валами простежуються залишки давніх мурів. Городище має розміри 80×47 м [320, s. 52]³⁴⁶. А. Кіркор також вказав на ледь помітні сліди валу в підніжжі гори. Враховуючи топоніміку пам'ятки, дослідник вважав, що на місці городища повинне було знаходитись язичницьке святилище [319, s. 59]³⁴⁷.

У 1883 р. А. Кіркор провів розкопки валу. Вони показали, що в основі валу знаходилось скупчення каміння висотою 0,70 м, яке ми можемо прийняти за кам'яну крєпідю [320, s. 53]³⁴⁸. В фондах МАК зберігається колекція фрагментів гончарних горщиків з досліджень А. Кіркора на цій пам'ятці [МАК 4344]. Серед кераміки, характерної для XII–XIII ст., виділяються кілька фрагментів, зокрема одне вінце, притаманне для керамічних комплексів X ст. На жаль, знахідки

³⁴⁵ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1990. – С. 31-32.

³⁴⁶ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – S. 52.

³⁴⁷ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – S. 59.

перемішані та немає точних вказівок на місцезнаходження конкретних артефактів. В 1990 р. М. О. Ягодинська біля кам'яної крєпиди виявила значне скупчення кераміки Х ст. [55, с. 17]³⁴⁹.

Тоді ж нею були проведені охоронні розкопки на ґрунтовому кремаційному могильнику кін. ІХ – І пол. Х ст. Він розміщений з північної пониженої сторони Замкової Гори, на лівому березі Гнізни. В розкопі виявлено сім скупчень фрагментів кераміки, під якими і поруч з ними зафіксовано кальциновані кістки з вугликами. Ям від урн не виявлено. У північній частині розкопу знаходились два відкриті вогнища овальної форми, розмірами 1,0×0,7 та 1,0×0,8 м. Поруч з вогнищем зафіксовано стовпову ямку діаметром та глибиною 0,10 м. Скупчення кераміки з кістками та вугликами, вогнища знаходились під шаром чорнозему в коричневому шарі. Виявлені ями, очевидно, є крематоріями – місцями спалювання небіжчиків [289, с. 137-138]³⁵⁰. Описані кремаційні ґрунтові могильники зі спаленнями на стороні є типовими для усього Прикарпаття. Проте зустрічаються також курганні кремаційні могильники, основною відмінністю яких є насипання кургану поверх поховання [219, с. 331-332]³⁵¹.

Не виключено, що і друге городище в ур. Замкова Гора, біля якого виявлено кремаційний могильник, функціонувало вже в Х ст. Стаціонарні розкопки на ньому не проводились.

Очевидно, городища в Старому Збаражі, Терєбовлі та Білій були адміністративними, економічними та культурними центрами регіону. Відсутність городищ Х ст. в басейні Стрипи та Збруча може вказувати на те, що тут не існувало власних адміністративних центрів, а на місцеве населення

³⁴⁸ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – S. 53.

³⁴⁹ Ягодинская М. А. Отчет об результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции Тернопольского краеведческого музея на древнерусском селище Бабина долина около с. Крутылов Гусятинського р-на Тернопольской обл. в 1990 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1990/269. – С. 17.

³⁵⁰ Ягодинська М. О. Слов'янський могильник біля Старого Збаражя / Марина Ягодинська // Джерело. – Тернопіль, 1994. – № 1. – С. 137-138.

³⁵¹ Приходнюк О. М. Східні Карпати у VIII–IX ст. / О. М. Приходнюк // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 331-332.

поширювалась влада княжих намісників, що знаходились на згаданих вище городищах.

Також привертає увагу, що городища в Старому Збаражі та в Білій розміщені на північній та південній окраїнах відповідно Тернопільського рівнинного фізико-географічного району, а Тербовля в його центрі. Інші городища Західного Поділля, які за попередніми даними можемо віднести до пізньої фази райковецької культури, знаходяться безпосередньо на Дністрі (Дзвенигород Борщівського р-ну), або неподалік його русла в нижній течії Серету (Голігради Заліщицького р-ну та Більче-Золоте Борщівського р-ну). Пам'ятки цього типу досліджувались також на правому (Буковинському) березі Дністра (Баламутівка, Перебиківці) [253, рис. 1]³⁵².

Таким чином, можна константувати, що досліджувана територія упродовж VI–X ст. заселялася слов'янами, які в VI ст. можливо входили до Дулібського міжплеменного союзу, або творили власне об'єднання, відоме в пізніших джерелах як Велика Хорватія. Розвиток матеріальної культури регіону відбувався синхронно з рештою території Правобережної України, проте включав свої певні особливості. Також можна ствердити, що не пізніше VII ст. в зазначеному регіоні виділяється окрема “племенна” група з центром на городищі Кровінка поблизу сучасної Тербовлі.

В X ст. слов'янське суспільство досягнуло значного рівня розвитку та створило необхідні передумови для творення власної держави. Свідченням цього є описані городища-князівські фортеці.

3.2. Поселення княжої доби (XI – перша половина XIII ст.). Межі Тербовлянської волості

Як відомо, поселення княжого часу поділяються на відкриті селища та укріплені городища. Аналіз цих груп пам'яток дозволяє розкрити широке коло

³⁵² Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – К. : Наукова Думка, 1982. – Рис. 1.

питань, зокрема ступінь заселеності регіону, його соціальний та економічний розвиток, територіальні межі адміністративних одиниць, тощо.

Городища згадуються на сторінках літописів як “гради”. Проте, як зазначалось в літературі, літописці переважно не акцентували уваги на соціальному статусі згадуваних об’єктів та означували цим терміном як великі міста так і невеличкі укріплення, а інколи навіть тимчасові польові укріплення. Лише з XII ст. в письмових джерелах прослідковуються протиставлення старших міст (столиць земель-князівств) молодшим, що отримали термін-означення пригород. Мешканці останніх повинні були підпорядковуватись рішенням віча столичних міст. Але й тут мова йде про міста Київської Русі, а серед городищ виділяються також феодальні садиби та князівські фортеці. Останні поділяються на адміністративні центри (які не розвинулись у повноцінні міста) та сторожові фортеці [140, с. 44]³⁵³.

Дослідженнями городищ Київської Русі займалась значна частина дослідників (П. П. Толочко, Б. О. Тимошук, М. П. Кучера, М. Ф. Рожко, П. А. Раппопорт, А. В. Куза та інші). Ними було зроблено значний внесок у вивчення питань становлення, розвитку, означення, класифікації пам’яток цього типу. Вони розробили власні ознаки тієї чи іншої соціальної категорії городищ княжого періоду, більшість з них вважали, що давати соціальну класифікацію пам’ятки можна лише після проведення стаціонарних досліджень значними площами.

А. В. Куза проаналізувавши відомі городища Київської Русі поділив їх на три групи за площею укріпленої частини. Він дійшов висновку, що більшість міст княжого періоду мали площу більше 2,5 га. Менші городища переважно є залишками феодальних садиб та князівських фортець. Проте дослідник зауважує, що площа городища не може бути визначальною ознакою для характеристики пам’ятки, а увагу необхідно акцентувати на такі критерії: економіка (наявність ремісничого виробництва, торгівлі, промислів), адміністративне управління (на це

³⁵³ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 44.

може вказувати наявність печаток та пломб), воєнна справа (предмети озброєння та зброї), монументальна архітектура (перш за все кам'яні споруди), писемність (пам'ятки епіграфії, зняття письма, книжні застібки та накладки), побут феодалів (дорогі прикраси, металевий та скляний посуд, тощо), внутрішня топографія (садибно-дворова забудова, диференціація житлових споруд по місцезнаходженню, розмірам та конструкції) тощо. Наявність зазначених критеріїв може характеризувати пам'ятку як місто княжого періоду [140, с. 46]³⁵⁴.

Навколо визначення міст продовжується дискусія. Л. Войтович, наприклад, вважає, що розміри для визначення міст не відігравали жодного значення. Головним був статус населення. Коли ж такий статус невідомий з писемних джерел, то про належність міського характеру поселення свідчать крім наявності укріплень наступні ознаки: більша ніж у селах густина населення і щільність забудови, розвиненість товарних відносин (знахідки монет або предметів імпорту) та більша диференціація населення як в соціальному так і національному відношенні (ремісничі майстерні, квартали іновірців і т. д.) [87]³⁵⁵.

Досліджуючи городища Буковини та проводячи аналогії з іншими регіонами Київської Русі, Б. О. Тимощук виділив такі критерії для визначення соціального статусу пам'яток: система та конструкція оборонних споруд, характер забудови укріпленої площадки (внутрішнє планування), розташування городища в системі оточуючих пам'яток [257, с. 29]³⁵⁶. Зокрема, як зазначає дослідник: “князівські фортеці мали найскладнішу фортифікаційну систему, основу якої становили оборонні зруби, розміщені, як правило, на валах-платформах. До конструкції головних оборонних ліній часто входили і житлово-господарські зруби. Внутрішнє подвір'я фортець забудовувалось за певною системою: житлово-господарські будівлі зосереджувались поблизу валу, а значна частина подвір'я

³⁵⁴ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 46.

³⁵⁵ Войтович Л. В. Князівства карпатських хорватів / Леонтій Войтович // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції, Львів, 30-31 березня 2001 р. – Л., 2001. – С. 195-210.

³⁵⁶ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – С. 29.

залишалась вільною” [253, с. 99]³⁵⁷. Характерною ознакою феодальних садиб є оборонні зруби, споруджені без валів-платформ на тогочасній земній поверхні по всьому периметру городища та щільна забудова центрального майданчика. Біля городищ цього типу завжди присутні селища-супутники.

За їх місцем розташування та часом існування феодальні садиби поділяються на дві групи. Перші, які належали феодалам-вотчинникам, супроводжуються селищами-супутниками, що існували в той самий час та в тих самих топографічних умовах, що й городище. Другі, які належали “служачим боярам”, що володіли землею умовно, супроводжувались селищами, час існування яких не співпадає з часом функціонування городища, та розміщені з ним в інших топографічних умовах [258, с. 103]³⁵⁸. Для міст княжого періоду характерна складна соціально-топографічна структура. Необхідною умовою виділення пам’ятки у статус міста є наявність, поряд з адміністративно-військовим дитинцем, торговельно-ремісничого посаду та околиць, які складались зі селищ, монастирів, феодальних садиб. Характерним для цього є літописний Теревовль [259]³⁵⁹.

Важливий вплив на заселеність території в цілому та визначення топографічних умов розміщення поселень, зокрема, відігравали фізико-географічні чинники. Досліджувана територія має загальний ухил поверхні з півночі на південь: якщо на північній межі абсолютна висота сягає 400 м, то на півдні вона знижується до 320 м над рівнем моря, а в долині Дністра – до 110-150 м. Центральна частина регіону – майже ідеальна рівнина з ослабленою природною дренажією, з якою пов’язане оголення чорноземних ґрунтів. Південна частина області складається з ряду плоских, витягнутих з півночі на південь межиріч, які чергуються з глибокими каньйоноподібними долинами. З глибоким врізом річкових долин пов’язана велика роль ґрунтових вод у режимі

³⁵⁷ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 99.

³⁵⁸ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 103.

рік. Ці води забезпечують 35-50 % об'єму їх річкового стоку [158, с. 271]³⁶⁰. Найдовшою і найбільшою притокою Дністра у межах Західного Поділля є Серет. Площа його басейну – 3900 км² (1/3 площі регіону). Друга за довжиною – річка Збруч, а третя – Стрипа. Всі інші – Джурин, Нічлава, Гнізна та ін. є значно меншими. Жодна з них не досягає 100 км у довжину [215, с. 74-79]³⁶¹.

За типами місцевості регіон поділяється на чотири природні райони або природні ландшафти зі своєю морфологічною структурою. Перший, з півночі – Тернопільський рівнинний фізико-географічний район – простягається від Вороняків на південь до початку чітко вираженого схилу в сторону Дністра, що починається від умовної лінії Бучач – Чортків – Смотрич. В рельєфі переважають плоскі, іноді легко хвилясті межиріччя і широкі пологі долини річок, балок та ярів. Район має незначний нахил поверхні з півночі на південний схід [99, с. 192-193]³⁶².

Другий район – Західно-Подільське Придністров'я – займає південний схил Подільського плато від широти Бучач – Чортків – Смотрич і аж до долини Дністра і від устя Стрипи на заході, до Товтрової гряди на сході. Межа між Тернопільським фізико-географічним районом і Західно-Подільським Придністров'ям проходить в долинах меридіональних приток Дністра – Стрипи, Серету, Нічлави, Збруча, Смотрича. Долини рік мають каньйоноподібний характер з врізаними меандрами.

Третій район Західного Поділля – Товтровий кряж – є своєрідним районом, який не має аналогів не тільки на Поділлі, а й у цілому на Україні. Він простягнувся на східній окраїні Подільського плато на 200 км у вигляді яскраво вираженого валу із багаточисленними боковими відгалуженнями. Рифова гряда

³⁵⁹Тимошук Б. О. Тербовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 124-127.

³⁶⁰Маринич О. М. Фізична географія України / Маринич О. М., Тищенко П. Г. – К.: Знання, 2003. – С. 271.

³⁶¹Проць Г. П. Поверхневі води / Г. П. Проць // Природа Тернопільської області. – Л., 1979. – С. 74-79.

бере початок біля с. Підкамінь Львівської області і тягнеться в напрямку Збаража, Скалата, Крутилова, Кам'янця-Подільського і далі за Дністер [281, с. 83]³⁶³. Цей регіон і сьогодні є найбільш залісненою частиною Західного Поділля.

Окремий район в межиріччі Золотої Липи та Збруча становить Придністровське Опілля. Займає межиріччя середньої та нижньої течії Стрипи та Золотої Липи [99, с. 186-187]³⁶⁴.

Найбільш заселеним в княжий період був Тернопільський рівнинний фізико-географічний район. Тут відомо найбільшу кількість поселень (таб. 2).

Всього в науковій літературі на досліджуваній території (межиріччя Золотої Липи та Збруча), за підрахунками автора, відомо 67 городищ княжого періоду. Проте ступінь їхнього вивчення далеко неоднаковий. Серед зазначеної кількості пам'яток є як добре досліджені (Теребовля, городища-святилища на Збручі), так і взагалі не датовані, або не локалізовані. Зокрема автором було обстежено понад тридцять пунктів, унаслідок чого було локалізовано одинадцять, відкрито два та обстежено чотирнадцять городищ, спростовано інформацію про наявність семи городищ. Всього до числа достовірних пам'яток на даний час можна віднести тридцять вісім городищ (рис. 6; таб. 1-4), двадцять шість пам'яток потребує додаткових досліджень. Проте навіть на більшості так званих достовірних пам'яток археологічні дослідження носили розвідковий характер. Основну увагу дослідники приділяли опису укріплень. Шурфування фіксували глибину та характер культурного шару, інколи структуру насипу валу. Дуже рідко фіксувалась увага на місці городища в системі синхронних пам'яток та системі його внутрішньої забудови, що є важливими факторами для визначення соціально-топографічних аспектів об'єкту. Також увага не приділялась системі заселення регіону, що є важливим питанням для вирішення проблеми формування

³⁶² Геренчук К. И. Область Росточья и Ополья. Западно-Подольская область / К. И. Геренчук // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – С. 192-193.

³⁶³ Шищенко П. Г. Лесостепная зона / П. Г. Шищенко // Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К.: Наукова Думка, 1985. – С. 83.

адміністративно-політичного устрою та державності в цілому. Тому ці аспекти будуть першочерговими при наступних дослідженнях. При сучасному стані досліджень пам'яток регіону ми можемо лише дати характеристику укріплених поселень регіону та зупинитись на питаннях локалізації пам'яток згаданих в письмових джерелах княжого періоду.

На сторінках літописів в межах досліджуваного регіону, окрім Теробовлі, ми зустрічаємо назви населених пунктів: Микулин, Звенигород (на Дністрі) Моклеків, Збараж та Биковень.

Микулин вперше згаданий в “Повчанні” Володимира Мономаха під 1084 р. [4, с. 459]³⁶⁵. Тоді він намагався наздогнати Ростиславичів, що перед тим, вигнавши Ярополка Ізяславича, засіли були в Володимирі [7, стб. 196]³⁶⁶. Л. Махновець вважає, що тут ідеться про Микулин у Болохівській землі (зараз городище на правому березі Хомори в с. Микулин Полонського району Хмельницької обл.) [159, с. 558]³⁶⁷. На противагу такому твердженню, на нашу думку, в зазначеному епізоді мова йде про місто на річці Серет, залишки якого досліджені в селищі Микулинці Теробовельського району, оскільки, по перше, Болохівська земля значно віддалена від місця подій, по друге, Ростиславичі мали б шукати прихисток в місті, що тоді належало їм та могло забезпечити їх належним захистом. Таким містом могла бути Теробовля, що за 13 км від Микулина. Такої ж думки дотримувався О. Овчинніков. Він вважав, що Ростиславичі втікали від Володимира Мономаха на “Прикарпаття – до Перемишля або Теробовля. Саме там вони й набирали військо для захоплення Володимира” [181]³⁶⁸. В. Черноус, що проводив археологічні дослідження в

³⁶⁴ Геренчук К. И. Область Ростовчя и Ополя. Западно-Подольская область / К. И. Геренчук // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – С. 186-187.

³⁶⁵ Мономах В. Поучення / Переклад Л. Махновця // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1990. – С. 459.

³⁶⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 196.

³⁶⁷ Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показчик. Коментарі / Леонід Махновець // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1990. – С. 558.

³⁶⁸ Овчинніков О. Теробовль за Ростиславичів / Олександр Овчинніков // Галицька Брама. – Л.: Центр Європи, 1996. – № 10. – С. 5.

Микулинцях, також відносить першу згадку Микулина на Сереті до 1084 р. [278, с. 102]³⁶⁹.

У 1144 році, під час військового протистояння між Всеволодом Ольговичем та Володимиром Володаревичем, міста Микулин та Ушиця були захоплені Ізяславом Давидовичем, а після перемир'я повернуті назад галицькому князю [7, стб. 316]³⁷⁰. Тут знову не вказано, про який саме Микулин йде мова, однак сумнівно, щоб галицький князь володів містом в Київській землі, та й шлях обох військ проходив від Теробовлі вверх по течії Серету. Тож більш ймовірно, що Ізяслав Давидович, наздоганяючи з половецькою підмогою головні війська, по дорозі захопив два Галицькі міста.

У 1202 році поблизу міста відбулась битва між військами Рюрика Ростиславича з об'єднаними силами Галичини та Волині – “Собравшу же Роурикоу Половци и Роуси много и приде на Галичь ѡставивъ мнискии чинъ бѣ бо приѡлъ боѡзни ради . Романовъ . И пришедшу емоу на Галичь . и срѣтоша и боаре Галичкъи и Володимеръстии оу Микоулина на рѣцѣ Серетѣ и бившимаса има всь днѣ ѡ рѣкоу Сереть и мнози ѡзвени бѣ^ѡ и не стерпѣвше и възвратишаса в Галичь и пришедшу же Рюрикоу в Галичь” [7, стб. 717]³⁷¹.

Дослідження в Микулинцях, проведені в 1988 р. В. Чорноусом, показали, що залишками дитинця літописного міста є городище, яке знаходиться на Замковій Горі (рис. 25). На його місці в кінці XVI ст. був споруджений замок [278, с. 101]³⁷².

Городище мисового типу знаходиться на другій надзаплавній терасі Серету в північній частині селища. Мис, утворений вигином русла ріки, з північно-східного

³⁶⁹ Чорноус В. О. Розвідкові роботи в Теробовлі та Микулинцях Тернопільської області / В. О. Чорноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 102.

³⁷⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 316.

³⁷¹ Там же. – Стб. 717.

³⁷² Чорноус В. О. Розвідкові роботи в Теробовлі та Микулинцях Тернопільської області / В. О. Чорноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 101.

та східного боку обмежений заплавою річки, а з південного – крутими схилами, що переходять у похилий берег [278, с. 102]³⁷³.

В плані городище підтрикутної форми по периметру оточене валом. Його залишки збереглися з південного та північно-східного боку висотою до 4,6 м. Їх довжина відповідно становить 180 та 160 м. Реконструйована довжина північно-західної частини валу приблизно дорівнювала 140 м. Загальна площа городища становить приблизно 1,1 га. З напільного північного та північно-західного боку до валу примикав рів. На території городища виявлено культурний шар XII–XIII ст., представлений уламками горщиків, миски та скляного браслета [51, с. 2, рис. 9]³⁷⁴.

В основі валу знаходиться кам'яна крепіда, сліди якої були виявлені при зачистці зруйнованої частини валу. Зі зовнішнього боку над схилом були виявлені фрагменти глиняної слабо випаленої вимазки, що очевидно є залишками оборонної стіни, обмазаної глиною. Подекуди були зафіксовані тонкі прошарки попелу та плоскі камені зі слідами дії вогню. Найбільше їхні скупчення прослідковуються з внутрішньої сторони валу [51, с. 2, рис. 8]³⁷⁵. Вони, очевидно, є залишками житлово-господарських клітей, які примикали до валу платформи. Саме ці ознаки – спорудження зрубних стін на валах-платформах – Б. О. Тимощук визначає як головні для характеристики городищ-князівських фортець [257, с. 57]³⁷⁶.

Нез'ясованим залишається питання розміщення торговельно-ремісничого посаду Микулина, головної ознаки міст Київської Русі. В південно-східній частині Микулинців в районі вулиці Б. Хмельницького знаходиться міський вал, але, на жаль, він не датований та не досліджено його конструкцію. Фрагменти кераміки XI–XIII ст. були виявлені В. Черноусом в центральній частині міста на

³⁷³ Там же. – С. 102.

³⁷⁴ Черноус В. О. Звіт про дослідження архітектурно-археологічного заgonу Звенигородської археологічної експедиції у 1988 р. / В. О. Черноус // Архів ІА НАН України. – 1988/111. – С. 2, рис. 9.

³⁷⁵ Черноус В. О. Звіт про дослідження архітектурно-археологічного заgonу Звенигородської археологічної експедиції у 1988 р. / В. О. Черноус // Архів ІА НАН України. – 1988/111. – С. 2, рис. 8.

³⁷⁶ Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – С. 57.

лівому березі Серету. Вони залягали на глибині 1,80–2,40 м від сучасної поверхні в шарі горілого та перетлілого дерева [51, с. 2-3]³⁷⁷. Оскільки територія селища досить щільно забудована, а культурний шар княжої доби залягає на значній глибині, для подальшого вивчення топографії літописного Микулина необхідні цілеспрямовані стаціонарні археологічні дослідження.

В народній традиції існує дві версії походження назви міста. Перша пов'язана з ім'ям воєводи князя Василька – Микули. Друга від церкви св. Миколая, яку збудували тут монахи [106, с. 202]³⁷⁸. Друга мало імовірна, оскільки в Київській Русі церкви та монастирі, як правило, виникали в містах, а не навпаки. Перша більш ймовірна: в Галицько-Волинському літописі згадується соцький Данила Романовича Микула: “соцкѣи же Микоула ре^ч г^{не} не погнетши пчель медоу не ѣдать” [7, стб. 764]³⁷⁹. Оскільки перша його згадка датується 1084 роком (на думку більшості істориків, це найраніша дата, коли Василько Ростиславович міг стати самостійним володарем) то місто з такою назвою муило існувати ще до приходу Ростиславовичів.

Звенигород на Дністрі згадується в 1144 році. Тоді в ньому перебував Іван Ростиславович, пізніше відомий як Берладник [7, стб. 316]³⁸⁰. Також з цим містом ми зустрічаємось в Грамоті Івана Ростиславича, виданій у 1134 році мерзбурським купцям (детальніше див. у розділі IV цієї роботи).

Залишком дитинця літописного міста є городище в центрі села Дзвенигород Борщівського району Тернопільської області. Воно розміщене на мисі, утвореному із півдня – високим лівим берегом Дністра, зі сходу – правим берегом глибокого яру, по якому тече потічок Дзвинячка, із західного боку – лівим берегом яру, по дну якого протікає безіменний потічок. Городище, має підпрямокутну форму, обнесене ровом та валом, з напільного боку – двома на

³⁷⁷ Черноус В. О. Звіт про дослідження архітектурно-археологічного загону Звенигородської археологічної експедиції у 1988 р. / В. О. Черноус // Архів ІА НАН України. – 1988/111. – С. 2-3.

³⁷⁸ Городиський Л. Мандрівка по Теребовлі та Теребовлянщині / Леон Городиський, Ігор Зінчишин. – Л. : Каменярь, 1998. – С. 202.

³⁷⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 764.

³⁸⁰ Там же. – Стб. 316.

відстані 90 м один від одного. Зі сторони безіменного потічка простежується лише ескарпований схил. В південно-східній частині простежується розгалуження валу, що утворює трикутну площадку розмірами 150×90×120 м, яка зі західного та північно-східного боку огорожено валами, а з південно-східного стрімким берегом Дністра. Загальна площа пам'ятки близько 12 га (рис. 26а). Не виключено, що вали городища в новому часі могли переплануватися [35, с. 22]³⁸¹. Під час обстежень пам'ятки археологічною експедицією Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. Сохацького в 1992 р. було зафіксовано в основі оборонного валу залишки перегнилих дубових клітей, та фрагменти гончарного посуду [47, с. 11]³⁸².

Вперше на це городище звернув увагу А. Кіркор. У 1877 р. він дослідив підплитове поховання біля нього [317, с. 10]³⁸³. Аналізуючи пізніше матеріали з городища Звенигород на Збручі, дослідник порівнює його з Дністровським, зазначаючи при цьому давність та важливе соціально-економічне значення останнього в княжий період [319, с. 55-56]³⁸⁴. Незважаючи на понад столітнє перебування пам'ятки в полі зору науковців, на ній не проводилось стаціонарних археологічних досліджень.

В Галицько-Волинському літописі під 1211 р., у зв'язку з походом польського короля Лєстька та Данила Романовича на Галич згадуються Збараж, Моклеків та Биковень. Після невдалої спроби захопити Галич поляки пішли на схід та “потом же Лєстько не можаше приати Галича . но шедъ воева школо

³⁸¹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 22.

³⁸² Сохацький М. П. Звіт про роботу археологічної експедиції Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1992р. / М. П. Сохацький // Архів ІА НАН України. – 1992/109. – С. 11.

³⁸³ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1877 // ZWAK. – Krakow, 1878. – S. 10.

³⁸⁴ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – S. 55-56.

Теребовла . и школо Моклекова . и Збыража . и Быковенъ взать бы^с Лахи и Роусью” [7, стб. 730]³⁸⁵.

Залишками літописного Збаража є два городища в околиці с. Старий Збараж Збараського ра-ну Тернопільської обл. Перше знаходиться на східній околиці села, на лівому березі Гнізни, в ур. Замкова Гора. На його території пізніше збудували середньовічний замок. Городище було захищене чотирма лініями оборони, які склалися з валів та ровів. Перші три були споруджені лише з напільної сторони, а четвертий, внутрішній, по всьому його периметру [319, s. 58]³⁸⁶. Під час реконструкції замку в 1930-их роках знайдено скарб срібних речей княжого часу, в якому було три шийні гривни, 7 намистин, 6 колтів київського типу, 2 підвіски, 2 стрічкові браслети і бронзова шпилька. Опублікувала скарб та дала його детальний аналіз І. Сівковна. Проаналізувавши складові скарбу та порівнявши їх з відомим на той час аналогічними знахідками, датувала його не пізнішим від XII ст. [337]³⁸⁷. Дослідниця вказує на подібність шийних гривень та браслетів зі знахідками, що входили до Бужиского скарбу. На час здійснення написання публікації І. Сівковною скарб з Бужиска знаходився в фондах Ягелонського університету в Кракові та був датований Р. Якимовичем кін. XI–XII ст. Пізніше С. Носек повністю опублікував цей скарб та датував його кін. X – I пол. XI ст. Також дослідник підтримав гіпотезу Р. Якимовича, що речі, виявлені в скарбі, були виготовлені на території західної або центральної Волині [329, s. 68-69]³⁸⁸. Слід припустити різночасовість походження предметів, що входили до скарбу в Старому Збаражі.

Очевидно він формувався кількома поколіннями якогось з феодальних родів. Наявність в колекції предметів волинського походження може вказувати на

³⁸⁵ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 730.

³⁸⁶ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – S. 58.

³⁸⁷ Siwkówna I. Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego w pow. zbaraskim // WA. – Warszawa, 1939. – Т. 16. – S. 357-362, tab. LXVII.

³⁸⁸ Nosek S. Skarb srebrny wczesnośredniowieczny z miejscowosci Bużyska, pow. Siemiatycze // WA. – Warszawa, 1955. – Т. 22. – S. 68-69.

походження його власників, хоча ці предмети могли потрапити до власників і іншим способом (купівлі, подарунку, військової здобичі).

Друге городище знаходиться на північний захід від села, на високому місці, утвореному вигином Гнізни в ур. Бабина Гора, напроти городища-I на протилежному до нього березі річки. Городище захищене двома лініями валів з ровами. Внутрішній вал споруджений по його периметру. Зовнішній лише з напільної сторони. На майданчику між двома валами простежуються залишки давніх мурів. Городище має розміри 80×47 м [320, s. 52]³⁸⁹.

У 1883 р. А. Кіркор провів розкопки валу в східній частині городища. Вони показали, що в основі валу знаходилось скупчення каміння висотою 0,70 м, яке ми можемо прийняти за кам'яну крепіду. Далі насип валу становив шар чорнозему, перемішаного з дрібними камінцями. В насипі валу та його основі виявлено залишки вогнища, велику кількість уламків посуду княжого періоду, керамічні намистини, частину скляного браслету, залізний наконечник списа, глиняне пряслице та кістки тварин [320, s. 53]³⁹⁰. Ці знахідки можуть свідчити про те, що оборонна лінія городища складалась з валу-платформи, в його основі знаходилася кам'яна крепіда, на якій були споруджені дерев'яні оборонні стіни. До валу примикали житлово-господарські зруби (на їх житлове призначення вказують виявлені залишки вогнища), в яких мешкали воїни (на це вказує наконечник залізного списа) зі своїми сім'ями (свідченням цього є виявлені жіночі прикраси та глиняне пряслице).

На території городища виявлено ґрунтовий могильник княжого періоду. Тут розкопано 8 поховань. Кістяки лежали на глибині 0,55-0,7 м і були орієнтовані головами на захід. Руки були витягнуті вздовж тулубів. В деяких голови були прикриті каменями. В кожному похованні були уламки кераміки, аналогічні до знайденої в валі, а в одному – срібний перстень на пальці руки й бронзова сережка. Перстень невеликий, грубий, із звуженими кінцями, які заходять один на

³⁸⁹ Kırkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – S. 52.

³⁹⁰ Kırkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – S. 53.

другий, орнаментований дрібними витиснутими точками, укладеними у формі хреста, та штрихованими лініями у формі зигзагу [320, с. 54]³⁹¹. Виявлені поховання можуть вказувати на місце спорудження церкви, біля якої за звичаєм хоронили небіжчиків. Срібний перстень вказує на заможний статус його власника. Ще один ґрунтовий могильник знаходиться в ур. Підзамочок, з напільної сторони гори, на лівому березі р. Гнізна, в південно-східних околицях села. У 1988 р. О. Ситник виявив тут одне поховання.

В околицях Старого Збаража відомо три селища XI–XIII ст., відкриті розвідками Б. Строценя (1987 р.) та О. Ситника (1988 р.).

Комплекс пам'яток княжого періоду (два городища, три селища та два могильники) в околицях Старого Збаража вказують на те, що вже в XI ст. літописний Збараж мав усі ознаки міста Київської Русі.

Стосовно Моклекова набула поширення гіпотеза, висловлена Л. Махновцем. Він стверджував: “Моклеков – городище у Галицькій землі, на правому березі р. Серету, нині 3 городища на околиці с. Біла (тут колись був фільварок Мокляки) Чортківського р-ну Тернопільської обл.” [159, с. 559]³⁹².

Обстеження зазначених пам'яток, проведені автором спільно з М. Бігусом, дозволили локалізувати їх місцезнаходження. Було встановлено, що назва Мокляки збереглась до сьогодні, вона охоплює територію, що значною мірою співпадає з ур. Черна. На ньому, згідно місцевої легенди, знаходилось первісне місто Чортків, звідси і назва урочища [32, с. 26]³⁹³. Проте, як показано вище, це городище датується X ст. Лише в одному місці було виявлено декілька фрагментів кераміки XII–XIII ст. Очевидно воно припинило своє існування в кінці X ст. Та з часом місто відновилося безпосередньо на високому березі Серету, де на двох берегах потічка знаходяться залишки двох городищ (рис. 27). В розвідкових шурфах, закладених на їх території, було виявлено потужний

³⁹¹ Там же. – С. 54.

³⁹² Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показник. Коментарі / Леонід Махновець // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 559.

культурний шар XII–XIII ст. та окремі фрагменти посудин, що відносяться до X ст. Городище Біла II має складну структуру та захищене чотирма лініями оборони (рис. 27а) [35, с. 11-13]³⁹⁴. Обстеження зазначених пам'яток підтверджують думку Л. Махновця, проте не ставлять остаточну крапку у вирішенні цієї проблеми. Тут необхідні значні стаціонарні археологічні дослідження, які б могли остаточно підтвердити чи спростувати цю гіпотезу.

Стосовно Биковня в літературі немає чіткої інтерпретації. Так, Л. Махновець пов'язує його з городищами в с. Оліїв (на лівому березі Лопушанки, правої притоки Серету), або в с. Городище (правий берег Серету) Зборівського р-ну Тернопільської обл. Обидва городища знаходяться неподалік колишнього хутора Білокониця [159, с. 540]³⁹⁵. Перше городище знаходиться на північно-східній околиці села, на правому березі р. Лопушанки, на високому мисі, в лісі напроти церкви. Локалізацію провів М. Бігус у 2002 р. Друга пам'ятка знаходиться в ур. Бозок за 300 м на південний схід від села Городище. Мис, на якому розміщене городище, утворений правим берегом Серету і правим берегом Лопушанки. Він піднімається на 10 м над рівнем заплави та має стрімкі східну, північну та частково північно-західну сторони. Оборонні конструкції на пам'ятці розорані та візуально не простежуються. На поверхні пам'ятки та в розвідкових шурфах експедицією під керівництвом О. Гаврилюка зібрано близько однієї тисячі скляних браслетів, четверта частина їх мала візантійське походження, понад 200 різноманітних намистин, близько 100 шиферних та керамічних пряслиць, різноманітні вироби з бурштину, заліза, бронзи, кістки та каменю (зокрема 5 ливарних формочок). Значну кількість виробів зі скла та бурштину дослідник

³⁹³ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 26.

³⁹⁴ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 11-13.

³⁹⁵ Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчик. Коментарі / Леонід Махновець // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 540.

пов'язує з місцевою майстернею [22, с. 7-9]³⁹⁶. Залишки ливарних формочок також вказують на розвиток ремесла на пам'ятці. Значні знахідки привозних речей та розвиток місцевого ремесла вказують на важливий соціальний статус пам'ятки. Натомість М. Филипчук та Б. Томенчук вважають, що залишком літописного Биковня є городище поблизу с. Буківня Івано-Франківської обл. [272]³⁹⁷.

Залишком міста княжого часу може бути комплекс пам'яток в околицях с. Устя Борщівського р-ну. Зокрема такої думки притримувались О. Приходнюк [218, с. 103]³⁹⁸ та М. Рожко [228, с. 62]³⁹⁹. Цю гіпотезу підтримали В. Петегирич та М. Сохацький [201, с. 17]⁴⁰⁰. До його складу входило два городища, два могильники та ряд селищ (рис. 26б). Перше городище знаходиться на мисі, утвореному лівим берегом Дністра та правим берегом Нічлави, в південній частині села, ур. Ясенівка або Сverdлик. Урочище значно підноситься над місцевістю та займає стратегічно вигідне положення, проте слідів оборонних споруд не збереглося. На території урочища наявний культурний шар XII–XIII ст. [35, с. 20]⁴⁰¹. Неподалік городища знаходиться підплитовий могильник та селище.

Друге городище розміщене на 1,5 км південніше села на мисі високого лівого берега Дністра в ур. Городище (рис. 26б). Трикутне в плані, довжиною 106 м, максимальною шириною – 62 м. По периметру площадки проходить невисокий вал. Висота валу – 0,5 м, ширина – 2–3 м. Площа – 0,33 га. Культурний шар на городищі товщиною 0,25–0,40 м, більш інтенсивний по краях. В ньому виявлені

³⁹⁶ Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1992 році / О. М. Гаврилюк // Архів ІА НАН України. – 1992/167. – С. 7-9.

³⁹⁷ Томенчук Б. П. Буківна – літописний Биковень на Дністрі. Другий археологічний шар VIII–XI ст. (матеріали розкопок 1987–1992 рр.) / Томенчук Б. П., Филипчук М. А. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2001. – 56 с.

³⁹⁸ Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968–1969 рр.) / О. М. Приходнюк // Археологія – 1977. – Вип. 22. – С. 103.

³⁹⁹ Рожко М. Ф. По дорозі на Галич / Михайло Рожко // Пам'ятки України. – К., 1991. – № 2. – С. 62.

⁴⁰⁰ Петегирич В. М. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині / Володимир Петегирич, Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1996. – Вип. 8. – С. 17..

фрагменти гончарного посуду кінця XI–XIII ст., уламки кісток тварин [35, с. 21]⁴⁰². Зменшення культурного шару до центру городища може свідчити про концентрацію будівель по її краях та вільну від забудови центральну площадку. Це є однією з важливих ознак городищ князівських фортець.

До городища зі західного та південно-західного боку прилягає селище площею близько 4 га. Урочище, в якому знаходиться пам'ятка, носить назву Підгороддя, що вказує на соціальний статус пам'ятки. При обстеженні пам'ятки М. Рожко зауважив значний розвал каміння в південній частині урочища. На думку дослідника, воно могло бути залишками кам'яної крєпиди оборонного валу, тепер вже розораного [228, с. 62]⁴⁰³. В профілі проритої тут бульдозером дороги в північній частині зафіксовано контури півземлянок та господарських ям, а в південній – сліди ґрунтового могильника. Тут виявлено численні фрагменти кераміки XII–XIII ст. та людські кістки [35, с. 21]⁴⁰⁴.

Фактично на всій території між двома городищами та в їхній окрузі наявний потужний культурний шар XII–XIII ст. [35, с. 20-21; 207, с. 13-14]⁴⁰⁵.

В різний час на території та в околицях села було виявлено значну кількість різноманітних артефактів княжої доби. Вони зберігаються в фондах ЛІМ-у, Борщівському краєзнавчому музеї та в приватних колекціях. Переважна більшість музейних предметів виготовлені з металів, в т. ч. зі срібла, зустрічаються також скляні браслети [БКМ А 402-404] та намистина [БКМ А 401], амулети з напівдорогоцінних каменів, кістяні вироби та значна кількість фрагментів

⁴⁰¹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 20.

⁴⁰² Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 21.

⁴⁰³ Рожко М. Ф. По дорозі на Галич / Михайло Рожко // Пам'ятки України. – К., 1991. – № 2. – С. 62.

⁴⁰⁴ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 21.

⁴⁰⁵ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав

керамічного посуду. Металеві вироби поділяються на прикраси (перстені, скроневі кільця, намистини), елементи одягу (пряжки, гудзики), предмети культу (натільні хрестики, іконки, хрести-енколпіони, лунниці), знаряддя праці (рибальські гачки [БКМ А 656-657], ножі [БКМ А 573]), зброя (меч, наконечник списа [БКМ А 573], наконечники стріл), книжні застібки і накладки та стилус. Особливої уваги заслуговує арабський дирхем (X ст. – датування Р. М. Шуста) та колекція підвісних печаток (24 шт.). У верхній частині монети наявні два невеличкі отвори, що вказують на використання її в якості прикраси. Очевидно таким чином вона використовувалась значний час, інших предметів X ст. на пам'ятці наразі невідомо. Проте можливо, що під час подальших археологічних досліджень пам'ятки вони будуть виявлені. На більшості печаток зображені святі (погруддя, до пояса, $\frac{3}{4}$ росту), проте є вісім екземплярів із зображенням лише певних знаків, серед яких переважає хрест. Останні менші за розмірами. На частині печаток простежуються фрагменти написів. Слід для порівняння зауважити, що при дослідженнях Звенигорода на Білці за всі роки було виявлено лише сім підвісних печаток [78, с. 383]⁴⁰⁶.

Артефакти, виявлені в околицях с. Устя, вказують на значний соціальний статус комплексу пам'яток та відображають більшість критеріїв, виділених А. Кузою для визначення міського статусу для населеного пункту княжого часу: економіка (наявність торгівлі та промислів), адміністративне управління (печатки), воєнна справа (предмети озброєння), писемність (знаряддя письма, книжкові застібки та накладки), побут феодалів (дорогі прикраси). Залишається нез'ясованою наявність пам'яток монументальної архітектури та внутрішньої топографії, для з'ясування яких необхідні археологічні дослідження значними площами.

Цікавим моментом є місцезнаходження комплексу, приблизно за 4 км від нього на правому березі Дністра знаходиться с. Онут Заставнівського району

Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 20-21 ; Петриченко В. Археологічні розвідки на півдні Борщівщини / Василь Петриченко // ЛБ. – Борщів, 2001 – Вип. 10. – С. 13-14.

⁴⁰⁶ Винокур І. С. Археологія України / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль, 2004. – С. 383.

Чернівецької області. Воно розміщене в гирлі однойменної річки. В Галицько – Волинському літописі під 1213 роком згадується населений пункт з аналогічною назвою. Після битви Данило Романович: “Ѡтоудоу проидоша в Оноутъ и идоша в поле” [7, стб. 735]⁴⁰⁷. Дослідження, проведенні Б. Тимощуком на території села, показали, що тут знаходилось досить велике селище XII–XIII ст. Слідів укріплень ніде не виявлено. В результаті дослідник дійшов висновку, що літописний Онут є селищем [253, с. 181]⁴⁰⁸. С. В. Пивоваров даючи характеристику літописного Онута зробив припущення, що рештки укріплень княжого часу були знищені під час Першої світової війни та внаслідок діяльності кар’єрів з видобутку піску [211, с. 91-92]⁴⁰⁹. Проте не виключено, що комплекс пам’яток XII–XIII ст. з с. Устя є залишком літописного міста, яке займало значну територію на двох берегах Дністра. Подібні випадки на території Київської Русі і, зокрема, Прикарпаття є відомі. Так, окремі частини столичного Галича розміщувались від Крилоської гори (за 5 км до Дністра) до лівого берега Дністра [270]⁴¹⁰.

Окрім описаних пам’яток, згаданих в письмових джерелах, привертають увагу своїми розмірами та складністю оборонної системи городища в Більчу-Золотому, Мушкатівці (Борщівського р-ну) та Тудорові (Гусятинського р-ну).

Городище в Більче-Золотому розміщене в південно-західній околиці села у лісі, що на високому мисі, омитою зі сходу Серетом (правий берег ріки), а з півночі та заходу – невеликим струмком, в ур. Добрукот. Його площа становить майже 2 га (рис. 26в). З північного, західного й східного боку городище захищене стрімкими схилами гори та скелями на її вершині, а з південного – трьома валами й трьома ровами, що перетинають півколом верхню площадку зі сходу на захід. Перший з боку городища вал має висоту в найвищому місці 7 м, ширину – 8 м, а

⁴⁰⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 735.

⁴⁰⁸ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 181.

⁴⁰⁹ Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя верхнього пруту та середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / Сергій Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – С. 91-92.

⁴¹⁰ Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича / Б. П. Томенчук // Етнокультурні процеси в південно-східній Європі в I тис. н.е. – К.; Л., 1999. – С. 299-307.

довжину – 310 м. Ширина рову – 8 м, а глибина – близько 1 м. На віддалі 42 м на південь від нього розміщений другий вал довжиною 170 м та шириною 5,2 м, висотою 2–3 м. Ширина рову 3,6 м, глибина 0,6 м. На відстані 98 м від нього знаходиться третій вал довжиною 308 м, висотою 1–1,3 м, шириною 2,5–3 м. Він був забезпечений із зовнішнього боку ровом, слідів якого вже майже не видно. На території городища знайдено енкалпійон із зображенням чотирьох євангелістів по кутах, бронзовий браслет, застібку, срібну пряжку, багато залізних ножів, сокирок та наконечників стріл, два уламки скляних браслетів, уламки посуду XII–XIII ст. [58, с. 150]⁴¹¹. В 1878 році тут зробив кілька розвідкових шурфів А. Кіркор [318, с. 37]⁴¹². На початку 20-х років городище обстежив та описав В. Антоневич [301]⁴¹³. План городища склав автор [35, рис. 27]⁴¹⁴.

Біля городища знаходилося селище. На його території Б. О. Тимощуком у 1987 р. було зібрано фрагменти кераміки IX–X, XII–XIII ст. [ТКМ НД – 8]. Ще одне селище XI–XIII ст. розміщувалось на лівому березі Серету на території нинішньої ГЕС. Воно було зруйноване котлованом під час її будівництва у 1956 р. [44, с. 9]⁴¹⁵.

Городище в Мушкатівці розміщене за 1,5 км на схід від села, за 150 м від озера, в ур. Замчисько або Чорний ліс. Оточене з півночі і сходу стрімкими схилами яру, а з півдня і заходу – п'ятьма валами з ровами (рис. 28а). Внутрішній майданчик має площу 50×70 м. Між валами є ділянки вільної поверхні мису, шириною близько 10 м (перед другим внутрішнім валом – 20 м). Кожний вал з прилеглим майданчиком утворює єдине ціле, кінці їх заокруглені. Зовнішній вал

⁴¹¹ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / [ред. кол.: В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, та інші; відп. ред. О. П. Черниш]. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 150.

⁴¹² Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1878 // ZWAK. – Krakow, 1879. – S. 37.

⁴¹³ Antoniewicz W. Sprawozdanie z delegacyj na Podole i do Wilna // WA. – Warszawa, 1921. – Т. 6. – S. 188-189.

⁴¹⁴ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – Рис. 27.

⁴¹⁵ Свешников И. К. Отчет о работе Тернопольской археологической экспедиции ЛГИМ в 1956 г. / И. К. Свешников // Архів ІА НАН України. – 1956/30. – С. 9.

найбільший. Його висота 2-2,5 м, ширина 10-12 м. Дещо нижчий за нього четвертий вал. Найнижчим є внутрішній вал, його висота близько 0,50 м. У північній частині зовнішній вал понижується разом зі схилом та спускається майже до дна яру, перекриваючи доступ до городища з північного заходу. На поверхні валу виступають плями перепаленої глини. В мисовій частині майданчика є відрізок валу, розміщений дещо нижче за нього, на схилі [41, с. 13]⁴¹⁶. Загальна площа городища близько 3,5 га. Шурфування, проведені на городищі експедицією під керівництвом М. П. Кучери, виявили тонкий (0,15-0,20 м), проте добре насичений культурний шар XII–XIII ст. [146, с. 70-71]⁴¹⁷. Городище було відкрито у 1937 р. К. Маєвським, М. Смішком, І. Старчуком. Вони зафіксували в кількох місцях валу великі скупчення перепалених дубових колод [222, с. 67]⁴¹⁸, які при обстеженні наступними дослідниками не фіксувались [46, с. 17]⁴¹⁹. Колоди, очевидно, були залишками дерев'яних зрубів, що складали основу оборонної лінії.

Зі східного боку від городища знаходиться селище XII–XIII ст. [41, с. 13]⁴²⁰ Воно, очевидно, було супутником городища.

Городище в с. Тудорів (кол. Федорівна) розміщене на високому місці, утвореному двома глибокими ярами, по дну яких протікають потічки, що зливаються біля стрілки основи мису та через 50 м впадають в Серет, ур. Городище. З напільної сторони зберігся один вал довжиною 400 м (рис. 29а). Висота валу близько 1 м, ширина 16 м. На віддалі 240 м від нього ідуть західні вали. Ширина трьох перших – 20 м, довжина 90-96 м. Інші три частково

⁴¹⁶ Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. / П. А. Раппопорт // Архів ІА НАН України. – 1963/15. – С. 13.

⁴¹⁷ Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині та Поділлі / М. П. Кучера // Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 70-71.

⁴¹⁸ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. О. Ратич. – К., 1957. – С. 67.

⁴¹⁹ Сохацький М. П. Звіт про проведені археологічні дослідження Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею в 1991 році. / М. П. Сохацький // Архів ІА НАН України. – 1991/92. – С. 17.

⁴²⁰ Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. / П. А. Раппопорт // Архів ІА НАН України. – 1963/15. – С. 13.

зруйновані окопами двох останніх воєн. Вали відокремлені один від одного ровами 3-4 м завширшки. До городища примикало селище-супутник [35, с. 18]⁴²¹.

Серед городищ невеликих розмірів найкраще досліджені пам'ятки з сіл Синьків Заліщицького р-ну, Городище Козівського р-ну та Ніще Зборівського р-ну.

Городище біля с. Синьків знаходиться на мисі, утвореному Дністром та глибокою балкою, по дну якої протікає потічок. З напільного боку та зі сторони балки воно огорожене валом та ровом (рис. 29б), зі сторони Дністра край схилу ескарпований. В'їзд на городище був влаштований над краєм схилу зі сторони Дністра. Він простежується у вигляді розриву валу та засипки рову [35, с. 20]⁴²².

На території пам'ятки досліджено житло та господарські споруди XII–XIII ст. [157, с. 17-18]⁴²³. Городище ймовірно було сторожовою фортецею та контролювало значний відтинок Дністра (6 км вгору та 4 км вниз по течії річки, до її поворотів). За 1 км вниз по течії знаходиться брід через Дністер, який дав назву двом ближнім селам на правому березі річки (Брідок та Колодрібка Чернівецької області). Особливістю цього броду є пологий під'їзд до нього з обох берегів, що досить рідко зустрічається на середньому Дністрі. Очевидно, важливим, а можливо й головним завданням городища було контролювати рух через зазначений брід, що з'єднував між собою землі Поділля та Буковини

Укріплене поселення в с. Городище Козівського р-ну розміщене на березі р. Восушки в ур. Замчисько. Пам'ятка за своїм конструктивним планом є нетиповою для цього регіону, вона є яскравим прикладом городища з укріпленнями, форма яких не залежить від рельєфу місцевості (рис. 28г). Воно має зовсім правильну круглу форму. Займає маленьку ділянку на краю високого

⁴²¹ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 18.

⁴²² Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – С. 20.

⁴²³ Малєєв Ю. М. Богатирська застава на Дністрі / Юрій Малєєв // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ; Галич : Плай, 1998. – С. 17-18.

плато, на схилі, що злегка понижується. По периметру городище обведене валом, що насипаний із суглинків. Діаметр внутрішньої площадки 55 м, а по вершині валу 70 м. Висота валу до 1 м. З південного боку до городища примикає селище-супутник, на якому зібрано кераміку XII–XIII ст. [41, с. 11]⁴²⁴.

Городище біля с. Ніще Зборівського району знаходиться в південно-східній околиці села, за 1 км на південь від церкви, на вершині гори, що носить ім'я Хоμεць. Її підніжжя творить правий берег ріки Правий Серет. Городище майже круглої форми має розміри 100×90 м. По периметру оточене валом з глибоким ровом. При обстеженні пам'ятки М. Бігусом (відкривачем пам'ятки), М. Ягодинською та автором було зібрано фрагменти керамічного посуду XII–XIII ст. та книжкову застібку.

За винятком двох останніх пам'яток, всі городища досліджуваного регіону мають мисовий характер, що є характерною ознакою укріплених поселень Прикарпаття на відміну від Волинських пам'яток [220, с. 112]⁴²⁵. Зазначені городища в селах Ніще та Городище, можливо, є феодалними садибами, власники яких прийшли сюди з сусідньої Волині.

Окрему групу пам'яток становлять городища-святилища, досліджені на Збручі (рис. 30). Вони творять єдиний язичницький центр X–XIII ст., який складався з трьох городищ та ряду селищ, що оточували їх. Для всіх них характерні наступні ознаки: підовальна форма; культові вали та рови, на яких споруджувались жертвні площадки; наявність капищ, які займали найвищі місця на святилищі, та жертвних споруд чи ям біля них (капищ); жертвні (сухі) криниці; розміщення (городищ) на найвищих пагорбах; довгі суцільні будинки, синхронні городищу селища [288]⁴²⁶.

⁴²⁴ Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. / П. А. Раппопорт // Архив ИА НАН Украины. – 1963/15. – С. 11.

⁴²⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА – 1967 – № 140. – С. 112.

⁴²⁶ Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII–XIII ст. у Західному Поділлі / Ягодинська М. О. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е.: тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару. Чернівці. 22-24 вересня 1994 р. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 54-56.

Отже, городища XI–XIII ст. є залишками різних за соціальним статусом укріплених поселень, серед яких виділяються середньовічні міста (більшість яких хоч один раз згадані в письмових джерелах), князівські фортеці (адміністративні центри та сторожові пункти), феодалні садиби та городища-святинища (центри язичницького культу).

Найбільш чисельну кількість пам'яток становлять селища княжого періоду, проте вони залишаються археологічно найменше (порівняно з городищами та могильниками) дослідженими. Перш за все це пов'язано з доволі пізнім зацікавленням археологів цією проблемою. Довший час дослідники, в кращому випадку, лише фіксували наявність селищ чи окремих артефактів в околицях певного населеного пункту. При цьому не надавалося значення їх топографії, розмірам, фіксації слідів будівель (плям зруйнованих будівель на орних ділянках або жител-западин в лісах та пасовищах). Часто дослідники, обстежуючи городища чи могильники, не звертали уваги на фіксацію довколишніх селищ. Суттєво ситуація змінилась у другій половині XX ст., коли ряд дослідників почали ціленаправлено вивчати структуру селищ, їх систему забудови, зв'язки між собою та іншими типами пам'яток у певних регіонах Київської Русі. На території України виділяються дослідження: в середньому Подніпров'ї В. Довженка, О. Серова, на Чернігівщині Ю. Ситого, О. Моці та В. Коваленка, на Буковині Б. Тимощука, С. Пивоварова, І. Возного, тощо. Кульмінацією досліджень селищ Київської Русі в Україні стала колективна монографія, підготовлена спеціалістами Інституту археології НАН України – “Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)”, що вийшла в Києві у 2003 р. На жаль, зазначені дослідження минули землі Західного Поділля. Тут вивчення селищ княжого періоду носять фрагментарний, а переважно навіть випадковий характер. Хоч на сьогоднішній день відомо понад двісті селищ цього періоду (рис. 7; таб. 1-3) та їх кількість постійно зростає, розкопки значними площами проводились лише в одиничних випадках, а їх систематизація практично взагалі не проводилась.

Одним з важливих факторів систематичного дослідження селищ є вивчення топографічної характеристики пам'яток. Більшість дослідників, які проводили наукові роботи в певних регіонах, намагалися вивести власну типологію, що була характерною для їхньої місцевості. Узагальнення цих матеріалів провів А. Куза. Він виділив чотири головних типи селищ. Найбільш поширеним, зазначає дослідник, був надрічковий. Селища цього типу були витягнуті неширокою смугою (40-60 м, рідше до 200 м, і дуже рідко більше 200 м) вздовж берега річки, рідше струмка, яру, озера. Їх довжина переважно не перевищує 500 м, хоча інколи досягає 1,5 км. Селища цього типу, як правило, займали низькі надзаплавні тераси та були віддалені від води на відстань до 100 м [140, с. 97-98]⁴²⁷.

Прикладом цього типу є селище Бабина Долина (рис. 31б) біля с. Крутилів Гусятинського району. Воно знаходиться за 3 км на південний захід від села на першій надзаплавній терасі правого берега струмка, що впадає в Збруч. Селище входило в систему Звенигородського городища-святилища, що знаходиться на протилежному березі струмка. Дослідження селища проводила М. Ягодинська. Вона виділила два періоди його існування. Перший датується XI ст. та представлений чотирма житлами-землянками з печами-кам'янками та чотирма майстернями з кам'яними площадками. В XII ст. на території селища споруджується язичницьке святилище. В його центральній частині на певному підвищенні знаходилось капище [283]⁴²⁸. Поруч з ним (капищем) знаходились два сухих колодязі, які використовувались у ритуальних цілях. Обидва були видовбані у скельній породі на глибину 2,1 та 3,1 м. На решті території селища розміщувались жертвні ями, у двох випадках для них були використані заглибини з під жител XI ст. [88, с. 55]⁴²⁹.

⁴²⁷ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 97-98.

⁴²⁸ Ягодинська М. О. Поганські святилища на Збручі / М. О. Ягодинська // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 68-69.

⁴²⁹ Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII–XIII ст. у Західному Поділлі / Ягодинська М. О. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та

До цього типу відноситься також селище Старі Петликівці III, обстежене автором спільно з М. Бігусом, розміщене на двох берегах струмка (притоки Стрипи). Воно простягається від лісу на правому березі до гори вздовж струмка на 600 м (рис. 32а). На пам'ятці зібрано уламки кераміки XII–XIII ст. Площа поширення культурного шару 4 га (на лівому) та 3 га (на правому березі) [32, с. 22-23]⁴³⁰.

Другий тип селищ Київської Русі був мисовий. Досить часто вони розміщувались в місцях впадіння потічків та річок в більші водні артерії або на мисах, утворених двома ярами та долиною річки. Використовувались також виступи корінного берега річки над заплавою річки або озера, а також миси, утворені вигинами русла ріки [140, с. 98]⁴³¹.

Як приклад цього типу можна назвати селище Старі Петликівці II. Воно розташоване на високому мисі, утвореному правим берегом р. Стрипа та лівим берегом її притоки (рис. 32б). На пам'ятці зібрано уламки кераміки XII–XIII ст. Площа селища близько 2 га [32, с. 21-22]⁴³². Дещо інший характер мала пам'ятка Рукомиш IV. Селище знаходиться на мисі, утвореному вигином лівого берега Стрипи (рис. 32в). На поселенні зібрано уламки кружального посуду XII–XIII ст. та керамічне пряслице, виготовлене зі стінки горщика цього ж часу. Площа пам'ятки близько 2 га [32, с. 24-25]⁴³³.

До мисових також відноситься згадане вище селище біля села Курники Тернопільського р-ну. Тут в південній околиці села на мисоподібному правому

суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е.: тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару. Чернівці. 22-24 вересня 1994 р. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 55.

⁴³⁰ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 22-23.

⁴³¹ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 98.

⁴³² Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 21-22.

⁴³³ Там же. – С. 24-25.

березі річки Гніздечної було досліджено 250 м² площі і виявлено майстерню-землянку XII–XIII ст., а також господарські ями неподалік від неї.

Третім типом, виділеним дослідником, є селища, розміщені на дюнах, пагорбах та грядах, значно віддалених від берегів річки. Селища цього типу характерні для Північних регіонів Київської Русі та Полісся з мореним та болотистим ландшафтом [140, с. 99]⁴³⁴. На досліджуваній території вони фактично не зустрічаються.

Четвертий, найрідкісніший тип селищ – на вододілах. Вони знаходяться далеко від водойм на рівних плато та виявляються дуже важко [140, с. 99]⁴³⁵.

До цього типу перш за все слід віднести селища-супутники городищ, які згадувались вище. Характеристику цього типу пам'яток здійснив Б. Тимошук. Зокрема він вказує, що селища-супутники були важливою складовою частиною городищ – князівських фортець та феодальних садиб, функціонування їх знаходилося в прямій залежності від цих фортець. Такі селища, як правило, розміщуються поряд з городищами, часто в однакових топографічних умовах, а час їх існування синхронний часу функціонування городищ. Селища-супутники були одним з показників сили та могутності князівської фортеці. Чим більше мешканців мало городище, тим міцнішою була фортеця. Мешканці цих селищ годували, одягали, озброювали княжих дружинників, проводили ремонт укріплень та інші роботи, необхідні для нормального функціонування фортеці [257, с. 61]⁴³⁶. Наявність одночасового селища біля городища (в однакових топографічних умовах), як зазначалось вище, є однією з ознак приватної садиби феодала-вотчинника.

Перші два типи селищ розташовувались близько до водойм та становлять абсолютну більшість серед загальної кількості пам'яток як в цілому на території

⁴³⁴ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 99.

⁴³⁵ Там же.

⁴³⁶ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1990. – С. 61.

Київської Русі [140, с. 99]⁴³⁷, так і безпосередньо на досліджуваному нами регіоні. Так у відсотковому співвідношенні пам'ятки цих двох груп становлять 88,5 % (66,8 та 21,7 % відповідно). Хоча ці цифри доволі відносні, тому що загальна кількість відомих селищ постійно зростає, а частина пам'яток, особливо відкриті в першій половині ХХ ст., не завжди мають чітку топографічну прив'язку, вони відображають загальну картину. Для прикладу, на Буковині ці групи становлять 88 % та 7,7 % відповідно. В центральних землях Смоленщини до надрічного типу належало 72 % пам'яток, а в землі в'ятичів 75 % [83, с. 62]⁴³⁸. Така прив'язка до води характерна як для княжого, так і більш ранніх періодів, та пов'язана з кількома причинами. Перш за все з типом сільського господарства. До винайдення та широкого застосування важкого плуга придатними до землеробства були лише алювіальні ґрунти, що розміщувались в річкових долинах. Не менш важливим фактором була потреба у воді для побутових потреб, а спорудження криниць було досить складним процесом та не набуло масового поширення в зазначений час. Також річки в цей час продовжували відігравати важливу роль транспортних магістралей [70, с. 397]⁴³⁹.

Система забудови селища переважно залежала від його типу. Так, для надрічного характерна рядова забудова. В більшості випадків селянські садиби розміщувались уздовж берега в один – два, рідко три ряди. На мисових переважала безсистемна забудова. Це було зумовлено географічними умовами, площа таких селищ обмежена принаймні з двох боків. Через відсутність змоги рости в довжину вони збільшувалися в ширину. Через обмеженість площі

⁴³⁷ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 99.

⁴³⁸ Возний І. П. Топографія та типологія відкритих поселень XII–XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя / І. П. Возний // Археологія – 2004 – № 2. – С. 62.

⁴³⁹ Біляева С. О. Давньоруське село. Сільське господарство / С. О. Біляева // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 397.

забудова селища досить швидко перетворювалась з прибережно-рядової в безсистемну [140, с. 99-100]⁴⁴⁰.

Стосовно соціальної типології селищ довгий час точилася дискусія серед істориків, яка в основному базувалась на письмових джерелах XI–XIV ст. В них фігурують терміни: село, сільце, весь, погост. Більшість дослідників схиляються до думки, що термін “весь” означає поселення особисто незалежного населення, на противагу селу – приватній власності феодала (князя, боярина, монастиря, тощо) з особисто залежним населенням. Відповідно сільце – невеликий маєток. Погости (відомі в джерелах з X ст.) організовувались князями поза зоною полюддя для управління та збору данини з підвладних територій. Погостом називалася й певна територія і її адміністративний центр [140, с. 96]⁴⁴¹.

Суцільне обстеження відкритих поселень XI–XIII ст. в сусідній Буковині, проведене Б. Тимощуком, показало, що вони далі (починаючи з II пол. I тис.) продовжують концентруватись певними групами – гніздами-общинами. Останні склалися з ряду селищ різних розмірів. На території гнізда-общини або на її кордонах знаходились князівські фортеці, які з XII ст. поступово змінюються феодальними садибами. Переважно в центрі гнізда-общини знаходилось найбільше селище – общинний центр. На його території, зокрема, концентрувались ремісничі майстерні, які обслуговували необхідними виробами усю общину. В центрі такого поселення з XII ст. переважно споруджували християнський храм [258, с. 224-227]⁴⁴².

Головною структурною одиницею більшості селищ цього часу були індивідуальні садиби. Вони склалися з житла та господарських приміщень. Серед цих приміщень виділяються комори та хліви. Вони в більшості випадків були наземними та мали стовпову конструкцію [258, с. 211-213]⁴⁴³. Через

⁴⁴⁰ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 99-100.

⁴⁴¹ Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 96.

⁴⁴² Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 224-227.

⁴⁴³ Там же. – С. 211-213.

наземний характер ці споруди досить рідко вдається зафіксувати при археологічних дослідженнях, особливо на ділянках, які після припинення існування споруди розорювались. Тому археологічно фіксуються переважно лише господарські ями, які могли розміщуватись як в середині споруд, так і окремо.

В зазначений період (XI–XII ст.) проходить значна еволюція в житлобудівництві. Так якщо для XI ст. головним типом залишаються заглиблені житла з печами-кам'янками, то в XII ст. їх витісняють наземні з глиняними печами. Вони досить часто мали двокамерну будову [258, с. 218]⁴⁴⁴. Найчастіше такі житла будувались на заглиблених підклітях. Прикладом такої споруди може бути житло з с. Малашівці Зборівського ра-ну, досліджене Б. С. Строценом та М. О. Ягодинською. Будівля була орієнтована кутами за сторонами світу і мала форму трапеції, її північно-західна стінка мала довжину 5,8 м, північно-східна 7,2 м, південно-західна 5,7 м, та була заглиблена на 0,6 м від давньої поверхні (рис. 31в). Споруда мала каркасно-стовпову конструкцію. З північно-східного боку був вхід до будівлі, залишком якого є сходинок розміром 1,50×0,75 м. В північному кутку знаходилась глинобитна піч, розвернута устям до входу. Над кліттю знаходився другий поверх. Свідченням цього є скупчення перепаленої глини, виявлене біля південно-східної стіни. Найпотужніший її шар товщиною 0,60 м знаходився біля стіни. В тісті печини знаходились дрібні фрагменти кружальних горщиків XII–XIII ст. В печині прослідковуються сліди дерев'яного каркасу та побілки. Житла такого типу є типовими для території Київської Русі в XII–XIII ст. В більшості випадків нижній ярус носив господарсько-виробничий характер, а верхній використовувався під житло [246, с. 84-87]⁴⁴⁵.

Таким чином, можна ствердити, що селища XI–XIII ст. є наймасовішими пам'ятками свого періоду, в них проживала основна маса тодішнього населення

⁴⁴⁴ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 218.

⁴⁴⁵ Строцень Б. С. Давньоруське житло із поселення біля с. Малашівці / Богдан Строцень, Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1997. – С. 84-87.

і їх загальний розвиток в досліджуваному регіоні проходив аналогічно до решти території Київської Русі.

Базуючись на письмових джерелах княжого часу та картографуванню археологічних пам'яток досліджуваного регіону можемо окреслити територіальні межі Теробовельської волості.

Північна межа Теробовельської землі співпадає з відповідним кордоном Галицького князівства (Галицької землі в широкому розумінні), та досить однозначно визначається дослідниками [138, с. 15; 135, с. 142; 84, с. 58]⁴⁴⁶. Вона проходила по вододілу лівих приток Дністра – з одного боку, та правих приток верхньої Прип'яті з іншого. Саме тут встановлюється межа між волинянами та хорватами [238, с. 126; 148, с. 194]⁴⁴⁷. Землі на північ від цієї лінії, так звана Погорина, стали предметом військового протистояння між галицьким князем Володимиром Володаревичем та київським – Ізяславом Мстиславовичем. Зокрема мова йде про Шумськ, Тихомиль, Вигошів та Гнойницю [7, стб. 454]⁴⁴⁸, котрі розміщені в басейні верхів'я Горині [159, с. 543, 547, 572, 577]⁴⁴⁹. Отже, цей кордон існував як між племенами, так і між пізнішими князівствами.

Для визначення південної межі необхідно проаналізувати етапи виникнення та межі Пониззя. Не пізніше 1134 року Пониззя (Дністрово-Берладська волость) виокремлюється як автономна адміністративно-територіальна одиниця Галицького князівства [167, с. 57]⁴⁵⁰. Спочатку її центром був Звенигород на Дністрі, а згодом він перемістився до Бакоти. Про останнє повідомляє Галицько-

⁴⁴⁶ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крипкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 15 ; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1998. – С. 142 ; Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Левко Войтович. – Л., 1996. – С. 58.

⁴⁴⁷ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 126 ; Кучінко М. Проблеми етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. / Михайло Кучінко // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800 – річчя з дня народження Данила Галицького. – Л., 2001. – С. 194.

⁴⁴⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 454.

⁴⁴⁹ Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показчик. Коментарі / Леонід Махновець // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 543, 547, 572, 577.

⁴⁵⁰ Миська Р. Г. Теробовельська земля XI–XII ст. (історичний огляд) / Р. Г. Миська // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 57.

Волинський літопис [7, стб. 789]⁴⁵¹. І. Винокур вважав, що північна межа Пониззя проходила по лінії Бар-Солобківці-Гусятин [77, с. 34]⁴⁵². М. Грушевський, визначаючи межу Пониззя-Поділля в XIII–XIV ст., зазначає: “Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взявши, верхівя Бога (Південного Бугу – Р. М.) з устем Стрипи” [111, с. 89]⁴⁵³. Беручи до уваги наведену цитату, можемо продовжити лінію, запропоновану І. С. Винокуром, від Гусятини до Чорткова і далі до гирла Стрипи. Ця лінія співпадає з межею Подільського воєводства у пізніші віки [137, с. 7, 21-30]. Можемо також припустити, що вона була актуальною і в XII ст.

На сході Галицька земля (в широкому значенні) межувала з Київським князівством. Рубіж між ними проходив верхів’ями Случі та Південного Бугу [266, с. 368]⁴⁵⁴. Прикордонними містами Київської землі тут були Межибожжє, Божеськ, Котельниця, Кудин, Губин, Деревич [263, с. 12-13]⁴⁵⁵. Для достовірного визначення східного кордону Теробовельської землі необхідно проаналізувати заселеність басейну верхів’їв лівих приток Дністра – від Збруча до Калюса. Літописи подають відомості про населені пункти безпосередньо біля Дністра (Каліус, Ушиця, Бакота). Археологічні матеріали Лівобережжя Середнього Подністров’я IX–XIII ст. систематизував та картографував С. П. Маярчак. На поданих картах археологічних пам’яток IX–XI ст. простежується їх концентрація в нижній течії Ушиці та Калюса та незначна їх кількість в інших районах [160, с. 79, карта 1]⁴⁵⁶. На карті, що відображає наявність пам’яток XII–XIII ст., помітно збільшується кількість об’єктів, особливо в меандрах Дністра. В верхів’ях річок

⁴⁵¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 789.

⁴⁵² Винокур І. С. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя / І. С. Винокур // Галич і Галицька земля : збірн. наук. пр. – К.; Галич, 1998. – С. 34.

⁴⁵³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 4. XIV–XVI віки – відносини політичні / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 89.

⁴⁵⁴ Толочко П. П. Галицьке князівство / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 368.

⁴⁵⁵ Толочко П. П. Киевская земля / П. П. Толочко // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М. : Наука, 1975. – С. 12-13.

⁴⁵⁶ Маярчак С. П. Археологічні пам’ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров’я / Сергій Маярчак. – Кам’янець-Подільський, 2006. – С. 79, карта 1.

кількість пам'яток суттєво менша [160, с. 80, карта 2]⁴⁵⁷. В цей самий період на території межиріччя Збруча та Серету простежується значна концентрація пам'яток (рис. 5). Підкреслимо, що середня течія Збруча протікає через Товтровий кряж. Як зазначалось вище, цей регіон і сьогодні є найбільш залісненою частиною Західного Поділля. Очевидно, що на початку другого тисячоліття він був також значною мірою покритий лісом. Саме такі великі лісові масиви часто виступали межами (буферними зонами) між різними територіальними групами. Незначна кількість пам'яток IX–XI ст. в межиріччі Збруча та Калюса вказує на слабу заселеність регіону. Збільшення їх кількості в наступному періоді, на нашу думку, пов'язано із колонізаційною політикою Василька Ростиславовича на межі XI–XII ст. та подальшим розвитком Пониззя. На основі цього робимо висновок, що східною межею Теревовельської землі виступає Товтровий кряж.

Значно важче окреслити західні кордони землі. Визначаючи межі Звенигородської землі, яка на сході межувала з Теревовельською, Іван Крип'якевич зазначає: “На сході приймаємо здогадну лінію від Залізець на Озерну до Козової” [138, с. 33]⁴⁵⁸. Вищевказана лінія проходить верхів'ям Серету, Стрипи, Коропця.

При картографуванні пам'яток XI–XIII ст. досліджуваного регіону виявилась цікава закономірність. В середній та нижній течії Стрипи не відомо городищ зазначеного періоду (рис. 6). Вони досить часто зустрічаються на лівому березі Дністра до гирла Серету та вздовж лівого берега останнього. Наступна група городищ спостерігається на Коропці та Золотій Липі. Очевидно останні вказують на межу між землями, що проходила по вододілу зазначених річок. Проте для остаточного вирішення цього питання потрібні подальші ґрунтовні дослідження.

Таким чином ми можемо окреслити межі землі по таких лініях: на півночі по вододілу басейнів Дністра та Прип'яті; на сході по Товтровому кряжу; на півдні по умовній лінії м. Гусятин – м. Чортків – с. Берим'яни (гирло Стрипи); на заході по вододілу верхньої течії Золотої Липи та Стрипи, а південніше вододілом

⁴⁵⁷ Там же. – С. 80, карта 2.

Коропця і Золотої Липи. Тут слід звернутися до географічного членування досліджуваної території, описаного вище. При співставленні зазначеної території з природньо-географічними зонами Західного Поділля бачимо значне їх співпадіння з Тернопільським фізико-географічним районом. Слід зазначити, що при сучасному стані дослідження регіону наші висновки про територіальні межі Тербовельської землі є попередніми та надалі будуть уточнюватись по мірі накопичення матеріалів нових досліджень.

Підсумовуючи матеріал, наведений у цьому розділі, можна прийти до таких висновків:

- Досліджувана територія упродовж VI–X ст. заселялася слов'янами, які, можливо, у VI ст. входили до Дулібського міжплеменного союзу, а з його розпадом – до Хорватського союзу, у складі якого утворили хорватське “племінне” князівство тербовлян.
- Розвиток матеріальної культури регіону відбувався гармонійно з рештою території Правобережної України, проте мав свої певні особливості.
- Розвиток слов'янського суспільства в X ст. досягнув значного рівня та створив необхідні передумови для творення власної держави. Очевидно саме в цей час формується окрема надобщинна (племінна) група, яка виступила творцем політико-адміністративної одиниці Київської Русі – Тербовельської волості, а згодом однойменного князівства.
- В XI – першій половині XIII ст., у період функціонування окремої адміністративної одиниці – Тербовельської волості – відбувається дальший ріст соціальних, економічних політичних чинників. Зокрема з'являється значна кількість феодальних міст, більшість яких хоча б один раз згадані в літописах. Значно зростає рівень ремесла та торгівельних зв'язків, як зовнішніх так і внутрішніх.
- Картографування пам'яток, а також аналіз історичних та археологічних джерел дозволили попередньо визначити територію Тербовельської землі. Вона

⁴⁵⁸ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крипкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 33.

на півночі обмежувалась вододілом лівих приток Дністра – з одного боку, та правих приток верхньої Прип'яті з іншого. Південна межа проходила приблизно по лінії м. Гусятин – м. Чортків – с. Берим'яни. Східною межею був Товтровий кряж. Західний кордони обмежувався лінією вододілу верхньої течії Золотої Липи та Стрипи, а південніше вододілом Коропця і Золотої Липи. Співставлення даних меж з географічними регіонами показало, що вони співпадають з Тернопільським рівнинним фізико-географічним районом Подільської височини.

РОЗДІЛ 4

Політичний і економічний розвиток Теробовельської волості, духовна культура населення

4.1. Політичний розвиток

Територія Західного Поділля дуже фрагментарно висвітлена в письмових джерелах Київської Русі. Перша згадка датується 1097 роком, коли на Любецькому з'їзді Теробовлю було закріплено за Васильком Ростиславичем [7, стб. 231]⁴⁵⁹. В “Повчанні” Володимира Мономаха є згадка про похід на Ростиславичів (датується 1084 роком) [4, с. 459]⁴⁶⁰, де згадується місто Микулин. Давніші згадки літописів обминають територію Західного Поділля, проте згадують більш західні терени, зокрема похід Володимира на Червенські гради та Перемишль в 981 році, а також похід на хорватів в 993 році, внаслідок чого були приєднані до Києва західні землі [7, стб. 69; 106]⁴⁶¹.

Як було показано у попередніх розділах цієї роботи, на території Теробовельської землі проживало одне з хорватських племен, центром якого була Теробовля. Після походу Володимира Святославича на хорватів у 992/993 р. та проведення адміністративної реформи в державі [180, с. 18]⁴⁶² відбулася зміна власників городища. Очевидно, що “світлий князь” теробовлян був замінений посадником Київського князя. Наступні півстоліття Теробовельщина разом з Прикарпаттям підпорядковувались Волинському князю, або, в випадку його відсутності, безпосередньо Київському.

Не з'ясованим дотепер залишається питання, які саме землі захопив Болеслав у 1018 році. Михайло Грушевський вважав, що це було “Забуже – землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину” [109, с. 13]⁴⁶³. Проте, на сьогодні

⁴⁵⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 231.

⁴⁶⁰ Мономах В. Поучення / Переклад Л. Махновця // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 459.

⁴⁶¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 69. 106.

⁴⁶² Моця О. П. Південна “Руська земля” / Олександр Моця – К. : Корвін пресс, 2007. – С. 18.

⁴⁶³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 13.

археологічні дослідження в Теревовлі не вказують жодних ознак перебування тут поляків.

Перед смертю Ярослав Володимирович залишив своїм синам уділи, тим самим розвиваючи адміністративну реформу свого батька, за якою хорватські та волинські землі складали одну адміністративну одиницю з центром у Володимирі [73]⁴⁶⁴. Ряд вчених схиляється до думки, що великий князь не міг залишити без наділу свого старшого внука Ростислава, батько якого, Володимир, помер у 1052 р. (на два роки швидше за Ярослава Володимировича). Можливим наділом, який міг отримати князь у володіння є територія Подністров'я. Як доказ цього наводиться факт, що його діти пізніше осіли на цій території і вона була закріплена за ними на Любецькому з'їзді як отчина [115, с. 14; 118, с. 14; 109, с. 75]⁴⁶⁵. Ще одним доказом того, що Ростислав Володимирович володів Прикарпаттям, є його одруження з донькою угорського герцога Бели (пізніше короля Бели I) [86, с. 145]⁴⁶⁶. Правда, невідомо коли відбувся цей шлюб, бо за життя батька Ростислав не був ізгоєм без волості, а сином першого спадкоємця Ярослава Володимировича.

Існує також версія, згідно з якою Ростислав Володимирович в 1057 (1060?) – 1064 роках княжив у Володимирі. Зокрема такої версії дотримується київський історик А. Плахонін. Він дійшов до такого висновку, аналізуючи достовірність можливих джерел “Історії Російської” В. Татищева. Останній вважав, що після смерті Ігоря Ярославича (1060) Ростислав був переведений в столицю Волині. На основі цього аналізу, а також угорсько-руської шлюбної політики дослідник вважає, що Ростислав Володимирович володів Волинською землею, у володіння

⁴⁶⁴ Брайчевський М. Ю. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) / Михайло Брайчевський // ЗНТШ. – 1993. – Т. 225. – С. 147-166.

⁴⁶⁵ Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества / Денис Зубрицький. – Львів, 1852. – Ч. 1. – С. 14 ; Ильницький В. Стародавня Теревовля / Василь Ильницький. – Львів, 1862. – С. 14 ; Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 75.

⁴⁶⁶ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.) Склад, суспільна та політична роль. Історико генеалогічне дослідження. / Леонтій Войтович – Л., 2000. – С. 145.

якої входили також землі Перемишля та Подністров'я [214]⁴⁶⁷. Не вдаючись до дискусії з цим дослідником, можна констатувати, що більшість сучасних науковців не заперечують володіння Ростиславом Володимирович землями Подністров'я. Дискусія швидше йде про те, в якому місті була його столиця та розміри його володіннь.

Правда, останнім часом Л. Войтович, аналізуючи спадкове право Рюриковичів, відкидає можливість княжіння Ростислава Володимировича в Прикарпатті. На його думку Ростислав Володимирович втратив право на успадкування після смерті батька 4.10.1052 р., який помер раніше за діда, що автоматично виключало його з числа спадкоємців. На той час Ростиславові, який народився у 1038 р., було вже 14 років, тобто він міг вже бути одруженим з Ленке, дочкою герцога Бели, що для останнього було би дуже вигідно, так як Ростислав був сином найстаршого з Ярославичів, який неминуче став би великим князем, як би не помер за життя батька [90, с. 323]⁴⁶⁸.

У літописі під 1064 роком зустрічаємо повідомлення про втечу Ростислава Володимировича до Тмуторокані разом зі своїми воєводами Пореем та Вишатою (останній син новгородського воєводи Остромира). Це означає, що на той час він був уже князем-ізгоєм і спирався на підтримку новгородських нобелів, які служили його батькові. Останнє певною мірою свідчить на користь версії Л. Войтовича. Ростислав Володимирович прогнав з Тмутаракані князя Гліба Святославича та сам сів замість нього [7, стб. 152]⁴⁶⁹. Ростислав Володимирович не захотів миритися з долею ізгоя і своїм вчинком відкрив період боротьби ізгоїв за свої права, який завершився Любецьким снемом 1097 р. Києву такий вчинок князя не міг сподобатися і тому у 1067 році Ростислава Володимировича отруїв візантійський катепан [7, стб. 155]⁴⁷⁰.

⁴⁶⁷ Плахонин А. Г. Потомство Владимира Ярославича и Волынь / А. Г. Плахонин // Вестник Удмуртского университета. Серия "История". – 2003. – С. 98-107.

⁴⁶⁸ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – С. 323.

⁴⁶⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 152.

⁴⁷⁰ Там же. – Стб. 152.

Можливо, що діти Ростислава перебували після смерті батька при дворі волинського князя, до володінь якого належало Прикарпаття. Підтвердженням цього може бути повідомлення літопису під 1084 роком про втечу Ростиславичів від Ярополка Ізяславича та захоплення міста Володимира. Лише з допомогою Володимира Мономаха Ярополку вдалось повернути Володимир [7, стб. 196]⁴⁷¹. Можливо тоді Ростиславичі осіли в Прикарпатті, використовуючи прихильність місцевої еліти, яка ще не забула епоху хорватських князівств та підтримку угорських родичів. Сталося це, швидше за все, за згоди Всеволода Ярославовича. З таким рішенням був незгідний Ярополк Ізяславович і в 1085 році він збирався іти походом на Всеволода Ярославовича. Але похід не вдавсь і він був змушений тікати до Польщі. Повернувся він лише восени 1087 року та, уклавши мир з Володимиром Мономахом (посланцем Всеволода Ярославовича), знову сів у Володимирі. Проте, як розповідає літописець, просидів він там кілька днів і пішов на Звенигород, тобто проти братів Ростиславичів. Однак дорогою був убитий якимось Нерадцем, що після вбивства утік в Перемишль до Рюрика Ростиславича [7, стб. 197-198]⁴⁷². Ця звістка літопису підтверджує, що в 1087 році Рюрик Ростиславович княжив у Перемишлі. Звістка про похід на Звенигород може вказувати, що там також був свій князь, очевидно, Володар Ростиславич. Звідси випливає, що і третій брат Василько Ростиславич вже князував у Теревовлі [109, с. 75, 408-409]⁴⁷³.

Михайло Грушевський вважає закономірним такий розподіл: “старший стіл на Посяню – “горная страна Перемышльська”, середній – на Побужу, мабуть і з верхнім Подністровем (Галичом), молодший – на галицькім Поділля” [109, с. 409]⁴⁷⁴. Чіткіше простежується розподіл володінь Ростиславичів після смерті старшого Рюрика в 1092 році. Володар переходить до Перемишля та залишається за ним Звенигород, а за Васильком залишається Теревовля, а також верхнє

⁴⁷¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 196.

⁴⁷² Там же. – Стб. 197-198.

⁴⁷³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 408-409.

⁴⁷⁴ Там же. – С. 409.

Подністров'я з Галичем. Про це, зокрема, свідчить пізніший розподіл земель між їхніми дітьми. Сини Володаря сіли в Перемишлі та Звенигороді, сини Василька – в Теробовлі та Галичі [84, с. 60]⁴⁷⁵.

Василько Ростиславович проводив активну політику колонізації та укріплення земель. Зокрема, про свої колонізаційні наміри князь говорить під-час сповіді після осліплення, яку подає літопис: “æко приде ми вѣсть æко идуть ко мнѣ Бореньдичи . и Печенѣзи и Торци и по семь хотѣлъ есмь . переæти Болгары . Дунаискыæ . ꙗ посадити æ в себе” [7, стб. 240]⁴⁷⁶. Для утвердження свого князівства йому було необхідно розбудувати систему міст та укріплень. Особливої уваги вимагали південно-східні околиці князівства, адже звідси була постійна небезпека від степових кочовиків. Правдоподібно, саме тут Василько прагнув оселити прийшлих поселенців. Стратегічним для розвитку князівства було опанування пониззям. Тут перетиналися численні торгівельні шляхи та стікалися значні багатства. На думку П. П. Толочка, посадники Василька Ростиславовича сиділи в містах Дністро-Дунайського пониззя [266, с. 368]⁴⁷⁷. Нажаль, археологічно ці міста на сьогодні досліджені слабо.

Більше ми можемо сказати про міста, розташовані на середньому Дністрі. Тут в кінці XI – на поч. XII ст. з'являється цілий ряд нових укріплень, які з часом переростають у міста. Літописний Василів (перша згадка 1230 рік), названий на честь князя-засновника (як це часто траплялося на Русі), знаходився на правому боці Дністра навпроти гирла Серета. У наш час на його місці знаходиться с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. На його території досліджено дитинець (городище Замчище розмірами 130 × 110 м), посад (простягався з півночі на південь вздовж Дністра майже на 3 км, та включав у себе торгову площу з кам'яним храмом, наземні житла та ремісничі майстерні), навколишні поселення сільського типу, феодальний замок (городище в ур. Хом розмірами

⁴⁷⁵ Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Левко Войтович. – Л., 1996. – С. 60.

⁴⁷⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 240.

⁴⁷⁷ Толочко П. П. Галицьке князівство / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 368.

80 × 50 м) і скельний монастир (знаходиться в ур. Монастир) [253, с. 138-153]⁴⁷⁸. На думу Ю. Малєєва, до складу літописного міста входила частина території на лівому березі Дністра. Зокрема він пов'язує з Василевим підплитовий могильник, розміщений в с. Виноградове [156, с. 32]⁴⁷⁹.

Кучелмин згадується під час походу Івана Берладника на Галич в 1158 році [7, стб 497]⁴⁸⁰. З цим містом пов'язується поселення в ур. Галиця поблизу села Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Тут на відстані 3 км знаходяться три городища та два неукріплених поселення загальною довжиною більше 1 км [253, с. 84-85]⁴⁸¹.

Бакота вперше згадується в 1240 році вже як центр Пониззя: “Доброслав же вокнажилъса бѣ . и Соудъичъ поповъ вноукъ . и грабаше всю землю . и въшедъ во Бакотоу все Понизье приа . безъ княжа повелениа” [7, стб. 789]⁴⁸². Городище – дитинець літописної Бакоти було розташоване в ур. Скельки, у місці впадання р. Рудки в Дністер. Площа дитинця становить понад 1 га. Крім дитинця та посаду на території літописної Бакоти зафіксовано залишки городища-феодалного замку, скельний монастир, сільську околицю; загальна площа літописного міста понад 130 га. На сьогодні значна частина території міста затоплена водами Дністровського водосховища [74, с. 150-227]⁴⁸³.

Ушиця згадується в 1144 році у зв'язку з походом князівської коаліції проти Володимирка Володаревича, вона була захоплена Ізяславом Давидовичем [7, стб. 316]⁴⁸⁴. Її залишки – городище та поселення на західній околиці с. Стара

⁴⁷⁸ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 138-153.

⁴⁷⁹ Малєєв Ю. М. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я / Юрій Малєєв // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е.: тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару, Чернівці, 22-24 вересня 1994 р. – Чернівці : Рута, 1994. – С. 32.

⁴⁸⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 497.

⁴⁸¹ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 84-85.

⁴⁸² Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 789.

⁴⁸³ Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 150-227.

⁴⁸⁴ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 316.

Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. [218, с. 103]⁴⁸⁵. Літописна Ушиця знаходилась на лівому березі Дністра при гирлі річки Ушиця, за 15 км на північний захід від Кучельміна [253, с. 86]⁴⁸⁶, сьогодні – затоплена водами Дністровського водосховища.

Каліус згадується в 1242 році: “Даниль же хота оуставити землю . и еха до Бакоты и Калиоуса” [7, стб. 793]⁴⁸⁷. Знаходився літописний Каліус навпроти Кучелміна на місці впадання річки Калюс в Дністер. Городище, яке є залишками цього міста, на сьогодні затоплене водами Дністровського водосховища [220, с. 18; 76, с. 100]⁴⁸⁸.

Вищезазначені міста згадуються на сторінках літописів в середині XII–XIII ст., але археологічні дані переконливо свідчать про їхнє заснування у кін. XI – на поч. XII ст.

Про значний економічний потенціал земель Ростиславичів, зокрема Теробовельського князівства, свідчить сума викупу, яку заплатив Василько полякам за свого брата Володаря у 1122 році. Вона становила 20 тисяч гривень, виплачених частково дорогоцінними речами [109, с. 415]⁴⁸⁹. Для порівняння, сума, яку дали Володимир Мономах та Давид і Олег Святославичі Давиду Ігоровичу в знак компенсації за перехід з Володимира до провінційного Дорогобужа, становила 400 гривень [7, стб. 249]⁴⁹⁰.

Про релігійну політику Василька Ростиславича дають певні уявлення археологічні джерела. В кінці XI – на початку XII ст. виникає значна кількість християнських храмів та монастирів. Зокрема у Василеві, Кучелміні [253, с. 84,

⁴⁸⁵ Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968–1969 рр.) / О. М. Приходнюк // Археологія – 1977. – Вип. 22. – С. 103.

⁴⁸⁶ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 86.

⁴⁸⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 793.

⁴⁸⁸ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА – 1967 – № 140. – С. 18 ; Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – К.; Одеса, 1985. – С. 100.

⁴⁸⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 415.

⁴⁹⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 249.

138-149]⁴⁹¹, Бакоті [74, с. 197]⁴⁹². В с. Стінці [57, с. 4]⁴⁹³ та с. Рукомиші [32, с. 24-25]⁴⁹⁴. Бучацького р-ну, с. Струсові Тереховлянського р-ну [194, с. 27]⁴⁹⁵ Тернопільської обл. відомі скельні монастирі та каплички, які рядом дослідників відносяться до княжого часу. В самій Тереховлі відомо два монастирі в ур. Попівщина та в с. Підгора, а також церкви на Замковій Горі та на міській пристані (сучасне с. Семенів) [259, с. 1225-126]⁴⁹⁶.

Поряд з тим на середній течії р. Збруч досліджено досить значну систему поганських святилищ, які існували до середини XIII ст. [233, с. 31-61; 288, с. 54-55]⁴⁹⁷. Неподалік річкової пристані Тереховлі досліджено курганний могильник, на якому, поряд з інгумаційними похованнями, в підкурганних ямах виявлено кремаційне поховання, яке датується XII ст. [170, с. 276]⁴⁹⁸. Це свідчить про значну віротерпимість Тереховельських князів, та про поступовий перехід значної кількості населення до християнства.

Більше інформації подають нам письмові джерела про зовнішню політику Ростиславичів. Одним з важливих її напрямів була мета легалізувати свої володіння, що їм вдалося досягнути на Любецькому снємі 1097 р. Але волинські

⁴⁹¹ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 84, 138-149.

⁴⁹² Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 197.

⁴⁹³ Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я / В. Артюх // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України : матеріали наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. – Л., 1995. – С. 4.

⁴⁹⁴ Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тереховлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 24-25.

⁴⁹⁵ Пастернак Я. Стародавні часи Тереховельщини / Ярослав Пастернак // Історико – меморіальний збірник “Тереховельська земля”. – Нью-Йорк; Сідней, 1968. – С. 24.

⁴⁹⁶ Тимошук Б. О. Тереховль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимошук // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К.; Галич, 1998. – С. 125-126.

⁴⁹⁷ Русанова І. П. Языческие святилища древних славян / І. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 31-61 □ Ягодина М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII-XIII ст. у Західному Поділлі / Ягодина М. О. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е. : тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару. Чернівці. 22-24 вересня 1994 р. – Чернівці : Рута, 1994. – С. 54-55-

⁴⁹⁸ Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Тереховлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 276.

князі, до володінь яких раніше належали їх землі, з такою позицією не погоджувалися. Тому Ростиславичі виступили союзниками Мономаховичів, які витіснили з Волині Ізяславичів. Оскільки останні контактували переважно з польськими князями, Ростиславичі протиставили їм союз з Угорщиною, а пізніше Візантією. Короткочасний епізод, коли Ростиславичі виступили з Ярославом Ізяславичем проти Мономаховичів, був викликаний ситуацією, коли Володар потрапив у польський полон і поляки змусили їх до підтримки Ярослава. Але цей епізод наслідків не мав.

Стосовно поляків Ростиславичі вели досить жорстку політику. Літопис згадує про похід Василька разом з половцями на поляків у 1092 [7, стб. 206]⁴⁹⁹. Крім цього, Длугош повідомляє про похід Василька на Польщу в 1081 році [86, с. 145]⁵⁰⁰. Під час вищезгаданої сповіді Василько говорить: “азъ бо Лахомъ много зла створихъ и еще есмь хотѣлъ створити и мъстити Русьскую землю” [7, стб. 240]⁵⁰¹. Після осліплення Василька війну з поляками провадив далі Володар. Про часті напади останнього сповіщає Длугош. Ці напади настільки дошкуляли полякам, що вони були змушені вдатись до хитрощів та підступом захопили Володаря [109, с. 415, 103, с. 67-68]⁵⁰². Боротьбу з поляками продовжив син Володаря Ростислав. Відразу по смерті батька у 1124 р. він вирушив проти польської раті, відтіснив її за Вислок і завершив війну миром [86, с. 150]⁵⁰³.

Інакше складалися взаємини з Угорщиною. З літопису відомо про прихід угорського війська на чолі з Коломаном на заклик Святополка Ізяславовича в 1099 році під Перемишлем. Тут угорці зазнали нищівної поразки [7, стб. 246]⁵⁰⁴. Після цього угорці більше з Ростиславовичами не воювали. В 1123 році

⁴⁹⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 206.

⁵⁰⁰ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.) Склад, суспільна та політична роль. Історико генеалогічне дослідження. / Леонтій Войтович – Л., 2000. – С. 145.

⁵⁰¹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 240.

⁵⁰² Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 415; Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X–XIII вв. / А. Б. Головка. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 67-68.

⁵⁰³ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.) Склад, суспільна та політична роль. Історико генеалогічне дослідження. / Леонтій Войтович – Л., 2000. – С. 150.

Ростиславичі уже ходили спільно з угорцями на допомогу Ярославу Святополковичу повернути Володимир [7, стб. 287]⁵⁰⁵. В 1117 році Володар Ростиславич одружив свого сина Володимира з донькою угорського короля Калмана. Цей шлюб не один раз ставав Володареві в пригоді [86, с. 161]⁵⁰⁶.

Стосовно половців літописи подають суперечливі звістки. Як згадувалось вище, в 1092 році спільно з половцями Василько ходив на поляків. У 1099 році в битві під Перемишлем вирішального удару Уграм завдали саме половці, які прийшли на допомогу Ростиславичам. Але у своїй сповіді Василько говорить про наміри здійснити похід проти половців [7, стб. 240]⁵⁰⁷. Тут слід вказати той факт, що впродовж XI–XIII ст. письмові джерела не згадують жодного випадку нападу кочівників на Прикарпаття як самостійну акцію. Лише інколи половці або чорні клобуки з'являлися тут як союзники ворогуючих князівських коаліцій [241, с. 204]⁵⁰⁸.

Про близькі зв'язки Ростиславичів з Візантією свідчить шлюб Ірини Володарівни 20.07.1104 р. з Ісааком Комненом, сином візантійського імператора Олексія I Комнена. Це був перший випадок прямих контактів Візантії з удільним князівством. Ймовірно, як союзник імператора Олексія I Комнена, Василько Ростиславич брав участь у знаменитій битві з печенігами на березі р. Маріци біля фортеці Хірини візантійської 29.04.1091 р. Анна Комнен у числі учасників битви називає 5 тисяч гірських жителів. Відомий візантолог Василь Василевський вважав їх дружиною тербовельського князя [86, с. 149]⁵⁰⁹.

Окремо слід виділити шлюбну політику Ростиславичів. Про шлюб Володимира Володаревича з донькою угорського короля та Ірини Володарівни з сином візантійського імператора йшлося вище. Інша донька Володаря (ім'я

⁵⁰⁴ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 246.

⁵⁰⁵ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 287.

⁵⁰⁶ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.) Склад, суспільна та політична роль. Історико генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович – Л., 2000. – С. 161.

⁵⁰⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 240.

⁵⁰⁸ Сілаєв О. Матеріали до історії та археології південного порубіжжя Галицького князівства / Олександр Сілаєв // АДЛУ. – Л., 2004. – Вип. 7. – С. 204.

⁵⁰⁹ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.) Склад, суспільна та політична роль. Історико генеалогічне дослідження. / Леонтій Войтович – Л., 2000. – С. 149.

невідоме) 11.09.1113 року була видана за Романа Володимировича [7, стб. 276]⁵¹⁰. Цим шлюбом було скріплено союз галицьких князів з Володимиром Мономахом. Старший син Василька Ігор-Іван був одружений з донькою Всеволода Ольговича Анною. Донька Василька (ім'я невідоме) була дружиною князя моравського (брненського) Братислава, сина Ольдржиха і внука Конрада I [159, с. 180]⁵¹¹.

Звідси ми бачимо, що в шлюбних зв'язках Ростиславичі намагались закріпити союзи зі своїми стратегічними партнерами. В першу чергу вони спрямовувались на союз проти Волині, зміцнення якої було дуже небажаним для Ростиславичів. Зв'язки з іноземними державами укріплювали їхні позиції в загальноруській політиці, та, очевидно, піднімали рівень економічних та політичних взаємин держав.

Померли Ростиславичі в 1124 році, Василько 28 лютого, а Володар 19 березня [159, с. 473]⁵¹². За своє майже сорокалітнє князювання Ростиславичі утвердили на політичній карті Русі свої князівства: суттєво зміцнили економічне становище своїх земель, заклали надійні підвалини для освоєння пониззя, досягли значного впливу не лише у внутрішньоруській, але й у міжнародній політиці.

Після смерті Ростиславичів землі були поділені між їхніми синами. Старший син Василька Ігор-Іван сів у Галичі, а молодший Григорій-Ростислав у Теревовлі [86, с. 150]⁵¹³. Те, що старший син сів у Галичі, а не в батьковій Теревовлі, може свідчити лише про суттєво зміцнілі позиції Галича. Очевидно, ще за життя Василька Галич, який мав краще географічне положення, перевищив за економічним та соціальним становищем Теревовлю. Цьому сприяло перш за все освоєння Пониззя та розвиток Дністровського торговельного шляху. Велике значення відіграла віддаленість Галича від зовнішніх кордонів князівства. Саме ці причини змусили Володимирка Володаревича перенести столицю об'єднаного князівства до Галича.

⁵¹⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 276.

⁵¹¹ Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчик. Коментарі / Леонід Махновець // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 180, зноска 4.

⁵¹² Там же. – С. 479.

Про справи Васильовичів літописи дають дуже обмежені дані. Найбільше відомостей по цьому періоду подає нам польський хроніст Длугош. На думку ряду дослідників, він використовував руське джерело, що не збереглося. Але і він подає основну інформацію про Володаревичів, синів Василька згадує опосередковано. Від нього ми дізнаємося про усобицю між Володаревичами в 1127 році, де Васильковичі підтримали старшого Ростислава [109, с. 417-418]⁵¹⁴. Про долю Ростислава-Григорія Васильковича ми більше нічого не знаємо. В 1140 році літопис повідомляє про похід Всеволода Ольговича на Волинь, де згадуються тільки Володимирко Володаревич та Іван Василькович [7, стб. 304]⁵¹⁵. Це може означати, що інші два брати на той час вже померли.

Після себе Ростислав-Григорій Василькович залишив сина Івана. Довкола його постаті вирують дискусії з середини XIX ст. Приводом є грамота, видана Іваном Ростиславичем у 1134 р. мерзебурським купцям. Цей документ було віднайдено та опубліковано Богданом Петричейку-Хиждеу. В ній автор титулує себе – “Я, Іван Ростиславович від Галицького столу князь Берладський”. Грамота надавала привілеї месемврійським купцям в подунайських містах [109, с. 421-422]⁵¹⁶. В літописі Іван Ростиславович вперше згадується у 1144 році. “на тоу же зиму въшедшу Володимироу в Тисманичу на ловы . в то же верема послашаса Галичане по Ивана . по Ростиславича въ Звенигородъ и въведоша к собѣ в Галичъ” [7, стб. 316]⁵¹⁷. Плутаючи Звенигород на р. Білці та Звенигород на Дністрі, ряд дослідників вважали Івана сином Ростислава Володаревича. Звідси виникли сумніви: що робить нащадок Володаревичів у волості Васильковичів при живих Васильковичах. Генеалогічні дослідження, проведені Леонтієм Войтовичем, довели приналежність Івана Ростиславича до роду Васильковичів

⁵¹³ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.) Склад, суспільна та політична роль. Історико генеалогічне дослідження. / Леонтій Войтович – Л., 2000. – С. 150.

⁵¹⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 417-418.

⁵¹⁵ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 304.

⁵¹⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 421-422.

⁵¹⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 316.

[84, с. 60]⁵¹⁸. З двох вищезгаданих джерел ми можемо зробити висновок, що не пізніше 1134 року з Теробовельської землі виокремлюється Дністро-Берладська волость з центром в Звенигороді на Дністрі. Вона охоплювала середню та нижню течію Дністра та Дністро-Дунайське пониження з містами Берладь та Малий Галич. Словами “от стола галичского” Іван Ростиславович підкреслює, що ці землі дав йому галицький князь – в цей час ним був Іван-Ігор Василькович – та визнає його зверхність над собою. Ростислав-Григорій Василькович помер між 1127 і 1141 рр., а Ігор-Іван Василькович – у 1141 р., тож на момент складання грамоти Іван Ростиславович був, напевно, вже васалом дядька.

Піднесення та розвиток Галича зовсім не означає занепад Теробовлі. Вона і надалі залишається важливим адміністративним та економічним центром. Свідчення особливого значення Теробовлі на початку XIII ст. ми знаходимо в літописі. У 1206 на Галичину прийшли князі Ігоровичі: “седе же Володимеръ в Галичѣ . а Романъ во Звенигородѣ . а Стославъ в Перемъшли . а сѣоу своему да Теробовль Изаславоу” [7, стб. 723]⁵¹⁹. Тут ми бачимо, що землі, сформовані в XI ст., продовжують своє існування та виступають адміністративною одиницею в об'єднаному Галицькому князівстві. На могутність оборонних конструкцій Теробовлі вказує літопис. Перед битвою під Теробовлею між військами Ярослава Володимировича та військами Київського князя Ізяслава Мстиславича галицькі бояри відправили свого князя в місто, щоб з ним нічого лихого не трапилось [7, стб. 466]⁵²⁰. Літописні свідчення підтверджують археологічні дослідження в Теробовлі, описані вище.

Про важливе значення Теробовлі в наступні століття свідчить ряд перебудов Теробовельської фортеці. За легендою, польський король Казимир, зайнявши Галичину, будує в Теробовлі приблизно в 1360 р. на місці княжого дитинця мурований замок. Насправді близько 1340 р. Любарт-Дмитро Гедимінович надав Теробовельське князівство своєму васалові Олександрові Корятовичу, який у

⁵¹⁸ Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Левко Войтович. – Л., 1996. – С. 60.

⁵¹⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 723.

⁵²⁰ Там же. – Стб. 466.

1349 р. визнав себе польським васалом. Але далі, маневруючи між Польщею та Угорщиною, Олександр Корятович утримав це князівство аж до 1380 р. [90, с. 669-675]⁵²¹. І тільки у 1534 р. краківський каштелян Іван Тенчинський побудував на цьому місці новий мурований замок. В 1631 році теребовельський староста Олександр Балабан будує великим коштом новий замок, руїни якого стоять в Теребовлі й сьогодні. Цей замок вважався на Поділлі найміцнішим після Кам'янець-Подільського [304, с. 54-58]⁵²².

4.2. Економічний розвиток

Основу економіки середньовічного суспільства складало сільське господарство. Саме в сільській місцевості проживала основна кількість населення в цей час. Хоча в княжий період сільське ремесло зазнало значного розвитку та виокремилось в окрему галузь виробництва, основна частина населення продовжує займатись землеробством.

Для розвитку сільського господарства важливе значення мають родючість ґрунтів та кліматичні умови. На Західному Поділлі поширені так звані лісостепові ґрунти (рис. 3), що утворилися внаслідок основних процесів ґрунтоутворення – підзолистого та дернового (чорноземного), різний ступінь вираження яких привів до утворення ясно-сірих, сірих, темно-сірих опідзолених ґрунтів і опідзолених чорноземів. Чорноземні малогумусні ґрунти сформувалися під степовою злаково-різнотравною рослинністю, гумусовий горизонт досягає 45-60 см. Вони в основному зосереджені на Тернопільській рівнині від Гнізни до Товтрів. Зустрічаються невеликими масивами і в межиріччі Стрипи і Серету, а також на лівому березі Серету у Західно-Подільському Придністров'ї. Найбільш поширеним в Західному Поділлі типом ґрунтів є опідзолені чорноземи. Їх основний масив розташований у межиріччях Стрипи й Золотої Липи, Серету і

⁵²¹ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – С. 669-675.

⁵²² Czołowski A. Dewne Zamki i Twerdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – S.54-58.

Збруча. Невеликі масиви цих ґрунтів знаходяться у придністровській смузі Поділля [261, с. 101-107]⁵²³.

Західне Поділля знаходиться в смузі атлантично-континентального клімату, характерними рисами якого є: значна кількість опадів, що перевищує 550 мм за рік, помітні річні коливання температур повітря, що не перевищують 24°, м'яка зима (середня температура повітря мінус 4-5° С) з частими відлигами і нестійким сніговим покривом та помірне, тепле літо з достатньою кількістю опадів під час вегетаційного періоду, без стійких посух і суховіїв. Через значну витягнутість регіону з півночі на південь (майже на 170 км) у кліматі спостерігаються певні відмінності. Виділяють два кліматичні райони – південний і північний. Їх межа проходить там, де і межа Тернопільської рівнини та Подільського Придністров'я. Південний район називають “теплим Поділлям”, що підтверджується найвищими показниками термічного режиму в теплу пору року. Середня температура літнього сезону порівняно з центральним районом тут вища на 0,7° С, а тривалість більша на 13 днів. Північний дістав назву “холодного Поділля”. Тут найкоротше (90-98 днів) і найхолодніше літо [59, с. 66-69]⁵²⁴.

На думку дослідників, рельєф та ґрунти в княжий час були такими ж, як і сучасні, а температурний режим, кількість опадів, і, відповідно, рослинний покрив були дещо іншими. Це, в свою чергу, могло відбитися і на умовах ведення господарства. Це був час потепління, яке почалося 1055 + – 60 років тому, та тривало до наступного похолодання, що почалось 600 років тому. Всі кліматичні показники перевищували сучасні приблизно на 0,5–1° С. Опадів було менше на 25 мм. Кліматичні умови, безумовно, вплинули і на рослинний покрив краю. Тоді значно поширилися тепло- і вологолюбні породи. У той час панували грабово-дубово-соснові та дубові ліси [69, с. 57-58]⁵²⁵. На горбистих ділянках межиріч панували широколистяні букові і дубові ліси, а на плоских, слабодернованих

⁵²³ Трохимчук В. В. Ґрунти / В. В. Трохимчук // Природа Тернопільської області. – Л., 1979. – С. 101-107.

⁵²⁴ Андріанов М. С. Клімат / М. С. Андріанов // Природа Тернопільської області. – Л., 1979. – С. 66-69.

⁵²⁵ Безусько Л. Г. Клімат і рослинність рівнинної частини УРСР у пізньо- післяльодовиків'ї / Л. Г. Безусько, В. А. Климанов // Український ботанічний журнал. – 1987. – Т. 43. – С. 57-58.

водорозділах розвивалися лугові степи, у яких провідна роль належала дернистим злакам (типчак, деякі види ковили), степовому різнотрав'ю і бобовим (лабазник, шалфей луговий, тонколуг луговий, конюшина гірська, вика лугова та ін.). Приблизним взірцем такого ландшафту може бути степ Панталиха, який зберігся до кінця XIX ст. на південний захід від Тернополя, у межиріччі Серету та Стрипи. Це був безлісний простір, частково мочаруватий, з озерцями. Тут росла типова степова рослинність, трави і кущі, водилося багато птахів і звірів [99, с. 190]⁵²⁶.

В XI ст. на території Південної Русі, згідно зі спостереженнями археологів, відбуваються революційні нововведення в системі обробітку землі, а саме поява плуга [71, с. 72]⁵²⁷. На відміну від розпушувальних знарядь, плуг був здатний підрізати та переміщати ґрунт, обертати скибу. Техніка оранки дозволяла ефективно знищувати коріння бур'янів, не залишала неораних смуг, сприяла підйому вологи з нижніх шарів ґрунту у верхні, прискорювала розвиток мінералізації органічних речовин (формування гумусу). Нова система дозволяла відновлювати родючість ґрунту за рахунок заорювання органічного добрива, в той час як попередні системи землекористування базувалися лише на природному відновленні родючості ріллі [70, с. 404-405]⁵²⁸. Проте рало не було повністю витіснене з вжитку, воно продовжує використовуватись паралельно з плугом. Зокрема його застосовували для переорювання на різну глибину (двоїння та троїння пару). Також у рільництві продовжують використовуватись ручні знаряддя: мотика та лопата. Використання останніх переважало в городництві та садівництві. Для збирання врожаю використовували серпи та коси [71, с. 71, 73]⁵²⁹.

⁵²⁶ Геренчук К. И. Область Росточья и Опожья. Западно-Подольская область / К. И. Геренчук // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – С. 190.

⁵²⁷ Біляєва С. О. Землеробство. Тваринництво / Біляєва С. О. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 72.

⁵²⁸ Біляєва С. О. Давньоруське село. Сільське господарство / С. О. Біляєва // Давня історія України: у 3 т. Т. 3. – К.: ІА НАН України, 2000. – С. 404-405.

⁵²⁹ Біляєва С. О. Землеробство. Тваринництво / Біляєва С. О. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 71, 73.

Зазначені зміни в землеробстві не обминули і територію Теробовельщини. В різних місцях регіону були виявлені металеві частини плуга – чересла та лемехи. Залізне чересло було виявлене на долівці житла-землянки на селищі в ур. Бабина долина біля с. Крутилів [284, с. 105]⁵³⁰, леміш і чересло від плуга були також виявлені поблизу с. Блищака (Заліщицький р-н) [183, с. 31]⁵³¹. Про паралельне використання рал свідчить знахідка наральника на городищі Біла I [ТКМ А 7214]. Також нерідкими є знахідки серпів, кіс та залізних наконечників лопат. На Звенигородському городищі-святилищі (поблизу с. Крутилів) виявлено вісім серпів та три коси [233, с. 56]⁵³², серпи були виявлені поблизу села Блищака [183, с. 31]⁵³³ та в Зеленче [ЛІМ КР 21096]. Коси виявлені на городищі в Капустинцях (Чортківський р-н) [ТКМ А 2242]. Окуття лопати в Чернелеві-Руському та Таркорудовому [ТКМ А 6891; 5492].

Запровадження плужної оранки землі сприяло істотній зміні складу культур зернового господарства – головної галузі землеробства в княжий час. У IX–X ст. в цілому простежується переважання плівчастих видів пшениць: однозернянки, двозернянки та спельти. Для плівчастих видів цілком достатнім було розпушування ґрунту на малу глибину за допомогою рала. Вони давали невеликий вихід борошна, вимагали довгого обробітку (додаткової просушки, очищення зернівок від плівок), та використовувались головним чином для отримання круп, приготування каш.

З упровадженням глибокої оранки проходить поступова заміна плівчастих сортів пшениці на голозерні. Для останніх характерний великий вихід борошна, менші витрати праці на підсушку та обробку. Голозерні види могли

⁵³⁰ Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на західному поділлі / М. О. Ягодинська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л.: Світ, 1991. – С. 105.

⁵³¹ Олійник В. Дослідження Давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини / Василь Олійник // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ, Галич: Плай, 1998. – С. 31.

⁵³² Русанова І. П. Языческие святилища древних славян / І. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 56.

⁵³³ Олійник В. Дослідження Давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини / Василь Олійник // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ, Галич: Плай, 1998. – С. 31.

використовувались як ярові і озимі. Також плужна оранка дозволила вирощувати високопродуктивну злакову культуру – жито. У системі сівобігу відбувалось поєднання позитивних властивостей пшениці та жита, засів жита як озимої культури очищував ріллю від бур'янів та навесні сприяв доброму розвитку ярових пшениць.

Істотні агротехнічні зміни разом із становленням правильного сівобігу зумовили поступовий перехід від двопілля до трипілля, що забезпечувало високу ефективність землеробства [70, с. 405-406]⁵³⁴. Скупчення зерна були виявлені в багатьох жертвних спорудах на городищі-святилищі Звенигород (біля с. Крутилів Гусятинського р-ну). В кожному скупченні були присутні зерна всіх видів злаків, вирощуваних місцевим населенням. Проте переважали зерна пшениці та жита, значно менше зустрічалось ячменю, вівса, проса, гороху [233, с. 78]⁵³⁵.

За підрахунками дослідників врожайність зернових у XII–XIII ст. в залежності від якості ґрунту становила 8-10 центнерів з гектару. Для забезпечення фізіологічного існування однієї особи мінімально необхідно 300 кг зернових, або 1,5–1,8 т для однієї сім'ї, яка складалась з 5-6 чоловік. Теоретично за один сезон плугом можна обробити ділянку площею до 8 га, тобто отримати врожай у розмірі 6,4–8 т [71, с. 74]⁵³⁶. Такі показники значно перевищують потреби сім'ї землеробів (для споживання та насінєвого фонду). Такий надлишок продуктів забезпечував харчами широкі верстви населення, задіяного в інших галузях (ремісники, професійні воїни, тощо). Це в свою чергу уможливлювало подальший розвиток економіки краю в цілому.

Розвиток землеробства в княжий час був неможливий без другої, не менш важливої галузі сільського господарства – тваринництва. Перш за все була велика потреба в тягловій силі, для чого використовувались як коні, так і воли. Причём,

⁵³⁴ Біляєва С. О. Давньоруське село. Сільське господарство / С. О. Біляєва // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 405-406.

⁵³⁵ Русанова І. П. Языческие святилища древних славян / І. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 78.

⁵³⁶ Біляєва С. О. Землеробство. Тваринництво / Біляєва С. О. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 74.

як свідчать статті Руської Правди, кінь цінився удвічі дорожче за вола. Решта худоби мала значно меншу вартість [71, с. 77]⁵³⁷. Також впровадження трипільної системи обробітку землі було неможливе без внесення в ґрунт органічних добрив, а це передбачало стійлове утримання тварин. Археологи неодноразово фіксували приміщення для утримання худоби, що розміщувались на території садиб [256, с. 342; 292, с. 65]⁵³⁸.

Важливим свідченням розвитку тваринництва є численні знахідки кісток свійських тварин під час археологічних досліджень. Вони фіксуються в культурному шарі фактично на всіх середньовічних пам'ятках. За даними археологічних та палеонтологічних досліджень, на території Південної Русі перше місце серед інших галузей належить розведенню великої рогатої худоби, на другому – свинарство, третє-четверте поділяють вівчарство та конярство. Проте в кожному мікрорегіоні спостерігається переважання тих чи інших галузей, незалежно від їх загального співвідношення [70, с. 407]⁵³⁹. Під час археологічних досліджень на пам'ятках досліджуваного регіону були зафіксовані остеологічні рештки великої та малої рогатої худоби, свиней, коней, курей [53, с. 3-4; 32, с. 9; 33, с. 7]⁵⁴⁰. Кількісний аналіз палеонтологічного матеріалу, що походить з об'єктів Звенигородського городища-святилища виявив значну перевагу кісток великої рогатої худоби (52%) та свиней (31%), значно менше кісток дрібної рогатої худоби (14%) та зовсім рідко зустрічаються кістки коней та собак [233, с. 73]⁵⁴¹.

⁵³⁷ Біляєва С. О. Землеробство. Тваринництво / Біляєва С. О. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 77.

⁵³⁸ Тимошук Б. А. Исследования в Тербовле / Б. А. Тимошук // АО 1986 г. – М. : Наука, 1988 – С. 342; Ягодинська М. О. Селище “Бабина Долина” – селище ремесленників / Марина Ягодинська // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Л., 1998. – С. 65.

⁵³⁹ Біляєва С. О. Давньоруське село. Сільське господарство / С. О. Біляєва // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 407.

⁵⁴⁰ Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – С. 3-4; Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – С. 9; Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження в м. Тербовля Тернопільської обл. у 2005 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2005/227. – С. 7.

⁵⁴¹ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 73.

Продукти тваринництва (вовна, шкіра, кістки, тощо) були важливим джерелом сировини для ряду ремісничих галузей. Для постригу овець використовувались спеціальні ножиці. Для прикладу, ножиці, виявлені на території с. Зеленче (посад Теробовлі), були пружинними, кінці в них трикутні, загострені всередині. Два довгі рамена округлені на кінцях [ЛІМ КР 7632]. Знахідки такого типу є характерними для багатьох регіонів Київської Русі [203, с. 159]⁵⁴². Могли збирати вовну також під час линьки тварин, вичісувати за допомогою гребінки, зрізати гострим ножом чи зіскоблювати зі шкур [205, с. 109]⁵⁴³. Про використання шкіри тварин свідчать знахідки фрагментів одягу. В одному з поховань на могильнику поблизу с. Городок (Заліщицький р-н) в районі шії було виявлено фрагмент чорної тканини із золотими витками, нашитий на шкіряну підкладку [331, с. 39-41]⁵⁴⁴. Кістки широко використовувались для виготовлення різноманітних знарядь, прикрас, предметів побуту [223]⁵⁴⁵.

Важливу роль в господарстві населення відігравали промисли, пов'язані з переробкою продуктів рослинництва та тваринництва для їх подальшого зберігання чи вживання, які виступають своєрідним показником ступеня розвитку сільського господарства, визначають його ефективність. На перше місце тут виходить переробка зерна на крупи та борошно. Для цього використовувались ротаційні жорна. Матеріалом для їх виготовлення слугував вапняк, пісковик та кварцит, пірофлітовий сланець, аргіліт та інші породи каменю [204, с. 81-82]⁵⁴⁶.

Про домашнє перероблення молока свідчать знахідки спеціалізованих мисок-сирниць. Дві такі посудини були виявлені на долівці житла в Теробовлі. Вони мали конічну форму, досить високий піддон, над яким пророблено отвір

⁵⁴² Петегрич В. М. Предметы быта / В. М. Петегрич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) – К. : Наукова думка, 1990. – С. 159.

⁵⁴³ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 109.

⁵⁴⁴ Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // ZWAK. – Krakow. 1891. – S. 39-41.

⁵⁴⁵ Ратич О. О. Давньоруські вироби з кості і рогу знайдені на території Галицької і Волинської земель / О. О. Ратич // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 119-131.

⁵⁴⁶ Петраускас А. В. Сільськогосподарські та інші промисли / Петраускас А. В // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 81-82.

діаметром близько 3 см [168, с. 262]⁵⁴⁷. Посудини такого типу були виявлені на поселені Курники II [294, с. 67]⁵⁴⁸. На основі письмових джерел та археологічних даних з різних територій Київської Русі можна стверджувати про виготовлення та споживання масла, льняної та конопляної олії, пива. Для довшого зберігання м'яса та риби їх могли сушити, в'ялити та коптити, а в зимовий період заморожувати [204, с. 83-84]⁵⁴⁹.

Важливе значення для середньовічного населення мали привласнюючі форми господарства: збиральництво, рибальство та мисливство (таб. 10). Особливо важливими вони були в роки неврожаїв (природних, або в наслідок знищення значної частини врожаю в результаті військових дій). Збиральництво, окрім грибів, ягід, фруктів, які доповнювали та урізноманітнювали раціон харчування, також забезпечувало лікувальними рослинами, котрі були чи не єдиним доступним фармакологічним засобом для більшості населення. Також за рахунок збиральництва отримувалися ряд допоміжних матеріалів, насамперед барвників та дубителів, що використовувались в обробці шкіри та ткацтві [205, с. 136-140]⁵⁵⁰.

Нерідкими знахідками під час археологічних досліджень є кістки диких тварин, що однозначно вказує на поширення полювання. Проте, за спостереженнями дослідників, є суттєвою різниця у споживанні м'яса диких тварин рядовим населенням та феодалною знаттю. Це пов'язується із обмеженням на право полювання, особливо на велику дичину. Багаті мисливські угіддя стають власністю князів та монастирів. Рядовому населенню для власного споживання у заповідних ловищах дозволялося лише полювати на дрібну дичину [205, с. 153]⁵⁵¹.

⁵⁴⁷ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теревовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 264.

⁵⁴⁸ Ягодинська М. О. Селище “Бабина Долина” – селище ремесленників / Марина Ягодинська // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Л., 1998. – С. 67.

⁵⁴⁹ Петраускас А. В. Сільськогосподарські та інші промисли / Петраускас А. В // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 83-84.

⁵⁵⁰ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 136-140.

⁵⁵¹ Там же. – С. 153.

В окрему галузь можна виділити полювання на хутрових тварин, шкірки яких були важливим елементом експорту Київської Русі [114, с. 431]⁵⁵². Про поширення цього виду занять на території Західного Поділля свідчать, зокрема, знахідки кістяних наконечників для стріл. Вони використовувались мисливцями, щоб не пошкодити шкірку здобичі. Прикладом може слугувати наконечник з с. Колодіва, його розміри 5×1,5×0,5 см [ТКМ А 325].

Розгалужена річкова сітка досліджуваного регіону сприяла розвитку рибальства. Для вилову риби використовувалися різноманітні знаряддя, пристосування, штучні споруди. Найчастіше із рибальських знарядь зустрічаються залізні гачки. Вони мають різні розміри та форму. Два ковані гачки із Зеленча були плоскі в перерізі, півкруглі, з якірцем на одному кінці та петлею для кріплення на другому [ЛІМ КР 7636-7637]. Гачок із Устя (Борщівський р-н) має довжину стержня 9,2 см, а на кінці розходиться на дві дугоподібні частини загальною шириною 4,7 см [ТКМБ А 652]. До рідших знахідок відносяться гарпуни та ості. Вони могли використовуватись впродовж всього року. Одним з найефективніших методів їх використання був нічний лов з вогнем, який приманював та сліпив рибу [205, с. 157]⁵⁵³. Гарпун з Устя, має розміри 12×3,2 см та належить до черешкового типу [ТКМБ А 657].

На городищі в Капустинцях виявлено глиняне грузило [ТКМ А 4651], яке, очевидно, використовувалося при ловлі риби сітями. Розміри таких грузил коливаються від маленьких до досить великих. Окрім глиняних, також зустрічаються свинцеві та кам'яні [204, с. 91]⁵⁵⁴.

В фондах археологічного музею в Кракові зберігаються фрагменти щелепи хижої риби [МАК 3553], вони були виявлені під час дослідження могильника в с. Увисла (Гусятинський р-н). Дослідниками відзначається 29 видів риби, які були охоплені промисловим ловом у Київській Русі. Для IX–X ст. найчастіше

⁵⁵² Зоценко В. М. Торгівля. Гроші та грошовий обіг / В. М. Зоценко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 431.

⁵⁵³ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 157.

⁵⁵⁴ Петраускас А. В. Сільськогосподарські та інші промисли / Петраускас А. В. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 91.

виловлювались хижі породи: щука, судак, сом та окунь. Очевидно, використовувались також інші види риби та різноманітна річкова живність [205, с. 154]⁵⁵⁵.

Письмові джерела та археологічні знахідки на території Подніпров'я засвідчують широке розповсюдження бортництва. Воно являло собою збирання меду бджіл з природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей [204, с. 92]⁵⁵⁶. Проте досі знахідки, які б свідчили про розвиток цього промислу в досліджуваному регіоні, не відомі.

Ще одним важливим видом занять населення в княжий період є лісохімічні промисли. Їх продукція – смола, дьоготь, деревне вугілля – використовувалися в різноманітних галузях господарства та побуту середньовічного населення. Смолу та дьоготь застосовували як ліки для загоювання ран, промочували ними рибальські сітки, мотузки, човни, інколи розпечену смолу використовували при захисті городищ, значну кількість дьогтю потребувала обробка шкіри, деревне вугілля було необхідне в чорній металургії [205, с. 140]⁵⁵⁷. До пам'яток, пов'язаних з цим промислом, можемо віднести землянку X ст., досліджену М. О. Ягодинською на селищі в ур. Черпало (м. Теробовля). На думку дослідниці, ця землянка була майстернею, про що свідчить кам'яна площадка, виявлена в північно-східній частині споруди. Долівка була вкрита щільним шаром попелу та дрібного вугілля. На поверхні площадки виявлено окремі фрагменти гончарних горщиків та ліпних мисок, серед яких виділяється гончарний горщик невеликих розмірів. Майже по центру денця він мав круглий наскрізний отвір, який був зроблений в готовій випаленій посудині. В придонній частині з внутрішнього та зовнішнього боків мав досить грубий шар нагару [298, с. 302]⁵⁵⁸. Горщики з

⁵⁵⁵ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 154.

⁵⁵⁶ Петраускас А. В. Сільськогосподарські та інші промисли / Петраускас А. В. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 92.

⁵⁵⁷ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 142.

⁵⁵⁸ Ягодинська М. О. Археологічні дослідження в м. Теробовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році / Ягодинська М., Виногородська Л. // АБУ 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 302.

наскрізним отвором у дні пов'язуються дослідниками саме з вигонкою дьогтю та смоли [205, с. 142]⁵⁵⁹.

Важливе місце в господарському житті суспільства княжого часу посідало ремесло. Дослідження Б. О. Рибаківа, Б. О. Кончина, Ю. Л. Шапової, Т. І. Макарової, Г. Ф. Корзухіної та інших дослідників показали його високий технічний і технологічний рівень, широку спеціалізацію.

Провідною галуззю ремесла була чорна металургія, яка разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Сировиною для виготовлення заліза слугував бурий залізняк та похідні від нього озерна, болотна чи лугова руда – лімоніт, значні поклади якої широко розповсюджені та легкодоступні на території Східної Європи. Місця скупчення лімоніту часто позначені численними топонімами Рудка, Рудня, Рудники та подібними [205, с. 28]⁵⁶⁰. Виплавлялось залізо в спеціальних сиродутних горнах, залишки яких виявлені в багатьох пунктах південної Русі [187, с. 95-97]⁵⁶¹, проте, через незначний обсяг досліджень Західного Поділля тут вони невідомі. Свідченням розвитку власної чорної металургії в регіоні на сучасному етапі досліджень виступають виявлені фрагменти залізного шлаку та топоніми (таб. 9). Фрагменти шлаку були виявлені на селищах в Верхняківцях, Вільхівці, Усті (Борщівського р-ну) та Жабинцях (Гусятинського р-ну). На території ур. Рудка поблизу с. Рожиськ (Зборівський р-н) виявлено сліди селища княжого часу. Звичайно, наведені аргументи носять опосередкований характер та потребують додаткових досліджень.

Обробка заліза, виготовлення із нього речей для господарства, побуту, військової справи здійснювалась у ковальських майстернях – кузнях. Їх залишки виявлено практично в усіх містах Київської Русі. Асортимент виробів із заліза включав близько 150 назв, у тому числі 22 знаряддя праці, 46 ремісничих

⁵⁵⁹ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 142.

⁵⁶⁰ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 28.

⁵⁶¹ Паньков С. В. Залізобне виробництво / Паньков С. В. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 95-97.

інструментів, 16 видів зброї, 37 предметів домашнього начиння, 10 наборів кінської зброї і спорядження вершника, 19 прикрас. Неабиякою досконалістю відзначається ковальський інструментарій: наковальні, молотки, кліщі, зубила, пробійники. За формою і функціональним призначенням вони не поступалися аналогічним інструментам пізніших часів. Ковалі володіли різноманітними прийомами обробки заліза: куванням, зварюванням, цементациєю, обточуванням, інкрустацією кольоровими металами, поліруванням [267, с. 419]⁵⁶².

До споруд, пов'язаних з ковальством, можемо віднести майстерні, досліджені на території селищ Курники I (Тернопільський р-н) та Крутилів II (Гусятинський р-н). Майстерня в Курниках датується XII-XIII ст. Вона знаходилася в землянці прямокутної форми (розміри: 3,4×2,6 м; глибина 1,7 м), орієнтована боками по сторонах світу. По всьому периметру споруди зафіксовані лежаки – материкові останці. Висота їх над рівнем підлоги – від 0,5 до 0,7 м, ширина 0,5-0,6 м. В південно-східному куті, на рівні материкового останця знаходилась нішеподібна піч (розміри череня – 0,9×0,8 м). Черинь був добре перепалений, з залишками попелу на поверхні. На долівці споруди виявлено фрагменти залізних предметів серед яких виділялася шпора [286]⁵⁶³.

На селищі в Крутилові досліджено п'ять майстерень XI ст. Вони мали кам'яні робочі площадки, глиняні материкові лежаки, печі-кам'янки та вогнища. Тут виявлено кліщі, шило, напильник, тощо [292, с. 61-65]⁵⁶⁴.

Серед знахідок, виготовлених зі заліза, виділяють наступні групи: знаряддя праці, предмети домашнього вжитку та предмети озброєння. До першої групи належать вже згадувані вище залізні елементи плуга (черересла та лемехи), наральники, серпи та коси, окуття лопати, ножиці, рибальські гачки, кліщі,

⁵⁶² Толочко П. П. Ремесло / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 419.

⁵⁶³ Ягодинська М. О. Рятувальні розкопки на Поділлі / М. О. Ягодинська, М. Р. Левчук // АДУ в 1990 р. – К., 1991. – С. 32-33.

⁵⁶⁴ Ягодинська М. О. Селище “Бабина Долина” – селище ремесленників / Марина Ягодинська // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Л., 1998. – С. 61-65.

напильник, ножі, долота, сокири, тощо. Особливо багато їх було виявлено на території Звенигородського городища-святилища [233, с. 56]⁵⁶⁵.

Окрему групу становлять предмети домашнього вжитку: замки, ключі, скоби, петлі від дверей, цвяхи, кресала, казанки і т. ін. Значну кількість предметів цієї групи виявлено на пам'ятках Збруцького комплексу городищ-святилищ [233, с. 56-57]⁵⁶⁶. Залізні ключі були виявлені також на інших пам'ятках. В фондах МАК знаходиться ключ, що походить з с. Вовківці (Борщівський р-н) [МАК 3627]. Він складається з чотирьох частин: квадратного наконечника (2×2 см) з чотирма виступами на кутах, прямокутного в перерізі стержня (розміри 5×1×0,4 см), овального в перерізі руків'я (довжина 3 см) та розплюснutoї пластинки з отвором для шнура. Частини з'єднані між собою способом спайки. Литий мініатюрний ключик (розмірами 5,15×0,6 см) було виявлено на городищі в Капустницях (Чортківський р-н). На цій пам'ятці також виявлено накладку від замка розмірами 3,55×1,12×0,4 см [ТКМ А 4636-37]. Залізне кресало було виявлено на селищі в с. Стрільківці (Борщівський р-н). Воно має калачевидну форму розмірами 6,5×2,5 см [ТКМБ А 574].

Серед предметів озброєння найбільш масовими знахідками є наконечники стріл. Вони мають різноманітну форму та відносяться до різних періодів княжого часу. Вони виявлені фактично на всіх досліджуваних городищах та багатьох селищах регіону. Досить часто зустрічаються наконечники списів та сулиць [233, с. 55; фонди ЛІМ, ТКМ, ТКМБ]⁵⁶⁷. Фрагменти залізних кольчуг були виявлені в с. Зеленче та Звенигородському святилищі. Вони сплетені з невеличких клепаних кілець. Фрагменти мечів були виявлені в с. Зеленчі та на Звенигородському святилищі [233, с. 55; ЛІМ, КР, 7652]⁵⁶⁸. Особливої уваги, з огляду на техніку виготовлення, заслуговує бойова гиря до обушка (кистеня). Вона грушоподібної форми з масивною петлею для ремня на вужчому кінці, має висоту 71 мм, та вагу

⁵⁶⁵ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 56.

⁵⁶⁶ Там же. – С. 56-57.

⁵⁶⁷ Там же. – С. 55.

⁵⁶⁸ Там же.

268 г. Зовні вона інкрустована сріблом з використанням черні, інкрустація у вигляді лускоподібного орнаменту. Розглядаючи стан розвитку техніки черні та декоративної інкрустації в Галичині, З. А. Володченко, беручи до уваги цю бойову гирю, стверджує, що галицькі майстри створили новий тип обробки черню на новій технічній основі – залізі. Зазначаючи, що в художньому відношенні їх вироби не поступалися срібним речам з черню, а в міцності орнаментованої обробки перевищували їх [94, с. 11-12]⁵⁶⁹.

Слово “кузнец” в княжий період означало також і ремісника, який працював з кольоровими металами. Ковалі золота, срібла, міді досягли високої майстерності і володіли всіма видами обробки кольорових металів, відомих у середньовіччі: литвом, волочінням дроту, сканню і філігранню, зерню, емаллю, технікою свинцевих і олов’яних відливок. Мистецтво відливок в так званих імітаційних формочках винайшли київські майстри у XII ст. У цій техніці виготовлялись прикраси, які імітували коштовні золоті та срібні вироби і призначались для широкого попиту [267, с. 420]⁵⁷⁰.

Значну кількість знахідок регіону становлять предмети, виготовлені з кольорових металів, серед яких переважають вироби з бронзи (лише в колекції Крушинського, що була зібрана в околицях Тереховлі, їх налічується – 277 одиниць). Аналіз та публікацію останніх провела Г. М. Власова. Всі предмети з цієї групи вона поділила на чотири підгрупи: предмети озброєння, прикраси, предмети релігійного культу та предмети ремісничого виробництва [80, с. 246]⁵⁷¹.

До числа перших належать: булава бочкоподібної форми з п’ятьма пірамідальними чотирьохкутними в плані шипами [328, с. 75]⁵⁷², перехрестя меча. До другої підгрупи належать сережки, скроневі кільця, перстені, браслети, гудзики, пряжки, окуття поясів, підвіски, застібки для книг. До третьої

⁵⁶⁹ Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси / З. А. Володченко // КСИИМК. – М., 1953. – Вып. 52. – С. 11-12.

⁵⁷⁰ Толочко П. П. Ремесло / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 420.

⁵⁷¹ Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче / Г. М. Власова // Материалы по археологии северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 246.

відносяться енколпіони, натільні хрести, ікони-медальйони, лунниці, амулети. До четвертої належать бронзовий штамп лілієподібної форми та маргелева двохстороння ливарна формочка. Майже всі предмети, проаналізовані Г. М. Власовою, датуються XI–XIII ст. та мають аналогії на багатьох пам'ятках Київської Русі [80]⁵⁷³.

Підсумовуючи аналіз бронзових виробів, дослідниця відзначила: “Техніка виготовлення бронзових виробів із с. Зеленче, включаючи такі прийоми, як лиття в односторонніх та двосторонніх формах, штамповка, прорізка різцем, чернь, свідчить про високій рівень майстерності та розвинутий рівень художнього смаку галицько-волинських ремісників XI–XIII ст.” [80, с. 259]⁵⁷⁴.

Слід також зазначити, що ливарні формочки зустрічаються не лише на території літописних міст та городищ, але й на селищах. Прикладом можуть бути дві ливарні форми, виявлені на території с. Глибочок (Борщівський р-н) [ТКМБ А 333-334]. На території Звенигородського городища-святилища (с. Крутилів) поміж інших численних знахідок було виявлено мідні заготовки до колтів, мідні бляшки, матриці до нашивних бляшок та намистин, прикраси – дротяні та багатонамистинні скроневі кільця, персні, браслети металеві (пластинчасті, кручені з мідного сплаву та срібла) [233, с. 52-54]⁵⁷⁵.

Наймасовішу продукцію поставляло на ринок гончарне виробництво. Асортимент її широкий. Це горщики, глечики, корчаги, амфорки київського типу, голосники, світильники, підсвічники, керамічні плитки, іграшки тощо. На рубежі X–XI ст. розпочалося виробництво полив'яної кераміки: столовий посуд, дитячі іграшки, декоративні плитки, які вживалися в оздобленні інтер'єрів храмів і палаців. У XII–XIII ст. керамісти виготовляли вже такий полив'яний посуд, який

⁵⁷² Liwoch R. Buławy z zachodniej Ukrainy // Acta Militaria Mediaevalia. – Krako, Sanok, 2006. – Т. 2. – С. 75.

⁵⁷³ Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче / Г. М. Власова // Материалы по археологии северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 246-259.

⁵⁷⁴ Там же. – С. 259.

⁵⁷⁵ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 52-54.

міг успішно конкурувати на внутрішньому ринку з імпортованим [267, с. 421-422]⁵⁷⁶.

Попри величезну кількість керамічного матеріалу, виявленого на пам'ятках регіону, на сьогодні відомий лише один гончарний комплекс. Він знаходився на території поселення Крутилів П. М. О. Ягодинська дослідила тут двохярусний гончарний горн (рис. 35). За 20 м від нього знаходилася землянка, в якій було виявлено велике скупчення білої каолінової глини. Ця споруда інтерпретується дослідницею як гончарна майстерня. Подібні споруди були виявлені на інших пам'ятках Київської Русі [295]⁵⁷⁷.

Окрім керамічного посуду, зустрічаються глиняні пряслиця, намистини, дитячі іграшки. Серед останніх привертають увагу дитячі іграшки – калатальця [ЛІМ КР 17642; 29396]. Вони виготовлені у формі крашанки, покриті темно-зеленою поливою з жовтими розводами. На тупому кінці дірочки. В середині знаходиться камінець. Писанки були також виявлені на території с. Товсте (Гусятинський р-н) [58, с. 154]⁵⁷⁸ та на городищі в Капустницях (Чортківський р-н) [ТКМ А 4368].

Доволі частими знахідками на пам'ятках княжого часу є скляні браслети та намиста. Інші вироби зі скла зустрічаються досить рідко. На городищі в Капустницях виявлено фрагмент вінчика скляної посудини [ТКМ А 4367]. Серед скляних виробів виділяються предмети візантійського та місцевого походження. З близько однієї тисячі уламків скляних браслетів, виявлених на городищі в ур. Бозок біля с. Городище (Зборівський р-н), четвертина візантійського походження. О. М. Гаврилук висловив припущення, що на городищі існувала склоробна майстерня. Проте через незначні дослідження на пам'ятці, її не вдалось

⁵⁷⁶ Толочко П. П. Ремесло / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 421-422.

⁵⁷⁷ Ягодинська М. О. Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля / Марина Ягодинська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці : Золоті литаври, 2001 – С. 238-242.

⁵⁷⁸ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / [ред. кол.: В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, та інші; відп. ред. О. П. Черниш]. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 154.

ні підтвердити, ні спростувати [22, с. 7-8]⁵⁷⁹. Скарб, в якому знаходилося близько тисячі скляних браслетів, було випадково виявлено в с. Зеленче в кінці XIX ст. Він зберігався в двох великих керамічних посудинах, закопаних власником у землю [307, с. 98]⁵⁸⁰. На жаль, невідомо, чи браслети були виготовлені на місці, чи потрапили в результаті торгівельних операцій.

Серед матеріалів, які вживалися на Русі для виготовлення різних виробів, значне місце посідала кістка. З неї робили руків'я ножів, ручки дзеркал, обклашки луків і сідел, наконечники стріл, гребінці, писала, гудзики, іконки. У цій галузі працювали досвідчені різьбярі, майстерні яких виявлено в Києві, Галичі, Звенигороді, Новгороді, інших містах [267, с. 422]⁵⁸¹.

Вироби з рогу та кістки досліджував О. О. Ратич. Вчений провів їх класифікацію залежно від функціонального призначення. Зокрема він описує близько десяти знахідок з колекції Крушинського. Серед них ткацький човник, гольник, кості для гри, кістяні гудзики та застібки, рукоятки до палиць чи батогів, петлі та обкладинки від сагайдака [223]⁵⁸².

З косторізним ремеслом можна пов'язати споруду, досліджену в Тереховлі. Тут у котловані, що утворився в результаті руйнування землянки, було вимощено кам'яну площадку, на якій знаходилась значна кількість кісток тварин, кістяний гребінь та проколка, залізні ножі [168, с. 260-261]⁵⁸³.

Важливе значення у житті середньовічного населення регіону відіграло використання деревини. Її застосовували у більшості галузей господарства від будівельної (оборонні, сакральні, житлові, господарські споруди) до предметів побуту (посуд, меблі і т. д.) включно з використанням деревини у більшості

⁵⁷⁹ Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1992 році / О. М. Гаврилюк // Архів ІА НАН України. – 1992/167. – С. 7-8.

⁵⁸⁰ Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej // МААЕ. – Krakow, 1900. – S. 98.

⁵⁸¹ Толочко П. П. Ремесло / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 422.

⁵⁸² Ратич О. О. Давньоруські вироби з кістки і рогу знайдені на території Галицької і Волинської земель / О. О. Ратич // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 119-131.

⁵⁸³ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Тереховлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 260-261.

знарядь праці. Для цього використовували широкий асортимент знарядь: сокири, пили, долота, свердла, ножі, різці, тощо. Всі вони виявлені на пам'ятках регіону, про що йшлося вище.

Значне поширення мали так звані домашні ремесла, до яких належать прядіння і ткацтво. Різноманітні пряслиця, виявлені на більшості досліджуваних пам'яток, засвідчують значне залучення населення до прядіння. За спостереженнями дослідників, прядінням займались жінки різних соціальних верств, переважно в осінньо-зимовий період, від закінчення основних сільськогосподарських робіт і до масляної [205, с. 118]⁵⁸⁴.

Поширення підплитових поховань в регіоні сприяло видобутку та обробці каменю. Каміння використовувалось також для виготовлення жорен, при спорудженні печей, робочих площадок в майстернях, як допоміжний матеріал при спорудженні земляних укріплень. На сьогодні кам'яні будівлі в досліджуваному регіоні не відомі, проте акт ревізійної комісії 1632 року [304, с. 55]⁵⁸⁵ вказує на можливість існування в Теробовлі такої споруди в княжому часі, а отже передбачає наявність відповідних майстрів.

Існували й такі різновиди ремісників, як кравці, чинбарі й шевці. У писемних джерелах неодноразово згадуються кожум'яки й усмошеві. Майстерні для вичинки шкір виявлені на багатьох пам'ятках Русі [267, с. 422]⁵⁸⁶, проте на досліджуваній території вони поки що не відомі.

Важливе значення для розвитку Теробовельської землі мала торгівля. Через її територію проходило ряд важливих міжнародних торгових шляхів. Один з них зв'язував Київщину з містами центральної Європи. Він проходив через такі міста: Василів, Котельниця, Болохів, Межибіж, Теробовлю, Звенигород, Перемишль і далі на захід. Інша гілка з Теробовлі йшла в Прикарпаття. Цей шлях

⁵⁸⁴ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – С. 118.

⁵⁸⁵ Czołowski A. Dawne Zamki i Twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – S. 55.

⁵⁸⁶ Толочко П. П. Ремесло / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 422.

ототожнюється з літописним “Соляним шляхом”. Через карпатські перевали він далі йшов до Угорщини [114, с. 429]⁵⁸⁷.

Водний шлях пролягав по Серету та Дністру, він з’єднував Теробовлю з містами Візантійської імперії. На північ цей шлях міг продовжуватись через верхів’я Серету та Західного Бугу до Польщі та Балтійського моря. Або ж через Гнізну та Горинь по Прип’яті до Дніпра.

Археологічні знахідки підтверджують широкі торгівельні зв’язки регіону (таб. 11). Вище згадувались скляні браслети, частина яких має візантійське походження. Привозними були також більшість культових предметів: хрестинколпони, натільні хрестики, іконки. Значна кількість з них привозилось із Візантії, Болгарії, а також з Києва [287, 299]⁵⁸⁸. Про зв’язки із сходом в XII–XIII ст. свідчить виявлений на Замковій Горі в Теробовлі сфероконус [293, с. 97–99]⁵⁸⁹. Посудини цього типу потрапляли на територію Русі з Волзької Болгарії в якості тари для середньоазійської ртуті [114, с. 433]⁵⁹⁰. Як зазначалося вище, на значній кількості пам’яток регіону зустрічаються кам’яні пряслиця. Більшість з них виготовлені з овруцького пірофілітового сланцю (червоного овруцького шиферу). Вони виготовлялися в майстернях на території Овруцького кряжу, звідки розповсюджувались далеко за межі Русі [269, с. 131]⁵⁹¹.

За спостереженням дослідників, найвищого розквіту торгівля Русі досягає в середині XII ст. Археологічні джерела цього часу яскраво фіксують процес

⁵⁸⁷ Зоценко В. М. Торгівля. Гроші та грошовий обіг / В. М. Зоценко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 429.

⁵⁸⁸ Ягодинська М. О. Хрести та ікони княжої доби із західного поділля / Марина Ягодинська // *Studia archaeologica*. – 1993. – № 1. – С. 67–71; Ягодинська М. О. Нові культові речі з давньоруських пам’яток Західного Поділля / Марина Ягодинська // МДАПВ. – Л., 2007. – Вип. 11. – С. 346–357.

⁵⁸⁹ Ягодинська М. О. Давньоруське житло на підкліті з Теробовлі / Марина Ягодинська // *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. – Тернопіль, 1999. – С. 96–101.

⁵⁹⁰ Зоценко В. М. Торгівля. Гроші та грошовий обіг / В. М. Зоценко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 433.

⁵⁹¹ Томашевський А. П. Овруцька порофілітова індустрія / Томашевський А. П., Павленко С. В., Петраускас А. В. // *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. – К. : Шлях, 2003. – С. 131.

проникнення торгово-обмінних відносин практично в усі шари суспільства [114, с. 443]⁵⁹².

На території досліджуваного регіону зустрічаються також монети та інші платіжні засоби (таб. 11). З городища в с. Устя походить арабський дирхем X ст. В Зеленче була виявлена бронзова візантійська монета Івана I Цимісія (969-976) [237, с. 12]⁵⁹³. Ще одна візантійська мідна монета була виявлена на території Звенигородського городища-святилища. Вона була виготовлена за правління імператора Феодора Комніна та датується 1224-1230 рр. [291, с. 23]⁵⁹⁴. Всі три монети використовувались як підвіски на що вказують відповідні наскрізні отвори. На території Збруцького комплексу городищ-святилищ також було виявлено дві грошові срібні гривни та черепашки каури, які в безмонетний період (XII–XIII ст.) на Русі використовувались як платіжні засоби. Одна гривна була київського типу. Друга належить до новгородського типу у вигляді палички без насічок на спинці [291, с. 23]⁵⁹⁵.

До предметів, що тісно пов'язуються з торгівлею, належать ваги та гирьки. Чашечка від ваги була виявлена на городищі в Капустинцях. Вона виготовлена з міді, має діаметр 4,5 см та висоту 0,7 см [ТКМ А 4648]. Свинцева гирька була виявлена на городищі в с. Кудринці (Борівський р-н). Вона мала розміри 14×14×7,5 мм [ТКМ А 6749].

Наведений матеріал засвідчує значний розвиток місцевого сільського господарства та ремесла, широку мережу торгівельних зв'язків Тербовельської землі та вказує на її синхронний розвиток з іншими територіями Південної Русі.

⁵⁹² Зоценко В. М. Торгівля. Гроші та грошовий обіг / В. М. Зоценко // Давня історія України : у 3 т. Т. 3. – К. : ІА НАН України, 2000. – С. 443.

⁵⁹³ Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957 рр. / І. К. Свешніков // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Л., 1959. – С. 12.

⁵⁹⁴ Ягодинська М. О. Знахідки гривень та монет XII-XIII ст. на Тернопільщині / Ягодинська М. О. // Банківська система України проблеми становлення та перспективи розвитку : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції. – Тернопіль, 1998. – С. 23.

⁵⁹⁵ Там же.

4.3. Духовна культура населення

На початку II тис. духовна культура населення Західного Поділля зазнала значних змін. Перш за все це відобразилося на поховальному обряді. На зміну кремації приходить інгумація. На досліджуваній території на сьогодні час відомо шістдесят дев'ять могильників XI–XIII ст. З них лише в одному кургані (Семенів) та двох ґрунтових похованнях (Городниця, на території городища-святилища Богит) було зафіксовано рештки кремації, у всіх інших випадках виявлено поховання за обрядом трупопокладення (рис. 8; таб. 1-3).

Аналіз матеріалів могильників першої чверті II тис. Західного Поділля дозволяє ствердити, що переважають ґрунтові інгумаційні поховання зорієнтовані головою на захід. Як правило у похованнях супровідний матеріал відсутній (зустрічаються прикраси та елементи одягу). Характерною особливістю регіону є значна кількість підплитових могильників. З 59 відомих ґрунтових могильників на 32 зафіксовані підплитові поховання (таб. 6). Для прикладу в сусідній Буковині відомо лише 12 підплитових поховань. З них 10 знаходяться в Подністров'ї та ще два в Попрутті [211, с. 168]⁵⁹⁶. В більшості випадків на могильниках зустрічаються або підплитові, або рядові поховання. Дослідники неодноразово вказували на подібність положення небіжчиків та супровідного матеріалу в похованнях обох підтипів. У зв'язку з цим гіпотеза про соціальне розмежування похованих в підплитових та ґрунтових могильниках не підтримується [61, с. 154; 179, с. 354]⁵⁹⁷. О. П. Моця висловив думку про те, що накриття поховання плитою є пережитком язичництва, однією з ознак двовір'я, притаманного для цього часу [179, с. 354]⁵⁹⁸. Такої ж думки притримується В. М. Петегирич. Він, аналізуючи підплитові поховання, звертає увагу на те, що

⁵⁹⁶ Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя верхнього пруту та середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / Сергій Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – С. 168.

⁵⁹⁷ Аулих В. В. Погребальные памятники Галицкой земли / В. В. Аулих // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 154 ; Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 354.

⁵⁹⁸ Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 354.

певна частина надгробних плит має схожість з кам'яними ідолами. Дослідник вказує: “В підплитових могилах, де маємо виключно трупопокладення – типову ознаку християнства, кам'яні плити символізують живучість язичницьких традицій” [202]⁵⁹⁹. Натомість С. Пивоваров вважає, що поширення підплитових поховань у Середньому Подністров'ї слід пов'язувати з християнізацією місцевого населення та місіонерською діяльністю православного духовенства, зокрема ченців ряду монастирів Причорномор'я та Болгарії. Не виключає дослідник також впливу західнослов'янських місіонерів з Чехії та Моравії, де відомо понад 60 підплитових могильників. Він також припускає що: “обряд підплитового поховання наклався і на якісь місцеві язичницькі вірування та традиції і тому отримав таке широке побутування, невідоме на інших давньоруських землях” [211, с. 169-171]⁶⁰⁰.

Прикладом підплитових поховань може бути могильника розміщений в східній частині ур. Печенія поблизу с. Городок Заліщицького р-ну (рис. 33б). Тут розкопано 13 поховань. Перше поховання розкопане у 1878 р. А. Кіркором. Плита розмірами 2,0×0,75×0,10 м була заглиблена на 0,30 м. Кістяк знаходився на глибині 1 м та був орієнтований головою на захід. На глибині 0,70 м виявлено уламки посуду й мале кам'яне ядро [318, с. 21]⁶⁰¹. Друге поховання було розкопане в 1883 р., його плита мала розміри 2,20×1,0 м. Кістяк знаходився на глибині 0,73 м, орієнтований головою на схід (що є дуже рідкісним), біля нього були уламки посуду [320, с. 51]⁶⁰². Ще 11 поховань досліджено в 1890 р. Г. Осовським. Плити на них були виготовлені з місцевого пісковика та мали великі розміри: довжину до 2 м, ширину до 1,50 м, товщину до 0,40 м. Кістяки

⁵⁹⁹ Петегирич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини / Володимир Петегирич // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 71-73.

⁶⁰⁰ Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя верхнього пруту та середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / Сергій Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – С. 169-171.

⁶⁰¹ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1878 // ZWAK. – Krakow, 1879. – S. 21.

⁶⁰² Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – S. 51.

знаходились на глибині до 0,60 м від рівня плити. Всі вони були орієнтовані головами на південний захід, ногами на північний схід. Поховання не мали ніякого поховального інвентарю за винятком восьмого, що мав на шії лоскут чорної тканини із золотими витками, нашитий на шкіряну підкладку. Череп цього кістяка відрізнявся від інших своєю округлістю (всі інші видовжені) [331, s. 39-41]⁶⁰³.

Прикладом рядових поховань може бути могильник поблизу села Чернелів-Руський (таб. 8). Він розміщений в ур. Могилки на правому березі річки Гнізна. Поховання княжого періоду займали південно-східну частину могильника. Між його двома частинами (черняхівською та княжого періоду) існує зона стику, проте вони практично не накладаються. Дослідження його тривали більше 20 років (з 1973 р.). За цей час досліджено 25 поховань княжого часу; 19 з них були орієнтовані головами на захід – південний захід, три на північ, ще в трьох випадках через значне руйнування могили орієнтація не була встановлена. Серед супровідного інвентарю виділяються бронзові прикраси (спіральні кільця та персні, сережки), срібні кільця, керамічний кружальний посуд, тощо. Шість поховань були безінвентарними.

Як видно з аналізу поданих могильників, поховальний обряд ґрунтових поховань обох типів відрізняється лише наявністю чи відсутністю кам'яної плити. Пояснень тут може бути два: перше пов'язане з ресурсно-економічними чинниками та зводиться до відсутності саме в цій місцині необхідного каменю. Друге – світоглядно-релігійне: зміцнення позицій християнства та відмова від язичницьких пережитків. Для вирішення цього питання потрібно провести детальний глибокий аналіз відомих поховань та дослідити нові пам'ятки. Тут слід зауважити, що інформація про значну кількість пам'яток, досліджених наприкінці XIX – початку XX ст. дійшла до нас у перекрученому та неповному обсязі. Тому необхідно вдаватись до першоджерел.

⁶⁰³ Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // ZWAK. – Krakow. 1891. – S. 39-41.

Курганні могильники на досліджуваній території зустрічаються в 10 випадках (рис. 8). До найбільших з них належать могильники біля сіл Жнибороди (рис. 33а; таб. 7) Бучацького ра-ну (понад 79 курганів) та Зелений Гай Заліщицького району (45 курганів). Проте зустрічаються також могильники з одним – двома насипами (Новосілка Бучацького р-ну, Палашівка Чортківського р-ну) [222, с. 63-68]⁶⁰⁴. На зазначених могильниках досліджено 48 курганів (таб. 5). В одному випадку зафіксовано кремаційний обряд поховання, в двох випадках залишків небіжчиків не було виявлено. Обидва кургани знаходились в околицях села Городниця та входили до комплексу пам'яток Збруцького святилища. В 45 курганах виявлено поховання, здійснені за обрядом інгумації. У всіх зафіксованих випадках кістяки знаходились в підкурганних ямах глибиною від 0,1 до 1 м. В більшості випадків зафіксовані одинарні поховання. В двох курганах в Жнибородах та одному в Чернелові-Руському виявлено парні поховання. Під курганним насипом в Глибочку знаходилось три кістяки, а в Палашівці п'ять. Більшість кістяків були орієнтовані головами на захід або південний захід, лише в Жнибородах два були покладені головами на південь, та один в Зеленому Гаї на північний схід. Серед знахідок, виявлених в курганах, переважають бронзові, значно рідше срібні прикраси: скроневі кільця, перстені, намистини та амулети. Останні трапляються також кістяні та із зубів тварин. Неодноразово дослідники фіксували лише зелену патину на пальцях або скронях небіжчиків, яка утворювалася внаслідок окислення бронзових виробів. Останні в таких випадках не зберігались. Досить часто в похованнях виявляються залізні цвяхи, які, очевидно, вказують на те, що небіжчиків ховали в дерев'яних трунах. Ряд дослідників вказували на відсутність слідів деревини в похованнях поряд з цвяхами, проте це може бути пов'язано із різним ступенем збереженості деревини.

В 11 з 18 досліджених курганів Жнибородівського могильника було виявлено крем'яні предмети, ще в 6 похованнях вони були виявлені в

⁶⁰⁴ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. О. Ратич. – К., 1957. – С. 63-68.

курганному насипі або засипці ями. Всі предмети з кременю, виявлені в похованнях, були надбиті (пощерблені). Дослідник (А. Кірко) ставить доцільне питання, коли це сталось. Сумнівно, зазначає він, щоб в поховання клали надбиті неживані предмети. Скоріш за все це сталось під час самого похорону, тобто було частиною ритуалу. Також він зазначає, що бронзові вироби були не в кожному похованні, тоді як крем'яні в кожному [318, с. 28]⁶⁰⁵. О. П. Моця вироби та відщепи кременю, виявлені в похованнях, відносить до категорії оберегів та пов'язує їх із символами Перуна. За його підрахунками, подібні знахідки зафіксовані в 70 похованнях, що походять з південних територій Київської Русі. Це становить близько 2 % від всіх досліджених поховань регіону [176, с. 49-51]⁶⁰⁶. Вироби та відщепи кременю часто зустрічаються в об'єктах княжого часу, зокрема автором такі були зафіксовані в Тереховлі та Шумську, проте в багатьох випадках вони сприймаються дослідниками як предмети, що випадково потрапили в заповнення об'єкту та походять з інших епох. Відтак відсоток знахідок кременю на пам'ятках княжого часу може бути значно більшим.

У насипі курганів часто фіксувались фрагменти керамічного посуду, які концентрувались на певній глибині, що вказує на їх цілеспрямоване вкладання в насип, а не випадкове потрапляння (Жнибороди, Чернелів-Руський, Семенів). В насипі двох курганів в Жнибородах та одному в Чернелів-Руському, поряд зі скупченням фрагментів кераміки, зафіксовано кістки коня та МРХ. Вони, очевидно, є залишками поминальної тризни.

В ряді випадків зафіксовано посипання кістяка вапном, або вугликами (Жнибороди, Чернелів-Руський). Останнє пов'язується дослідниками із пережитками обряду кремації.

В науковій літературі домінує твердження, що звичай захоронення небіжчиків у курганах на Прикарпаття та Західне Поділля прийшов з Волині та пов'язаний з взаємопроникненнями населення сусідніх регіонів [238, с. 126; 179,

⁶⁰⁵ Kırkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1878 // ZWAK. – Krakow, 1879. – S. 28.

⁶⁰⁶ Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 49-51.

с. 354; 148, с. 194-196]⁶⁰⁷. В такому випадку вони мали б бути поширеними в прикордонних з Волинню територіях. Картографування пам'яток цього типу (рис. 8) показує їх розкиданість по всій досліджуваній території, а найбільші з них (Жнибороди, Зелений гай) знаходяться на півдні неподалік русла Дністра. Також простежується їх тяжіння до русел головних рік регіону (Серет, Гнізна, Дністер), які здавна використовувались як транспортні шляхи. Лише невеликі могильники (один-два насипи) зустрічаються на значній відстані від цих рік.

Б. П. Томенчук пов'язує курганні поховання з одержавленням хорватських земель великокиївськими князями. Відтак згадані могильники входили до складу окремих князівських поселенських (військово-адміністративних, торгово-ремісничих тощо) комплексів, побудованих як форпости державного освоєння новоприєднаних територій [271, с. 121-122]⁶⁰⁸.

Проте і ця теорія має певні недоліки. Вказуючи на приналежність зазначених могильників до складу князівських поселенських комплексів, дослідник не проводить їх аналізу. Зокрема Семенівський могильник Б. П. Томенчук пов'язує з літописною Теревовлею, що цілком справедливо. Проте князівські посадники та залога розміщувались на Замковій Горі, а це близько 4 км від зазначеного могильника. До того ж тут знаходиться ґрунтовий інгумаційний могильник. На площі між першим та другим валами, виявлено автором жіноче поховання XII ст. (рис. 19г). Кістяк лежав витягнутий на спині, головою орієнтований на захід. Кисті рук перехрещені на животі. Біля черепа знайдено два бронзові S – подібні кільця, характерні жіночі прикраси XII ст.

⁶⁰⁷ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 126 ; Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 354 ; Кучінко М. Проблеми етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. / Михайло Кучінко // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800 – річчя з дня народження Данила Галицького. – Л., 2001. – С. 194-196.

⁶⁰⁸ Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Богдан Томенчук. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – С. 121-122.

Інших знахідок біля кістяка не виявлено. Поховання знаходилось на глибині 0,8 м від сучасної поверхні [168, с. 265]⁶⁰⁹.

Семенівський могильник слід пов'язувати з населенням торгово-ремісничого посаду Теробовлі, що розміщувався в гирлі Гнізни. Також тут виявлене кремаційне поховання, яке датується не раніше XII ст., що також суперечить гіпотезі Б. П. Томенчука. Решту курганних могильників дослідник взагалі не пов'язує з жодними поселеннями. В цілому слід визнати пришлість курганного обряду в зазначеному регіоні.

Наведений аналіз поховальних пам'яток XI–XIII ст. демонструє ті складні соціальні та духовні процеси, що мали місце в зазначений період. Вони пов'язані з одержавленням регіону та впровадженням нової релігії – християнства.

Для кращого розуміння означених процесів слід розглянути етапи поширення християнства на територію Східної Європи, та Західного поділля зокрема. Згідно з легендою, ще апостол Андрій, відвідавши київські гори, напрозорив: “видите горы сияе . æко на сихъ горахъ вьсиæеть блгдтъ Бжиæ . имать и городъ великъ быти . и цркви мьногы имаѣ Бѣ въздвигнути . и вьшедъ на горы сиа и блгсви æ . и постави крстъ . и помолився Бѣ” [7, стб. 6]⁶¹⁰. У творах ранніх християнських проповідників існують згадки про поширення християнства серед скіфів, сарматів та готів (антична назва населення Східної Європи) в III–IV ст. [72, с. 13-19]⁶¹¹. Підтвердження письмових джерел дають матеріали археологічних досліджень. Зокрема, про поширення християнства серед носіїв черняхівської культури в IV–V ст. свідчить поява безінвентарних інгумаційних поховань західної орієнтації, які співіснували разом із похованнями північної

⁶⁰⁹ Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теробовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 265.

⁶¹⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 6.

⁶¹¹ Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 13-19.

орієнтації та кремаційними [72, с. 25-28; 209, с. 13-14]⁶¹². Проте із занепадом Римської імперії поширення християнства фактично призупиняється.

Наступний етап розповсюдження християнства серед східних слов'ян пов'язується із діяльністю київського князя Аскольда, котрий в 860-их роках охрестився разом із своєю дружиною. Ці події в історіографії отримали назву перше (Аскольдове) хрещення Русі [300, с. 46; 72, с. 51-69; 81, с. 292]⁶¹³. В середині X ст. в Києві існувала церква св. Іллі, а частина дружини князя Ігоря були християнами [7, стб. 41]⁶¹⁴.

Ряд дослідників припускають можливість проникнення християнства в Подністров'я та Західну Волинь через Карпати (з Моравії) та Дністровським шляхом (з Болгарії) [177, с. 122-123; 209, с. 40]⁶¹⁵.

Переломний момент наступив у 988 р., коли Володимир Святославович запровадив християнство як державну релігію в Київській Русі. Одним з перших його наказів, після загального хрещення киян, було: “повелѣ рубити црѣкви и поставлати по мѣстомъ. идеже стоаеше кумиры и постави црѣвь сѣго Васильа на холмѣ идѣже стоаеше кумири . Перунъ и прочии идеже треба твораху кназь и людѣ . и на ставити по градомъ . црѣкви и попы . и людие на крѣщние приводити . по всемъ градѣ и селомъ” [7, стб. 103]⁶¹⁶.

Під 993 р. в літописі є коротке повідомлення: “Иде Володимиръ на Хорваты” [7, стб. 106]⁶¹⁷. В.Н. Татіщев повідомляє про два походи Володимира

⁶¹² Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 25-28 ; Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччі верхнього Прута та середнього Дністра / Сергій Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – С. 13-14.

⁶¹³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2005. – С. 46 ; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 51-69 ; Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян : вступ до середньовічної історії слов'янства / А. П. Власто. Переклад з англійської Р. Ткачук, Ю. Терех. – К. : Юніверс, 2004. – С. 292.

⁶¹⁴ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 41.

⁶¹⁵ Моця А. П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда / А. П. Моця // Обряды и верования древнего населения Украины. – К. : Наукова Думка, 1990. – С. 122-123 ; Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччі верхнього Прута та середнього Дністра / Сергій Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – С. 40.

⁶¹⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 103.

⁶¹⁷ Там же. – Стб. 106.

на захід в 992 та 993 роках. Перший був мирним: “Владимир ходил ко Днестру со двумя епископы, много людей научая крести, и построил в земле Червенской град во свое имя Владимирь и церков пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возвратися с радостью” [248, с. 64]⁶¹⁸. В наступному році похід мав каральний характер. [248, с. 65]⁶¹⁹. Тут слід зазначити, що думки щодо достовірності наведених фактів розділилися. Так А. П. Власто ставить під сумнів імовірність заснування єпархії у Володимирі, відносячи її приблизно до 1090 р. [81, с. 311]⁶²⁰. С. Пивоваров та Л. Михайлина, співставляючи повідомлення Татищева з археологічними та письмовими джерелами, підтверджує можливість хрещення хорватських племен Володимиром Св’ятославичем [209, с. 20-21; 173, с. 182-183]⁶²¹.

У будь-якому випадку після походу Володимира землі хорватів ввійшли до складу Київської держави. З ініціативи київської влади на приєднаних землях будуються нові, або в окремих випадках реконструюються старі князівські фортеці. В них розміщуються військові залоги на чолі з посадниками, прислані з Києва. Завданням останніх, окрім збору податків, було також максимально обмежити відцентрові тенденції в регіоні. Як один із засобів для цього могло використовуватись поширення нової релігії. Тому разом з посадниками повинні були розсилатись християнські священнослужителі. Свідченням цього може бути наведена вище цитата літопису. Підтверджують це також археологічні джерела. У Тереховлі на рубежі X–XI ст. на Замковій Горі припиняє своє існування язичницьке святилище, що примикало з напільного боку до князівської фортеці. На місці ритуального валу споруджується головна оборонна лінія городища. Очевидно, ця сакральна частина відводиться для потреб християнських

⁶¹⁸ Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М.; Л., 1963. – Т. 2. – С. 64.

⁶¹⁹ Там же. – С. 65.

⁶²⁰ Власто А. П. Запровадження християнства у слов’ян: вступ до середньовічної історії слов’янства / А. П. Власто. Переклад з англійської Р. Ткачук, Ю. Терех. – К.: Юніверс, 2004. – С. 311.

⁶²¹ Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччі верхнього Прута та середнього Дністра / Сергій Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С. 20-21; Михайлина Л. П. Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Любомир Михайлина. – К.: ІА НАН України, 2007. – С. 182-183.

священнослужителів. Тут повинна була бути споруджена церква, а також житлові та господарські приміщення.

З утворенням удільного Теробовлянського князівства процес християнізації населення регіону набув поширення. В самій лише Теробовлі XII ст., окрім Замкової Гори, відома церква на території річкової пристані (городище в с. Семенів) та два монастирі. Один, так званий Підгорянський, на лівому високому березі Серету, неподалік торгово-ремісничого посаду (сучасне с. Підгора). Другий на сусідньому до Замкової Гори пагорбі Попівщина.

Ростиславичі проводили значну урбаністичну політику. В кінці XI–XII ст. значно збільшується кількість міст. В XII ст. значного поширення набувають феодальні садиби. Їх обов'язковим елементом були християнські храми [258, с. 103, 113]⁶²². Церкви на міських посадах були центрами братств, навколо яких групувались окремі територіально-професійні групи населення [253, с. 148]⁶²³. Ці факти свідчать про значне поширення християнства в XII ст. серед феодальної верхівки та мешканців міст.

Дещо повільніше поширення християнства проходило в сільській місцевості. Б. О. Тимошук, проводячи дослідження на території сусідньої з Теробовельщиною Буковини, дійшов висновку, що значне поширення християнських храмів в сільських общинах припадає на другу половину XII ст. [258, с. 227]⁶²⁴.

У XII–XIII ст. широкого поширення на Західному Поділлі набувають предмети християнського культу: металеві та кам'яні хрести-енколпіони, натільні хрестики та іконки. Детальний аналіз відомих знахідок цього типу здійснила М. О. Ягодинська. Зокрема, дослідниця провела їх картографування [299,

⁶²² Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 103, 113.

⁶²³ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. – К. : Наукова Думка, 1982. – С. 148.

⁶²⁴ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимошук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – С. 227.

с. 348]⁶²⁵. Привертає увагу, що з 33 пунктів, в яких були виявлені предмети християнського культу, городища та міські посади становлять менше половини. Цей факт може вказувати на значне поширення християнства у XII–XIII ст. серед сільського населення.

Християнізація населення Київської Русі, в тому числі Теробовельської землі, тривала кілька століть. Почавшись з Києва, вона поступово просувалася до найвіддаленіших куточків держави. Паралельно з державною релігією продовжувало існувати язичництво. Літописи упродовж XI–XIII ст. неодноразово згадують про волхвів [7, стб. 164-166, 170, 205]⁶²⁶.

Значне поширення язичницьких вірувань серед населення упродовж XI–XIII ст. засвідчують археологічні джерела. Зокрема, релігійний комплекс досліджено в Медоборах на Збручі, приблизно за 60 км від Теробовлі [233, с. 92]⁶²⁷. До його складу входило три городища-святилища, кожне з яких мало свої селища-супутники. Виникли вони всі в кінці X ст., що хронологічно співпадає з часом впровадження християнства як державної релігії та початком гоніння на язичників. Середня течія Збруча перетинає кам'яну грядку – Товтровий кряж, який складається з високих вапнякових горбів (висотою до 400 м), посічених ярами і покритих густим дубово-грабовим лісом. На берегах Збруча виступають скелі, що нерідко мають форму скульптур. З-під горбів та скель витікають численні джерела, які, за уявленням язичників, володіли таємничою силою очищення від злих сил і яким донині приписують цілющі властивості. На думку Б. О. Тимощука, Медобори вважалися священним лісом від ранньозалізного часу до XX ст. включно [260, с. 106-107]⁶²⁸. Сукупність цих природних властивостей місцевості у поєднанні з політичною ситуацією в Київській державі в кінці X – на поч. XI ст. зумовило виникнення тут значного, а на думку Б. О. Тимощука

625 Ягодинська М. О. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля / Марина Ягодинська // МДАПВ. – Л., 2007. – Вип. 11. – С. 348..

626 Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 164-165, 170, 205.

627 Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 92.

головного язичницького центру Київської Русі [260, с. 121]⁶²⁹.

Центральне місце тут займав відомий Збруцький ідол. Існує величезна бібліографія, присвячена цій видатній пам'ятці духовної культури східного слов'янства. Тому пропонуємо лише короткий огляд пам'ятки з найбільш прийнятими в науці коментарями. Це чотиригранний стовп заввишки 2,67 м, розділений на три нерівні частини (пояси) по вертикалі. Верхня частина (1,60 м) заповнена чотирма фігурами божеств, увінчаних однією дзвоноподібною шапкою з відігнутими крисами. На лицьовій стороні зображено жіноче божество, що тримає у правій руці ріг. На поясі чоловічої фігури, розміщеної на бічній грані, зображено підвішену на двох ремнях шаблю, під якою розміщено коня. На третій грані стовпа жіноче божество тримає в руках кільце. На четвертій грані зображено чоловіче божество. Б. О. Рыбаков вказує на ледь помітний солярний знак, що розміщений в нього на одязі [226, с. 243]⁶³⁰.

На середній частині стовпа (висота 0,40 м) чергуються зображення жінок і чоловіків. Біля лівого плеча жінки на лицьовій грані видно зображення дитини з розведеними руками. У нижній частині стовпа (заввишки 0,67 м) зображено вусату чоловічу постать з піднятими до голови руками, які нібито підтримують середній і верхній яруси.

Існує велика кількість гіпотез стосовно розгадки або інтерпретації сюжету Збруцького ідола. Найповніше і обгрунтованіше загальний космогонічний зміст ідола і зображень на кожній з чотирьох граней розшифровано Б. О. Рыбаковим. Згідно з його інтерпретацією, він символізує розподіл Всесвіту на небо – світ богів; землю – світ людей і підземний світ, таємничі мешканці якого тримають на собі землю. Головне місце серед зображень верхнього ярусу займає богиня родючості з рогом добробуту – Мокош. Праворуч від неї Лада – богиня весни, весняної оранки та посіву, покровителька шлюбу та кохання. Ліворуч від Мокоші

⁶²⁸ Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 106-107.

⁶²⁹ Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 121.

⁶³⁰ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – С. 243.

– бог-воїн з шаблею – Перун. Зі задньої сторони Дажбог. У середньому ярусі – земля з хороводом жінок та чоловіків, що взяли за руки. У нижньому ярусі – Велес – бог землі, в якій поховані предки, та “скотний бог”, тобто бог достатку та благополуччя. Спільна шапка, під якою знаходяться чотири небесні істоти, відображає різні іпостасі єдиного вищого бога. На думку дослідника, цим вищим божеством був Род, до якого також вживались імена Сварог (небесний), Святovid (священне світло), Стрибог (Отець-бог) – всі ці епітети визначають різні сторони єдиного верховного божества [226, с. 236-251]⁶³¹. Проте в аналізі Збруцького ідола Б. О. Рибаків допустився однієї неточності, він вказує, що святилище на Збручі існувало в IX–X ст., та відповідно датує самого ідола IX ст. [226, с. 250]⁶³². Згідно досліджень І. П. Русанової та Б. О. Тимошука, святилища на Збручі датуються кінцем X–XIII ст., та пов’язується з переселенням сюди волхвів з Києва після запровадження там християнства [233, с. 60]⁶³³. Таким чином, створення ідола відбувалося після релігійних реформ Володимира, відповідно він є виразником подальшого розвитку язичницького вірування. Тут ми бачимо вплив християнського вчення та зокрема тенденцію до монотеїзму. В той час як пантеон Володимира складався з шести окремих ідолів, тут ми маємо об’єднання основних божеств в одній скульптурі, під однією шапкою. Ми вбачаємо в цьому виразну аналогію з християнським триєдиним богом.

Збруцький ідол знаходився на капищі городища-святилища Богит. Це святилище було присвячене головному богу Всесвіту, який об’єднував три вертикалі світу – небо, землю та підземний світ, зображення якого було втілене в зазначеній фігурі. Він не потребував рядових жертвоприношень та не був пов’язаний з буденними справами, а турбувався про справи небесні. Це святилище, очевидно, вважалось найбільш важливим серед Збруцького комплексу. Ще одним свідченням цього може бути його місцезнаходження – на найвищій вершині, що домінує над місцевістю. Доглядали за ним та проводили

⁶³¹ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – С. 236-251.

⁶³² Там же. – С. 250.

⁶³³ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 60.

ритуали тут спеціальні жерці. Простим людям вхід на святилище був заборонений. Лише у спеціально відведені дні, вони могли споглядати за священнодіями з громадської частини городища [233, с. 85-87]⁶³⁴.

Інше призначення мало святилище Звенигород. На території його сакральної частини також не було житлових або виробничих приміщень, проте вона була більш поживленою та доступнішою, ніж на Богиті. Зокрема виділяється виявлена на капищах значна кількість предметів – жіночі прикраси, побутові речі, тощо. Ці знахідки вказують на більш побутовий їх характер в порівнянні з Богитом. Очевидно, саме сюди звертались прихожани зі своїми проханнями до богів про благополуччя, здоров'я, захист, тощо. Окрім капищ, в сакральній частині Звенигорода розміщувались численні культові споруди в яких періодично здійснювались жертвоприношення. Це також вказує на більш загальне призначення святилища [233, с. 87-89]⁶³⁵.

Третє городище-святилище в ур. Говда, на думку Б. О. Тимощука, було першим язичницьким монастирем. Тут, поряд із святилищем, також на схилі мису, розміщувалося поселення. На ньому виявлено 25 западин від заглиблених жител, чотири горизонтальні майданчики – рештки довгих будинків та кар'єр, де лежали кам'яні плити, придатні для виготовлення примітивних ідолів. Один з таких виробів був знайдений на святилищі городища Звенигород. Дослідник висловив припущення, що в житлах мешкали жерці, які спільно харчувались в довгих будинках та проводили спосіб життя, характерний для ранніх християнських монастирів [260, с. 130, 151]⁶³⁶.

На думку дослідників, обряди, здійснювані при богослужіннях, були однакові у всіх слов'ян та доповнювалися лише місцевими та часовими особливостями. Головними складовими частинами язичницького богослужіння у слов'ян були: моління, жертвоприношення та гадання, завершенням всіх цих дійств був

⁶³⁴ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 85-87.

⁶³⁵ Там же. – С. 87-89.

⁶³⁶ Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 130, 151.

загальний бенкет з гучними іграми, піснями, танцями [233, с. 62]⁶³⁷. Жертвоприношення, як свідчать письмові та археологічні джерела, були досить різноманітні, їх різновиди мали свої особливі значення та шкалу цінностей. Найбільшими та найціннішими вважались людські жертвоприношення, особливо дитячі. Вони приносилися лише головним богам та в критичні моменти життя спільноти [233, с. 65]⁶³⁸. Найбільш масову частину залишків жертвоприношень на святилищах становлять кістки тварин. Очисну силу, що мала властивість відновлювати життя, мало зерно.

На городищі-святилищі Звенигород виявлено в значній кількості предмети побуту, знаряддя праці, прикраси та озброєння. Як зазначалось вище, вони майже не відомі на інших святилищах та очевидно мали побутовий характер [233 с. 78-83]⁶³⁹. Кожен з таких предметів мав своє особливе значення та був пов'язаний з конкретними проханнями, які мали асоціюватися з речами, принесеними в жертву. Існує думка, згідно з якою язичники вважали, що між речами та їх власниками існує магічний зв'язок, в речі закладена частинка їх господаря. Залишаючи на святилищі свою річ, її власник встановлював зв'язок з божеством, віддаючи себе під заступництво богів, він просив захисту та допомоги в різних повсякденних справах [233, с. 88]⁶⁴⁰.

Функціонування городищ-святилищ на Збручі було неможливим без спеціальної категорії людей – служителів культу. Перш за все без їхньої участі було неможливим проектування та спорудження святилищ зі складним плануванням та різноманітними культовими спорудами, що виконували різні функції. Жерці повинні були виконувати загальні богослужіння та жертвоприношення, слідкувати за виконання обрядів, керувати обрядами та організовувати бенкети. Вони проживали в необлаштованих житлах, що знаходились на громадській частині городищ. Вони мали свою ієрархію з

⁶³⁷ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 62.

⁶³⁸ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 65.

⁶³⁹ Там же. – С. 78-83.

відповідними відведеними функціями для кожного шабля [233, с. 86-87]⁶⁴¹. На думку Д. Н. Козака та Я. Е. Боровського, вперше жерці як окремі служителі культу виділяються в племенах Подністров'я та Волині в III–IV ст. [128, с. 89]⁶⁴². Проте питання існування жерців як окремої верстви суспільства залишається відкритим.

Виявлені дорогоцінні речі зі значною географією їх виготовлення може вказувати на широке коло послідовників язичницьких вірувань серед тогочасного суспільства. Окрім селян та ремісників з близьких селищ, городища-святилища відвідували представники заможних прошарків суспільства як з території Теробовельської землі, так і з більш віддалених околиць, зокрема з Києва [233, с. 90]⁶⁴³.

Городища-святилища на Збручі були найбільшим язичницьким центром в XI–XIII ст. в Придністров'ї, проте не єдиним. Зустрічаються випадки, коли городища-святилища були споруджені неподалік синхронних християнських храмів. Зокрема таке святилище знаходилось біля с. Зелена Липа Хотинського р-ну, за 10 км від с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл., де на території селища було досліджено залишки християнського храму XII–XIII ст. та п'ять християнських поховань того ж часу. Подібні приклади непоодинокі на території Прикарпаття [260, с. 134-135]⁶⁴⁴.

Прикладом співіснування християнства та язичництва можуть слугувати могильники, досліджені в Теробовлі. Як показано в другому розділі цієї роботи, на Замковій Горі досліджено жіноче інгумаційне поховання, яке відповідало християнському ритуалу. В той час на курганному могильнику, розміщеному неподалік річкової пристані міста (сучасне с. Семенів), досліджено кремаційне

⁶⁴⁰ Там же. – С. 88.

⁶⁴¹ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 86-87.

⁶⁴² Козак Д. Н. Святилища восточных славян / Д. Н. Козак, Я. Е. Боровский // Обряды и верования древнего населения Украины. – К. : Наукова Думка, 1990. – С. 89.

⁶⁴³ Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук – М., 1993. – С. 90.

⁶⁴⁴ Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 134-135.

поховання. Обидва вони датуються XII ст. Такий симбіоз знайшов своє вираження не лише в співіснуванні двох вірувань, коли одні члени общини могли відвідувати християнський храм, а інші поклонялись язичницьким богам, але й в їх переплетінні, так званому двовір'ї. Воно знайшло своє відображення у поєднанні та накладанні багатьох ритуалів, відгомони яких притаманні й сучасному суспільству (водіння гаївок на Великдень, святкування Купала, різноманітні вірування та забобони, тощо).

Археологічно прояви двовір'я фіксуються перш за все в поховальному обряді, коли в одному й тому ж похованні прослідковуються обряди, характерні для обох вірувань. Згідно з християнським обрядом, небіжчика ховали в ямі, орієнтованого головою на захід, із руками, складеними на грудях або животі. Його не супроводжували жертвоприношення. Як відгомін язичництва сприймаються курганні насипи, залишки очисних вогнищ під ними, ритуальні межі – рівчаки, що оточували кургани, розміщення у похованнях залишків їжі, різних предметів, кісток тварин, тощо [260, с. 124]⁶⁴⁵.

Таким чином, цілком можна погодитись з думкою багатьох дослідників, які стверджують, що остаточне утвердження християнства на території Київської Русі відбулось лише після татаро-монгольської навали [176, с. 114; 260, с. 135]⁶⁴⁶. До цього, впродовж майже трьох століть християнство співіснувало в тій чи іншій мірі з язичницькими віруваннями.

Підсумовуючи матеріал, викладений у цьому розділі, можна констатувати:

- В X ст. на території Теробовельської землі, центром якої була Теробовля, проживало одне з хорватських племен і, можливо, існувало окреме хорватське (теробовлянське) князівство.

⁶⁴⁵ Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 124.

⁶⁴⁶ Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 114 ; Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимошук. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 135.

- Після походу Володимира Святославовича на хорватів у 992(3) р. племінні князівства хорватів припиняють своє існування, а їх територія підпорядковується Києву. У Теробовлі перебуває посадник Київського князя.

За реформою Володимира Святославича хорватські землі було об'єднано з волинськими з центром у новозаснованому Володимирі. Можливо, що між 1052 та 1060 роками Прикарпаття та Західне Поділля виокремлюється в окреме князівство на чолі з Ростиславом Володимировичем. Проіснувало воно до 1064 року, після чого було приєднане до Волині.

- В середині 1080 років на Прикарпаття та Західне Поділля приходять три брати Ростиславичі, внаслідок чого виокремлюється Теробовельське князівство на чолі з Васильком Ростиславовичем.

Майже сорокалітнє князювання Василька Ростиславовича сприяло політичному та економічному розвитку Теробовельського князівства, утвердженню його на міжнародній арені.

- В другій чверті XII ст. столиця князівства переміщується до Галича. Паралельно з тим відбувається відокремлення Пониззя, первісний центр якого знаходився в Звенигороді на Дністрі. Попри це розвиток Теробовлі продовжується аж до татаро-монгольської навали.

- Основою економічного розвитку регіону виступало сільське господарство, в якому була задіяна основна маса населення. Розвиток технології землеробства, зокрема запровадження плуга, сприяло впровадженню нових продуктивніших культур та дозволяло освоювати нові площі землі для обробітку. Це в свою чергу призводило до накопичення надлишкового продукту, який уможлилював виділення значної кількості населення для заняття іншими галузями господарства. Активно розвиваються ремесла та промисли. В систему торгівлі включаються фактично всі прошарки тогочасного суспільства. В цілому розвиток сільського господарства, ремесла та торгівельних зв'язків Теробовельської землі проходив синхронно з іншими територіями Південної Русі.

- Упродовж XI–XIII ст. співіснують християнство та язичництво, з переважанням першого в містах, а другого у сільській місцевості місцевостях.

Спостерігається поступовий розвиток міфологічно-релігійних форм язичницького віровчення, прилаштування його до нових вимог часу. Для значної кількості населення характерне двовір'я.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи матеріал, викладений у роботі, можна констатувати наступне:

1. За понад двохсотлітній період дослідження Південно-Західної Русі ґрунтовних історико – археологічних досліджень Теробовлянської землі не проводилось. Історики зазвичай зосереджувались на загальній характеристиці Галицької землі (в широкому значені), або розглядали окремі проблеми історичного процесу, знову ж таки, в широких географічних рамках. Археологи переважно обмежувались дослідженням окремих пам'яток, або вивченням окремих категорій артефактів (кераміки, вироби з бронзи, кістки, скла, культові речі, тощо). Проте за цей час було зібрано значну кількість джерельного матеріалу, який при належній систематизації та критичному підході дозволяє реконструювати історичний розвиток регіону в XI – першій половині XIII ст.

2. Картографування пам'яток, а також аналіз історичних та археологічних джерел вперше дозволили попередньо визначити територію Теробовлянської землі. Вона на півночі обмежувалась вододілом лівих приток Дністра – з одного боку, та правих приток верхньої Прип'яті з іншого. Південна межа проходила приблизно по лінії м. Гусятин – м. Чортків – с. Берим'яни. Східною межею був Товтровий кряж. Західний кордони обмежувався лінією вододілу верхньої течії Золотої Липи та Стрипи, а південніше вододілом Коропця і Золотої Липи. Співставлення даних меж з географічними регіонами показало, що вони співпадають з Тернопільським рівнинним фізико-географічним районом Подільської височини.

3. В околицях Теробовлі в часі існування празько-корчакської культури (VI-VII ст.) існував племінний чи, можливо, міжплемінний політико-адміністративний центр, до якого входили городище в с. Кровінка та ряд довколишніх селищ. Його занепад пов'язується з нападом аварів, який на певний час призупинив державотворчі процеси в регіоні. Зазначений центр важко безпосередньо пов'язувати з літописним Теробовлем, проте він очевидно створив прецедент, що мав вплив на місцезнаходження пізнішого столичного

міста, а також і його назву (від племені теробовлян, на території якого знаходилося головне святилище, де приносили ритуальні жертви – “треби”).

4. У другій половині IX ст. общинний центр формується на Замковій Горі в Теробовлі. Городище-сховище та поселення супутник, які знаходилися тут стають зародком літописного міста.

5. Суспільно-економічний розвиток хорватського суспільства в X ст. досягнув значного рівня та створив необхідні передумови для творення власної держави. Очевидно, саме в цей час формується окрема надобщинна (племінна) група, яка виступила творцем політико-адміністративної одиниці Київської Русі – Теробовлянської землі, а згодом однойменного князівства.

6. В X ст. на території городища проходить побудова князівської фортеці із сакральною частиною, яка стала дитинцем літописного міста. Одночасно проходить формування ремісничого посаду, який означився побудовою оборонної лінії, що відокремлювала селище від городища. Ця перебудова пов’язується зі значними змінами в соціальній структурі тогочасного суспільства – переходом владних повноважень від общинної знаті до князівської.

7. Після походу Володимира Святославовича на хорватів у 992/993 році, племінні князівства хорватів припиняють своє існування, а їх територія підпорядковується Києву. У Теробовлі посадник Київського князя змінив місцевого “світлого князя” теробовлян. Саме на межі X–XI ст. проходить чергова перебудова городища. На місці культового валу споруджується головна оборонна лінія, що складалася з дерев’яних оборонних стін, поставлених на вал-платформу висотою 3 м. З внутрішнього боку до цього валу прилягали житлово-господарські кліти, що є характерною ознакою городищ – князівських фортець цього часу. Ця перебудова пов’язана з походом Володимира Святославовича 992(3) р. на хорват та переходом їх території під безпосереднє управління київської адміністрації. На території язичницького святилища споруджується християнський храм.

8. За реформою Володимира Святославовича хорватські землі були об’єднані з волинськими, центром їх став новозаснований Володимир. Можливо,

що між 1052 та 1060 роками Прикарпаття та Західне Поділля виокремлюється в окреме князівство на чолі з Ростиславом Володимировичем. Проіснувало воно до 1064 року, після чого було знову приєднане до Волині.

9. В середині 1080 років на Прикарпаття та Західне Поділля приходять три брати Ростиславичі, які, спираючись на підтримку місцевих еліт на угорських родичів, утворюють тут три удільних князівства, одне з яких виокремлюється як Тереховлянське князівство на чолі з Васильком Ростиславовичем.

10. З приходом Василька Ростиславовича та наданням Тереховлі статусу столиці удільного князівства значно прискорюється розвиток міста. Розбудовується торгово – ремісничий посад, що займав територію від підніжжя Замкової Гори до гирла Гнізни в сучасному с. Зеленче, та включав у свою територію річкову пристань на правому березі Серету. Окрім княжої твердині та посаду, до складу міста входили численні пригороди з монастирями, феодальними замками та селищами.

11. Майже сорокарічне князювання Василька Ростиславовича сприяло політичному та економічному розвитку Тереховлянського князівства, утвердженню його на міжнародній арені.

12. В XI–XIII ст., у період функціонування окремої адміністративної одиниці – Тереховлянської землі відбувається дальший розвиток соціальних, економічних політичних чинників. Зокрема з'являється значна кількість феодальних міст, більшість яких хоча б один раз згадані в літописах. Основою економічного розвитку регіону виступало сільське господарство, в якому була задіяна основна маса населення. Розвиток технології землеробства, зокрема запровадження плуга, сприяло впровадженню нових, продуктивніших культур та дозволяло освоювати нові площі землі для обробітки. Це, в свою чергу, призводило до накопичення надлишкового продукту, який уможлилював виділення значної кількості населення для заняття іншими галузями господарства. Активно розвиваються ремесла та промисли. В систему торгівлі включаються фактично всі прошарки тогочасного суспільства. В цілому розвиток сільського

господарства, ремесла та торгівельних зв'язків Теробовлянської землі проходив синхронно з іншими територіями Південної Русі.

13. З включенням хорватських земель до складу Київської Русі тут, поряд з новою адміністрацією, поширюється християнство як одна з заповук укріплення централізованої влади Києва. Проте процес християнізації проходить досить повільними темпами. Головними осередками християнізації населення стають князівські фортеці та міста. Саме тут споруджуються перші християнські храми. Значного поширення християнство набуло в другій половині XII ст. Проте паралельно продовжує свій розвиток язичництво. На східній околиці землі в Медоборах на Збручі виникає великий комплекс святилищ, центральне місце в якому займало городище Богит. На його святилищі знаходився відомий Збруцький ідол. Цей комплекс поширював свій вплив на значну територію. Його відвідували язичники з різних регіонів, про-що свідчать численні знахідки привізних речей. Наявність коштовних знахідок вказує на поширення язичництва серед широких верств суспільства, зокрема на заможні його прошарки. Синхронно із Збруцькими святилищами існували інші – менші святилища. Для значної кількості населення цього часу характерне двовір'я. Воно характеризується накладанням різних культів та обрядів обох релігій. Археологічно накладання обрядів найбільш чітко фіксується в поховальних пам'ятках. Тут часто поряд характерними християнськими ознаками (інгумація з західною орієнтацією) фіксуються пережитки язичницьких культів (сліди від вогнищ на дні поховальних ям, супровідний матеріал, залишки від тризни, тощо).

14. В другій чверті XII ст. столиця князівства переміщується до Галича. Паралельно з тим відбувається відокремлення Пониззя, первісний центр якого знаходився в Звенигороді на Дністрі. Попри це економічний та соціальний розвиток Теробовлі продовжується аж до татаро-монгольської навали, вона й надалі залишається важливим адміністративним, військовим, торговим та ремісничим центром, підтвердженням чого служить спроба відновлення Теробовлянського князівства Ігоревичами на початку XIII ст.

ДОДАТКИ

ЗМІСТ

Додаток А. Каталог археологічних пам'яток.

Археологічні пам'ятки княжого часу	202-263
Археологічні пам'ятки Луки-Райковецької культури ⁶⁴⁷	263
Археологічні пам'ятки, що потребують додаткових досліджень ⁶⁴⁸	263-268
Археологічні пам'ятки, які введені в науковий обіг помилково.....	268-270

Додаток Б. Таблиці.

Таблиця 1. Розподіл пам'яток по адміністративних районах Тернопільської області.....	271
Таблиця 2. Розподіл пам'яток по фізико-географічних районах.....	271
Таблиця 3. Розподіл пам'яток по річкових басейнах.....	272
Таблиця 4. Городища.....	273-274
Таблиця 5. Курганні могильники.....	275
Таблиця 6. Ґрунтові могильники.....	276-278
Таблиця 7. Курганний могильник Жнибороди (досл. А. Кіркора).....	279-280
Таблиця 8. Ґрунтовий могильник Чернелів-Руський (досл. І. П. Герети).....	281
Таблиця 9. Пам'ятки із залишками ремісничого виробництва.....	282
Таблиця 10. Пам'ятки, на яких досліджені сліди занять с/г та промислами....	283
Таблиця 11. Пам'ятки на яких виявлено предмети, що вказують на розвиток торгівлі.....	283

⁶⁴⁷ До цього пункту потрапили пам'ятки Луки-Райковецької культури на яких відсутній культурний шар княжого часу, решта пам'яток описані в п.1. (див. рис. 4)

⁶⁴⁸ Підчас роботи над складанням каталогу археологічних пам'яток було виявлено, що в науковій літературі фігурує значна кількість пам'яток які потребують перевірки або уточнень локалізації та хронології. В результаті пошукових робіт вдалось локалізувати 11 городищ та 2 могильники, а також довести помилкове введення в науковий обіг даних щодо 5 городищ та 6 могильників. Ще 49 пам'яток потребують додаткових археологічних досліджень.

Додаток В. Рисунки.

Рис. 1. Межі Теробовельської волості	285
Рис. 2. Фізична карта Тернопільської обл. (за О. В. Заставецькою).....	286
Рис. 3. Карта поширення ґрунтів в межах Тернопільської обл. (за А. В. Кузишиним).....	287
Рис. 4. Карта поширення пам'яток Луки-Райковецької культури в межиріччі Золотої Липи та Збруча ⁶⁴⁹	288
Рис. 5. Карта поширення пам'яток Х–ХІІІ ст. в межиріччі Золотої Липи та Збруча.....	289
Рис. 6. Карта розташування городищ Х–ХІІІ ст. в межиріччі Золотої Липи та Збруча.....	290
Рис. 7. Карта розташування селищ Х–ХІІІ ст. в межиріччі Золотої Липи та Збруча.....	291
Рис. 8. Карта розташування могильників ХІ–ХІІІ ст. в межиріччі Золотої Липи та Збруча.....	292
Рис. 9. План давнього Теробовля (за Л. Чачковським).....	293
Рис. 10. Княжий Теробовль (за Б. О. Тимощуком).....	294
Рис. 11. Теробовля: Терени міста мегаполіса (за Р. Могитичем).....	295
Рис. 12. Схема розміщення культурного шару ІХ ст. на Замковій Горі в м. Теробовля.....	296
Рис. 13. Схема розміщення культурного шару Х ст. на Замковій Горі в м. Теробовля.....	297
Рис. 14. Схема розміщення культурного шару ХІ – І пол. ХІІІ ст. на Замковій Горі в м. Теробовля.....	298
Рис. 15. Схема розміщення культурного шару ХІ – І пол. ХІІІ ст. в межах літописного Теробовля.....	299
Рис. 16. Місцезнаходження та профілі розвідкових траншей на Замковій Горі в м. Теробовля в 1984 р. (за І. П. Русановою).....	300
Рис. 17. Плани та профілі споруд ІХ та Х ст. на Замковій Горі в м. Теробовля (за	

	204
М. О. Ягодинською).....	301
Рис. 18. Плани споруд Х ст. в ур. Черпало м. Теремовля (за М. О. Ягодинською).....	302
Рис. 19. План та перерізи валу на селищі Теремовля IV, валу в ур. Черпало, поховання на Замковій Горі в м. Теремовля.....	303
Рис. 20. План та переріз житла з селища Теремовля IV.....	304
Рис. 21. Схема розміщення розкопів в центральній частині м. Теремовля.....	305
Рис. 22. План та профіль розкопу в подвір'ї монастиря Кармелітів в м. Теремовля (за В. Черноусом).....	306
Рис. 23. Кремаційний могильник в Старому Збаражі (за М. О. Ягодинською).....	307
Рис. 24. Городище Біле III.....	308
Рис. 25. Городище в смт Микулинці (за В. Черноусом).....	309
Рис. 26. Городища Звенигород, Устя, Більче-Золоте.....	310
Рис. 27. Городища Біле I та Біле II.....	311
Рис. 28. Городища Мушкатівка (за М. П. Кучерою), Стінка (за О. О. Ратичем), Залісся (за О. О. Ратичем), Городище (за П. А. Раппопортом).....	312
Рис. 29. Городища Тудорів та Синьків.....	313
Рис. 30. Збруцький комплекс городищ-святилищ (за І. П. Русановою та Б. О. Тимощуком).....	314
Рис. 31. Селища Скеля, Бабина Долина, Малашівці (за М. О. Ягодинською).....	315
Рис. 32. Селища Старі Петликівці II, Старі Петликівці III, Рукомиш IV.....	316
Рис. 33. Курганний могильник Жниброди (за А. Кіркорм), підплитовий могильник Городок (за Г. Осовським).....	317
Рис. 34. Могильник Мишків I (за Г. Осовським).....	318
Рис. 35. Гончарний горн (за М. О. Ягодинською).....	319
Рис. 36. Фрагменти керамічного посуду Х ст. з м. Теремовля.....	320

⁶⁴⁹ Рисунки в назві яких не вказано дослідника виконані автором

Рис. 37. Фрагменти керамічних виробів XII–XIII ст. з селищ Перволока III–VI, Старі Петликівці II.....	321
Список використаних джерел	322-353

Каталог археологічних пам'яток.

І. Археологічні пам'ятки княжого часу

Бережанський район.

1. **ВЕРБІВ**. Скарб срібних речей, випадково виявлений на території села Ф. Гевко під час оранки та переданий до музею НТШ. Він складався із філігранного чільця, ладанки, ланцюжка та 41 бляшанки до нашивання на пояс. Полянський, 1928, с. 11; Ратич, 1957, с. 61
2. **ДЕМНЯ І** – Поселення висоцької культури та XII-XIII ст. знаходиться на I-II надзаплавній терасах мисоподібного пагорба, утвореного лівим берегом р. Нараївки та правим берегом її притоки, що знаходиться в східній околиці села. Поселення має під трикутну форму з основою по лінії схід – захід. Площа поширення знахідок близько 1 га. Відкрито В. Ільчишиним у 2005 р. Миська, Погоральський, 2005, с. 13.
3. **ЛАПШИН**. Могильник розміщений на території села. У виявленому тут випадково підплитовому похованні був срібний кручений перстень. Перстень зберігається в Львівському історичному музеї (ЛІМ КР-12298), витий з двох грубих дротів, кінці яких загострені та зближені один до одного (d - 2,6 см, маса – 5,34 г). Пастернак, 1933, с. 129; Ратич, 1957, с. 66. АП, 1982, с. 149.
4. **НАРАЇВ**. Городище знаходиться на мисоподібному пагорбі, утвореному лівим берегом Нараївки та лівим схилом сідловини, по якій проходить дорога Бережани – Нараїв, в східній околиці села, ур. Замчисько. На території пам'ятки знаходиться цвинтар періоду I Світової війни та символічна могила. Укріплення не збереглися. На території пам'ятки зібрано фрагменти кераміки княжого часу (XII – XIII ст.). Відкрито В. Ільчишином у 2006 р. Миська, Погоральський, 2006, с. 25.
5. **РОГАЧИН І**. Поселення комарівсько-тщинецької, голіградської, черепино-лагодівської групи скіфського часу, пшеворської, черняхівської, Луки-Райковецької культур та XI-XII ст. знаходиться в східній околиці села, біля заводу. На мисоподібному південно-східному схилі пагорба, на другій та третій надзаплавній терасі струмка (ліва притока р. Нараївки). Частина пам'ятки розміщена на території заводу. Поселення має овальну форму, витягнуту по лінії північний схід – південний захід. Площа поширення знахідок близько 500 x 200 м. Відкрито В. Ільчишиним у 2005 р. Миська, Погоральський, 2005, с.13.
6. **УРМАНЬ**. Городище XII – XIII ст. знаходиться на березі ставка. Ратич, 1957, с. 72; АП, 1982, с. 149.
7. **УРМАНЬ**. Селище XII – XIII ст. знаходиться біля городища. Ратич, 1957, с.72; АП, 1982, с. 149.

8. **УРМАНЬ**. На городищі знаходиться могильник княжого часу з підплитовими похованнями.
Ратич, 1957, с.72; АП, 1982, с. 149.
9. **САРАНЧУКИ**. Селище ур. Коло Хвалка. В 1996 р. Б. Строцень зібрав тут колекцію гончарної та ліпної кераміки. (ТКМ НДа 169/1-5)

Борщівський район.

10. **БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ**. Городище розміщене в південно-західній околиці села, в лісі, що на високому мисі утвореному правий берег Серету та правим берегом його притоки (невеликий струмок), в ур. Доброкут. Його площа становить майже 2 га. З північного, західного й східного боку городище захищене стрімкими схилами гори та скелями на її вершині, а з південного - трьома валами й ровами, що перетинають півколом верхню площадку зі сходу на захід. Перший з боку городища вал має висоту в найвищому місці 7 м, ширину – 8 м, а довжину – 310 м. Ширина рову – 8 м, а глибина – близько 1 м. На віддалі 42 м на південь від нього розміщений другий вал довжиною 170 м та шириною 5,2 м, висотою 2-3 м з ровом шириною 3,6 та глибиною 0,6 м. На відстані 98 м від другого валу тягнеться третій, довжиною 308 м, висотою 1-1,3 м, шириною 2,5 – 3м. Він був забезпечений із зовнішнього боку ровом, слідів якого вже майже не видно. Територія городища заросла лісом і задернувалася. В Борщівському краєзнавчому музеї зберігаються стріли до лука (А-579, А-853) та арбалета (А-580), фрагменти ножа (А-854), тощо. На території городища було виявлено фрагменти кераміки пізнього етапу культури Лука-Райковецька (ІХ-Х ст.) та ХІІ-ХІІІ ст. В 1878 р. тут зробив кілька розвідкових шурфів А.Кіркор. На початку 20-х років – городище обстежив В.Антонович, у 1956 р. – Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І.К. Свешнікова, а в 1975 р. – експедиція Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом І.П. Герети. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї у Кракові та у Львівському історичному музеї.

Kirkor, 1879, s. 37; Janusz, 1918, s. 56; Ратич, 1957, с. 60; Свешніков, 1959, с. 12-13; Раппопорт, 1967, с. 12; АП, 1982, с. 150; Миська, Погоральський, 2006, с. 18-19.

11. **БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ**. Поселення ХІ-ХІІІ ст. розміщувалось на території нинішньої ГЕС. Поселення, зруйноване котлованом під час будівництва ГЕС у 1956 р., обстежила Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І.К.Свешнікова.
Свешніков, 1956, с. 9
12. **БОРЩІВ**. Могильник підплитовий. В 1877 р. досліджувався А. Кіркором (опису дослідник не подає, локалізувати неможливо).
Kirkor, 1878, s. 11; Ратич, 1957, с. 81; Гаврилюк, 1993, с. 15
13. **ВЕРХНЯКІВЦІ**. Могильник із підплитовими похованнями розміщений в ур. Під млинами, в західній частині села на правому березі р. Нічлава, в низині. Досліджено 5 поховань, три з них парні. Кістяки орієнтовані головами на

південний захід. Глибина поховань 0,89 – 1,75 м. Біля них знайдено бронзові та срібні скроневі кільця та персні з дроту. Один перстень був виготовлений з тоненького дроту і мав невелику прикрасу з вушком, В одному похованні збереглися два фрагменти золототканої парчі (МАК 3770). Фрагментів кераміки в похованні не виявлено. Розкопки провів у 1878 р. А. Кіркор. У 1976 р. обстежив О. Ситник.

Kirkor, 1879, s. 15-17; Janusz, 1918, s. 74-75; Ратич, 1957, с. 61; Гаврилюк, 1993, с. 15

14. **ВЕРХНЯКІВЦІ**. Селище XII - XIII ст. ур. Коноплисько, у північних околицях села, на правому березі р. Нічлави, оберненому на південь, біля одинокого хреста. Площа 0,64 га. Відкрито М. Сохацьким у 1991-1993 рр. Зібрано колекцію фрагментів кераміки та шматок залізного шлаку.

Сохацький, 1991, с. 13.

15. **ВІЛЬХОВЕЦЬ**. Могильник ґрунтовий з трупопокладеннями розміщений при дорозі до смт. Мельниця-Подільська. Кістяки орієнтовані головами на захід. У похованнях знайдено срібні та бронзові перстені, сережки, браслети та інші прикраси. Одна пара сережок має дуже складну конструкцію й прикрашена кольоровим склом. Виявлений випадково під час будівництва дороги до Мельниці - Подільської.

Nadaczek, 1901, s. 8; Janusz, 1918, s. 71; Ратич, 1957, с. 62; АП, 1982, с. 150.

16. **ВІЛЬХОВЕЦЬ**. Селище XII –XIII ст. знаходиться в південно-східній околиці села на першій та другій терасах Дністра. Довжина 2-2,5 км, ширина 100 м. В обривах берега на глибині 1 м простежується насичений культурний шар товщиною 0,5 м, в якому виявлено фрагменти кераміки XII-XIII ст., залізні шлаки тощо.

Приходнюк, 1977, с. 99-100.

17. **ВОВКІВЦІ ІІ**. Ґрунтовий могильник. В сер. 1870-их р-ів графиня Гелена Козібродська розкопала одне поховання в якому біля кістяка виявила бронзові трьохнамистинні колти київського типу. Проте в повідомленні про цю пам'ятку А. Кіркор вказує, що вона знаходилась на березі Дністра. с. Вовківці знаходиться на березі р. Циганки та віддалене від Дністра на 16 км.

Kirkor, 1877a, s. 356; Przybyslawski, 1906, s. 19; Janusz, 1918, s. 75; Гаврилюк, 1993, с. 15.

18. **ВОВКІВЦІ ІІІ**. Могильник розміщений на полі в ур. Кінська Шия, по лівому березі р. Циганка, на підвищенні за 200-300 м на південний схід від села. Тут виявлено підплитові поховання з невеличкими надмогильними насипами. П'ять розкопаних тут поховань були орієнтовані головами на захід. Руки кістяків витягнуті вздовж тулуба. У двох похованнях права рука лежала на грудях, а ліва була витягнута. В похованнях знайдено лише уламки грубозернистих посудин. Одна надгробна плита нагадувала собою кам'яну бабу. Її верх був заокруглений подібно до обрисів людської голови, вирізьблені були очі, ніс, уста та руки. Розкопки провів у 1878 р. А.Кіркор. У 1991 р. М. Сохатський провів обстеження пам'ятки. Було виявлено значне зруйнування могильника дорогою. На поверхні та в обривах було виявлено бронзову фібулу

та фрагменти керамічного посуду черняхівської культури і княжого часу. Фрагменти посудин виявлені А. Кіркором в МАК відсутні тому неможливо визначити до якого періоду належить могильник.

Kirkor, 1879, s. 17-20; Janusz, 1918, s. 75-76; Ратич, 1957, с. 62; Сохацький, 1991, с. 14; Гаврилюк, 1993, с. 15.

19. **ВОВКІВЦІ**. Селище XII – XIII ст. Знаходиться на правому березі р. Циганки, на полі вище водонапірної станції, за 1,5 км на південь від села. Площа 0,8 га. Зібрано колекцію фрагментів кераміки. Відкрито М. Сохацьким у 1991 рр. Матеріали знаходяться у фондах Борщівського краєзнавчого музею.

Сохацький, 1991, с. 15.

20. **ГЛИБОЧОК**. Курганний могильник знаходиться на околиці села. У 1877 р. А. Кіркор дослідив 1 курган. В його основі були кам'яні плити розмірами 2 x 0,6 м. Під ними на глибині 1,4 м знаходились три кістяки орієнтовані головами на захід. У двох з них на пальцях виявлено бронзові перстені (МАК 3771)

Kirkor, 1878, s. 10; Janusz, 1918, s. 62; Przybyslawski, 1906, s. 12-13; Ратич, 1957, с. 81; Гаврилюк, 1993, с. 16.

21. **ГЛИБОЧОК І**. Селище XII - XIII ст. знаходиться за 2 км на північ від села, на мисоподібному підвищенні правого берега струмка, в ур. Попові долини, з правої сторони дороги до с. Товсте. Відкрито М. Сохацьким у 1991 р. Зібрано фрагменти гончарного посуду, 2 ливарні форми, уламок скляного крученого браслета, тощо. Матеріали знаходяться у фондах Борщівського краєзнавчого музею.

Сохацький, 1991, с. 9; Гаврилюк, 1993, с. 15.

22. **ГОРОШОВА V**. Селище двошарове: трипільської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в ур. Селище. Відкрито В. Петриченко. Зібрано колекцію фрагментів кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Борщівського краєзнавчого музею.

Петриченко, 2001, с. 14.

23. **ГОРОШОВА VI**. Селище багатошарове: періоду мезоліту, трипільської, черняхівської культур та XII–XIII ст. Знаходиться в південній частині ур. Селище. Відкрито В. Петриченко. Зібрано колекцію фрагментів кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Борщівського краєзнавчого музею.

Петриченко, 2001, с. 14-15.

24. **ДЗВЕНИГОРОД І**. Городище кін. X-XI, XII-XIII ст. знаходиться на мисі, утвореному із півдня – високим лівим берегом Дністра, зі сходу – правим берегом глибокого яру, по якому тече потічок Дзвинячка, із західного боку – лівим берегом яру, по дну якого протікає безіменний потічок, в центрі села в ур. Городище. Воно має підпрямокутну форму обнесене ровом та валом, з напільного боку – двома на відстані 90 м один від одного. Зі сторони безіменного потічка простежується лише ескарпований схил. В південно-східній частині простежується розгалуження валу, що утворює трикутну площадку розмірами 150 x 90 x 120 м, яка зі західного та північно-східного боку огорожена валами, а з південно-східного стрімким берегом Дністра. Загальна площа пам'ятки близько 12 га. Північно-східна частина валу частково зруйнована на початку 1990-тих років під час спорудження тут символічної

могили. Не виключено, що вали городища в новому часі могли переплануватися. На території городища зібрано фрагменти керамічного посуду княжого часу (кін. X – XI ст., XII – XIII ст.). Вперше пам'ятка була досліджена А. Кіркором в 1877 р. В 1992 р. М. Сохацький при обстеженні городища виявив в основі валу залишки перегнаних дубових клітей. В 2006 р. обстеження пам'ятки провів Р. Миська.

Kirkor, 1877a, s. 356; Przybyslawski, 1906, s. 12; Гаврилюк, 1993, с. 16; Сохацький, 1992, с. 11; Миська, Погоральський, 2006, с. 21-22.

25. **ДЗВЕНИГОРОД II**. Могильник знаходиться на околиці села, біля городища. А. Кіркор в 1877 р. дослідив тут підплитове поховання, точне місцезнаходження якого на сьогодні невідоме. За свідченням місцевих мешканців, на території між двома валами (з напільного боку) під час оранки було виоране підплитове поховання.

Kirkor, 1878, s. 10; Janusz, 1918, s. 61; Przybyslawski, 1906, s. 12; Гаврилюк, 1993, с. 16; Миська, Погоральський, 2006, с. 22.

26. **ІВАНКІВ I**. Підплитовий могильник знаходиться в ур. На Іванковій гірці. Відкритий у 1803 р. На пальці був бронзовий перстень.

Przybyslawski, 1906, s. 13; Janusz, 1918, s. 63; Ратич, 1957, с. 81.

27. **ІВАНКІВ II**. Поселення двошарове, ранньозалізного віку та XII-XIII ст. Знаходиться в північно-західних околицях села, з лівої сторони біля витоків струмка, на невисокому пологіму схилі, оберненому на південний схід. Відкрито М.Ягодинською у 2000 р. Досліджено М.Ягодинською у 2001 р. Матеріали знаходяться у фондах Борщівського краєзнавчого музею.

Архів ТОКІОПК.

28. **ІВАНЕ-ПУСТЕ I**. Поселення княжого часу, розміщене в урочищі Хриплів, що знаходиться зліва при дорозі до с. Михалків. Знайдено тут уламки кераміки та бронзове шило.

Janusz, 1918, s. 63; Ратич, 1957, с. 64; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16.

29. **ІВАНЕ-ПУСТЕ II**. Поселення XII – XIII ст. (багатошарове). Знаходиться в ур. Кар'єр цегельного заводу, за 1 км від церкви, на першій надзаплавній терасі правого берега струмка, що витікає зі ставу, на вершині і привершинній частині пагорбу, оберненому на північ. Відкриття у 2001 р. М.Сохацьким. На поверхні зібрано фрагменти кераміки. У 2002 р. обстежено М.Ягодинською, М.Сохацьким, О.Дударем. Матеріали знаходяться у фондах Борщівського краєзнавчого музею.

Архів ТОКІОПК.

30. **КРИВЧЕ**. Підплитовий могильник знаходиться на захід від села, в ур. Плити. На мисі між двома струмками. Тут на невеликій глибині знаходяться надмогильні плити розміром 1 x 1,5 м.

Малєєв, 1994, с. 32

31. **КРИВЧЕ**. Поселення розміщене на північно-східних схилах великого масивного підвищення, що в ур. Вал, біля колишнього села Нижнє Кривче, на другій надзаплавній терасі правого берега р. Циганки. На поверхні ур. зібрано

уламки кераміки. Пам'ятку відкрила Тернопільська експедиція Київського університету під керівництвом Ю.М. Малєєва.

Малєєв, 1974, с. 304-305; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16.

32. **КОРОЛІВКА.** Могильник ґрунтовий XII-XIII ст., розміщений у великій печері Вітрова, за 1,5 км на південний схід від села, за 100 м від входу в печеру Оптимістична, вниз по крутому яру. Відкрив у 1934 р. Т. Сулімірський та дослідив 14 поховань. В похованнях виявлено бронзові сережки, срібний перстень, скляні браслети, залізну сокиру й уламки кераміки.

Ратич, 1957, с. 65; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16; Рідшу, 2000, с. 188.

33. **КУДРИНЦІ I.** Городище XII-XIII ст. на території якого збудований середньовічний замок, знаходиться на околиці села, на правому березі Збруча, на високому мисоподібному виступі, в ур. Городище. Під час обстежень пам'ятки Р. Миська північніше руїн замку зібрав фрагменти керамічного посуду трипільської культури та XII-XIII ст. Знахідки поширенні на площі 50×100 м.

Kirkor, 1877a, s. 356; Миська, Погоральський, 2006, с. 23.

34. **КУДРИНЦІ II.** Могильник ґрунтовий з трупопокладеннями, знаходиться на околиці села, на правому березі Збруча, на високому мисоподібному виступі, в ур. Городище. Виявлений Я. Бриком у першій чверті XX ст.

ZOW, VI, z. 6, s. 87; Ратич, 1957, с. 66; АП, 1982, с. 151, Гаврилюк, 1993, с. 16.

35. **ЛАНІВЦІ I.** Городище розміщене у південній околиці села, на лівому березі р. Нічлави, на горі Замчисько. На його поверхні зібрано уламки кераміки княжого часу. В 1963 р. пам'ятку обстежив П.О. Раппопорт. Він ствердив, що за конструктивними особливостями земляних укріплень час спорудження городища відноситься не раніше XVI ст. На території городища знахідок дослідник не виявив, проте ствердив, що на горі неподалік городища зустрічається кераміка трипільської культури та княжого часу. Очевидно існуючі земляні укріплення були спорудженні в XVI ст. на місці городища княжого часу.

Полянський, 1928, с. 23; Ратич, 1957, с. 66; Раппопорт, 1963, с. 13; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16.

36. **ЛАНІВЦІ II.** Поселення розміщене в ур. Монастир. Тут виявлено фрагменти посуду, глиняні пряслиця, хрестики.

Полянський, 1928, с. 23; Ратич, 1957, с. 66; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16.

37. **ЛОСЯЧ.** Підплитовий ґрунтовий могильник з трупопокладенням. Знаходиться на околицях села. Під великою кам'яною плитою виявлено кістяк, орієнтований головою на захід, на пальці руки бронзовий перстень (МАК 3773). Відкрив і дослідив одне поховання А.Кіркор у 1877 р.

Kirkor, 1878, s. 10; Janusz, 1918, s. 67; Рати, 1957, с. 66; АП, 1982, с. 151-152; Гаврилюк, 1993, с. 16.

38. **МЕЛЬНИЦЯ-ПОДІЛЬСЬКА.** З території села походить хрест-енколпійон, зберігається в ЛІМ.

Власова, 1962, с.253; Гаврилюк, 1993, с. 16.

39. **МОНАСТИРОК (кол. МІЖГІР'Я)**. Підплитове поховання знаходилось в ямі глибиною 1,17 м. Біля поховання було виявлено фрагменти кераміки. В 1877 р. дослідив А. Кіркоп.

Kirkor, 1878, s. 11; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16.

40. **МИХАЛКІВ**. Могильник ґрунтовий з трупопокладеннями знаходиться на території села. В одному з двох розкопаних тут поховань кістяк лежав на спині і був орієнтований головою на захід. Руки перехрещені на грудях. На лобовій кістці зафіксовано 10 срібних бляшок діадеми. У другому похованні було два дитячі скелети, орієнтовані головами на південний захід. Поруч знаходилось ще одне зруйноване поховання. Відкрив його у 1900 р. К. Гадачек, дослідивши два поховання.

Nadaczek, 1901, s. 7; Janusz, 1918, s. 69; Ратич, 1957, с. 66; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16.

41. **МУШКАТІВКА**. Городище XII-XIII ст. розміщене за 1,5 км на схід від села, на окраїні лісу, за 150 м від озера, в ур. Чорний ліс. Оточене з півночі яром, а з трьох інших боків – п'ятьма валами, які йдуть півколом. Тут в кількох місцях валу простежувалися великі скупчення перепалених дубових колод. Відкрито у 1937 р. К.Маєвським, М.Смішком, І.Старчуком. У 1963 р. городище оглянув П.Раппопорт, у 1973 р. шурфування провів М.Кучера. Він зафіксував тонкий (15-20 см) але добре насичений культурний шар XII – XIII ст.

Majewski, 1938, s. 7; Ратич, 1957, с. 67; Раппопорт, 1967, с. 12; Кучера, 1979, с. 70; АП, 1982, с. 151; Гаврилюк, 1993, с. 16-17; Сохацький, 1991, с. 17

42. **ПИЛИПЧЕ**. Селище XII - XIII ст. знаходиться в ур. Городище, за 0,5 км на схід від села, на північній частині мисоподібного плато лівого берега р. Білки, між двох балок, по яким протікають струмки. Відкрито О.Ситником, М.Левчуком у 1988 р. В тому ж році було обстежене О. Гаврилюком. Зібрана колекція кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.

Ситник, 1988, с. 6.

43. **ТУРИЛЬЧЕ**. Могильник з підплитовими похованнями знаходиться на околиці села. Відкриті у 1913 р.

Janusz, 1918, s. 74; Ратич, 1957, с. 81; Гаврилюк, 1993, с. 17.

44. **УСТЯ (кол.Устя Біскуп'є)**. Городище XII-XIII ст. знаходиться за 1,5 км на південь від села, на мисі лівого берега Дністра в уроч. Городище. З півночі відокремлене глибоким яром, на дні якого протікає потік, зі сходу – стрімким берегом Дністра, з заходу та південного-заходу – глибоким ровом, зробленим в природній балці. В плані – трикутне, довжиною 106 м, максимальною шириною – 62 м. По периметру площадки проходить невисокий вал. Висота валу – 0,5 м, ширина – 2-3 м. Вал відсутній з північно-східної сторони. Площа – 0,33 га. Поверхня городища нерівна, понижується до заходу. На схилі яру з півночі проходить вал із залишками рову з внутрішньої сторони (своєрідний ескарп). З заходу та південного заходу схили круто обриваються до дна рову (глибина до 7 м, ширина близько 25 м). Культурний шар сіро-жовтого кольору,

товщиною 0,25-0,4 м, більш інтенсивний ближче до краю. На пам'ятці зібрані фрагменти кераміки XII-XIII ст., кістки тварин. В 1968-1969 рр. обстежив О. Приходнюк, в 1970-их М. Кучера, в 1990 р. М. Рожко.

Nadaczek, 1901, s. 4; Ратич, 1957, с. 81; Приходнюк, 1977, с.103; Кучера, 1983, с. 97; Рожко, 1991, 61-62; Гаврилюк, 1993, с. 17

45. **УСТЯ ІІІ.** Селище XI, XII-XIII ст. прилягає з південно західного боку до городища, та є очевидно його передградям, знаходиться в ур. Підгородище або Стависько. Знахідки кераміки зустрічаються на полі від північного яру до Дністра. Площа 4 га. Біля північного краю знахідок менше, на південь та південний захід від городища – більше. Також на території пам'ятки виявлено значну кількість металевих та кам'яних артефактів (прикраси, елементи одягу, сакральні предмети, знаряддя тощо) стінки амфори і уламок псевдо крученого скляного браслета XII-XIII ст.

Кучера, 1983, с. 97; Гаврилюк, 1993, с. 17; Миська, Погоральський, 2006, с. 20-21.

46. **УСТЯ.** Грунтовий могильник XII-XIII ст. знаходиться в східній частині ур. Підгородище між селищем та городищем. З південно-східного боку від городища, поселення перерізає заглиблена бульдозером польова дорога. В зрізах стінок проявляються численні ями, в північній частині яких простежуються сліди поховань та кераміка XII-XIII ст. В південній частині сліди від господарських ям та жител. О.М. Приходнюк повідомляє про поховання в кам'яному ящику зруйноване під час оранки. Очевидно біля могильника знаходилась церква.

Приходнюк, 1977, с. 103; Миська, Погоральський, 2006, с. 21.

47. **УСТЯ ІІ.** Селище XII – XIII ст. знаходиться за 1 км на південний схід від села, на високому плато лівого берега Дністра. З південного боку обмежене яром, на протилежному березі якого знаходиться городище Устя І. Площа поширення знахідок XII-XIII ст. становить близько 2 га.

Гаврилюк, 1993, с. 17; Миська, Погоральський, 2006, с. 20-21.

48. **УСТЯ.** Городище XII – XIII ст. розміщене на мисі утвореному лівим берегом Дністера та правим Нічлави, в ур. Ясенівка, в південній частині села. З північного та східного боку пам'ятка обмежена стрімкими берегами річок (перепад висоти близько 30 м) З півдня обмежене невеличким яром. Слідів укріплень невиявлено. На території урочища були виявлені фрагменти браслетів та намистини зі склопасти, металеві прикраси, амулети, елементи одягу, знаряддя, наконечник списа, значна кількість фрагментів кераміки XII – XIII ст.

Петигирич, Сохацький, 1996, с. 17; Миська, Погоральський, 2006, с. 20.

49. **УСТЯ.** Підплитовий могильник знаходиться в ур. Ясенівка між двома городищами. Відомо 12 кам'яних плит.

Петигирич, Сохацький, 1996, с. 17; Миська, Погоральський, 2006, с. 20.

50. **УСТЯ ХХVІІ.** Селище XII-XIII ст. знаходиться за 3 км на південний захід від села, в ур. Жабокривче, на обох берегах струмка, що впадає в Дністер. Відкрито у 90-х р. В. Петриченко.

Петриченко, 2001, с. 13-14.

Бучацький район

51. **БУЧАЧ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться в південно-східних околицях, на місці утвореному правим берегом Стрипи та правим берегом струмка, під лісом, що зі сходу, на городах. Відкрите М.О. Ягодинською у 1987 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1988, с. 23.
52. **ГУБИН**. Селище знаходиться на території села в ур. На Іванкових, що знаходиться на лівому березі Дністра. Обстежене в 1949 р. О. Ратичем.
Ратич, 1955, с. 163; Ратич, 1957, с. 63; АП, 1982, с. 152;
53. **ДОБРОПОЛЕ I**. Селище XII – XIII ст. знаходиться в східній околиці села, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега струмка, на городах. На поверхні культурного шару зібрана колекція кераміки. Відкрито М.Ягодинською у 1988 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею. Документація зберігається в Науковому архіві ІА НАН України.
Ягодинська, 1988, с. 23
54. **ДОБРОПОЛЕ II**. Селище XII – XIII ст. знаходиться в північно-західній околиці села, на правому березі струмка, на городах. Відкрито М. Ягодинською у 1988 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею. Документація зберігається в Науковому архіві ІА АН УРСР.
Ягодинська, 1988, с. 23
55. **ЖИЗНОМИР**. Селище XII-XIII ст., знаходиться приблизно за 4 км на південний захід від села, з лівої сторони від дороги до с. Зубець, біля витоків струмка, на схилі, оберненому на схід. Відкрито Б. Строценом у 2005 р. на поверхні зібрано колекцію гончарної кераміки XII-XIII ст.
Архів ТОКІОПК.
56. **ЖНИБОРОДИ**. Могильник курганний, розміщений на високому лівому березі р. Стрипи в ур. Вірлиська (Могилки), біля гори Орлище. Тут було зафіксовано 79 курганів та за спостереженням А. Кіркора їх було більше, частина вже розорені. У 1878 р. він дослідив 18 з них. В багатьох похованнях виявлені залізні цвяхи, в одному з них перетлілу балку . Покійники орієнтовані головами на захід. Керамічні вироби представлені кружальними посудинами, а також одним глиняним намистом. Крім уламків кераміки, тут знайдено бронзові скроневі кільця, перстені, ажурні намистини, лунницю, залізний наконечник стріли. У всіх досліджених похованнях були виявлені поломані крем'яні предмети (сокири, ножі, скребки). У 1975 р. могильник обстежив І.П.Герета. Матеріали зберігаються в МАК.
Кігког, 1879, s. 23-32; Ратич, 1957, с. 63; АП, 1982, с. 153; Моця, 1990.
57. **МИКОЛАЇВКА I**. Селище XII-XIII ст. знаходиться за 1 км на захід від села, на лівому березі Дністра, на терасі висотою 7-8 м, довжиною близько 30 м, оберненої на південний схід. Відкрили і обстежили учасники екологічної експедиції „Дністер”.
Артюх, 2003, с. 253.

58. **НОВОСІЛКА (кол. Новосілка Язловецька).** Курганний могильник, розміщений біля колишнього панського двору. Один курган розкопаний. Знайдено кістяк, що містився в дерев'яній скрині, збитій 8 залізними цвяхами, зуб тура, кусок обробленого каменю та уламки кераміки. Пам'ятку відкрив біля 1878р. А. Шнайдер, розкопавши один курган.
Janusz, 1918, s. 94; Ратич, 1957, с. 68; АП. 1982, с. 153.
59. **ПЕРЕВОЛОКА I.** Селище двошарове XII – XIII ст. і трипільської культури. Знаходиться в західних околицях села, на південно-східних схилах і вершині невисокого мису, при злитті лівого берега Стрипи і правого берега струмка, в ур. Забрід. На поверхні поселення зібрана колекція фрагментів кераміки. Відкрито М. Ягодинською у 1988 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 23.
60. **ПЕРЕВОЛОКА II.** Селище двошарове: ранньозалізного часу та XII-XIII ст. Знаходиться в південній околиці села, на східному мисі, утвореному правим берегом струмка (притока р. Стрипи) та лівим берегом його притоки, на південний схід від хут. Залісся та на захід від дороги до м. Бучача, в ур. Бевзи. Площа 0,5 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М.Бігусом та Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.
Миська, 2004, с. 19
61. **ПЕРЕВОЛОКА III.** Селище двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в південно-західній околиці села, тягнеться приблизно 700 м вздовж правого берега струмка (притока р. Стрипи), на території хут. Залісся (північно-східний схил). Площа 4 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М.Бігусом та Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.
Миська, 2004, с. 19
62. **ПЕРЕВОЛОКА IV.** Селище двошарове: латенського часу та XII-XIII ст. Знаходиться в південно-західних околицях села, навпроти хут. Залісся, тягнеться приблизно 1 км вздовж лівого (південно-західного) берега струмка, правої притоки р. Стрипа. Площа 6 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М.Бігусом та Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.
Миська, 2004, с. 20
63. **ПЕРЕВОЛОКА V.** Селище багатошарове: пшеворської, черняхівської культур та XII-XIII ст. Знаходиться за 0,5 км на південний схід від села, на лівому (південному) березі струмка (права притока р. Стрипи), між дорогою і лісом. Площа 6 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М. Бігусом та Р. Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.
Миська, 2004, с. 20-21
64. **ПЕРЕВОЛОКА VI.** Селище XII-XIII ст. Знаходиться приблизно за 1,5 км на північний схід від села, біля хут. Хомині, на мисі, оберненому на схід,

утвореному правим берегом р. Стрипи та правим берегом її притоки. Площа 1 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М.Бігусом та Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Миська, 2004, с. 21

65. **ПЕРЕВОЛОКА VII.** Селище двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться приблизно за 1-1,5 км на північний захід від села, на правому березі струмка (права притока Стрипи) оберненому на північний захід, на захід від балки та лісу. Площа 1 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М.Бігусом та Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Миська, 2004, с. 22

66. **ПЕРЕВОЛОКА VIII.** Селище двошарове: комарівсько-тшинецької культури та XII-XIII ст. Знаходиться на північному березі озера оберненому на південь, біля птахофабрики, ур. На Лузі. Поселення дуже пошкоджено при будівництві птахофабрики. Площа збереженої частини 0,2 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Миська, 2004, с. 23-24

67. **ПЕРЕВОЛОКА IX.** Селище X ст. Знаходиться приблизно за 1 км на південний захід від села, на лівому березі пересохлого струмка, що впадає в притоку р. Стрипа і оберненому на південний схід. На поверхні зібрано два фрагменти керамічного горщика X ст. Відкрито М.Бігусом та Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Миська, 2004, с. 21.

68. **ПИЛЯВА I.** Селище XII – XIII ст. Знаходиться в північних околицях села, на схилі лівого берега р. Вільховець оберненому на захід, в ур. Городи, Зібрана колекція кераміки. Відкрито М.Ягодинською у 1989 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1990, с. 13

69. **ПИЛЯВА II.** Селище XII–XIII ст. Знаходиться за 1-1,5 км на північ-північний захід від села, на невисокому правому березі р. Вільховець, напроти Пиляви 1. схил обернений на сх. – південний сх. Зібрана колекція кераміки. Відкрито М. Ягодинською у 1989 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1990, с.14.

70. **РУКОМИШ I.** Селище двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в південних околицях села, на схилі та вершині мису правого берега Стрипи оберненого на схід, нагородах. Відкрито М. Ягодинською у 1988 р.

Ягодинська, 1989, с. 23.

71. **РУКОМИШ II.** Селище двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться за 2 км на південний захід від села, на 1-й надзаплавній терасі

(оберненій на північний схід) та вершині, з лівої сторони автодороги Бучач – Озерна, біля витоків струмка, в північній частині мису, біля опори ЛЕП. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Розвідки М.Ягодинської, Л.Строць у 2003 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 2004, с.11.

72. **РУКОМИШ ІІІ**. Селище багатощарове: ранньозалізного часу, черняхівської культури та XII-XIII ст.. Знаходиться за 200 м на південь від околиць села, на мисоподібному підвищенні високого правого берега Стрипи оберненому на схід, з лівої сторони від автодороги Бучач-Рукомиш, недалеко від каплички над джерелом. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Розвідки М.Ягодинської, Л.Строць у 2003 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 2004, с.11

73. **РУКОМИШ ІV**. Селище багатощарове: трипільської культури, ранньозалізного часу та XII-XIII ст. Знаходиться в південній околиці села, на мисі оберненому на захід, утвореному вигином лівого берега р. Стрипи, навпроти скельного монастиря. Площа 10 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М.Бігусом та Р.Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Миська, 2004, с. 24-25.

74. **РУКОМИШ V**. Могильник XII-XIII ст. Розташований на території садиби Ковальчук Ганни Олексіївни (с. Рукомиш, вул. Центральній 88), на високому правому березі (другій терасі) р. Стрипа. Західною межею його є струмок, права притока р. Стрипи, що тече заглибленим ярком. З пд. – сх. боку майданчик закінчується урвищем (висота близько 3 м), в основі якого проходить дорога. Під час копання фундаменту для побудови літньої кухні у 1979-80р. було виявлено парне поховання. Кістяки лежали головами на захід. Кістки були жовтого кольору та трухляві. Супроводжуючого матеріалу не зафіксовано. Весною 2000р. на городі, що розміщений за літньою кухнею, було викопано хрест - енкалпійон. На ньому зображено розп'яття Ісуса Христа, а з другого боку – Богородиця з дітьми.

Миська, 2004, с. 25

75. **СНОВИДІВ ІІ**. Селище багатощарове: трипільської, тшинецько-комарівської культур, західно-подільської групи скіфського часу та XII-XIII ст. Знаходиться в південній околиці села, на відстані 0,5 км, в ур. Могилки, на мисі, утвореному лівим берегом Дністра та його допливом, на високому плато (80-100 м висоти), оберненому на південний захід. Площа 3 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.

Миська, Погоральський, 2005, с.14.

76. **СТАРІ ПЕТЛЯКІВЦІ І**. Селище двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в північно-західних околицях села, на правому березі струмка, на схилі похилого мису оберненому на південний схід, поряд з костелом і шосе Бучач-Тернопіль. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст.

Відкрито М. Ягодинською у 1988 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989, с.24. 80676736592

77. **СТАРІ ПЕТЛЯКІВЦІ ІІ.** Селище багатошарове: ранньозалізного часу, пшеворської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в північно-західних околицях села, на високому мисі оберненому на південний схід та утвореному правим берегом Стрипи та лівим берегом її притоки, приблизно за 400 м на південний схід від цвинтаря. Площа 5 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М. Бігусом та Р. Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Миська, 2004, с. 21-22.

78. **СТАРІ ПЕТЛЯКІВЦІ ІІІ.** Селище багатошарове: ранньозалізного часу, черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться приблизно за 1,5 км на захід від села, на лівому березі струмка оберненому на південь, правої притоки Стрипи. Тягнеться від краю лісу, що на протилежному боці потічка, приблизно 600 м ввєрх по течії. Площа 4 га. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М. Бігусом та Р. Миськом у 2004 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Миська, 2004, с. 23.

79. **СТІНКА.** Городище знаходиться на віддалі 2 км на південний схід від села, на пагорбі, що носить назву Городище. Із заходу, сходу і півночі городище омиває р. Бариш, а з півдня – малий потічок Жванець, що впадає до неї. Городище має трикутну форму й займає площу близько 4,5 га. Зі західного боку збереглись сліди одного валу та двох ровів, зі східного – трьох валів та ровів. Ледь помітні сліди валу є з північного боку. На поверхні, а також у розвідкових шурфах, зібрано багато уламків кераміки трипільської к-ри, ранньозалізного часу, I пол. I тис. н.е. та XII-XIII ст., один цілий та половинку від другого бронзового енкалпіона, а також частину скляного браслету. У 1975 р. городище обстежив І.П.Герета. У 1988 р. городище оглянула М.Ягодинська. Документація зберігається в Науковому архіві ІА АН УРСР.

Ратич, 1955, с. 160-161; Ратич, 1957, с. 70; АП, 1982, с. 153.

Гусятинський район.

80. **ВАСИЛЬКІВЦІ І.** Селище двошарове: трипільської культури та княжого часу. Розміщене за 1,5 км на південний захід від села, в ур. Вербники. Схил обернений на південний захід. Площа 6 га.

Ossowski, 1891, s. 5-7; Janusz, 1918, s. 149; Ратич, 1957, с. 60; АП, 1982, с. 153.

81. **ВАСИЛЬКІВЦІ ІІ.** Селище XII-XIII ст. розміщене за 500 м на південний захід від залізниці, по сусідству з полями с. Юрківці в ур. Глибока Долина, на західному схилі. Тут знайдено скляні браслети, бронзове скроневе кільце, фрагменти бронзової прикраси. Г.Осовський провів у 1890 р. розвідку (на 2 поселеннях), під час якої зібрав підйомний матеріал. Матеріали були передані

в археологічний музей ПАН у Кракові. У 1988 р. обстежив пам'ятку Р. Грибович.

Ossowski, 1891, s. 5-7; Janusz, 1918, s. 149; Ратич, 1957, с. 60; АП, 1982, с. 153.

82. **ВІКНО I.** Селище XII-XIII ст. знаходиться за 0,5 км на південний захід від села, на правому (західному) березі ставка, утвореному на потічку, що тече через село. Площа 2 га. Відкрито М.Бігусом у 2005 р. на поверхні зібрана колекція фрагментів кераміки (вінчики, стінки).

Миська, Погоральський, 2005, с.15.

83. **ГОРОДНИЦЯ I.** Селище багат шарове: трипільської, голіградської культур та XII-XIII ст. Знаходиться на плато високої надзапавної тераси лівого берега р. Гнила, оберненої на захід, вище північної частини вул. Курилівка, на орному полі. Площа 1,6 га. Відкрите 1988р. І. Гавритухіним. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст.

Архів ТОКІОПК.

84. **ГОРОДНИЦЯ II.** Селище дво шарове: черняхівської культури та XII – XIII ст. Знаходиться на правому березі р. Гнила, на східному схилі тераси в північній частині вул. Сеньківці, навпроти Городниці I. Відкрите 1988р. І. Гавритухіним. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст.

Архів ТОКІОПК.

85. **ГОРОДНИЦЯ IV.** Селище XII-XIII ст. знаходиться у верхній частині мису оберненому на захід, на якому розташована Стара Городниця. Відкрите 1988р. І. Гавритухіним. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст.

Архів ТОКІОПК.

86. **ГОРОДНИЦЯ.** Селище XII-XIII ст. знаходиться за 1,5 км на південь від городища Говда, на похилому східному схилі надзапавної тераси правого берега Збруча, за 80 м від стовпа, що розділяє 58 і 59 квартали лісу, біля ґрунтової дороги Крутилів-Личківці. Відкрите 1988р. І. Гавритухіним. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст.

Архів ТОКІОПК.

87. **ГОРОДНИЦЯ.** Селище XI, XII – XIII ст. Знаходиться за 200 м на південь-південний захід від повороту, що відходить від дороги Крутилів-Личківці, до ур. Березняки, на похилому східному схилі надзапавної тераси правого берега Збруча. Площа 240 м². Відкрите 1988р. І. Гавритухіним.

Архів ТОКІОПК.

88. **ГОРОДНИЦЯ.** Дво шарова пам'ятка: городище-сховище скіфського часу та городище-святилище княжого часу X-XII ст. Знаходиться за 4 км на північний схід від села, в лісі, ур. Богит (Бохут), за 1,5 км від правого берега Збруча. Городище обстежене у 1851 р. Т. Жебравським, а в 1882 р. А. Кіркром у зв'язку із знайденим Збруцького ідола. Городище досліджене археологічними розкопками І.П.Русанової та Б.О.Тимошука, за участю М.Ягодинської та М.Филипчука у 1984 р. Досліджувались вали городища, капище, жертovníк, два довгі наземні будинки, три западини від тимчасових заглиблених жител. За територією городища досліджено піч для випічки хліба, житло-сторожку, один курган-кенотаф, три поховання з трупопаленням, земляний вал. В трьох

культових ямах капища виявлено чотири людські поховання, в інших – фрагменти кераміки, кістки, вугілля. У всіх досліджених об'єктах знайдено численні фрагменти кераміки X-XII ст., кістки великої рогатої худоби, уламок точила, глиняне пряслице, уламок скляного браслету, залізні ножі, кістяні знаряддя праці. Є припущення авторів розкопок щодо того, що тут стояв Збруцький ідол. Всі матеріали знаходяться в Тернопільському краєзнавчому музеї, документація – у НА ІА НАН України та в архіві ТОКІОПІК.

Kirkog, 1883, s. 53; Janusz, 1918, s. 133-135; Ратич, 1957, с. 62;
Русанова, Тимошук, 1993, с. 96-98

89. **ГОРОДНИЦЯ**. Селище X – XI ст. Знаходиться на північ від городища, за земляним валом, на правому, оберненому на північний схід, березі Збруча, за 4 км на північний схід від села, в лісі. Відкрите в 1984 р. І.П.Русановою. Тут зафіксовано 13 западин від жител, але поселення частково розорювалось і западини на частині поселення не збереглися. В шурфі відкрита напівземлянка з пічкою-кам'яною та керамікою X-XI ст. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 98

90. **ГОРОДНИЦЯ**. Селище XII – XIII ст. Знаходиться в лісі, за 300 м на південь від городища, біля підніжжя гори, ур. Богит (Бохут). Відкрите І.П.Русановою. Тут в центрі рівної площадки виділяється велика западина діаметром 10 м, глибиною 2 м (можливо, колодязь), навкруги якої концентрувалися западини звичайних розмірів від 14 жител. Територія поселення задернована. Поруч з поселенням на схилі яру зафіксовано культурний шар XII-XIII ст.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 98.

91. **ГОРОДНИЦЯ**. Селище X-XII ст. Знаходиться в лісі, за 4,5 км на південний схід від села та за 1 км на південний схід від городища Богід, обмежене горбами та скелями (з південно-східної сторони селища – вихід скель), на похилому південно-західному схилі правого берега Збруча, ур. Скала. Відкрите М. О. Ягодинською в 1984 р. Тут зроблена геодезична зйомка, на поселенні є 80 западин від заглиблених будівель. Між западинами зафіксовано два невеликі кургани. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 98.

92. **ГОРОДНИЦЯ**. Селище XII – XIII ст. Знаходиться на південь від городища на горі Богід та на захід від поселення, що знаходиться біля південного підніжжя гори Богит, в лісі, уроч. Школка. Відкрите 1984 р. М. Филипчуком, в 1988 р. пам'ятку оглянув Р. Грибович. Знайдено 3 западини від жител та розораний культурний шар, що тягнеться на відстань 200 м. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. та срібна гривна новгородського типу. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 98.

93. **ГОРОДНИЦЯ**. Грунтовий могильник X-XI ст. Знаходиться на північному схилі городища, в лісі, оточене з 3 сторін земляним валом, з південної сторони

від могильника проходить ґрунтова дорога від с. Городниця до Збруча, ур. Богит (Бохут). Тут розвідковою траншеєю виявлено два ґрунтових трупоспалення. Поховання 1 знаходилось в ямі (70x80 см, глибина у материку 20 см). Дно і стінки ями викладені дрібним камінням і обпалені. В ямі знайдені дрібні кальциновані кісточки, фрагменти ліпної конічної миски, гончарних горщиків XI ст., кістки тварин. Поховання 2 знаходилось за 1 м від першого. Це овальна яма (2,0x1,6 м, заглиблена в материк на 30 см). Дно і нижня частина стінок ями викладені камінням. Заповнення ями складається з чорної землі з вугіллям, камінням, обпаленою глиною, кальцинованими кісточками та фрагментами черепа людини, кістками тварин та фрагментами кераміки. Відкрите і досліджене Прикарпатською археологічною ІА РАН (І.П. Русанова) в 1984 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 97-98.

94. **ГОРОДНИЦЯ**. Курганний могильник X-XI ст. Знаходиться на північному схилі городища, в лісі, оточене з трьох сторін земляним валом. Складається з чотирьох курганів. Один з них був частково зруйнований ґрунтовою дорогою від с. Городниця до Збруча. Дорога проходить з північної сторони від могильника, ур. Богит (Бохут). Висота кургану 1,2 м, діаметр 5 м. Насип кургану складений з глини з домішками дрібного каміння та фрагментів кераміки X-XI ст. під насипом в материку викопана прямокутна яма (2,1x1,1 м, глибиною 20 см), орієнтована з заходу на схід. Яма заповнена чорною землею з вугіллям. Тут же знайдена велика плитка рожевого шиферу. Слідів поховання не зафіксовано. Відкрите і досліджене Прикарпатською археологічною експедицією ІА АН СРСР (І.П. Русанова) в 1984 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 97.

95. **ГОРОДНИЦЯ**. Селище XI – XII ст. Знаходиться за 1 км на північний схід від городища, по правому березі Збруча, за 4,5 км на північний схід від села, в лісі, між 2 пагорбів. Схил обернений на захід. Відкрите в 1984 р. М.А. Филипчуком, обстежив Р. Грибович в 1988 р. Тут зафіксовано 16 западин від жител. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 98.

96. **ГОРОДНИЦЯ**. Мініатюрне селище XI – XII ст. Знаходиться за 300 м від попереднього поселення по правому березі Збруча, за 4,5 км на північний схід від села, в лісі. Відкрите в 1984 р. експедицією І.П.Русанової. Тут зафіксовано всього 4 западини від жител. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 98.

97. **ГОРОДНИЦЯ** Курганний могильник XII – XIII ст. (2 кургани), знаходиться між правим берегом Збруча і польовою дорогою Личківці – Крутилів, приблизно за 4-5 км на схід-північний схід від села, на схилі підкрутого мису правого берега Збруча. Кургани мали висоту 0,4-0,6 м, діаметр біля 3 м.

Насипи були оточені кільцевим ровом шириною 1,5-2 м. Поховань та поховальних ям в них не простежено, очевидно це кенотафи. В північній частині ровика одного з курганів виявлено сліди тризни у вигляді трьох горщиків XII ст. Відкритий в 1988 р. О. Гаврилюком, І. Гавритухінім. 1 курган дослідив Малеев Ю.М. у 1988 р.

Малеев, 1994, с. 33.

98. **ГРИМАЙЛІВ ІІІ.** Селище XII – XIII ст. Південні околиці селища, між смт. Гримайлів і с. Буцики, по правій стороні від дороги Тернопіль-Гусятин, на північному схилі правого берега р. Гнила, на невисокій 1-й надзаплавній терасі. На поверхні зібрана кераміка XII-XIII ст. Відкрито М.Ягодинською у 1988 р. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПШ.

99. **ЖАБИНЦІ.** Багатошарове поселення: доби раннього заліза, черняхівської, слов'янської культур та X-XIII ст. Знаходиться в північно-східних околицях села, на високому мисі лівого берега р. Нічлави, що впадає в став і лівому березі струмка (її притоки), з лівої сторони від автодороги Коцюбинці – Жабинці, на мисі, що обернений на захід, на північ від вул. Гаврилівка, в ур. На Горбах. На поверхні культурного шару зібрано велику колекцію кераміки та крем'яних артефактів. Відкрито у 1991 р. М.Ягодинською, О.Ситником, М.Левчуком. матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.

Архів ТОКІОПШ.

100. **ЖАБИНЦІ.** Селище XII-XIII ст. розміщене на березі ставка. На поверхні виявлено уламки кераміки, скляні, бронзові та залізні вироби. Досліджував поселення в 1877 р. А.Кіркор. Матеріали зберігаються в МАК.

Kirkor, 1878, s. 15; Janusz, 1918, s. 150; Ратич, 1957, с. 63; АП, 1982, с. 153.

101. **КАЛАГАРІВКА.** Багатошарове поселення: бронзового часу, черняхівської культури та XII – XIII ст. Знаходиться в південно-східних околицях села, на південно-східному схилі правого берега Збруча, ур. Кар'єр. Відкрито у 1985 р. С. Пивоваровим. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПШ.

102. **КРУТИЛІВ І.** Городище-святилище X-XIII ст. знаходиться за 1 км на південний захід від села, на високому крутому мисі, утвореному правим берегом Збруча і глибоким яром „Сліпий яр” по якому тече струмок, в лісі, ур. Звенигород. Вперше науково обстежено А.Кіркором у 1882 р. Досліджувалось у 1985 – 1989 рр. Русановою І.П., Тимощуком Б.О., Ягодинською М.О., Гавритухінім І.О., у 1998-2000 рр. – М.Ягодинською. В сакральній частині городища досліджено три капища, локалізовано четверте капище, 5 довгих будинків-контин, 19 жертвних споруд, 1 жертвний колодязь, досліджено оборонну систему городища, вивчено споруди другої частини городища – 5 довгих будинків, заглиблене житло, 5 культових споруд, 1 жертвний колодязь. Під час досліджень споруд виявлено велику кількість фрагментів кераміки, переважно XII-XIII ст., знайдено прикраси – дротяні та

багатонамистинні скроневі кільця, мідні заготовки до колтів, мідні бляшки, матриці до нашивних бляшок та намистин, персні, натільні хрестики, іконки, хрести-енколпіони, браслети металеві (пластинчасті, кручені з мідного сплаву та срібла) та скляні, металеві, пастові, бурштинові намистини, срібну гривну київського типу, металеві предмети спорядження вершника, зброю – шпори, стремена, половину меча, наконечники стріл, дротиків, предмети побуту – залізні трубчасті замки, ключі, сокири, лемеші, ножі, серпи, коси-горбуші, кістяні гудзики та веретено, 2 мідні монети-скіфати I половини XIII ст., срібну монету часів імператора Коммода тощо.

Кіркког, 1883, s. 53; Janusz, 1918, s. 200; Ратич, 1957, с.65; Тимошук, Русанова, 1988, с. 78-91; Русанова, Тимошук, 1993, с. 100-104

103. **КРУТИЛІВ ІІ**. Селище X-XIII ст. Знаходиться за 2 км на південний захід від села, на першій надзаплавній терасі оберненій на північний схід по правому березі струмка, що впадає в Збруч, в лісі, ур. Бабина Долина. Відкрито у 1985 р. С.Пивоваровим. Досліджувалось М. Ягодинською з 1985 по 2000 рр. Досліджено 20 споруд (житла, майстерні- X-XI ст.; капище, культові споруди – XII-XIII ст.) на основній частині поселення, одну садибу ремісника XI ст., куди входило житло, майстерня та житло, яке після руйнації було перетворено на майстерню, сім господарських споруд, дві ями, фрагменти валу в східній частині поселення. Виявлено два періоди функціонування поселення: у X-XI ст. поселення існувало як ремісничий центр, про що свідчать 6 жител, 5 залізобобних майстерень, 1 гончарний горн, 1 ремінична садиба; у XII-XIII ст. на поселенні існував культовий центр, про що свідчать 1 капище, 4 культові споруди і 2 жертвні колодязі. Житла X-XI ст. були напівземлянками з печами-кам'янками, стовпової конструкції. Майстерні цього часу мали кам'яні робочі площадки, глиняні материкові лежаки. Тут знайдено кераміку X-XI ст., кістяний гребінець, залізні ножниці, кліщі, глиняні пряслиця, кістяні проколки. Під час досліджень культових споруд XII-XIII ст. знайдено людські кістяки, кістяки великої рогатої худоби, відповідну кераміку, скроневі кільця з білону, наконечники стріл, підкови, пряслиця, кручені скляні браслети, повертку, напильник, тощо. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Кіркког, 1883, s. 53; Тимошук, Русанова, 1988, с. 78-91; Русанова, Тимошук, 1993, с. 95-96.

104. **КРУТИЛІВ ІІІ**. Селище XI, XII ст. ур. Замчище, з північної сторони примикає до городища. Знаходиться на високому плато, тут зафіксовано вали висоцької культури та княжого періоду, а також 172 западини від споруд. Чотири з них були розкопані і виявлено у 2 житла X-XI ст. з печами кам'янками та стовповою конструкцією стін і ще в 2-х господарські будівлі кінця XI - першої половини XII ст. на північ від валів висоцької культури зафіксовано 35 западин, що розташовані довколо великої площі (250 x 70 м) розчищеної від великих каменів. Скоріш за все ця ділянка розорювалась. Тут розкопано цілу садибу (площа 460 м²) XI ст., в склад якої входили два житла з печами-кам'янками стовпової конструкції, одне з яких загинуло від пожежі і датується першою половиною XI ст., друге датується другою половиною XI-

початком XII ст. на території садиби знаходилися три господарські будівлі та незабудований двір по центрі. Від поселення садиба відгороджувалася парканом. Знайдено кераміку XI-XII ст., побутові знаряддя праці: залізні ножі, серпи, прясла. Досліджувалось І.Русановою, Б.Тимощуком, М.Ягодинською у 1985, 1988 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Тимощук, Русанова, 1988, с. 78-91; Русанова, Тимощук, 1993, с. 104.

105. **КРУТИЛІВ ІV.** Багатошарове поселення: трипільської культури, ранньозалізного часу, культури Луки Райковецької та X-XIII ст. Знаходиться за 0,5 км на південь від села (городи), на схід від городища Звенигород, на першій надзаплавній терасі правого берега Збруча в ур. Стадна І, на схилі оберненому на південь – південний схід. Приблизно посередині поселення проходить ґрунтова дорога Крутилів-Личківці. Відкрито у 1985 р. І.Русановою і Б.Тимощуком. частина поселення вкрита лісом і там збереглися западини жител. На орній поверхні культурного шару поселення зібрано численну колекцію кераміки трипільської культури, ранньозалізного часу, культури Луки Райковецької та X-XIV ст.). Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Тимощук, Русанова, 1988, с. 91; Русанова, Тимощук, 1993, с. 104.

106. **КРУТИЛІВ V.** Мініатюрне селище XI, XII ст. Знаходиться на північний схід від городища, на південний захід від Стадна І, по правому березі Збруча, на крутому південно-східному схилі гори, ур. Стадна 2, тут зафіксовано шість западин, дві з них були розкопані (130 м²). Відкрито три господарські будівлі XI і XII-XIII ст. в одній з них був досліджений горн, споруджений з каменів. Відкрито у 1987 р. І.Русановою. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимощук, 1993, с. 104.

107. **КРУТИЛІВ VI.** Селище X ст. знаходиться за 3 км на південний захід від села, по правому березі струмка, що впадає в Збруч, в лісі, на першій надзаплавній терасі, оберненій на схід, високого корінного правого берега р. Збруч, за 500 м від поселення від „Бабина долина”, поруч з польовою дорогою Крутилів – Личківці, в ур. Біля двох джерел. Відкрито у 1987 р. О.Гаврилюком. Досліджувалось у 1987, 1989 рр. І.П.Русановою, Б.О.Тимощуком та М.О.Ягодинською. Досліджено заглиблену господарську будівлю, прямокутної форми з заповненням чорною землею з керамікою першої половини X ст., кістками великої рогатої худоби, мідним напівоборотним скроневим кільцем та залізним ножем. Другою спорудою виявилась напівземлянка з пічкою-кам'яною, складеною з великих брил вапняку. Розміри 2,2 x 2,0 м. В житлі знайдено нечисленну кераміку X ст. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимощук, 1993, с. 104.

108. **КРУТИЛІВ VII**. Селище XI-XIII ст. Знаходиться на захід від городища, на високому березі Сліпого яру, оберненому на захід, на лівому березі струмка, що впадає у Збруч. Поселення прилягає до городища з північного заходу, ур. Хаша. Відкрито І.П.Русановою у 1987 р. Територія поселення вкрита лісом, що зберегло 38 западин жител, які тягнуться вздовж високого лівого берегу Сліпого яру культурний шар насичений фрагментами кераміки XI, XII ст. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Тимошук, Русанова, 1988, с. 90; Русанова, Тимошук, 1993, с. 104.

109. **КРУТИЛІВ IX**. Селище X-XI ст. Знаходиться на північний схід від села, на високому правому березі Збруча, оберненому на схід, навпроти санаторію „Товтри”, що в Хмельницькій області, в ур. Біля Санаторію. Відкрито Б.Тимошуком, І.Русановою у 1988 р. Територія поселення вкрита лісом. Тут зафіксовані западини від жител.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 104.

110. **КРУТИЛІВ**. Печерна пам'ятка – „Печера Пустельника”. Знаходиться на північний захід від городища-святилища, в ур. Пуца. Печера складається з двох приміщень, вирубаних у материковій скалі. Перше приміщення являє собою невелику каплицю з арочним склепінням. Друге приміщення – житлове. Тут є вирубана в скалі лежанка. Обидва приміщення з'єднуються між собою вузьким прямокутним проходом. Джерелом світла в житловому приміщенні є прорубано в скалі невеличке віконце.

Кігког, 1883, с. 54; Русанова, Тимошук, 1993, с. 63; Рідуш, 1998, с. 189-191.

111. **ЛИЧКІВЦІ IV**. Поселення двошарове: ранньозалізного часу і XII – XIII ст. Знаходиться на першій надзаплавній терасі правого берега р. Гнила, оберненому на південний схід, в південно-західних околицях села (городи), за 0,5 км вгору по течії від місця злиття річок Тайни і Гнилої. Площа 1,5 га. На поверхні поселення зібрано фрагменти кераміки ранньозалізного часу і XII – XIII ст. Відкрито у 1988 р. І.Гавритухінім.

Архів ТОКІОПК.

112. **ПІЗНАНКА**. Селище XII – XIII ст. Знаходиться в південних-південно-східних околицях села, на низькому березі р. Гнилої, оберненому на південь, біля мосту через річку (городи). Відкрито М.Ягодинською у 1989 р., зібрана колекція фрагментів (вінчики, стінки) кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1990, с. 15

113. **ПОСТОЛІВКА I**. Городище-святилище XI-XIII ст. Знаходиться за 5-6 км на схід від села, в лісі, на правому березі Збруча, на схилі крутого мису, в ур. Говда. Городище з напільної сторони оточене овальним валом та ровом. Розміри площадки городища 40 x 20 м, перепад височин 20 м. Досліджено площу 108 м². На валу зафіксовано чотири будівельних періоди, причім кожен будівельний період відділявся від попереднього кам'яною вимосткою. В південній частині вал перерізаний колодязем, що в плані має круглу форму

(діаметр 3,4 м). Він був розкопаний на глибину 3,6 м. Колодязь зверху мав похилі стінки та конусоподібну форму, а з глибини 60 см стінки стали вертикальними, обкладені по периметру камінням та закріплені колодами. В колодязі знайдена численна кераміка XI ст. та кістки тварин. До колодязя примикала площадка, на якій помітні сліди вогню. Після засипки колодязя над ним, в овальному заглибленні палили вогонь. В насипі валу була зроблена нішоподібна хлібна пічка. В верхньому шарі знайдено кераміку XII-XIII ст., уламок скляного браслету, кілька наконечників стріл, кресало, шиферне прясло, кістки тварин. Відкрито Б.Тимощуком у 1988 р. Розкопки проводились Прикарпатською археологічною експедицією під керівництвом Русанової І.П. У 1988 –1989 рр. безпосередньо роботами на городищі керував І.Гавритухін. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Русанова, Тимошук, 1993, с. 99.

114. **ПОСТОЛІВКА II.** Селище X, XI ст. Знаходиться за 5-6 км на схід від села, в лісі, на мисі між правим берегом Збруча (обернений на південний захід) і правим бортом яру, західніше городища, ур. Говда. Відкрито у 1988 р. О.Гаврилюком, І.Гавритухіним. В 1988 р. розкопано одне житло X-XI ст.

Архів ТОКІОПК

115. **ПОСТОЛІВКА III.** Селище XII – XIII ст. Знаходиться напроти Постоливка II, в лісі по лівому борту яру, оберненому на північний схід, на правому березі Збруча, на південний схід від городища. Відкрито М.Ягодинською у 1998 р. Зібрана колекція кераміки (вінчики, стінки) XII – XIII ст. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1998, с. 12

116. **РАШТІВЦІ I.** Багатошарове поселення: західно-подільської групи скіфського часу, черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться у північній околиці села, на лівому березі ставка, за 150 м пред дамбою, на першій та другій надзаплавній терасах мисоподібного видовженого пагорбі, на північно-західному схилі, що з заходу і з сходу обмежені невеликими балками. Площа 1,5 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.

Миська, Погоральський, 2005, с.15.

117. **СИДОРІВ.** На території села виявлено срібні прикраси княжого періоду.

Janusz, 1918, s. 142; АП, 1982, с. 154.

118. **ТОВСТЕ (кол. Кут-Товсте).** На території села знайдено глиняні писанки київського типу.

АП, 1982, с. 154.

119. **ТРЕБУХІВЦІ III.** Селище XII – XIII ст. Знаходиться за 300 м на південь від села, по лівому березі р. Тайна, на похилому підвищенні (оберненому на південний схід), що 300 м нижче повороту ріки з півночі на схід. Площа 1,5 га. Відкрито у 1988 р. І.Гавритухіним. На поселенні зібрано колекцію кераміки XII-XIII ст.

Архів ТОКІОПК.

120. **ТРЕБУХІВЦІ IV.** Поселення багатощарове: голіградської культури, скіфського часу та X – XI, XII – XIII ст. Знаходиться за 1 км на південний схід від села, нижче по течії, на лівому березі р. Тайни, де крута тераса переходить в похилий мис (на південь від лісу). Мис обернений на південний захід. Площа 16 га. Відкрито у 1988 р. І.Гавритухіним. На поверхні поселення зібрано колекцію кераміки голіградської культури, скіфського часу та XII-XIII ст.

Архів ТОКІОПК.

121. **ТРЕБУХІВЦІ V.** Поселення багатощарове: ранньозалізного часу, культури Поянешти-Лукашівка та XII – XIII ст. Знаходиться за 1,3 км на південний схід від села, на правому березі Збруча, за 0,5 км вище по течії від місця впадіння р. Гнила в Збруч, напроти південної околиці с. Голеніщево (Хмельницька обл.), на терасі обернений на південний схід. Відкрито у 1988 р. І.Гавритухіним. На поверхні поселення зібрано колекцію кераміки ранньозалізного часу, культури Поянешти-Лукашівка та XII-XIII ст.

Архів ТОКІОПК.

122. **УВИСЛА.** Могильник-1, розміщений у полі. Випадково виявлено підплитове поховання з кістяком західної орієнтації. Розмір плити 2,5 x 0,5 м. Кістяк лежав на спині. Руки були під тазом. На пальцях обидвох рук були бронзові перстені з спіралью зкрученого дроту. Поховання виявлене під час оранки. Досліджене Г.Осовським.

Ossowski, 1891, s. 19-27, 35-9; Janusz, 1918, s. 146; Ратич, 1957, с. 72; АП, 1982, с. 154

123. **УВИСЛА.** Могильник-2, розміщений на лівому березі р.Тайна. Могильник ґрунтовий з трупопокладеннями. Розкопано 7 поховань, в яких лежали на спині кістяки орієнтовані головами на південний захід. Руки були витягнуті вздовж тіла. Поховання були безінвентарними. Відкрив його і провів розкопки Г.Осовський.

Ossowski, 1891; s. 43; Janusz, 1918, s. 146-147; Ратич, 1957, с. 72; АП, 1982, с. 154.

124. **УВИСЛА.** Могильник-3, розміщений на правому березі р. Тайна, за 150 м від центру, в полі біля ставка (з північної сторони), на полях. Могильник ґрунтовий з трупопокладеннями. Поховання були безінвентарними. Відкритий Г.Осовським в 1889 р. У 1976 р. обстежив С.Ситник.

Ossowski, 1891; s. 43; Janusz, 1918, s. 146-147; Ратич, 1957, с. 72; АП, 1982, с. 154.

125. **ТУДОРІВ (кол. ФЕДОРІВКА).** Городище XII – XIII ст. розміщене на високому мисі, утвореному двома глибокими ярами, по дну яких протікають потічки, що зливаються біля стрілки основи мису та через 50 м впадають в Серет, ур. Городище. З напільної сторони зберігся один вал довжиною 400 м. Висота валу близько 1 м, ширина 16 м. На віддалі 240 м від нього ідуть західні вали. Ширина трьох перших – 20 м, довжина 90-96 м. Інші три покриті чагарниками й частково зруйновані окопами двох останніх воєн. Вали відокремлені один від одного ровами 3-4 м завширшки. Схили мису та західна частина городища поросли лісом, решта території використовується під городи місцевих мешканців. На території городища зібрано фрагменти кераміки

трипільської, Лука-Райковецької культур та XII – XIII ст. Пам'ятка виявлене розвідкою В.П.Савича. У 1956 р. тут провела невеликі розкопки Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею (керівник І.К.Свешніков).

Свешніков, 1959, с. 17-18; Ратич, 1957, с. 31; АП, 1982, с. 155; Миська, Погоральський, 2006, с.18.

126. **ТУДОРІВ (кол. ФЕДОРІВКА).** Селище розміщено на плато зі східного боку від городища, та очевидно є його передграддям. Тут зібрано фрагменти кераміки трипільської, Лука-Райковецької культур та XII – XIII ст. Документація зберігається в Науковому архіві ІА АН УРСР.

Свешніков, 1959, с. 17 –18; Ратич, 1957, с. 31; АП, 1982, с. 155; Миська, Погоральський, 2006, с.18.

127. **ЯБЛУНІВ.** Городище (майже знищене під час будівництва стадіону) в північно-східних околицях села, в районі сучасного стадіону. Відкрите у 1988 р. Р.Грибовичем.

Грибович, 1988, с. 2.

Заліщицький район

128. **БЕДРИКІВЦІ.** Грунтовий могильник XII-XIII ст. розміщений у полі, в сх. околиці села, ур. Корчунок. На могильнику знаходяться рядові та підплитові поховання. У 1899 р. Й. Шомбаті дослідив 8 підплитових поховань, в них біля кістяків було виявлено срібні та бронзовий перстені, фрагмент скляного браслета, емалеву бронзову підвіску. Пізніше В.Деметрикевич дослідив, ще декілька рядових та підплитових поховань. У цих похованнях знайдено уламки посуду княжого часу та срібне скроневе кільце.

Przybyslawski, 1900, s. 60-64; Janusz, 1918, s. 256; Ратич, 1957, с. 59; АП, 1982, с. 155.

129. **БЕДРИКІВЦІ.** Підплитовий могильник XII-XIII ст. розміщений в ур. Лучка на правому березі р. Тупа, в підніжжі гори. На глибині 0,35 м від плити з сірого пісковика знаходився кістяк значно зруйнований внаслідок зсуву схилу. Поряд з кістяком виявлено фрагменти керамічного посуду XII-XIII ст., тригранний браслет з чорного скла та бронзову кулясту підвіску.

Малєєв, 1994, с. 32

130. **БЕДРИКІВЦІ.** Багатощарове поселення: голіградської культури, західно-подільської групи скіфського часу та княжого часу. Знаходиться на схилі правого берега р. Тупа в північно-західних околицях села, між двома ярами, утвореними струмками, що впадають в р. Тупа, ур. Лучка На горбі, на мисі оберненому на південний схід. Відкрите 1982 р. В. Добрянським, обстежене у 1990 р. В. Олійником. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

Олійник, 1993, с. 25-26.

131. **БЕДРИКІВЦІ.** Краєзнавець В.К. Добрянський у 1982 р. на орному полі між ур. “Жировка” і “Могилки” знайшов шиферне пряслице і 2 залізні ножі.

Олійник, 1998, с. 32

132. **БЛИЩАНКА**. Могильник знаходиться в ур. Вовчків. В 1877 р. під час оранки випадково виявлено поховання в якому поряд з іншими артефактами було виявлено емальований колт. Р. Лівох відносить появу таких прикрас до кін. XII ст.
Janusz, 1918, s. 258; Liwoch, 2005, s. 133-135.
133. **БЛИЩАНКА**. Могильник, ур. Підплитинці. Виявлений випадково під час земляних робіт.
Малєєв, 1973, с. 104; АП, 1982, с. 155.
134. **БЛИЩАНКА**. Селище XII-XIII ст. Знаходиться на орних полях ур. “Горби” і “Над Гнилою”, обернених на південний схід. Відкрито протягом 1963-1966 рр. В. Олійником. Тут знайдено фрагменти горщиків, скляних кручених браслетів темного і жовтого кольорів, скляні намистини, мідний пластинчастий браслет, орнаментований ромбоподібним орнаментом з хвилястою лінією в центрі, фрагмент колта круглої форми, прикрашеного відтиснутими в металі прямокутниками, а по периметру — кульками, уламок кістяного гребеня, пряслице з мергелю, залізні леміш і чересло від плуга, сокиру, серп, ніж і трубчастий замок. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Олійник, 1998, С. 31.
135. **ВИНОГРАДНЕ**. Підплитовий могильник знаходиться в пд.-зх. околиці села на високому лівому березі Дністра зустрічаються великі кам'яні плити, а під ними поховання західної орієнтації. На думку Ю. Малєєва могильник пов'язаний з літописним Василевим, що на протилежному березі ріки.
Малєєв, 1994, с. 32
136. **ВОРВУЛИЦІ**. Селище. Відкрито у 1971 р. в ур. “Жерманівка” на селянських городах. Зібрано численні фрагменти керамічного посуду. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Олійник, 1998, с. 31
137. **ГОЛІГРАДИ**. Городище XII-XIII ст. (багатошарова пам'ятка – пізнього палеоліту, трипільської, голіградської, черняхівської, райковецької культур). Знаходиться на високому лівому березі Серету, за 1,5 км на північний схід від села, в районі великого яру, ур. Вигошів. Тут помітні лише сліди городища. Виявлені уламки посуду.
Полянський, 1928, с. 14; Ратич, 1957, с. 62; АП, 1982, с. 158; Миська, Погоральський, 2006, с. 19.
138. **ГОЛІГРАДИ**. Поселення знаходиться на лівому березі глибокого яру, навпроти ур. Вигошів, за 1,8 км на північний схід від села. Територія поселення поросла лісом, тому площу його поширення визначити неможливо. В обриві схилу, в шарі чорного гумусованого суглинку виявлено фрагменти кераміки голіградської культури, ранньозалізного часу та XII -XIII ст.
Миська, Погоральський, 2006, с. 19-20
139. **ГОРОДОК**. Підплитовий могильник розміщений в сх. частині ур. Печенія, за 50 м від північно-західних околиць села, лівий берег Дністра. Розкопано 13

поховань. Перше поховання, досліджувалось у 1878 р., було орієнтоване головою на захід, його глибина 1 м. В заповненні ями виявлено уламки посуду й мале кам'яне ядро. У другому, розкопаному в 1883р., також були уламки посуду. Його глибина 0,73м, орієнтація східна. Всі 11 поховань, що були розкопані в 1890 р., були орієнтовані головами на південний захід. Покійники лежали під плитою на спині. Поховання не мали ніякого поховального інвентаря за винятком одного, що мало на шиї кусок чорної тканини із золотими витками, нашитий на шкіряну підкладку. У 1878 та в 1883 р. розкопки провів А.Кіркор, а в 1890 р. – Г.Осовський. обстежений у 1976 р. О.Ситником. Матеріали були передані в Археологічний музей ПАН у Кракові.

Kirkor, 1879, s. 21; 1884, s. 51; Ossowski, 1891, s. 39-41; Janusz, 1918, s. 261-262; Ратич, 1957, с. 62.

140. **ГОРОДОК**. Могильник підплитовий. Розміщений на полі в ур. На вигоні, в східних околицях села, на лівому березі Дністра. Кістяки були покладені головою на південний захід. Біля одного кістяка лежала дерев'яна прикраса з металевими кульками та бронзове скроневе кільце. Відкрив і розкопав чотири поховання Г.Осовський у 1890 р. Матеріали були передані в Археологічний музей ПАН у Кракові. На даний час територія могильника забудована, є присадибні ділянки.

Ossowski, 1891, s. 42; Janusz, 1918, s. 262-263; Ратич, 1957, с. 62.

141. **ДЗВИНЯЧ**. Могильник підплитовий розміщений в полі між селами Дзвиняч та Бедриківці. При розкопуванні в них виявлено урни, крем'яні, бронзові та залізні знаряддя, а також емалеву підвіску у формі колта із зображенням на ньому птиці з піднятим хвостом.

Przybyslawski, 1900, s. 61; Janusz, 1918, s. 261; Ратич, 1957, с. 63; АП, 1982, с. 155

142. **ДЗВИНЯЧ**. Багатошарове поселення: трипільської, голіградської, черняхівської культур та княжого часу. Знаходиться по лівому (оберненому на північ) березі потічка, на городі Мирослава Пастиркевича. Відкрито В.І.Олійником у 1998 р. Зібрана колекція кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 9

143. **ДОБРОВЛЯНИ**. Селище. Знаходиться на орному полі ур. Обіжева, на лівому високому березі Дністра, оберненому на південний схід. Відкрито у 1991 р. В.Олійником. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 31.

144. **ДУНІВ**. Багатошарове поселення: культури Ноа, голіградської культур та княжого часу. Знаходиться на плато лівого берега Серету, на мисі, утвореного високим лівим берегом струмка і яром, що прилягає до нього. Мис обернений на південь – південний схід. Відкрито і досліджено у 1978 р. Дністровською експедицією КДУ.

Тур, Малеев, Олійник, 1979, с. 415.

145. **ДУНІВ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться на присадибній ділянці, неподалік ур. Дальник. У 1992 р. Прохарчуком В.І. знайдено мідний енколпійон (4,2 x 2,3 см). Тут же В.І. Олійником виявлено уламки кераміки XII-XIII ст. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 31

146. **ДУНІВ**. Поселення багат шарове: трипільської, черняхівської культур та XII-XIII ст. Знаходиться на орних полях урочищ “Гора” і “Корніж”. Відкрито протягом 1972-1973 рр. краєзнавцем В.М. Українцем. Знайдено: уламки горщиків, шиферне пряслице, скляні і бронзові буси, 4 залізні наконечники стріл і залізний наконечник списа. На своєму городі у 1987 р. краєзнавець виявив бронзову стулку енколпійона із зображенням Розп’яття. Другу потерту стулку хреста-складення знайдено на городі Івана Прохарчука. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 31

147. **ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ (кол. Жежава)**. Підплитовий могильник. Розміщений на лівому березі Дністра. Похилий берег ріки утворює тут невелику терасу, на якій і розмістився могильник. У 1877, 1880 й 1882 рр. розкопки вели І.Коперницький та В. Пшебиславський. У 1877 р. було розкопано 9 могил, дві з них знаходились відокремлено, решта були об’єднані в групи по два три поховання. Два з них (перша група) були орієнтовані головами на північний захід. В одному з них знайдено кам’яний брусок. Три поховання з другої групи мали західну орієнтацію. В заповненні ям були уламки посуду та кістки тварин. Уламки посуду також були в двох похованнях західної орієнтації (третя група складалась з трох поховань, з них два досліджено). В одному з них виявлено залишки перегнилого дерева, бронзовий гудзик у формі кульки з вушком й бронзовий спіральний перстень. В двох окремих похованнях західної орієнтації в заповненні ям були уламки посуду, а в одному з них виявлено куски золототканої тканини і 2 бронзові спіральні персні. Подібний обряд мали 14 поховань, розкопаних у 1880 і 1882 рр. В одному з них знайдено біля шиї рештки тканини, ткани золоту ниткою та бронзові речі: гудзик, біля черепа – бронзове спіральне кільце, а на пальці правої руки – бронзовий перстень з восьмикутною золоченою по краях накладкою, всередині заповненою емаллю. В інших похованнях найчастіше знаходили бронзові перстені, скроневі кільця, гудзики і шматки тканини із золотими нитками.

Коперницькі, 1878, s. 65-67; Коперницькі, Przybyslawski, 1884, s. 24-27; Ратич, 1957, с. 64; АП, 1982, с. 156

148. **ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ (кол. Жежава)**. Курганний могильник. Розміщений у лісі, неподалік підплитового могильника. Знаходиться на північ від села, в ур. Іванів город, за 50 м від лівого берега Дністра. Складався із 45 курганів. У п’яти із шести, розкопаних тут, кістяки були орієнтовані головами на захід. Один орієнтований був в північно-східному напрямку. Біля нього знайшли залізні цвяхи. Відкрив у 1909р. К.Гадачек, розкопавши 4 кургани. У 1931 р.

Т.Сулімірський розкопав ще 2 кургани. В 1976 р. Могильник обстежив О.Ситник.

Hadaczek, 1909, s. 3, Janusz, 1918, s. 273; Sulimirski, 1935, s. 24; Ратич, 1957, с. 64; АП, 1982, с. 156.

149. **ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ**. Поселення багат шарове: трипільської, голіградської культур та XII-XIII ст. Знаходиться в західних околицях села, на лівому високому березі Дністра, на орному полі ур. Соколів, оберненому на захід. Відкрито у 1996 р. В.Олійником. Площа 32 га. Тут зібрано численні фрагменти горщиків, орнаментованих в більшості врізними паралельними лініями, рідше зі слідами ангобу. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 32.

150. **ЗАЛІЩИКИ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться в ур. Ущилівка, на лівому східному схилі, поряд з новобудовами масиву “Сонячний”. Відкрито у 1990 р. В.Олійником. Тут знайдено бронзову стулку енкалпіона із рельєфною фігурою Богоматері-Оранти з долонями перед грудьми та уламки горщиків. Тепер культурний шар урочища порушений будовами житлового масиву “Сонячний”. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 32.

151. **ЗАЛІЩИКИ ІІ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться на орному полі, схил якого обернений на захід, між приміщеннями “Сільгоспхімії” і долішнім шанцем. Виявлено у 1996 р. В.Олійником. Орієнтовна площа поселення 5,27 га. Зібрано уламки горщиків, орнаментованих здебільшого заглибленими паралельними лініями, рідше рядом подовгастих ямок. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 32.

152. **ЗОЗУЛИНЦІ**. Селище XII-XIII ст. розміщене на південному схилі, над Дністром. На плато виявлено сліди поселення, знайдено уламки кераміки.

АП, 1982, с. 156.

153. **ІВАНЕ-ЗОЛОТЕ**. Селище XII-XIII ст. На поверхні знайдено срібну серезку з трьома філігранними кульками.

Гребеняк, 1915, с. 25; Janusz, 1918, s. 263; Ратич, 1957, с. 64; АП, 1982, с. 156.

154. **ІВАНЕ-ЗОЛОТЕ**. Грунтовий могильник. Звідси походять частина глиняної посудини, залізна пряжка, 44 намистини різного типу.

Пастернак, 1933, с. 263; Ратич, 1957, с. 64. АП, 1982, с. 156.

155. **КАСПЕРІВЦІ**. Підплитовий могильник знаходиться в ур. Кадуб, посередині підйому дороги до с. Лисичники. Тут під кам'яними плитами знаходились скелети орієнтовані головами на захід. Руки були складені на грудях. Виявлений випадково під час земляних робіт.

Малеєв, 1973, с.104; АП, 1982, с. 156; Малеєв, 1994, с. 32

156. **КАСПЕРІВЦІ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться на лівому березі Серету оберненому на захід, в частині села “Містечок”. Відкрито В.І.Олійником у

1990 р. Бронзовий хрест-складень знайдено у 1978р. На лицевій стороні цього хреста є зображення Розп'яття, а на зворотній — фігура Богоматері Оранти. Тут же на присадибних ділянках виявлено 3 залізних вістря стріли і фрагменти керамічного посуду XII-XIII ст. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 33.

157. **КОЛОДРІБКА**. Могильник підплитовий, розміщений на невеликому горбку у лісі. Тут виявлено в 1876 р. поховання з посудинами, бронзовими скроневими кільцями і перстень.

Janusz, 1918, s. 264; Ратич, 1957, с.65; АП, 1982, с. 156.

158. **КОШИЛІВЦІ**. Селище розміщене в ур. Стінка. Тут знайдено уламки посуду з хвилястим орнаментом, пряслиця, бронзові хрестики, залізні ножі і наконечники стріл. Матеріали знаходились у фондах відділу археології Інституту українознавства НАН України.

Janusz, 1918, s. 265-266; Ратич, 1957, с. 65; АП 1982, с. 157.

159. **КОШИЛІВЦІ**. Кремаційний могильник знаходиться в ур. На обозі. Залишки кремації (кальциновані кістки та попіл) знаходились як в товстостінних урнах так і в простих ямах. Відкрив та проводив дослідження пам'ятки К. Гадачек. В ТКМ зберігається скляна пастова намистина трикутної форми (А 5154), що походить з цього урочища.

Janusz, 1918, s. 266; АП, 1982, с. 157.

160. **ЛИСІВЦІ**. Селище. Виявлене випадково під час земляних робіт на околицях села.

Малєєв, 1973, с. 104; АП, 1982, с. 157.

161. **ЛИСИЧНИКИ**. Поселення двошарове: трипільської культури та XII-XIII ст. Розташоване в центрі села і південно-східній його околиці, ур. Волова криничка, над джерелом, на орному полі, схил якого обернений на південний схід. Відкрито В.Олійником впродовж 1974-1995 рр. Зібрано фрагменти горщиків, скляного крученого браслета, бронзову стулку енкаліпона із зображенням Розп'яття у супроводі ликів святих, 2 залізних вістря стріл і залізну стрілу від важкого лука. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

Олійник, 1998, с. 32.

162. **ЛИСИЧНИКИ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться біля печери "Кошова". У 1980 р. на глибині 20 см від поверхні ґрунту викопано уламки корчаги коричневого кольору з довгою і овальною в перетині ручкою. Фрагменти корчаги орнаментовані паралельними горизонтальними жолобками. Знайдено тут також залізну ромбоподібну стрілу з черенком від лука і бронзову сережку.

Олійник, 1998, с. 32.

163. **ЛИСИЧНИКИ**. Багатошарове печерне поселення: трипільської, голіградської культур, княжого періоду та пізнього середньовіччя. Знаходиться на північ від села, в ур. Печера Лиличка. Вперше відкрито Ю.Полянським у 1925 р. У 1997 р. В.Олійник провів археологічні обстеження культурного шару при виході в печеру Лиличка. Тут викопано уламки стінок горщиків

коричневого кольору, прикрашених заглибленими хвилястою і прямими лініями (XII-XIII ст.).

Полянський, 1928, с. 23; Олійник, 1998, с. 32.

164. **МИШКІВ I.** Грунтовий могильник XII-XIII ст. розміщений на лівому березі р. Серет, недалеко від межі сіл Більче-Золоте та Мушкарів. У 1890 р. розкопано три поховання, які містилися в кам'яних кругах діаметром 3 м, складених з п'яти або шести брил, що виступали із землі. Всередині кругів були прямокутні ями розміром 2 x 1 м та глибиною 0,6 м, в яких лежали в дерев'яних домовинах (розмірами 2 x 0,6 x 0,5 м, за спостереженням Г. Осовського небули зверху прикриті?) простягнуті кістяки, орієнтовані головами на захід. У першому похованні біля черепа знайдено бронзові скроневі кільця з трьома орнаментованими кульками та замком кожне, в другому – золоту кульку і кілька дрібних глиняних намистин, а в третьому – S-подібне скроневе кільце (одне, біля правої скроні – МАК/4229). У 1890 р. відкрив їх Г.Осовський, розкопавши три описані вище поховання.

Ossowski, 1891, s. 91-94; Ратич, 1957, с. 67; АП, 1982, с. 157.

165. **МИШКІВ II.** Грунтовий могильник черняхівської культури та XII-XIII ст. розміщений на лівому березі р. Серет, недалеко від межі сіл Більче-Золоте і Мушкарів. Знаходиться на терасі за 25-30 м від першого могильника, відділені між собою невеличким яром. Підчас оранки неодноразово виорювались кістяки, проте їх точної кількості та місцезнаходження встановити неможливо. У 1890 р. Г. Осовський дослідив декілька поховань. Вони були віддалені один від одного нерівномірно (від кількох до кільканадцяти метрів). Поховання знаходились в ґрунтових ямах глибиною близько 0,6 м. Кістяки орієнтовані головою на захід, інколи із незначними відхиленнями. В п'ятьох з них був виявлений супровідний матеріал: бронзові скроневі кільця, сережки і перстені з товстого крученого дроту (МАК/4230-4235, 4237, 4239), горщик (МАК/3724), глечик з двома ручками (МАК/3795) й миску (МАК/3726), що відносяться до черняхівської к-ри). Весь посуд кружальний, виготовлений з відмуленої глини.

Ossowski, 1891, s. 94-98; Ратич, 1957, с. 67; АП, 1982, с. 157.

166. **НАГОРЯНИ I.** Поселення багат шарове: трипільської культури, культури Ноа, черняхівської, Луки-Райковецької культур та XII-XIII ст. Знаходиться приблизно за 2 км на схід від села, на правому березі р. Поросячки, на обох берегах невеликого струмка, що впадає в річку, ур. Говди, на мисі оберненому на схід. Відкрито у 2000 р. В.Ільчишиним. Зібрано фрагменти кераміки.

Миська, Погоральський, 2006, с. 23

167. **НИРКІВ II.** Городище знаходиться на мисі, утвореному вигином високого правого берега старого русла Джурина, за 1 км на південь від села в ур. Червоне. На території пам'ятки знаходилось пізньосередньовічне місто Червоногород. На цей час збереглись руїни замку, костелу та залишки старого цвинтаря. В східній частині мису зустрічаються фрагменти керамічного посуду княжого періоду (XI – XIII ст.). Територія пам'ятки задернована.

Миська, Погоральський, 2006, с. 24-25

168. **НОВОСІЛКА (кол. Новосілка-Костюкова).** Підплитовий могильник. Розміщений в ур. Чагор і Петринське. В одному з поховань виявлено біля кістяка срібний перстень та уламки кераміки.
Пастернак, 1933, с. 129; Janusz, 1929, s. 66; Ратич, 1957, с. 68; АП, 1982, с. 157.
169. **СИНЬКІВ** Городище розміщене на мисі, утвореному лівим берегом Дністра та правим берегом глибокої балки, по дну якої протікає потічок, за 1 км на схід від села, навпроти с. Брідок (на правому березі), в ур. Городище. З напільного боку та зі сторони балки воно огорожене валом та ровом, зі сторони Дністра край схилу ескарпований. В'їзд на городище був влаштований над краєм схилу зі сторони Дністра. Він простежується у вигляді розриву валу та засипки рову. Дослідження городища проводив Ю. Малєєв. Він встановив, що воно було споруджене в ранньозалізний час та повторно використовувалось в княжий період.
Малєєв, 1998, с. 16-17; Миська, Погоральський, 2006, с. 19-20
170. **СИНЬКІВ II.** Багатошарове поселення: трипільської, голіградської культур, ранньозалізного часу та X, XII-XIII ст. Знаходиться в ур. Шеленівський яр або біля кар'єру (біля ЛЕП), на мисі оберненому на південний схід.
Архів ТОКІОПК.
171. **СИНЬКІВ III.** Поселення двошарове: голіградської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в ур. Берег Рудок, на мисі оберненому на південний захід.
Архів ТОКІОПК.
172. **СЛОБІДКА I.** Поселення двошарове: ранньозалізного часу та XII-XIII ст. Знаходиться за 1 км на пн. зх. від села, по лівому березі ставу, в який втікає р. Криничка, ур. Біле поле, на мисі оберненому на зх. – пд. зх. Відкрито у 1991 р. О. Ситником, М. Ягодинською, М. Левчуком, В. Степанчуком, В. Чабаєм. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.
Архів ТОКІОПК.
173. **СЛОБІДКА II.** Селище XII-XIII ст. знаходиться в ур. Четвертики. Виявлено у 1970 р. На орній поверхні ґрунту ур. зібрано уламки горщиків, гладких і кручених скляних браслетів чорного, фіолетового і синього кольорів, скляні бусини, бронзовий енкалпійон та залізну підкову від чобота.
Олійник, 1998, с. 31.
174. **СЛОБІДКА III.** Поселення багатошарове: скіфського часу, черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться на лівому березі ставка в ур. На фільварку.
Олійник, 1998, с. 31.
175. **СЛОБІДКА IV.** Багатошарове поселення: доби раннього заліза, черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться за 1,5 км на північний захід від села, на високому лівому березі р. Криничка, над джерелом, в ур. Біля Криничок. Відкрито у 1991 р. О. Ситником, М. Ягодинською, М. Левчуком, В. Степанчуком, В. Чабаєм. Зібрано фрагменти кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.
Архів ТОКІОПК.

176. **СТАВКИ**. Підплитовий могильник розміщений біля хутора Теклівка в ур. Підплитники. Тут на площі 15 x 100 м виявлено близько 20 поховань. Скелети лежали під великими кам'яними плитами орієнтовані головами на захід. В похованнях виявлено мідні та срібні скроневі кільця та глиняна поливана намистина. Поховання виявлені у 1971 р. під час земляних робіт. Кілька сережок зберігаються у фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

АП, 1982, с. 158; Малєєв, 1994, с. 32

177. **ТОВСТЕ**. Багатощарове поселення: ранньозалізного часу, черняхівської культури, XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя. Знаходиться на першій надзаплавній терасі високого лівого берега струмка оберненому на схід (правостонній доплив р. Тупа), між кафе „Пельменна” і МП „Елегант”. Відкрито і досліджувалось у 1995 р. Південно-Тернопільською експедицією (керівник - В.І.Олійник). Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Олійник, 1998, с. 33.

178. **ТОРСЬКЕ**. Селище розміщене між селом та хут. Глушки на плато біля глибокого яру, в якому тече потічок, в ур.Шанці, на мисі оберненому на захід. Тут знайдено фрагменти кераміки. Поселення виявлене у 1921 р. В.Антоневичем, досліджувалося експедицією під керівництвом К.К.Черниша, яка вела тут розкопки у 1959-1960 рр.

Ратич, 1957, с. 71; Черниш, 1962, с. 83; АП, 1982, с. 158.

179. **ТОРСЬКЕ**. Могильник розміщений над Дністром, на південь від села. Могильник ґрунтовий з трупопокладеннями. Всі кістяки орієнтовані головами на захід. Тут виявлено 18 прикрас, серед яких були стрічкові перстені, спіральні звиті кільця, лунниці, браслети з дроту і стрічки та скляні намистини. Могильник виявлений в роки першої світової війни під час копання траншей.

Ратич, 1957, с. 71; АП, 1982, с. 158.

180. **УГРИНЬКІВЦІ**. Підплитовий могильник розміщений на віддалі 120 м від току колишнього колгоспу, ур. Рокитки. Тут виявлено підплитові поховання. Плита прямокутної форми розміром 1,93 x 1,15 м, товщиною – 0,1 м. Під плитою був кістяк жінки 30-40 років, довжиною 1,71 м. Він був орієнтований головою на захід. У похованні знайдено срібну сережку. Поховання виявлене випадково у 1971 р. під час земляних робіт. Дослідив у тому ж році Ю. Малєєв. Матеріали передано у фонди Заліщицького краєзнавчого музею.

Малєєв, 1973, с. 104; АП, 1982, с. 158; Малєєв, 1994, с. 32

181. **ШИПІВЦІ**. Двошарове поселення: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться на мисоподібній ділянці поля оберненій на схід, ур. Коло Гнилої. Відкрито В.Олійником у 1999 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться в фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

Архів ТОКІОПІК

182. **ШИПІВЦІ**. Двошарове селище княжого часу та пізньосередньовічне. Знаходиться в ур. Замчисько. Відкрито В.Олійником у 1999 р. Зібрано

фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться в фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

Архів ТОКІОПШ.

183. **ШИШВЦІ**. Багатошарове поселення: черняхівської культури, XII-XIII ст. та пізнього середньовіччя. Знаходиться в селі, нагородах, між церквою і р. Серет, на схилі оберненому на схід. Відкрито В.Олійником у 1999 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться в фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

Архів ТОКІОПШ

Збараський район

184. **ГРИЦІВЦІ**. Підплитовий могильник знаходиться в центрі села на старому цвинтарі. В 1882 р. А. Кіркор виявив могильник та дослідив п'ять поховань. Плити, що перекривали поховання, мали довжину 1,5-1,8 м, ширину 0,8 м. Кістяки знаходились на глибині 0,8 – 1,57 м орієнтовані головами на захід. В другому похованні знаходилося два кістяки на відстані 0,35 м один від одного. В п'ятому похованні ліва рука знаходилась на грудях, права витягнута, у всіх решта руки були витягнуті вздовж тіла. В першому похованні біля кістяка знаходився фрагмент крем'яного ножа. В похованнях також виявлено срібний браслет, бронзову шпильку, перстень, три залізні цвяхи та фрагменти керамічного посуду.

Kirkor, 1883, s. 62; Janusz, 1918, s. 274; Ратич, 1957, с. 81; АП, 1982, с. 159.

185. **ЗАРУБИНЦІ І**. Селище двошарове: черняхівської культури та княжого часу. Знаходиться за 300-400 м на захід від відстійників спиртзаводу на правому березі струмка, на південних схилах мису. Площа 12 га. Відкрито Б.Строценем, В.Тиліщакком у 1998 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться в фондах Тернопільського краєзнавчого музею, а наукова документація – в архіві Інституту археології НАН України.

Архів ТОКІОПШ.

186. **ЗБАРАЖ**. Селище знаходиться у північній околиці міста, напроти с. Базаринці, на лівому березі Гнізди, оберненому на південний захід. Відкрито Б.Строценем. на поверхні поселення зібрана колекція кераміки XII-XIII ст. Матеріали знаходяться в фондах Тернопільського краєзнавчого музею, а наукова документація – в архіві Інституту археології НАН України.

Архів ТОКІОПШ.

187. **КОБИЛЛЯ V**. Поселення висоцької культури та XII – XIII ст. Знаходиться приблизно за 0,5 км на схід від села, на північно-західних схилах мису, утвореного лівим берегом Гнізди та правим бортом балки, ур. Біля Гурки (біля піщаного кар'єру). Займає I та II надзаплавні тераси лівого берега Гнізди. Площа 1 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2002 р. у 2005 р. обстежено М.Бігусом та В. Ільчишиним. Зібрано фрагменти горщиків.

Архів ТОКІОПШ.

188. **КОБИЛЛЯ VI.** Поселення: висоцької культури та X, XII – XIII ст. Знаходиться приблизно за 0,5 км на північний захід від краю села. займає південно-східну частину великого мису, утвореного правим берегом р. Ходорівки (притока р. Гніздички) та лівим бортом балки, ур. На Бузьковім. Площа 300 x 200 м. Відкрито В.Ільчишиним у 1997 р. у 2005 р. обстежено М.Бігусом, В.Ільчишиним. Зібрано фрагменти горщиків.

Архів ТОКІОПК.

189. **КОБИЛЛЯ VII.** Поселення: лендельської, тшинецько-комарівської, висоцької, голіградської, черепинсько-лагодівської скіфського часу, пшеворської, празької, Луки Райковецької культур та XII – XIII ст. Знаходиться приблизно за 1 км на північний захід від центру села. Займає I, II, III надзаплавні тераси лівого берега р. Ходорівки (притока р. Гніздички) та з півдня обмежене балкою, ур. На долині за лісом. Основна частина поселення розташована на плато за лісом. Площа 200 x 100 м. Відкрито В.Ільчишиним у 1997 р. у 2005 р. обстежено М.Бігусом, В.Ільчишиним. Зібрано фрагменти горщиків.

Архів ТОКІОПК.

190. **КОБИЛЛЯ IX.** Поселення: висоцької, черепинсько-лагодівської скіфського часу, празької культур та XII – XIII ст. Розташовано на схід від крайніх хат села до витоків річки, на I-II надзаплавних терасах правого берега р. Гніздички, на двох мисах, обернених на південь, ур. Городина. Площа 800 x 100 м. Відкрито В.Ільчишиним у 2002 р. у 2005 р. обстежено М.Бігусом, В.Ільчишиним. Зібрано фрагменти горщиків.

Архів ТОКІОПК.

191. **КОЛОДНЕ.** Поселення двошарове: ранньозалізного часу та XII-XIII ст. Знаходиться в околиці села, по трасі газопроводу. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею. Відкрито М. Ягодинською

Архів ТОКІОПК.

192. **ОПРИЛІВЦІ I.** Селище черняхівської культури та XII-XIII ст. знаходиться в східних околицях села (городи), на лівому березі струмка, в ур. За двором, на схилі оберненому на північ. Відкрив Б.Строць у 1998 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться в фондах Тернопільського краєзнавчого музею, а наукова документація – в архіві Інституту археології НАН України.

Архів ТОКІОПК.

193. **РОМАНОВЕ СЕЛО II.** Селище XII-XIII ст. знаходиться в західних околицях села, на південних і південно-західних схилах правого берега р. Качави, ур. За Городами. Відкрив Б.Строць у 1987 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться в фондах Тернопільського краєзнавчого музею, а наукова документація – в архіві Інституту археології НАН України.

Архів ТОКІОПК.

194. **СТАРІЙ ЗБАРАЖ.** Городище – I знаходиться в східних околицях села, на лівому березі Гнізди, в ур. Замкова Гора. Оточене валами і ровами, відноситься до княжого міста Збаража, що згадується в літописах під 1211 р. Збереглися руїни пізньосередньовічного замку та залишки валів і ровів. Під час реконструкції замку знайдено срібний скарб, в якому було три шийні гривни, 7

намистин у формі малини, 6 сережок київського типу, 2 підвіски, 2 стрічкові браслети і бронзову шпильку. Скарб знайдений в 40-х роках ХХ ст. В 1998-1999 рр. дослідження городища проводила М.Ягодинська. зафіксовано фрагменти кераміки Х, XI, XII-XIII ст., XVI ст. з напільної сторони городище захищене 3 рядами дугоподібних валів.

Кірког, 1883, s. 57-58; Janusz, 1918, s. 227-78; Ратич, 1957, с. 69; АП, 1982, с. 159; Ягодинська, 1998; 1999.

195. **СТАРИЙ ЗБАРАЖ.** Городище – 2 Х, XII-XIII ст. Знаходиться на північний захід від села, на правому березі Гнізни. Розміщене на узгір'ї Бабина Гора, напроти городища-І на протилежному березі р.Гнізна. На рівній площині вершини гори збереглись сліди валу і глибокого рову, що тягнеться за ним. Далі – знову рівний простір зі слідами муру, за яким простягається ще один вал з ровом. Під час розкопок в кількох місцях валу виявлено залишки вогнища, велику кількість уламків посуду, керамічні намистини, частину скляного браслету, залізний наконечник списа, глиняне пряслице та кістки. Розкопки вів у 1883р. А.Кірког, у 1988 р. М.Ягодинська.

Кірког, 1883, s. 58-59; 1884, s. 51-56;. Janusz, 1918, s. 227; Ратич, 1957, с. 69-70; АП, 1982, с. 159; Ягодинська, 1988.

196. **СТАРИЙ ЗБАРАЖ.** Могильник XI ст. розміщений з напільної сторони від городища – 2, в ур. Бабина Гора. Тут розкопано 8 поховань. Кістяки лежали на глибині 0,55-0,7 м і були орієнтовані головами на захід. Руки були витягнуті вздовж тулубів. В деяких голови були прикриті каменями. В кожному похованні були уламки кераміки, а в одному – срібний перстень на пальці руки й бронзова сережка. Перстень невеликий, грубий із звуженими кінцями, які заходять один на другий, орнаментований дрібними витиснутими точками, укладеними у формі хреста, та штрихованими лініями у формі зигзагу. Поховання розкопав у 1883 р. А. Кірког.

Кірког, 1884, s. 51-56; Janusz, 1918, s. 277; Ратич, 1957, с. 70; АП, 1982, с. 160

197. **СТАРИЙ ЗБАРАЖ (Верняки II).** Багатошарове поселення: ранньозалізного часу, черняхівської культури та XI - XIII ст. Знаходиться за 800 м на південний схід від села, на лівому березі Гнізни, безпосередньо біля заплави річки, на похилому мисоподібному схилі оберненому на захід, ур. Поле біля посадки. Відкрите О. Ситником в 1988 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ситник, 1988, с. 34.

198. **СТАРИЙ ЗБАРАЖ (кол. Верняки I).** Селище XI, XII-XIII ст. Знаходиться на схід від села, на схилах невеликого мисоподібного виступу оберненому на захід, між хут. Мотовилівка і Мельники, перша над заплавною терасою лівого берега р. Гнізни, ур. Мотовилівка I. Відкрив у 1987 р. Б.Строць. Зібрано фрагменти кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Строць, 1987, с. 1.

199. **СТАРИЙ ЗБАРАЖ**. Могильник ґрунтовий знаходиться в ур. Гора Підзамочок, з напільної сторони гори, на лівому березі р. Гнізна, в південно-східних околицях села, по правому борту балки, поряд із складськими приміщеннями, з лівої сторони дороги Старий Збараж - Збараж. Відкрито О.Ситником у 1988 р. Виявлено одне ґрунтове поховання.
Ситник, 1988, с. 34
200. **СТАРИЙ ЗБАРАЖ**. Селище знаходиться на полі біля дач, на південний захід від села, на західному схилі лівого берега Гнізни.
Архів ТОКІОПК.
201. **ШИМКІВЦІ ІІІ**. Селище XII-XIII ст. Знаходиться в південних околицях села, між селом і залізницею, на лівому березі Гнізни, ур. За Болотом, на схилі оберненому на південний захід. Відкрито у 1987 р. Б.Строценом. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Строць, 1987, с. 3.

Зборівський район

202. **БЕРИМІВЦІ І**. Селище черняхівської культури та XII – XIII ст. Знаходиться у північно-східній околицях села (городи), на похилому мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Східна Стрипа, на північний захід від автотраси Заложці – Зборів. Відкрите 1988 р. М. Ягодинської. Зібрано фрагменти кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 21.
203. **БЕРИМІВЦІ ІІ**. Селище черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться за 0,5 км на північний захід від села, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Східна Стрипа, на схилі оберненому на південний захід. Відкрите 1988 р. М. Ягодинської. Зібрано фрагменти кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 21.
204. **ВИСИПІВЦІ**. Двошарове поселення: ранньозалізного часу та XII – XIII ст. Знаходиться в сх. околицях села, на лівому березі р. Нестерівки, ур. Крива Вулиця, на схилі оберненому на південь. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.
Оприск, 1991, с. 69.
205. **ГАРБУЗІВ ІІ**. Селище XII – XIII ст. Знаходиться в західних околицях села, на лівому березі р. Правий Серет, за 1,2 км на захід церкви, на I і II надзаплавних терасах, обернених на південь, ур. Шехти. Площа 1,5 га. Відкрите у 2002 р. В. Таліщак, М. Бігусом. Зібрано фрагменти кераміки.
Архів ТОКІОПК.
206. **ГАРБУЗІВ ІІІ**. Поселення двошарове: ранньозалізного часу та XII – XIII ст. Знаходиться за 2,5 км на північний захід від центру села, на захід від хут. Хомиш, біля лісу, на лівому березі р. Правий Серет, на схилі між 1 і 2

надзаплавними терасами, оберненими на південний захід. Площа 1,0 га. Відкрите у 2002 р. В. Тилищак, М. Бігусом. Зібрано фрагменти кераміки.

Архів ТОКІОПК.

207. **ГАРБУЗІВ VI.** Селище XII – XIII ст. знаходиться в північно-східній околиці села, на мисі, утвореному лівим берегом р. Правий Серет та правим бортом балки. Знахідки поширенні на площі 100 x 50 м. Відкрите у 2005 р. М. Бігусом, В.Ільчишиним. Зібрано фрагменти кераміки та дрібні фрагменти обмазки жител.

Архів ТОКІОПК.

208. **ГАРБУЗІВ VII.** Селище XII – XIII ст. Знаходиться за 300 м від північно-східної околиці села, на мисі, утвореному двома балками на межі 2-ї та 3-ї надзаплавних терас, в при вершинній частині мису, по лівому березі р. Правий Серет. Поселення невелике, розмірами 50×20 м. Відкрите у 2005 р. М. Бігусом, В. Ільчишиним. Зібрано фрагменти кераміки та дрібні фрагменти обмазки жител.

Архів ТОКІОПК.

209. **ГАРБУЗІВ VIII.** Селище XII–XIII ст. знаходиться за 600 м на північний схід від села, по лівому березі р. Правий Серет, в північно-східній частині великого мису, утвореного лівим двома балками. Поселення невелике, площею 30 x 20 м. Відкрите у 2005 р. М. Бігусом, В.Ільчишиним. Зібрано фрагменти кераміки та дрібні фрагменти обмазки жител.

Архів ТОКІОПК.

210. **ГЛЯДКИ III.** Селище XII – XIII ст. знаходиться за 1,5 – 2 км на південь - південний схід від села, на схилі (оберненому на схід) першої надзаплавної тераси правого берега Серету, ур. Береги. Відкрите М.О. Ягодинською у 1988 р. Зібрано фрагменти гончарної кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989, с. 22.

211. **ГЛЯДКИ VII.** Селище XII – XIII ст. знаходиться за 4-5 км на південь від села, за 1 км на захід від с. Верхній Івачів, на схилі (оберненому на схід) першої надзаплавної тераси правого берега штучного озера (р. Серету), ур. Поле Підглибочецьке. Відкрите М.О. Ягодинською у 1988 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989, с. 22.

212. **ГЛЯДКИ VIII.** Селище XII – XIII ст. Знаходиться за 3,5-4 км на південь від села, на похилому схилі (оберненому на схід) першої надзаплавної тераси правого берега штучного озера (р. Серету), ур. Ремені. Відкрите М.О. Ягодинською у 1988 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989 с. 22.

213. **ГЛЯДКИ V.** Двошарове поселення: ранньозалізного часу та XII – XIII ст. Знаходиться за 1-1,5 км на південь від села, в східній частині мису першої

надзаплавної тераси правого берега Серету (штучного озера), ур. Буди. Відкрите М.О. Ягодинської у 1988 р. Зібрано фрагменти горщиків. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989, с. 22.

214. **ГОРОДИЩЕ**. Городище XII – XIII ст. Знаходиться за 300-500 м на південний схід від села, на мисі між правим берегом Серету і правим берегом р. Лопушанки, при в'їзді до села з боку Тернополя, ур. Бозок. Відкрите В.М. Остапівим та З.О. Децем в 70-х роках ХХ ст., обстежене у 1983р. М. Ягодинською, 1987р. О.Гаврилюком. Тут зібрано велику кількість кераміки, уламки кам'яних точильних брусків, скляних виробів, серед яких уламок браслета, ніж та інші залізні вироби, а також металеві та кам'яні хрестики, іконки, хрести-енколпіони. В 1992 р. О.Гаврилюком проводились шурфування на городищі. За попередніми даними, виявлено склоробну майстерню. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

АП, 1982, с. 160; Гаврилюк, 1992, с. 7-9.

215. **ГОРОДИЩЕ**. Могильник XII-XIII ст. розміщений в ур. Бозок, за 0,3 – 0,5 км на південний схід від села, на мисі, утвореному правим берегом Серету і правим берегом р. Лопушанка (на схід від городища). Відкрите 1987 р. О. Гаврилюком.

Архів ТОКІОПК.

216. **ЗАГІР'Я І**. Двошарове поселення: ранньозалізного часу та XII – XIII ст. Знаходиться за 1-1,5 км на північний захід від південно-західних околиць села, на першій надзаплавній терасі правого берега штучного озера (Серету), поряд з греблею, на схилі оберненому на південь. Відкрито М.Ягодинською у 1988 р. Тут зібрано фрагменти кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989, с. 22.

217. **ЗАГІР'Я ІІ**. Двошарове поселення: періоду бронзи або ранньозалізного часу та XII – XIII ст. Знаходиться на першій надзаплавній терасі правого берега штучного озера (Серету), за 0,5 км на північний захід-захід від села, за 800 м від Загір'я І, на схилі оберненому на південь. Відкрито М. Ягодинською у 1988 р. Тут зібрано фрагменти кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989, с. 22.

218. **ЗАЛОЖЦІ ІІ**. Двошарове поселення: ранньозалізного та XII – XIII ст. Знаходиться південніше автобусної станції, на підвищенні західної частини городів при східній частині ставу, на першій надзаплавній терасі лівого берега Серету, перед дамбою, на схилі оберненому на південний захід. Мис обмежений з півночі та півдня заболоченими балками. Площа 200 х 50 м. Відкрите В.Савичем у 1987 р., обстежене М.Бігусом та В.Ільчишиним у 2005р.

Архів ТОКІОПК. Савич, 1987, с. 39.

219. **ЗАЛОЖЦІ ІІІ**. Двошарове поселення: ранньзалізного та ХІІ – ХІІІ ст. Знаходиться на південно-західному похилому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Серету, за 300 м на північ від дамби, на схилі оберненому на південний захід, при східній частині ставу. Поселення знаходиться на коліноподібному виступі мису, обмежене з півдня заболоченою балкаю, із заходу – р. Серет (став). Площа 80 х 40 м. Відкрите М.Бігусом та В.Льчишиним у 2005 р.
Архів ТОКІОПШК.
220. **ЗАЛОЖЦІ**. Селище знаходиться в південно-східних околицях, за 0,3 км від села, на правому березі Серету, на схилі оберненому на південний захід. Відкрите В.Оприском у 1988 р.
Оприск, 1991, с. 70.
221. **ЗАРУДДЯ**. Селище ХІІ – ХІІІ ст. знаходиться за 0,7 км західніше села, на лівому березі р. Мала Стрипа, на схилі оберненому на південний захід. Відкрите В.Оприском у 1988 р.
Оприск, 1991, с. 70.
222. **ЗБОРІВ**. Двошарове поселення: ранньозалізного часу та ХІІ – ХІІІ ст. знаходиться за 0,4 км на північний захід від міста. Відкрите В. Оприском у 1988 р.
Оприск, 1991, с. 69 – 70.
223. **КОКУТКІВЦІ І**. Селище ХІІ-ХІІІ ст. знаходиться приблизно за 0,5 км на південний схід від села по лівому березі ставу № 2, на мисі утвореному р. Нестерівка та правим бортом балки, на першій надзаплавній терасі оберненої на південний захід. Площа 1,5 га. Відкрито М.Бігусом у 2005 р.
Архів ТОКІОПШК.
224. **КРАСНА**. Селище знаходиться в ур. Над Ставами, на схилі оберненому на південний захід. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.
Оприск, 1991, с. 70.
225. **КУДОБИНЦІ І**. Двошарове поселення: черняхівської культури та ХІІ – ХІІІст. Знаходиться в південно-східних околицях села, на мисі, утвореному правим берегом р. Східна Стрипа і правим берегом струмка, оберненому на південь. Площа 4 га. Відкрито М.Бігусом у 2002 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПШК.
226. **МАЛАШІВЦІ VII**. Двошарове поселення: вельбарської культури ХІІ – ХІІІ ст. Знаходиться в північно-західних околицях села, на березі озерця, по лівому березі Серету, за 0,5 км від річки, на південній стороні балки, ур. Ставки. Відкрито і проведені розкопки Б.Строценем у 1990 р. Дослідження напівземлянки з глинобитною пічкою М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Строцень, Ягодинська, 1997, с. 84-92.

227. **МАЛАШІВЦІ**. Багатошарове поселення, в тому числі і XII – XIII ст. Знаходиться за 800 м на північ від села, ур. Ставки і Замчисько, на схилі оберненому на захід. Відкрито О.Гаврилюком.
Гаврилюк, 1991, с. 25.
228. **МАНАЇВ I**. Двошарове поселення: західноподільської групи скіфського часу та XII-XIII ст. знаходиться в південно-західній околиці села, на мисі, утвореному лівим берегом р. Правий Серет та правим берегом її притоки, на другій надзаплавній терасі, оберненій до сходу. Тут зібрано фрагменти керамічного посуду, глиняну обмазку жител. Відкрито М.Бігусом, В.Ільчишиним у 2005 р. Площа 100 x 200 м.
Архів ТОКІОПК.
229. **МАНАЇВ II**. Селище кінця XI – сер. XIII ст. знаходиться в західній - південно-західній околиці села, на правому березі притоки р. Правий Серет, північно-східний схил мису, обмеженого із заходу балкою, зі сходу – видолінком. Тут зібрано невелику колекцію фрагментів давньоруської кераміки. Відкрито М.Бігусом, В.Ільчишиним у 2005 р. Площа 100 x 20 м.
Архів ТОКІОПК.
230. **МАНАЇВ III**. Селище XII-XIII ст. знаходиться приблизно за 0,5 км на захід від села, на невеликому мисі, утвореному правим берегом струмка - притоки р. Правий Серет та лівим бортом великої балки. Поселення обернене на північний схід. На мисі чітко простежується площадка розмірами 30 x 30 м. Тут зібрано фрагменти керамічного посуду, глиняну обмазку жител. Відкрито М.Бігусом, В.Ільчишиним у 2005 р.
Архів ТОКІОПК.
231. **МАНАЇВ V**. Двошарове поселення: ранньозалізного часу та XII-XIII ст. Знаходиться приблизно за 1 км на захід від села, на першій-другій надзаплавних терасах лівого берега струмка – притоки р. Правий Серет. Схил обернений на південний захід. Відкрито М.Бігусом, В.Ільчишиним у 2005 р. Площа 2 га.
Архів ТОКІОПК.
232. **МОНИЛІВКА I**. Селище XII – XIII ст. знаходиться в північно-східних околицях села, на схилах і вершині першої надзаплавної тераси лівого берега р. Східної Стрипи, ур. Безодня, на схилі оберненому на захід. Відкрито у 1988 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 21.
233. **МОНИЛІВКА II**. Селище XII – XIII ст. Знаходиться біля витоків Східної Стрипи, за 1-1,5 км на північний схід від села, на схилі, оберненому на північ і вершині першої надзаплавної тераси, ур. Тіні. Відкрито у 1988 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 22.
234. **МОНИЛІВКА III**. Селище XII – XIII ст. знаходиться в північно-західних околицях села, на схилі, оберненому на південний захід і вершині першої надзаплавної тераси правого берега р. Східної Стрипи, ур. Загрушки. Відкрито

у 1988 р. М.Ягодинської. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1989, с. 22.

235. **МШАНЕЦЬ**. Селище, ур. Загребелля. Відкрито у 1988 р. В.Оприском. Оприск, 1991, с. 70.
236. **МШАНЕЦЬ**. Селище, ур. Кам'янське. Відкрито у 1988 р. В.Оприском. Оприск, 1991, с. 70.
237. **МШАНЕЦЬ**. Селище, ур. Млинівське. Відкрито у 1988 р. В.Оприском. Оприск, 1991, с. 70.
238. **НІЩЕ I**. Городище XII-XIII ст. знаходиться в південно-східних околицях села, за 1 км на південь від церкви, у негустому ліску, на вершині гори, на правому березі р. Правий Серет, ур. Гора Хоμεць. Городище майже кругле. Площа 100х90м. Відкрито у 2002 р. Тилішаком В. та М. Бігусом. Обстежено у 2004 р. М.Ягодинською та Р.Миськом. Тут зібрано колекцію фрагментів кераміки XII-XIII ст. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
239. **ОЗЕРНА I**. Селище XII-XIII ст. розміщене на лівому березі р. Висушки, в східних околицях селища, на північ від ставка, на схилі оберненому на захід. Відкрито М.Бігусом у 2003 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
240. **ОЗЕРНА II**. Селище XII-XIII ст. розміщене на лівому березі р. Висушки, приблизно за 0,5 км на південний схід від селища, навпроти середньої частини ставу, в південно-західній частині великого мису оберненому на захід. Відкрито М. Бігусом, А. Будую у 2004 р. площа 250 м². Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
241. **ОЗЕРНА III**. Селище XII-XIII ст. розміщене на лівому березі р. Висушки (ставок), на південний схід від селища, навпроти південних околиць селища, по обох бортах балки та мисі оберненому на захід, на якому розміщені господарські споруди. Площа 5 га. Відкрито М.Бігусом, А.Будую у 2004 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
242. **ОЗЕРНА IV**. Поселення двошарове: ранньозалізного часу (черепино-лагодівська група скіфського часу) та поч. X, XII-XIII ст. Розміщене на лівому березі р. Висушки, на південний схід від селища, приблизно за 700 м на південь від дамби ставка, на схилі оберненому на захід. Тягнеться близько 900 м по західній частині мису з півночі на південь. Площа 9 га. Відкрито М.Бігусом, А.Будую у 2004 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПШК.

243. **ОЗЕРНА V.** Селище XII-XIII ст. Розміщене на лівому березі р. Висушки, за 1,5 км на південь від дамби ставка. Площа 2 га. Відкрито М.Бігусом, А.Будою у 2004 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПШК.

244. **ОЗЕРНА VI.** Селище X-XIII ст. Розміщене на лівому березі р. Висушки, за 2 км на південь від дамби ставка, на мисі оберненому на південь, утвореному лівим берегом річки і правим берегом її притоки. Площа 1 га. Відкрито М.Бігусом, А.Будою у 2004 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПШК.

245. **ОЗЕРНА VII.** Поселення двошарове: бронзи-ранньозалізного часу та XII-XIII ст. Розміщене за 2 км на південний схід від дамби ставка, на правому березі струмка, притоки р. Висушки, на схилі оберненому на південь. Займає південний схил великого мису, утвореного двома потічками. Площа 3 га. Відкрито М.Бігусом, А.Будою у 2004 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПШК.

246. **ОЗЕРНА VIII.** Селище XII-XIII ст. Розміщене за 0,5 км на південний захід від селища (вул. Футори), на мисі лівого берега потічка, оберненому на захід. Площа 1 га. Відкрито М.Бігусом, А.Будою у 2004 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПШК.

247. **ОЛІВ II.** Селище знаходиться за 0,7 км на захід від села, на схилі оберненому на південь. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.

Оприск, 1991, с. 70.

248. **ПЕРЕПЕЛЬНИКИ.** Двошарове поселення: черепинсько-лагодівська група скіфського часу та XII-XIII ст. знаходиться за 2,5 км на південний захід – південь від села, на південній стороні лісу, по лівому березі р. Стрипа. Відкрито у 2004 р. М.Бігусом.

Архів ТОКІОПШК.

249. **ПЕРЕПЕЛЬНИКИ.** Двошарове поселення: ранньозалізного часу та XII-XIII ст. знаходиться за 2 км на південний захід від села, в південно-західній частині мису, оберненому на південний захід і утвореному річкою та правим бортом балки. Поселення розташовано на першій та другій над заплавної терасах лівого берега р. Стрипа, недалеко від її витоків. Площа поселення 200 х 100 м. На поверхні зібрано колекцію ліпної кераміки ранньозалізного часу та гончарну – XII-XIII ст. відкрито М.Бігусом у 2004 р.

Архів ТОКІОПШК.

250. **ПІДГАЙЧИКИ I.** Поселення двошарове: черняхівської культури та XI, XII-XIII ст. знаходиться в північно-західних околицях села, на мисі біля

одиної хати, на правого берега р. Гнилки, ур. Боярщина. Площа 4 га. Відкрито М.Бугусом у 2002 р.

Архів ТОКІОПК.

251. **РАТИЦІ**. Селище знаходиться за 0,8 км на північ від села, на схилі оберненому на захід – північний захід. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.
Оприск, 1991, с. 70.
252. **РАТИЦІ**. Городище, ур. Ліщина. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.
Оприск, 1991, с. 70.
253. **РЕНІВ**. Селище знаходиться за 0,5 км від південно-західних околиць села, на правому березі Серету, на схилі оберненому на схід – південний схід. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.
Оприск, 1991, с. 70.
254. **СЕРЕТЕЦЬ I**. Багатоошарове поселення: ранньозалізного часу, черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться за 0,5 км на північний захід від села, на корінному мисі першій надзаплавній терасі правого берега Серету і лівого берега р. Синька, ур. Лан, на схилі оберненому на південь. Відкрито у 1988 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 20.
255. **СЕРЕТЕЦЬ III**. Двошарова пам'ятка: майстерня ранньозалізного часу, селище XII-XIII ст. Знаходиться за 0,7 – 1 км на північ від села, в східній частині мису, на першій надзаплавній терасі правого берега Серету і лівого берега р. Синька (від Серетця I – 800 м), ур. Лан, на схилі оберненому на схід. Відкрито у 1988 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 20.
256. **СЕРЕТЕЦЬ IV**. Двошарове поселення: черняхівської культури та XII – XIII ст. Знаходиться на схилі першої надзаплавної тераси правого берега озера, за 1,5-2 км на північ-північний схід від села, ур. За ставом, на схилі оберненому на південь. Відкрито у 1988 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ягодинська, 1989, с. 20-21.
257. **ГУСТОГОЛОВИ I**. Селище XII-XIII ст. Знаходиться за 100 м на північ від села, біля старої ферми і польової дороги, на городах, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Східна Стрипа. Площа 0,5 га. Відкрито М.Бігусом у 2002 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
258. **ГУСТОГОЛОВИ II**. Селище XII-XIII ст. Знаходиться за 500 м на північ від села, перша і друга надзаплавні тераси, на південному схилі балки, що спускається до річки, правий берег р. Східна Стрипа. Площа 1 га. Відкрито М. Бігусом у 2002 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПК.

259. **ФУТОРИ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться в південно-західній частині села, на лівому березі р. Стрипа, приблизно за 0,6 км на південь від місця впадіння в Стрипу р. Гребельки, в ур. За Бзовицьким, на схилі оберненому на захід. Відкрито М.Бігусом у 2005 р.

Архів ТОКІОПК.

260. **ЦЕБРІВ**. Селище знаходиться за 0,65 км на південний захід від села. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.

Оприск, 1991, с. 70.

261. **ЦЕБРІВ III**. Двошарове поселення: черняхівської культури та XII-XIII ст. знаходиться приблизно за 4,5 – 5 км на південь від околиць села, і за 1 км на південний захід від автодороги Тернопіль-Зборів, поруч з західними межами дачного кооперативу, на високому мисоподібному підвищенні, оберненому на південь між ставом і струмком. Фрагменти кераміки (вінчики, стінки денця) фіксувалися переважно на вершині мису та на другій надзаплавній терасі. Площа 200 x 100 м. Відкрито М.Ягодинською у 2004 р.

Архів ТОКІОПК.

262. **ЧЕРНИХІВ**. Селище знаходиться за 0,2 км на північний схід від села, на схилі оберненому на схід. Відкрито у 1988 р. В.Оприском.

Оприск, 1991, с. 70.

263. **ЧЕРНИХІВ**. Багатошарове поселення: стоянка пізнього палеоліту, ранньозалізного часу та княжого часу. Знаходиться за 600 м на північ від села, на правому березі Серету, ур. Сервилиця, на схилі оберненому на схід.

Архів ТОКІОПК.

264. **ЧЕРНИХІВ**. Селище знаходиться за 800 м на пн. від села, ур. Глиняни, на схилі оберненому на схід.

Архів ТОКІОПК.

Козівський район

265. **АВГУСТІВКА-ХОРОСТЕЦЬ (кол. Хоробрів)**. Грунтовий могильник розміщений на суміжних полях сіл Августівка і Хоробків. Тут виявлено поховання з трупопокладеннями. Поховання безінвентарні. Тільки в одному похованні була виявлена бронзова сережка. Відкритий у 1910 р. під час польових робіт.

Janusz, 1918, s. 90; Ратич, 1957, с. 59; АП, 1982, с. 160

266. **ВЕЛИКА ПЛАВУЧА**. Підплитовий могильник розміщений в ур. Польське Село. Розкопано три поховання, в яких знайшли на пальцях рук бронзові перстені. Поховання були орієнтовані головами на захід. Розкопки провів Т.Сулімірський. Матеріали передані в Археологічний музей ПАН у Кракові.

Spraw PAU, 1937, т. XLII, № 8, s. 226; Ратич, 1957, с. 61; АП, 1982, с. 160.

267. **ГОРОДИЩЕ**. Городище XII-XIII ст. Розміщене на березі р. Восушки, ур. Городище. Є яскравим прикладом укріплень, форма яких не залежить від рельєфу місцевості. Воно має зовсім правильну круглу форму. Займає маленьку ділянку на краю високого плато, на схилі, що злегка понижується. По

периметру обведене валом. Діаметр площадки 55 м. У 1963 р. городище обстежила експедиція П.Раппопорта.

Раппопорт, 1967, с. 19,120, 222, 223; АП, 1982, с. 160.

268. **ГОРОДИЩЕ** Багатошарове поселення: ранньозалізного часу, черняхівської, Лука- Райковецької культур та XII-XIII ст. Знаходиться біля хут. Млинки, за 1-1,5 км на південний захід від села, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Восушки, на високому крутому мисі, утвореному 2 неглибокими ярами і оберненому на південний схід. Поселення похило спускається до річки. Відкрите 1987 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1988, с. 14.

269. **ГОРОДИЩЕ II.** Селище XII-XIII ст. знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега р.Восушки, напроти хут. Млинки, за 1-1,5 км на південний захід від села, за 500-700 м на схід від хут. Млинки, на високому мисі, утвореному двома глибокими ярами і оберненому на північний захід. Із заходу від поселення – невелике озеро, з якого витікає струмок, що впадає в р. Восушку. Відкрите 1987 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1988, с. 14.

270. **ГОРОДИЩЕ III.** Селище XII – XIII ст. знаходиться за 1 км на південний схід від хут. Млинки, за 2 км на південний схід від села, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Восушки, на високому крутому мисі оберненому на захід, утвореному глибоким яром і правим берегом струмка, що впадає у Восушку. Відкрите 1987 р. М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1988, с. 14.

271. **ЗОЛОТА СЛОБОДА I.** Селище XII-XIII ст. знаходиться на лівому березі р. Студенька, між залізною дорогою і селом, в північно-західних околицях села, приблизно за 2 км від центру села, перед містком, на південному схилі пагорба. Відкрито В.В.Ільчишиним у 2005 р. на поверхні зібрана колекція фрагментів кераміки.

Миська, Погоральський, 2005, с.16.

272. **ЗОЛОТА СЛОБОДА II.** Селище XII-XIII ст. Знаходиться на лівому березі ставка, що в полі, в північно-західних околицях села, приблизно за 1 км від центру села, на східному схилі пагорба, по всій довжині берега. Відкрито В.В.Ільчишиним у 2005 р. на поверхні зібрана колекція фрагментів кераміки.

Миська, Погоральський, 2005, с.16.

273. **ПЛОТИЧА II.** Селище XII-XIII ст. Знаходиться в південно-східних околицях села, на першій надзаплавній терасі корінного мису лівого берега Стрипи, оберненому на північний схід. Відкрите 1987 р. М.Ягодинською. Зібрана колекція кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1988, с. 15.

274. **ПЛОТИЧА І.** Селище XII-XIII ст. знаходиться в північно-західних околицях села, на першій над заплавної терасі правого берега Стрипи, на вершині крутого корінного берега, оберненого на захід. Відкрите 1987 р. М.Ягодинською. Зібрана колекція кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1988, с. 15.

Монастириський район

275. **ВІСТРЯ.** Грунтовий могильник знаходиться в селі біля церкви, ур. Цвинтарище. Відкритий у 1999 р. місцевими мешканцями. Тут знайдений мідний хрест-енколпійон з Розп'яттям. Хрест знаходиться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею

Архів ТОКІОПК.

276. **ДОБРОВОДИ ІІ.** Багатошарова пам'ятка: стоянка пізнього палеоліту, поселення культури Луки Райковецької та XII-XIII ст. Простягається з півночі на південь, знаходиться в межах сучасного села, на городах, на західному похилому березі р. Добровідка, ур. Задвір. Відкрито у 1996 р. В.Тиліщак.

Тиліщак, 1999, с. 114.

277. **ДОБРОВОДИ VI.** Багатошарове поселення: ранньозалізного часу, культури Луки Райковецької та XII-XIII ст. знаходиться в пн. околицях села, на правому березі р. Добровідки, на схилі. Відкрито у 2001 р. В.Тиліщак.

Архів ТОКІОПК.

278. **ЗАЛІССЯ.** Городище розміщене на високій горі в лісі Спас за 2 км на південь від села. Оточене з північного заходу і сходу трьома високими валами і глибокими ровами. Довжина трьох боків по 220м, а діаметр площадки у межах внутрішнього валу 180-200 м. Площа 2 га. Виявлено фрагменти кераміки ранньозалізного часу та княжого періоду, залізний ніж. У 1949 р. обстежив пам'ятку О. Ратич, у 1967 та 1975 рр. І.П.Герета, у 2000 р. – М.Ягодинська та Б.Строць.

Janusz, 1918, s. 96; Ратич, 1955, с. 158-159; Ратич, 1957, с. 63; АП, 1982, с. 162.

279. **КОВАЛІВКА І.** Поселення багатошарове: ранньозалізного часу, липицької, черняхівської культур і XII-XIII ст. знаходиться за 4 км на північний схід від села, на північно-східному зверненому до сонячної сторони березі пересохлого струмка, ур. Вовчі лози і Поперечки. Відкрито В.Тиліщак у 1996 р.

Тиліщак, 2003, с. 163.

280. **КОРОПЕЦЬ І.** Городище розміщене в селі й носить назву Городище. Знаходиться на північно-східній околиці села, на лівому березі р. Коропець. Городище має форму еліпса, довша вісь якого орієнтована по лінії схід-захід (довжина 240 м, ширина від 25 до 95 м). Його площа 1,5 га. Подекуди збереглися сліди валів та ровів. На поверхні городища і в двох шурфах

виявлено уламки кераміки, трипільської к-ри, ранньозалізного та княжого часу. Відкрито у 1949 р. О. Ратичем.

Janusz, 1918, s. 93; Ратич, 1955, с. 159; Ратич, 1957, с. 65; АП, 1982, с. 162.

281. **ОЛЕША І.** Селище знаходиться за 1 км на південний захід від села, на лівому березі ставка, на схилі оберненому на південний захід.

Архів ТОКІОПК.

282. **ОЛЕША ІІ.** Селище знаходиться за 1,5 км на південний захід від села, на правому березі ставка, на схилі оберненому на схід.

Архів ТОКІОПК.

283. **ШЕЙКІВЦІ І.** Селище XII-XIII ст. знаходиться на II терасі мисоподібного пагорба, утвореного лівим берегом. Коропець та глибокою балкою. Має овальну форму, витягнуту по лінії пн. зх. – пд.сх. Знахідки поширені на площі 1,5 га. Відкрито В. Ільчишиним у 2005 р.

Миська, Погоральський, 2005, с.18.

Підгаєцький район.

284. **ЗАВАЛІВ.** Поселення багат шарове, в т.ч. і XII-XIII ст. Знаходиться за 0,5 км на пд. сх. від села, лівий берег р. Золота Липа, на мисі, утвореному лівою притокою річки (струмком з північної сторони) і балкою – з пд. сторони, на західній частині мису. Площа 7 га. Відкриття у 2003 р. М.Бігусом і А.Будою.

Архів ТОКІОПК.

285. **СТАРІЙ ЛИТВИНІВ.** Городище знаходиться за 1,5 км на північний захід від села в ур. Замчище, на високому стрімкому мисі лівого берега р. Сорок Потоків (права притока р. Золота Липа).

Janusz, 1918, s. 178; Ратич, 1957, с.81.

Підволочиський район

286. **ДОРОФІЇВКА.** Двошарове поселення: ранньозалізного та княжого часу. Знаходиться в західних околицях села, на мисі правого корінного пологого берега Збруча, на схилі оберненому на схід. Площа 750 м². Відкрито у 1988 р. І.Михальчишиним.

Михальчишин, 1988, с. 2

287. **КАМ'ЯНКИ.** Селище знаходиться на лівому високому крутому березі р. Самець, що понижується в бік с. Росохуватець, на схилі оберненому на захід. Відкрито І.Михальчишиним.

Михальчишин, 1990, с. 78.

288. **МИСЛОВА І.** Двошарове поселення: ранньозалізного часу та княжого часу. Знаходиться на території села, на плато мису, оберненому на схід, з обривистими схилами високого правого берега Збруча. Площа 625 м². Відкрито у 1988 р. І.Михальчишиним.

Михальчишин, 1988, с. 2.

289. **НОВЕ СЕЛО (кол. с.Сухівці)**. Селище розмішене на східній околиці села, правий берег р.Самець, на схилі оберненому на північ. Виявлено тут залишки житла та зібрано уламки кераміки. Пам'ятку відкрив у 1974 р. І.П.Герета.
АП, 1982, с. 163.
290. **НОВЕ СЕЛО I**. Селище XII-XIII ст. знаходиться в південних околицях села, приблизно за 0,5 км, на мисоподібному пагорбі (з південно-східної сторони), утвореному правим берегом р. Самчик та лівим берегом його притоки, біля дороги на с. Козярі. Площа пам'ятки 0,7-0,8 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.
Миська, Погоральський, 2005, с.18.
291. **ОСТАП'Є**. Підплитовий могильник. Розміщений на околиці села. Тут виявлено поховання з трупопокладенням. Кістяк був орієнтований головою на південний захід, у похованні знайдено уламки посуду, перстень зі срібного дроту, бронзовий гудзик і кусок золототканої парчі. Поховання виявлене у 1929 р.
Ратич, 1957, с. 68; АП, 1982, с. 163.
292. **ОСТАП'Є I**. Поселення багатошарове: культури НОА, захілноподільської групи скіфського часу, черняхівської культур та XII-XIII ст. Знаходиться за 2 км на захід від села, південний схил мису, утвореного правим берегом р. Гнила Рудка і правим берегом р. Гнила. Площа 3 га. Відкрито М.Бігусом у 2005 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Миська, Погоральський, 2005, с.18-19.
293. **ОСТАП'Є II**. Поселення двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в східних околицях села, північно-західний берег ставу, утвореному на потічку. Площа 0,5 га. Відкрито М.Бігусом у 2005 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Миська, Погоральський, 2005, с.19.
294. **ПАНАСІВКА III**. Поселення двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. знаходиться за 2 км на захід від села, на пологому мисі, оберненому на південь. Мис утворений двома потічками, що впадають в струмок (притока р. Качави). Площа 0,5 га. Відкрито Б.Строценом у 2000 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Тилішак, 2003, с. 164-165.
295. **ПАНАСІВКА - МАЛІЙ ХОДАЧКІВ**. Поселення багатошарове: черняхівської культури, XII-XIII ст. та періоду пізнього середньовіччя. Знаходиться за 2,5 км на захід від села, на межі сіл, на пологому мисі (оберненому на південь) правого берега струмка (притока р. Качави). Площа 3 га. Відкрив Б.Строцен в 2000 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Тилішак, 2003, с. 165.

296. **РОЖИСЬК**. Селище розміщене в ур. Рудка. Матеріали передано у фонди Інституту українознавства НАН України.
Ратич, 1957, с. 69; АП, 1982, с. 163.
297. **РОЖИСЬК**. Могильник XII-XIII ст. розміщений над р. Збруч. Тут виявлено ґрунтове трупопокладення зі скляним браслетом на руці. Матеріали зберігаються у фондах Інституту українознавства НАН України.
Ратич, 1957, с. 69; АП, 1982, с. 163.
298. **СТАРОМЩИНА**. Селище XII-XIII ст. знаходиться в східних околицях села, ур. Закуток. Поселення витягнуте вздовж високого, але пологого корінного берега Збруча, на схилі оберненому на схід. Площа 2,1 га. Відкрито у 1988 р. І. Михальчишиним.
Михальчишин, 1988, с. 1.

Теребовлянський район

299. **ВОЛЯ ІІІ**. Двошарове поселення: західно-подільська група скіфського часу та XII-III ст. Знаходиться на південний схід від села, на правому березі потічка (ліва притока р. Серет), недалеко від дороги на Тернопіль. Відкрите у 1990 р. О. Ситником, М. Ягодинської, М. Левчуком. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
300. **ГЛЕЩАВА І**. Селище XII-XIII ст. знаходиться в східних околицях села, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Тарця, ур. Кінець, на схилі оберненому на південь. Відкрите у 2003 р. М. Бігусом. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Миська, 2004, с. 13-14.
301. **ГЛЕЩАВА ІІ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться за 350 м на схід від села, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Тарця, на схилі оберненому на південь. Площа 100 м². Відкрите у 2003 р. М. Бігусом. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Миська, 2004, с. 14.
302. **ГЛЕЩАВА ІІІ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться за 2 км на схід-південний схід від села, на лівому березі р. Тарця, біля початку ставу, на схилі оберненому на південь. Площа 2-2,5 га. Відкрите у 2003 р. М. Бігусом. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Миська, 2004, с. 14.
303. **ДЕРЕНІВКА ІІ**. Двошарове поселення: черняхівської культури та XI-XIII ст. Знаходиться при в'їзді у село, по праву сторону від автодороги, біля хреста, в ур. Селисько, на південно-східній похилій площадці, над джерелом. Площа поселення 0,5 га. Відкрите у 2005 р. В. Ільчишиним.
Миська, Погоральський, 2005, с. 19.

304. **ДОЛИНА ІІІ**. Двошарове поселення: черняхівської культур та Х-ХІІІ ст. Знаходиться за 2 км від південних околиць села, на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси лівого берега Серету оберненому на південний захід, ур. Поле. Відкрито О.Ситником у 1981 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПК.

305. **ДОЛИНА ІV** Поселення трипільської, комарівсько-тцинецької, голіградської, скіфського часу, черняхівської, Луки-Райковецької культур та ХІІ-ХІІІ ст. знаходиться на 2-3 надзаплавній терасі лівого берега старого русла Серету, в північно-східній околиці села, навпроти недіючої колгоспної ферми. Має підпрямокутну форму, витягнуту по лінії північ - південь. Площа поширення знахідок близько 400 x 100 м. Виявлене Р. Миськом та І. Зінчишиним.

Миська, Погоральський, 2006, с.16.

306. **ЗАЗДРІСТЬ**. Селище ХІІ-ХІІІ ст. Знаходиться за 4 км на південний захід від села біля меліоративного каналу, ур. Могилки або Галицька (в районі геодезичної вежі). Площа 1,8 га. Відкрито у 1988 р. В. Петегиричем.

Петегирич, 1988, с. 1.

307. **ЗОЛОТНИКИ**. Селище. Обстежив у 1988 р. В. Петегирич. На поверхні поселення зібрано колекцію кераміки.

Петегирич, 1988, с. 2.

308. **КРОВІНКА ІІ**. Поселення висоцької, Луки-Райковецької культур та ХІІ-ХІІІ ст. знаходиться на І надзаплавній терасі лівого берега р.Гнізни, в південній околиці села. Воно має підпрямокутну форму, обмежене із заходу руслом ріки, із півночі залісненим схилом яру, зі сходу залісненим стрімким схилом пагорба. На території пам'ятки виявлено фрагменти керамічного посуду Площа 50 x 100 м.

Миська, Погоральський, 2005, с.14.

309. **КОБИЛОВОЛОКИ І**. Поселення багатошарове: черняхівської, Луки Райковецької культур та ХІІ-ХІІІ ст. Знаходиться за 1,2 км на північний схід від села, на правому березі каналу, за 1 км на захід від шосе Теробовля – Копичинці, на обох бортах (північному і західному) невеликої балки, що впадає в канал. Площа 2,5 га. Відкрито у 2003 р. М.Бігусом.

Миська, 2004, с. 17

310. **КОБИЛОВОЛОКИ ІІ**. Поселення багатошарове: черняхівської, Луки Райковецької культур та Х – ХІІІ ст. знаходиться за 2,5 км на північний схід-схід від села, по обох боках (східних) струмка – лівої притоки осушувального каналу, а також ставка, утвореного на струмку, на схід від дороги Теробовля-Копичинці. Площа 2,0 га, Відкрито у 2003 р. М.Бігусом.

Миська, 2004, с. 17-18.

311. **ЛАДИЧИН**. Грунтовий могильник розміщений на околиці села. Відкритий у 1932 р.

ZOW VIII, s. 24; Ратич, 1957, с. 66; АП, 1982, с.162.

312. **ЛАСКІВЦІ I (хутір Кульчики)**. Селище XII-XIII ст. знаходиться за 2 км на північний захід від західних околиць хут. Кульчики, на лівому березі ставка, при впадінні в став меліоративного рову, на мисоподібному пагорбі утвореному лівим берегом меліоративного рову з півдня і лівим берегом ставка зі сходу. Поселення розташовано на I та II надзаплавних терасах південно-східного схилу пагорба. Площа 0,25 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.
Миська, Погоральський, 2005, с.19.
313. **ЛАСКІВЦІ II (хутір Кульчики)**. Селище XII-XIII ст. знаходиться за 2 км на північний захід від села, в південних околицях хут. Кульчики, на лівому березі ставка, при впадінні в став зі сходу меліоративного рову. Поселення розташовано на межі I та II надзаплавних терас північного схилу пагорба. Площа 0,25 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.
Миська, Погоральський, 2005, с.19-20.
314. **ЛАСКІВЦІ III (хутір Кульчики)**. Селище X, XII-XIII ст. знаходиться за 2 км на північний захід від села, в західних околицях хут. Кульчики, на лівому березі ставка, за 100 м перед дамбою Поселення розташовано на I та II надзаплавних терасах південно-західного схилу пагорба. Тягнеться смугою приблизно 100 м в довжину і 50 м в ширину. Площа 0,5 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.
Миська, Погоральський, 2005, с.20.
315. **МИКУЛИНЦІ**. Городище XI-XIII ст. на території якого побудований замок XVI ст. Знаходиться в північній частині селища, на другій надзаплавній терасі правого берега Серету. Літописне місто Микулин. У 1988 р. В.Чорноус провів шурфування валу, де виявив фрагменти кераміки XII-XIII ст.
Чорноус, 1991, с. 101-102.
316. **НАДРІЧНЕ**. Городище XII-XIII ст. знаходиться на лівому березі р. Стрипи, на підвищенні, з правого боку дороги, що веде до с. Соснів (південно-східна околиця села), між старим і новим руслом Стрипи. Виявлено у 1988 р. В.Петегричем
Петегрича, 1988, с. 1.
317. **ПЛЕБАНІВКА**. Селище XII-XIII ст. Знаходиться на південний схід від села, на природньому мисі між шосе і залізничним мостом, між лівим берегом Гнізни і струмком, на схилі оберненому на північний захід, ур. Поле. Відкрито і обстежено у 1987 р. О.Ситником та М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
318. **СЕМЕНІВ-ЗЕЛЕНЧЕ**. Два городища розміщені на стику території сіл Зеленче та Семенова (В радянський час були об'єднані в один населений пункт, тепер знову роз'єднані). Віддалені на 3 км від сучасної Теребовлі на південь. Велике городище лежить між ріками Гнізна та Серет, там де Гнізна впадає до Серета (лівий берег Серета), а Мале на правому березі Серета напроти гирла Гнізни. Дитинець Великого городища займає мис при злитті рік Серет і Гнізни. З напільного боку мис захищали дугоподібний земляний вал та рів. Тепер вони майже зовсім зруйновані. Більш-менш збереглася північно-

східна частина валу. Тут вал має висоту біля 3 м, а рів, що перед ним 2 м. Середня ширина його 20 м. Рештки валу довжиною 150 м замикають трикутник, утворений Серетом і Гнізною. З північного заходу до цієї укріпленої площадки примикає друга площадка, яка тягнеться вздовж ріки і також прикрита з напільного боку валом і ровом. Поверхня цієї площадки на 1,5 м нижча від першої. Загальна площа понад 2 га. На городищі зібрано уламки кераміки, зокрема великих корчаг. Мале городище, що напроти Великого, розміщене ур. Замчище на рівній місцевості та має форму, близьку до трикутника. Площадка його (розміром 70x30 м) піднімається дещо вище над луками й по периметру оточена валом, що має висоту до 3 м. Обидва городища існували одночасно як єдиний військово-оборонний комплекс, та пов'язуються з торгово-ремісничим посадом та річковою пристанню літописної Теревовлі. В кін. ХІХ ст. шурфування пам'ятки провів В. Демитрикевич, у 1956 р. пам'ятки обстежила експедиція під керівництвом І.К. Свешнікова, в 1962 р. – П.О. Раппопорта. У 1984 р. обидва городища обстежили і зняли інструментальний план експедиція І.П. Русанової та Б.О. Тимощука. В 2004-2006 рр. Р. Миська.

Demetrykiewicz, 1900, s. 113 – 116; Свешніков, 1957, с. 278, 279; Раппопорт, 1967, с. 24-25, 170, 175, 186, 188-191, 222, 223; Тимошук, 1998, с. 124-127; Миська, 2004а, с. 329-331.

319. **ЗЕЛЕНЧЕ (СЕМЕНІВ).** Селище розміщене на території села, простягається від валів городища вздовж правого берега Гнізни більше 1 км. В літературі існують численні згадки про селища княжого часу на території села виявлені в різний час. Аналіз цих повідомлень та обстеження проведені Р. Миськом на території села та в його околицях показали, що всі вони є складовими одного великого селища. Тут в різний час були виявлені: два скарби різнокольорових скляних кручених браслетів різних розмірів, орнаментовану пастову намистину та підвіску з бронзової візантійської монети Іоана I Цимісхія /969-976/, тощо.

Demetrykiewicz, 1900, s. 98; Janusz, 1918, s. 254-255; Ратич, 1957, с. 64; Свешніков, 1959, с. 12; Власова, 1962, с. 246-259; АП, 1982, с. 164

320. **ЗЕЛЕНЧЕ (СЕМЕНІВ).** Могильник ХІІ-ХІІІ ст. розміщений на лівому березі р. Серет, біля мосту. Це трупопокладний могильник розміщений на місці більш давнього поселення ХІ-ХІІ ст. Кістяки орієнтовані головами на захід. Зачисткою стіни кар'єру відкрито поховання підлітка без речей. Могильник дуже знищений глиняним кар'єром та окопами першої світової війни. Могильник відкритий Тернопільською археологічною експедицією Львівського історичного музею (керівник І.К. Свешніков) у 1956р. Матеріали передані у фонди Львівського історичного музею.

Свешніков, 1959, с. 12; АП, 1982, с. 164; Тимошук, 1998, с. 124-127.

321. **СЕМЕНІВ.** Могильник ХІІ-ХІІІ ст. розміщений ур. Могилки. Могильник курганний з трупопокладеннями й одним трупоспаленням. У 1876 р. А.Кіркоп розкопав 6 курганів, з 13 ним виявлених. Антропологічні дослідження кістяків провів І.Коперницький.

Kirkor, 1877, s. 15-16; Kopernicki, 1877, s. 58-64; Demetrykiewicz, 1900, s. 118; Janusz, 1918, s. 248; Ратич, 1957, с. 69.

322. **СЕМЕНІВ.** Двошарове поселення: західно-подільської групи скіфського часу та кін. XI-XIII ст. знаходиться в південно-західних околицях села, приблизно за 0,5 км на захід від злиття рік Гнізди та Серету, на I-II над заплавлених терасах правого берега р. Серет, на мисоподібному схилі, оберненому на північ-північний схід, зліва від траси Теребовля-Підгайчики. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р

Миська, Погоральський, 2005, с. 20-21.

323. **СТРУСІВ.** Городище XII-XIII ст. знаходиться на вершині мисоподібного пагорба, в ур. Велика гора, в південно-східній частині села. Мис утворений лівим берегом Серету та правим великого яру. Городище має округлу форму, оточене однією лінією оборони (вал та рів). З напільного боку рів має продовження. В південному напрямі він продовжується ще близько 20 м, після чого переходить у обривистий берег яру. З цього боку він має глибину більше 1 м. В північному напрямі він тягнеться понад 50 м, поступово втрачаючи глибину, і врешті зникає. Зі західного боку городища зафіксовано западину із скарбошукацькою ямою. В ній та неподалік неї зібрано декілька фрагментів стінок горщиків XII – XIII ст.

Ратич, 1957, с. 81; Миська, Погоральський, 2006, с.14.

324. **ТЕРЕБОВЛЯ I.** Городище X, XI, XII-XIII ст., на території городища – замок XVI ст. Знаходиться на корінному високому мисі правого берега Гнізди і лівого берега р. Печенія, ур. Замкова Гора. Вперше локалізував Л.Чачковський в 40-х роках XX ст. У 1984 р. – дослідження Русанової, Тимощука, Ягодинської, у 1986-1987 рр. – розкопки М.Ягодинської, у 2002 р. – розкопки М.Ягодинської та Л.Виногородської. 2004 р. – Р. Миська, М. Ягодинська, 2005р. – Р. Миська, Я. Погоральський. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, Теребовлянського районного краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Чачковський, 1932, с. 257-259; Тимошук, 1998, с. 124-127; Ягодинська, Виногородська, 2003, с. 299 – 30, Миська, Погоральський, 2007, с.249-268.

325. **ТЕРЕБОВЛЯ** Грунтовий могильник знаходиться на території городища на площадці між I та II внутрішніми валами. В 2005 р. Р. Миська та Я. Погоральський дослідили одне жіноче поховання. Біля черепа годинської відносяться до XII ст.

Миська, Погоральський, 2006, с. 264-266

326. **ТЕРЕБОВЛЯ II.** Селище XI, XII-XIII ст. Знаходиться на плато корінного високого мису правого берега р. Гнізди і лівого берега р. Печенія, з напільної сторони городища, в ур. Замкова Гора (Городи). Відкрито у 1984 р. І. Русановою, Б. Тимощуком, М. Ягодинською, у 1988 р. – розкопки М.Ягодинської. Розкопано підкліть наземного будинку XII-XIII ст. з нишоподібною пічкою та сходами, що вели у середину пікліті. На поверхні поселення зібрано колекцію давньоруської кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 1999, с. 96 – 101

327. **ТЕРЕБОВЛЯ ІІІ**. Селище Х ст. Знаходиться за 1,5-2 км на північний захід від центру, в лісі, на високому мисі оберненому на південний схід, утвореному ярами, де протікають р. Печенія та безіменний струмок, ур. Черпало. Вперше згадано в праці Л.Чачковського “Княжа Теробовля”. Локалізовано у 1984 р. М.Ягодинською, розкопки Б.О.Тимощука (1986 р.) та М.Ягодинської (1986, 2002 р.), Р. Миськи (2004).

Чачковський, 1932, с. 257-259; Ягодинська, Виноградська, 2003, с. 299 – 30, Миська, Погоральський, 2007, с.249-268.

328. **ТЕРЕБОВЛЯ ІV**. Селище ІХ-Х ст. Знаходиться в ур. Замкова Гора (ліс). В лісі простежується вал, який починається біля потічка Пичинія, перетинає мис та спускається по схилу в напрямку р. Гнізни. На північ від валу фіксуються 17 западин та два курганоподібні підвищення. В 2004 р. переріз валу проводив Р. Миська, було встановлено, що вал споруджено в І пол. Х ст. В 2005 р. Р. Миською та Я. Погоральським було досліджено одну западину, вона була залишком житла останньої чверті ІХ ст.

Миська, Погоральський, 2007, с.249-268.

329. **ТЕРЕБОВЛЯ V**. Багатошарове поселення: трипільської культури, ранньозалізного часу, празької культури та ХІІ-ХІІІ ст. культури. Знаходиться в південно-західній частині міста, по вул. Січових Стрільців, на південний схід від військової частини, по правому березі Гнізни, на схилі оберненому на південний схід, ур. За Парком. Поселення частково забудоване, частково під городами. Відкрито О.Ситником, М.Ягодинською, М.Левчуком у 1991 р. В 2006 р. під час рятувних робіт Р. Миською та Я. Погоральським було досліджено залишки землянки празької культури.

Миська, Погоральський, 2006а.

330. **ТЕРЕБОВЛЯ VI**. Селище ХІІ-ХІІІ ст. знаходиться в східних околицях міста, по вул. Кн.Василька, 152, на лівому березі р. Гнізна, на мисі при злитті Гнізди і її притоки. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.

Архів ТОКЮПК.

Тернопільський район

331. **БАЙКІВЦІ І**. Селище ХІІ-ХІІІ ст. знаходиться в північних околицях села, на схилі правого берега р. Гніздичної, оберненому на північний схід, за 400-500 м від мосту по трасі Тернопіль-Збараж (Кременець), ур. Поле біля хутору. Відкрито О. Ситником у 1975 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКЮПК.

332. **БАЙКІВЦІ ІІІ**. Двошарове поселення: ранньозалізного часу та ХІІ-ХІІІ ст. знаходиться в південно-східних околицях села (за 100-150 м), на схилі мисоподібного утворення - правого берега р. Гніздичної, оберненому на схід. Відкрито О. Ситником у 1987 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ситник, 1987, с. 73.

333. **БАЙКІВЦІ V.** Двошарове поселення: ранньозалізного часу та XII-XIII ст. знаходиться за 2 км на південь від села, на невисокому правому березі р. Гніздичної, оберненому на схід, північніше окремої хати (хутора) біля невеликого струмка, що пересихає, і впадає з правого боку в річку, ур. Біля хутору. Відкрите О. Ситником у 1988 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ситник, 1988, с. 49.

334. **ВЕЛИКИЙ ГЛИБОЧОК IV.** Багатошарове поселення: середнього та пізнього палеоліту, ранньозалізного часу і XII-XIII ст. знаходиться за 1,5 км від північно-східної околиці села, на мисоподібному виступі правого берега Серету, оберненому на схід, 1 км південніше озера, ур. Поле біля кладки на Нижній Іванів. Відкрив у 1988 р. О. Ситник. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ситник, 1988, с. 50.

335. **ВЕЛИКИЙ ГЛИБОЧОК VIII.** Багатошарове поселення: пізній палеоліт, мезоліт, західно подільська група скіфського часу, XII-XIII ст. Знаходиться на мисі правого берега Серету, оберненому на схід, за 2,5 км на північ від села, ур. Горохів. Відкрив у 1983 р. О. Ситник. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПК.

336. **ВЕЛИКИЙ ГЛИБОЧОК X.** Багатошарове поселення: пізнього палеоліту, ранньозалізного часу та XII-XIII ст. культури. Знаходиться за 3-4 км на північний схід від села, південніше ур. Горохів, на мисоподібному останці другої надзаплавної тераси правого берега Серету, оберненому на схід, уроч. Поле нижче Горохова. Відкрили у 1988 р. О. Ситник, Ягодинська. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ситник, 1988, с. 51.

337. **ВЕРХНІЙ ІВАЧІВ.** Багатошарове поселення: скіфського періоду, черняхівської, празької культур та XII-XIII ст. знаходиться за 0,5 км на схід від села, на лівому березі Серету, на схилі оберненому на південь, ур. Коноплисько. Відкрите В. Савичем у 1954 р. Досліджували 1957 р. В. Савич, В. Баран (розкопки), 1987 р. І. Герета, Ситник О., Ягодинська М. (оглянули). Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПК.

338. **ГРАБОВЕЦЬ.** Селище XII-XIII ст. знаходиться в долині р. Качави, на схилі оберненому на захід, на межі з с. Малий Ходачків. Відкрито В.Тиліщакком у 2000 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПК.

339. **ДИЧКІВ І.** Поселення двошарове: черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться на північний захід від села, напроти залізничної станції, на високому мисі оберненому на схід правого берега р. Гнізди, ур. Дебрі. Площа 4 га. Відкрито у 1987 р. І.Геретою та М.Левчуком. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Герета, 1987, с. 3-4.
340. **ДУБІВЦІ ІІ.** Багатошарове поселення: пізнього палеоліту, ранньозалізного часу, черняхівської культури та X, XII-XIII ст. Знаходиться за 0,5 – 0,8 км на північний схід від села, на лівому березі р. Гніздична, на схилі оберненому на схід, ур. Вороняча Скалка. Відкрито у 1988 р. О.Ситником, О.Гаврилюком, М.Левчуком. Шар княжого часу відкрито Б.Строценем у 1998 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
341. **ДОМАМОРИЧ І.** Поселення черняхівської культури та XII-XIII ст. знаходиться на першій та другій терасах мисоподібного пагорба, утвореного вигином правого берега р. Довжанки, приблизно 5 км на північний захід від села, в ур. Клячиха. Поселення має овальну форму витягнуту по лінії схід – захід. Знахідки поширені на площі 1,5 га. Територія пам'ятки є частиною орного поля. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.
Миська, Погоральський, 2006, с. 21.
342. **ЗАСТІНКА І.** Селище XII-XIII ст. Знаходиться біля церкви, на схилі оберненому на схід, на правому березі р. Гнізди, ур. Городи. Відкрито у 2001 р. В.Тиліщакком. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
343. **КИП'ЯЧКА І.** Поселення двошарове: ранньозалізного часу та XI, XII-XIII ст. Знаходиться в північно-східних околицях села, на плато оберненому на південний захід, навпроти села, приблизно за 200 м від траси Тернопіль – Товстолуг, на лівому березі струмка, ур. Пасовище. Довжина поселення 600 м. Відкрито Б. Строценем, В. Тиліщакком та О. Петровським у 2001 р.
Архів ТОКІОПК.
344. **КИП'ЯЧКА ІІ.** Селище XII – XIII ст. знаходиться за 2 км на північний захід від села, на лівому березі потічка, оберненому на північний схід. Відкрито у 2001 р. В.Тиліщакком.
Архів ТОКІОПК.
345. **КУРНИКИ І.** Багатошарове поселення: ранньозалізного часу, черняхівської, X ст. та XII-XIII ст. Селище знаходиться на мисоподібному правому березі річки Гніздечної, на схилі оберненому на південь та плато, на південній околиці села, в ур. Поле за Дзендзелем. Під час розкопок було досліджено 250 кв. м поселення і виявлено житло останнього етапу культури типу Луки-Райковецької та майстерня XII-XIII ст. (про що свідчить наявність материкових лежаків та нішеподібної печі). Відкрито у 1990 р. М.Левчуком, дослідження проводились М.Ягодинською. Матеріали знаходяться у фондах

Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, Левчук, 1991, с. 31-32.

346. **КУРНИКИ V**. Поселення двошарове: ранньозалізного часу, XII-XIII ст. Знаходиться на лівому березі р. Гніздичної, оберненому на південь, ур. Під Бондарихою. Відкрив М.Левчук. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПК.

347. **ЛОЗОВА I**. Поселення багатошарове: ранньозалізного часу, черняхівської культури та XII-XIII ст. знаходиться за 1 км на південний схід від залізничної станції, на лівому березі р. Гніздичної, оберненому на захід, ур. Під Ланом. Відкрито у 1971 р. Б.М.Остапівим. Обстеження у 1986 р. – М.Левчук, М.Ягодинська, у 1987 р. – І.Герета, О.Гаврилук. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею (Перстень із щитком, на якому зображено квітку (А 4078), наконечник списа (А9091), дзвіночок (А 4610), скляні намистини), наукова документація – в НА ІА НАН України.

Герета, 1988, с. 4.

348. **ЛОЗОВА**. Підплитовий могильник. Знаходиться за 1 км на південний схід від залізничної станції, на плато мису, на лівому березі р. Гніздичної, ур. Під Ланом. Розкопано одне дитяче підплитове поховання. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.

Архів ТОКІОПК.

349. **МАЛИЙ ХОДАЧКІВ III**. Селище XII-XIII ст. Розташоване за 1,5 км на північ від села, на мисі правого берега р. Качава оберненому на схід, на південний схід від лісу, уроч. Під лісом Караманда. Відкрито Б.Строценем у 2000 р.

Архів ТОКІОПК.

350. **МИШКОВИЧІ**. Багатошарова поселення: культури Ноа, голіградської, черняхівської культур та XII-XIII ст. знаходиться за 1,5 км на південний схід від села, під лісом, на схилі оберненому на південь, ур. Провалена. Відкрито у 1968 р. І.Геретою, Б.Остапівим.

АП, 1982, с. 133.

351. **МИШКОВИЧІ IV**. Багатошарова поселення: культури кулястих амфор, голіградської культури, західно подільської групи скіфського часу, черняхівської культури та XII – XIII ст. Знаходиться за 1 км на північний захід від села, на мисі, утвореному крутим вигином лівого берега Серету, на першій надзаплавній терасі, в південно-західній частині мису, на плато, можливо, і в південно-східній частині мису, навпроти, на південь від пам'ятки, через річку знаходиться с. Велика Лука. Відкрито у 2003 р. М.Ягодинською. На поверхні поселення зібрано колекцію фрагментів кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ягодинська, 2003, с. 16.

352. **ПРОНЯТИН**. Багатошарове поселення: культури НОА, ранньозалізного часу, черняхівської культури та X–XIII ст. Знаходиться за 100-200 м від північної околиці села, на мисоподібній високій горі Лиса, на схилі оберненому на південний схід, на правому березі Серету, ур. Гора Лиса. Відкрили Б.Остапів та І.Герета у 1971-х роках. Обстежував О.Ситник у 1977, 1987 рр. На поверхні поселення зібрано колекцію фрагментів кераміки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ситника, 1987, с. 81.
353. **СКОМОРОХИ**. Багатошарове поселення: трипільської культури, ранньозалізного часу та XII-XIII ст. Знаходиться в околиці села.
Герета, 1988, с. 6.
354. **СКОМОРОХИ II**. Селище XII – XIII ст. знаходиться за 300 м на схід від села, на правому березі р.Сороки (ліва притока р. Гнізни), на схилі оберненому на південь, ур. Жолобок. Відкрили у 1987 р. Б.Строць, М.Ягодинська, О.Гаврилук. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Строць, 1987, с. 3.
355. **СКОМОРОХИ**. Могильник. Розміщений на околиці села. Тут виявлено підплитові поховання.
Janusz, 1929, s. 67; Ратич, 1957, с. 62; АП, 1982, с. 169.
356. **СМИКІВЦІ V**. Двошарове поселення: висоцької культури та XII-XIII ст. Знаходиться приблизно за 1,5 км від північної околиці, на правому березі р. Гніздечної, перед містком, на південно-східному схилі пагорба, на 1-2 надзаплавних терасах. Площа 2 га. Відкрив В.Ільчишин у 2005 р. На поверхні поселення зібрано колекцію давньоруської кераміки.
Миська, Погоральський, 2006, с.21.
357. **СТЕГНИКІВЦІ III**. Селище XI-XIII ст. Знаходиться в північно-західній околиці села, на невеликому мисоподібному виступі правого берега р. Гніздична оберненому на схід, біля дамби штучного ставка, ур. Поле біля ставу. Відкрив у 1988 р. О. Ситник. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.
Ситник, 1988, с. 62.
358. **ЗАСТІНКА (ТОВСТОЛУГ)**. Курганний могильник XII-XIII ст. розміщений в ур. Могилки. Знаходиться на південний схід від села, за польовою дорогою. На кургані стоїть кам'яний хрест. На могильнику наявні курганні та підплитові поховання. У 6 розкопаних курганах на глибині 1,5 м виявлено кістяки, орієнтовані головами на захід. Біля них - бронзові вироби. У підплитовому похованні були два бронзові скроневі кільця в півтори оберти із підвісками. Кургани розкопав у 1877 р. А. Кіркор. Антропологічні дослідження провів І.Коперницький. Підплитові поховання було виявлено близько 1882 р. під час оранки. Знахідки зберігаються в МАК (скроневі кільця та перстені – МАК/3669).

Kirkor, 1878, s. 9-10; Janusz, 1918, s. 233; Ратич, 1957, с. 62; АП, 1982, с. 165

359. **ЧЕРНЕЛІВ-РУСЬКИЙ (кол. хут. Човганщина)**. Могильник – I курганний розміщався на території колишнього хутора Чолганщина. Зараз слідів курганів вже не видно. У розкопаних в 1882 році 6 курганах виявлено 7 кістяків, орієнтовані головами на захід. Руки покійників були складені на грудях. У першому кургані було два кістяки. Один з них був порушений. В могильному насипі виявлено кістки тварин, вуглики, 4 залізні цвяхи та уламки кераміки. В другому – був один кістяк з бронзовим перснем на пальці руки. Бронзовий перстень був на руці кістяка у третьому кургані. В четвертому найбільшому кургані був також один кістяк, а при ньому – бронзова сережка і перстень. В насипі було 6 залізних цвяхів, багато уламків посуду. В п'ятому кургані руки покійного були скорчені біля черепа і ніби підпирали щоки. Тут була сережка і перстень, а в насипі – два уламки цвяхів й уламки кераміки. В шостому кургані також був один кістяк з бронзовим перснем. В насипі знайшли два уламки цвяхів та уламки посуду. Кургани розкопав у 1882 р. А.Кіркою.

Kirkor, 1883, s. 63; Janusz, 1918, s. 227-228; Ратич, 1957, с. 72

360. **ЧЕРНЕЛІВ-РУСЬКИЙ (кол. хут. Чолгалщина)**. Могильник – 2. Розміщений на узгір'ї в ур. Могилки. Розкопано 25 трупопокладень. 19 поховань були орієнтовані головами на захід, або південний захід. Три орієнтовані на північ, поховання були безінвентарними. Через значне руйнування в трьох похованнях орієнтацію кістяка встановити не вдалось. В 12 похованнях виявлено бронзові спіральні перстені, в двох скроневі кільця. В п'ятьох похованнях виявлено залізні цвяхи. По одному випадку зустрічались: фрагмент металевої пряжки, кам'яний брусок, невеличкий горщик (біля дитячого поховання), окуття лопати (під кістяком втикнуте в землю – очевидно випадково залишене під час викопування ями). В двох похованнях зафіксовано скупчення деревного вугілля, ще в двох залишки деревини (можливо від трун). Могильник відкритий у 1973 р. І.П.Геретого. Матеріали зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.

Герета, 1974, с. 257, 258; Герета, 1975, с. 55; АП, 1982, с. 165.

361. **ЧЕРНЕЛІВ-РУСЬКИЙ III**. Поселення двошарове: ранньозалізного часу та X-XIII ст. Знаходиться за 400 м на південний захід від села, правий берег р. Гнізди, на схилі оберненому на схід, ур. Загорода. Відкрито Б. Строценом у 1980 р. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Строцень, 1988, с. 2.

362. **ЧИСТИЛІВ**. Селище розміщене в центрі села на невеликому майдані, що віддалений на схід від сільської ради на 100 м, на схилі оберненому на захід. Під час розкопок могильника черняхівської культури виявлено уламки кераміки, а також господарську яму циліндричної форми діаметром 1,25 м та глибиною 3 м, в якій знайдено уламки кераміки та перетлілі зерна ячменю, пшениця та проса. Тут також були кістки тварин, куски перепаленого дерева й обмазка стін. Відкрили у 1966 р. І.П. Герета та Є.А.Харитонов. Матеріали

знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею. Наукова документація знаходиться в НА ІА НАН України.

АП, 1982, с. 165. Харитонов, Герета, 1966.

363. **ШЛЯХТИНЦІ (кол. с. Гніздечка)**. Селище. Знайдено уламки кераміки й дві залізні сокирки, що відносяться до княжого часу. Відкрив пам'ятку Б.М.Остапів. Матеріали передані у фонди Тернопільського краєзнавчого музею.

АП, 1982, с. 165.

364. **ШЛЯХТИНЦІ ІV**. Двошарове поселення: пшеворської культури та XII-XIII ст. Знаходиться на схід від села, на підвищеному лівому березі р. Гніздична, на мисі, утвореному двома балками, між річкою та дорогою Тернопіль-Кременець. Пам'ятка тягнеться з півночі на південь вздовж берега річки, мис обернений на захід. Площа 100 x 50 м. Відкрито М.Бігусом, О.Дерехом у 2005 р.

Миська, Погоральський, 2005, с.21.

Чортківський район

365. **БІЛА І**. Городище XII-XIII ст. знаходиться за 1 км на північ від села, на високому мисі, утвореному лівим берегом Серетом та лівим берегом його притоки, в лісі, ур. Монастирська. Городище з напільної сторони обнесено валом і ровом. Висота валу з північно-східного боку 2,7 м, глибина рову – 1 м. З південно-східної сторони читається в'їзд на городище, шириною 3 м. Ширина основи валу 9 м. На валі простежується багато обмазки від конструкцій. У 2004 р. обстеження Р.Миська і М.Бігус, склали окомірний план. 2006 р. шурфування Р. Миська, Я. Погоральський. Наукова документація знаходиться в НА ІА НАН України.

Przybyslawski, 1906, s. 22; Миська, 2004, с. 26; Миська, Погоральський, 2006, с.11-12.

366. **БІЛА ІІ**. Городище XII-XIII ст. Знаходиться за 2 км на північ від села, на мисі, утвореному лівим берегом Серета та правим берегом його притоки (потічок бере початок біля городища), в лісі, ур. Батунова Гора (Криничка). Городище витягнуте по лінії північний захід – південний схід. Центральна площадка городища має неправильно-овальну форму, розмірами 130 x 60 м. Площа по всьому периметру обмежена ескарпованим схилом, в окремих місцях простежуються залишки невеличкого валу. Друга лінія оборони простежується по всьому периметру, тут ескарповані схили знаходяться на стрімких схилах. З напільної сторони городище захищене високим валом та глибоким ровом. З північного та північно-східного боків простежуються два в'їзди. Між першим та другим валами виявлено западини, біля однієї виявлено фрагменти горщиків кінця XI - початку XII ст. Наступні дві лінії оборони значно менші за попередні з напільної сторони. За третім валом виявлено два курганоподібні насипи зі слідами руйнації. У 1990 р. на городищі провів обстеження О.Гаврилюк. У 2004 р. провели обстеження Р.Миська і М.Бігус, склали окомірний план. 2006 р. шурфування Р. Миська, Я. Погоральський. Наукова документація знаходиться в НА ІА НАН України.

Przybyslawski, 1906, s. 22; Миська, 2004, с. 27-28; Миська, Погоральський, 2006, с.12-13.

367. **БІЛА Ш.** Городище Х ст. знаходиться за 3 км на північний схід від села, за 2 км ввєрх по течії струмка від місця впадіння його в Серет, на мисі, утвореному вигином лівого берега вищезгаданого струмка, в лісі, ур. Черна або Мокляки. Городище з напільної сторони має чотири лінії оборони. Внутрішній вал замкнутий зі всіх сторін. На городищі простежено значну кількість западин. Найбільша кількість їх зосереджена з внутрішньої сторони зовнішнього валу в південній частині городища. В 2006 р. досліджено одну з них та часткова прилеглий до неї вал. Вона виявилась землянкою Х ст. В основі валу знаходиться кам'яна крєпіда. Також здійснено переріз другого валу. Тут в основі валу зафіксовано сліди перегорілих дерев'яних конструкцій. Перша публікація про пам'ятку – В.Пшибиславського у 1906 р. У вересні 2004 р. провели обстеження Р.Миська і М.Бігус, склали окомірний план. 2006 р. розкопки Р. Миська, Я. Погоральський. Наукова документація знаходиться в НА ІА НАН України.

Przybyslawski, 1906, s. 22; Миська, 2004, с. 28-30; Миська, Погоральський, 2006, с. 6-11.

368. **ВЕЛИКІ ЧОРНОКІНЦІ.** Багатощарове поселення: голіградської, черняхівської, Лука-Райковецької культур та Х, ХІ ст. Знаходиться на схід від села, на мисі, утвореному правим берегом потічка, ур. Ксьондзів ланок. Відкрив В. Добрянський в кінці 1990-их років. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.

Архів ТОКЮПК.

369. **ДЖУРИНСЬКА СЛОБІДКА І.** Поселення двошарове: трипільської культури та ХІІ-ХІІІ ст. Знаходиться на правому березі ставка, на південно-східному схилі мисоподібного пагорбу, приблизно за 1 км від східної околиці села, уроч. 10-е поле. Площа 5 га. Відкрив В.Ільчишин у 2005 р.

Миська, Погоральський, 2005, с.21.

370. **ЗАЛІССЯ.** Скарб срібних прикрас Х-ХІ ст. Знайдено у 1838°р.

Przybyslawski, 1906, s. 34; АП, 1982, с. 165.

371. **КАПУСТИНЦІ.** Городище ХІІ-ХІІІ ст. Знаходиться на південний схід від села, на мисі, утвореному Серетом і його притокою – струмком, на високому лівому березі Серету, ур. Довгий вал або Городище. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею (Прикраси, знаряддя праці, предмети побуту, висла печатка, тощо).

Nadacek, 1901, s. 5; Ратич, 1957, с. 81; Миська, Погоральський, 2006, с. 18.

372. **КОЛИНДЯНИ.** Городище знаходиться на околиці села, на правому березі р. Нічлави, ур. Вал великий.

Ossowski, 1891, s. 11-12; Przybyslawski, 1906, s. 34; Ратич, 1957, с. 81.

373. **КОЛИНДЯНИ.** Городище знаходиться на околиці села, на правому березі р. Нічлави, ур. Вал малий.

Ossowski, 1891, s. 11-12; Przybyslawski, 1906, s. 34; Ратич, 1957, с. 81.

374. **КОСІВ**. Селище XII-XIII ст. знаходиться в південно-східній околиці села, навпроти хут. Хом'яківки, на горбі лівого берега потічка Млинівки (притока Серету), оберненому на південний схід, за 100 м на північ від річки. Площа 0,5 га. Відкрито у 1988 р. Д.Павлівим. Матеріали знаходяться у фондах Інституту українознавства НАН України у Львові. Наукова документація знаходиться в НА ІА НАН України.
Павлів, 1988, с. 1.
375. **КОСІВ (кол. хут. Хом'яківка)**. Могильник розміщений на території колишнього хутора Хом'яківка. Тут знайдено групове поховання, прикрите кам'яними плитами, з кістяками двох дорослих людей і трьох дітей. Біля одного з них виявлено бронзове скронева кільце. Поховання розкопав Ю.Костржевський.
Kostrzewski, 1925/27, s. 246; Ратич, 1957, с. 72; АП, 1982, с. 166.
376. **КРИВЕНЬКЕ I**. Селище XII-XIII ст. знаходиться на правому березі ставка перед дамбою, приблизно за 1 км від західних околиць села, на північно-східному похилому схилі пагорба. Площа 0,5 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.
Миська, Погоральський, 2005, с.22.
377. **КРИВЕНЬКЕ II**. Поселення двошарове: черняхівської культур та XII-XIII ст. Знаходиться на південному лівому березі ставка перед дамбою, приблизно за 1 км від західних околиць села, на південному схилі пагорба. Площа 3,5 га. Відкрито В.Ільчишиним у 2005 р.
Миська, Погоральський, 2005, с.22.
378. **МУХАВКА**. Могильник ґрунтовий знаходиться південніше с. Ягільниці. Відкрито і досліджене кілька поховань у 1975 р. І.Геретою, Т.Ковальчук.
Герета, 1975
379. **ПАЛАШІВКА**. Могильник курганий – розміщений у полі. В одному із розкопаних тут двох курганів на глибині трьох метрів лежав у дубовій домовині жіночий кістяк, орієнтований головою на захід. Біля нього знайдено бронзовий перстень, кілька залізних цвяхів, два куски шкіри та уламки орнаментованої кераміки. В другому кургані було п'ять кістяків, два лежали в скорченому положенні, три випрямлені на спині. Кургани розкопав у 1912 р. К.Гадачек.
Janusz, 1918, s. 100-101; Ратич, 1957, с. 68; АП, 1982, с. 166.
380. **СВИДОВА**. Багатошарове поселення: трипільської, голіградської культур та XII-XIII ст. Знаходиться в центрі села, ур. Колонія, на присадибних ділянках біля школи, на лівому березі р. Тупа, на схилі оберненому на схід. Відкрито В.Олійником у 1999 р. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею. Наукова документація знаходиться в НА ІА НАН України.
Архів ТОКІОПК.
381. **ТОВСТЕНЬКЕ I**. Багатошарове поселення: енеолітичне, черняхівської культури та XII-XIII ст. Знаходиться в південно-східних околицях села на правому березі ставка, на пн. схилі пагорба, біля каплички. Відкрито В.Ільчишиним у 2005р.

Миська, Погоральський, 2005, с.23.

382. **УЛАШКІВЦІ**. Багатошарова поселення: трипільської, голіградської, черняхівської культур та княжого часу. Знаходиться на мисоподібній ділянці, біля х. Жмиків, ур. Шмельків горб. Площа 22 га,. Відкрито В.Олійником у 1996 р. Матеріали знаходяться у фондах Заліщицького краєзнавчого музею. Наукова документація знаходиться в НА ІА НАН України.

Архів ТОКІОПЖ.

II. Археологічні пам'ятки Луки-Райковецької культури

Бучацький район

383. **БУЧАЧ І**. Селище VIII-IX ст. знаходиться на високому мисоподібному пагорбі, на лівому березі Стрипи, ур. Гора Федір. На його території М. Ягодинською досліджено три житла-напівземлянки. Матеріали знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею, наукова документація – в НА ІА НАН України.

Ситник, Ягодинська, 2003, с. 31.

Гусятинський район.

384. **КОПИЧИНЦІ** Селище VIII-IX ст., розміщене на схилі лівого ставка, ур. Баворівщина. Відкрито І. Сवेशніковим у 1952 р.

Сवेशніков, 1959, с. 7

Збараський район

385. **СТАРІЙ ЗБАРАЖ** Кремаційний ґрунтовий могильник кін. IX – поч. X ст., розміщений в пн.-сх. Околиці села, в пн. частині ур. Замкова гора, на лівому березі Гнізни. Рештки кремації знаходились в поховальних урнах. Виявив пам'ятку А. Мацюпура, дослідження провела М. Ягодинська

Ягодинська, 1994, с. 137-153

III. Археологічні пам'ятки, що потребують додаткових досліджень

Борщівський район

БАБИНЦІ. В літературі згадується городище, розміщене над р. Циганкою. Розвідкою Р. Миськи було перевірено ця інформація, зокрема обстежено ур. Замок, що знаходиться на мисі, утвореному вигином високого лівого берега Нічлави, в північно-східній частині села біля колгоспної ферми та сільського кладовища. Проте зібрана тут кераміка належить до періоду пізнього середньовіччя. Слідів оборонних споруд не виявлено.

Kirkor, 1877a, s. 355; Janusz, 1918, s. 47; Ратич, 1957, с. 80; АП 1982, с. 149; Миська, Погоральський, 2006, с. 22.

ВИСІЧКА. Городище розташоване біля південної околиці села, в межиріччі Нічлави та її притоки Драпака, в ур. Замок. Тут знаходяться руїни середньовічного замку. Розвідкою Р. Миськи зібрано фрагменти кераміки пізнього середньовіччя.

Kirkor, 1877a, s. 355; Janusz, 1918, s. 76; Ратич, 1957, с. 81, Гаврилюк, 1993, с. 15.

ВОВКІВЦІ І. Городище розміщене в ур. Середній Горб, в лісі. Оточене валами і ровами з півночі, ярами - з інших боків. Відкрите А. Кіркором в 1878 р. В закладених шурфах кераміки чи інших знахідок не виявлено. Нелокалізовано.

Kirkor, 1879, s. 38; Janusz, 1918, s. 76; Ратич, 1957, с. 62; АП, 1982, с. 150-151

ГУШТИНКА. Городище розміщене на правому березі р. Збруч, за 100 м від південно – східної околиці села, в ур. Гора Довбуша. Датуючий матеріал відсутній.

Гаврилюк, 1992, с. 11

ГОРОШОВА. Підплитовий могильник знаходиться в ур. Могилки. Тут, за повідомленням, Б. Януша простежувались сліди підплитових поховань та неодноразово виявляли бронзові прикраси, кам'яні вироби, золоті та срібні монети.

Janusz, 1918, s. 63; Przybyslawski, 1906, s. 13; Ратич, 1957, с. 81.

НИВРА. Підплитовий могильник знаходиться на околиці села.

Ратич, 1957, с. 81.

ОКОПИ. Городище з керамічним матеріалом Х-ХІ ст. На території села наявні вали споруджені в ХVІІ ст. З двох боків від валу неподалік львівської брами Б. Януш виявив фрагменти керамічного посуду серед якого виділив ранньослов'янські.

Janusz, 1929, s. 226; Ратич, 1957, с. 81; АП, 1982, с. 152.

ПИЛИПЧЕ І. Городище ХІІ - ХІІІ ст. Знаходиться за 700-800 м на північний схід від околиць села, у північній частині мисоподібного плато лівого берега Білки. Відкрито у 1985 р. М.Д.Бандуркою. Обстежено у 1988-1989 рр. О.Ситником і О. Гаврилюком. Слідів від укріплень не збереглося. В 2006 р. пам'ятку обстежив Р. Миська. На території ур. виявлено лише фрагменти кераміки трипільської к-ри. По краю мису простежуються військові окопи.

Nadacek, 1901, s. 6; Гаврилюк, 1993, с. 17; Миська, Погоральський, 2006, с. 23.

ПИЩАТИНЦІ. Городище кін. ХІІ – поч. ХІІІ ст., знаходиться за 2 км на захід від села, на високому мисі, утвореному правим берегом струмка Драпака і його притокою, ур. На Глубічку. На цей час укріплення не збереглися, проте А. Кіркор повідомляв про ледь помітні сліди укріплень. У 1991 р. городище оглянув М.Сохацький. В звіті лише трипільська кераміка (с. 17)

Kirkor, 1877a, s. 355; Гаврилюк, 1993, с. 17. Сохацький, 1993, с. 13-14.

СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА. Городище знаходиться на околиці села.

Ратич, 1957, с. 81.

ХУДИКІВЦІ. Городище знаходиться в околицях села, в ур. Тондина. Розвідкою Р. Миськи слідів городища невиявлено.

Przybyslawski, 1906, s. 11; Ратич, 1957, с. 82; Миська, Погоральський, 2006, с. 21.

ШУПАРКА Городище знаходиться на мисоподібному підвищенні, в південній околиці села, ур. Вальки. Воно складається з двох частин, обнесених валом. Перша частина овальної форми витягнута по лінії північний-схід – південний-захід. З напільної сторони до неї прилягає друга частина підпрямокутної форми, витягнута по лінії північ – південь. Зі східного боку городище відділене від плато глибоким ровом, а з інших боків – стрімкими схилами. При обстеженні пам'ятки датуючого матеріалу не виявлено.

Миська, Погоральський, 2006, с.22

Бучацький район

ДУЛБИ I. Знайдено уламок орнаментованого горщика княжого часу. Це випадкова знахідка, що зберігалась в музеї НТШ.

Ратич, 1957, с. 81; АП, 1982, с.152.

ДУЛБИ II. Відкрито випадково в 1907 р. підплитове поховання. В ньому виявлено чотири посудини та дві крем'яні сокири.

Nadaczek, 1907, s. 26; Janusz, 1918, s. 92-93; Ратич, 1957, с. 81.

СТІНКА II. Скельний храм княжого часу знаходиться на лівому березі Дністра у вирубаному в вапняковій скелі штучному гроті (християнська церква).

Артюх, 1995, с. 4.

Гусятинський район.

ГУСЯТИН. Давньоруське городище.

Ратич, 1957, с. 81.

ПОСТОЛІВКА. На території села знайдено колти з емаллю. Датуються приблизно XI-XII ст.

РАШТІВЦІ. Городище на території села.

Ратич, 1957, с. 81; АП, 1982, с. 154.

Заліщицький район

ДОБРОВЛЯНИ. могильник з трупопокладеннями. Поховання підплитові та рядові. В Б. Януша повідомлення про два бронзові кельти у Віденському музеї та кістки мамонта виявлені при будівництві залізниці.

Janusz, 1918, s. 259; Ратич, 1957, с. 81; АП, 1982, с. 155

ЛИСІВЦІ. Підплитовий могильник. Виявлено підплитове поховання на околицях села.

Ратич, 1957, с. 81; АП 1982, с. 157.

ЛИСІВЦІ. Городище.

Ратич, 1957, с. 81.

МИШКІВ. Кам'яний ідол знайдений, Тернопільською експедицією Київського державного університету спільно з Заліщицьким краєзнавчим музеєм. Знаходиться в північно – західній частині ур. Голий Горб (Коло Току), на плато, за сільським кладовищем, в 100-150 м від правого обривистого берега р. Серет, на

північний захід від села. Поряд поселення трипільської, голіградської та черняхівської к-р.

Тур, Малев, 1977, с. 383-384.

ПЕЧОРНА. Підплитовий могильник. Знаходиться на околицях села на березі Дністра. К. Гадачек дослідив два поховання. Під першою плитою дослідник виявив частину черепа, а під другою людську кістку та фрагменти керамічного посуду.

Janusz, 1918, s. 269; Ратич, 1957, с. 81.

Зборівський район

ВИСИПІВЦІ. Могильник курганний. Знаходиться в ур. Могилки Висипівські. Недосліджувались.

Ратич, 1957, с. 81; Опрыск, 1991, с. 70

ЖАБ'Є (Жабиня). Городище. Знаходиться на околиці села.

Ратич, 1957, с. 81.

ЗАРУДЦЯ. Городище знаходиться над р. Мала Стрипа. Збереглись залишки валів, а в західній частині села, серед поля знаходиться городище зі слідами земляних укріплень (окопів).

АП, 1982, с. 160. Janusz B., 1918, s. 230.

ЗАРУДЦЯ. Давньоруський курган. Знаходиться за 22 км на південний захід від Золочева, над р. Мала Стрипа. Могила знаходиться в західній частині села, серед поля

АП 1982, т. 3, с. 160. Janusz B., 1918, s. 230.

ОЛІВ І. Городище знаходиться в північно-східних околицях села, на правому березі р. Лопушанки, на високому мисі, в лісі, напроти церкви. Вся територія городища задернована. Локалізація М. Бігуса у 2002 р.

Ратич, 1957, с. 81; Архів ТОКІОПК.

ОЛІВ V. Грунтовий могильник. Знаходиться за 1,2 км на північ-північний схід від крайніх хат села, на мисі, утвореному глибоким яром, що тягнеться з північного заходу на південний схід, і невеликою балкою, що примикає до нього з півночі. На поверхні ґрунту виявлено підпрямокутні плями ґрунту та відмінною рослинністю по формі аналогічні до поховань. Поряд виявлено фрагменти кераміки княжого часу. Відкрито М. Бігусом у 2002 р.

Архів ТОКІОПК.

ТРОСТЯНЕЦЬ. Городище, околиці.

Ратич, 1957, с. 81.

Монастирський район

ДОБРОВИДИ ІV. Могильник підплитовий знаходиться приблизно за 2 км на Північний схід від села, на плато біля витoku струмка, ур. Кульбаки. Відкрито В. Тилішаком у 2001 р.

Архів ТОКІОПК.

КОРОПЕЦЬ ІІ. Городище ІІ. Розміщене в лісі Замчисько, за 4 км на північ від села. Зі сходу, півдня і заходу городище обмежене стрімкими схилами мису

горба, на якому воно розміщене. Із півночі мис цей відділений від решти горба чотирма валами. Площа городища дуже зруйнована кам'яним кар'єром. Датуючий матеріал під час обстеження невиявлено.

Janusz, 1918, s. 93; Ратич, 1955, с. 159; Ратич, 1957, с. 65; АП, 1982, с. 162.

НОВА ГУТА. Городище знаходиться на вершині мисоподібного пагорба, в урочищі Замчисько, 1,5 км на південний схід від села, над дорогою Монастирська – Галич 500 м від села Рідколісся, за 200 м до повороту на с. Н. Гута. Городище має округлу форму, оточене однією лінією оборони (вал та рів). З напільного боку вал має продовження утворюючи таким чином другу частину яка захищена лише з напільної сторони. Висота валу 1-2 м, глибина рову 1-1,5 м. Датуючого матеріалу на поверхні пам'ятки не виявлено. Територія городища заросла лісом. Розвідкою Р. Миськи в 2005 р. було локалізовано та складено окомірний план городища.

Ратич, 1957, с. 81; Миська, Погоральський, 2005, с.17-18.

Підгаєцький район.

ВЕРБІВ. Поселення на околиці села.

Janusz, 1918, s. 179; Ратич, с.81.

ГОЛГОЧА. Городище на околиці села.

Janusz, 1918, s. 178; Ратич, с.81.

МАРКОВА. Городище розміщене в лісі, на схід від села, ур. Замчисько.

Janusz, 1918, s. 256

Теребовлянський район

КОБИЛОВОЛОКИ. Городище знаходиться на околицях села.

Janusz, 1918, s. 245; Ратич, 1957, с. 81

НАДРІЧНЕ (кол. Хатки). Селище.

Ратич, 1957, с. 81.

НОВА І СТАРА МОГИЛЬНИЦІ (кол. С. Трудове). Могильник з ґрунтовими підплитовими похованнями.

Janusz, 1918, s. 246; Ратич, 1957, с. 81.

ПІДГОРА. Городище. Знаходиться в лісі, в північній околиці села, між Підгорянським монастирем і Теребовлею, ур. Костюлик. Городище сильно пошкоджено карстами. Зараз наявні два вали, внутрішній значно пошкоджений. В 2002 р. городище обстежували М.Ягодинська та Л.Виноградська. В 2006 р. Р. Миська провів розвідкове шурфування на ділянці між двома валами, проте культурного шару тут невиявлено.

Чачковський, 1931, с. 11-12; Миська, Погоральський, 2006, с.14-15.

СТРУСІВ. Печерна каплиця. Знаходиться над Серетом, біля монастирської церкви св. Миколая (пізніше костел св. Станіслава). Я. Пастернак вважав, що вона походить з княжого часу, проте аргументів на користь цієї гіпотези не навів. В 2006 р. Р. Миська оглянув пам'ятку. Проте датуючого матеріалу, чи якихось особливостей, що б вказували на час її встановлення невиявлено.

Пастернак, 1968, с. 12; Миська, Погоральський, 2006, с.13.

Тернопільський район

БУЦНІВ. Кургани. Знаходиться на околиці села.

Janusz, 1918, s. 226; Ратич, 1957, с. 81

ВЕЛИКИЙ ГЛИБОЧОК. Могильник курганний (курганна група) з трупопокладеннями під плитовими похованнями. Розташований на території села, в його північних околицях, між кладовищем і станцією технічного обслуговування, напроти електропідстанції, ур. Могилки. Три кургани досліджувались А.Кіркором у 1881 р. В двох з них виявлено по одному похованню з трупопокладенням, а в третьому подвійне трупопокладення (дитини і дорослої жінки). Біля одного кістяка знайдені бронзові скроневі кільця з п'ятьма звитками. О. Моця висловив сумніви, що до датування пам'ятки княжим періодом.

Kirkog, 1882, s. 22-23; Janusz, 1918, s. 228-229; Ратич, 1957, с. 69; АП, 1982, 165; Моця, 1990, с. 10.

ДОВЖАНКА. Поселення. Януш повідомляє про римські монети та знахідки з відси?

Janusz, 1918, s. 228; Ратич, 1957, с. 81.

ПОЧАПИНЦІ. Грунтовий могильник підплитовий.

Janusz, 1918, s. 232; Ратич, 1957, с. 81.

ХАТКИ. Селище знаходиться на околиці села. (Хатки Злотницькі Janusz, 1918, s.178)

Ратич, 1957, с. 81.

Чортківський район

КОСІВ. Селище знаходиться на території колишнього хут. Хом'яківки.

Ратич, 1957, с. 82.

КОЦЮБИНЧИКИ. Городище. Знаходиться в околиці села.

Ратич, 1957, с. 81.

ПАЛАШІВКА. Могильник – 2 розміщений у полі по сусідству з курганним могильником княжого часу. Тут виявлено підплитові поховання.

Janusz, 1918, s. 101; Ратич, 1957, с. 68; АП, 1982, с. 166.

IV. Археологічні пам'ятки, які введені в науковий обіг помилково.

Борщівський район.

БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ Грунтовий могильник. Виявлено одне трупопокладення. Знаходився на лівому березі р. Серет, між селами Більче–Золоте та Мушкарів, в ур. “Могила”. Досліджено 1890 р. Г. Оссовським. (Тут мова йде про Мишківський могильник)

АП 1966, с. 322; Сохацький, 1993, с. 5-6.

БОРЩІВ. О. Гаврилюк, повідомляє, що за 1 км на південь від околиць міста Борщів, на лівому березі р. Нічлави, в ур. Лиса гора знаходиться городище княжого часу. Р. Миська провівши обстеження встановив, що на території зазначеного урочища знаходиться насип - відвал зі старого кар'єру, який очевидно був прийнятий за оборонний вал.

Гаврилюк, 1993, с. 15; Миська, Погоральський, 2005, с. 14.

ЛАНІВЦІ Підплитовий могильник. Вперше вказує про могильник В.В. Седов помістивши його на карті. Опису чи посилання на джерело немає. Очевидно дослідник вніс його помилково, так як це було з Підгайчиками (замість Тербовлянського р-ну позначено в Коломийському р-ні Ів. Франківської обл.)

Седов, 1982, с. 127, Рис. 18; Гаврилюк, 1993, с. 16.

Бучацький район

ЗВЕНИГОРОД. Городище та підплитові поховання. Під час розвідки проведеної Р. Миськом на території та в околицях села слідів городища невиявлено. Очевидно, дослідник не мав перевіреної інформації про дані об'єкти та переплутав їх з пам'ятками з с. Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл. Там відомі городище та могильник княжого часу, відкриті в 1876 р. А. Кіркором.

Ратич, 1957, с. 81; Миська, 2004, с. 24

Гусятинський район.

КОЦЮБИНЦІ. Могильник з похованням в кам'яній скрині. Тут виявлено два кістяки в скорченому положенні (можливо епохи бронзи).

Кірког, 1877, с. 26-28; 1877а, с. 320; Janusz, 1918, с. 136-137; Ратич, 1957, с. 81.

ШИДЛІВЦІ. Курганний могильник. Складається з двох груп (13 та 9 курганів). Три з них розкопав Г. Осовський. В їх основі були кам'яні круги, викладені з геометрично правильних плиток. Слідів поховань не виявлено. В заповненні зустрічалися фрагменти кераміки та крем'яних виробів. Скорі ж за все належать до енеоліту?

Janusz, 1918, с. 142-144; АП, 1966, с. 326.

Заліщицький район

ЛИСИЧНИКИ. Городище знаходиться в присілку Миколаївка, ур. Городище. Тут виявлені уламки кераміки, залізні вироби. Дослідження проведені експедиціями під керівництвом Ю. Малєєва та В. Олійника на пам'ятці артефактів княжого часу не виявили.

Полянський, 1928, с. 23; Ратич, 1957, с. 66; АП, 1982, с. 157; Олійник, 1993, с. 19-23

Монастирський район

ГРИГОРІВ. Розвідкою проведеною Р. Миськом залишків городища невиявлено.

Ратич, 1957, с. 81; Миська, Погоральський, 2005, с.17.

Тербовлянський район

ДОЛИНА Городище знаходиться у верхній частині вузького мисоподібного відрогу, що стрімко спускається від вершини плато до лівого берега старого русла Серету, в урочищі Стінка, в південно-східній частині села. Городище має витягнуту підпрямокутну форму, з північного та південного боків відокремлене

ровом та валом, причім в обох випадках рови знаходяться з південного (з вищого) боку. Зі сходу та заходу городище обмежене стрімкими схилами. На території городища виявлено декілька фрагментів кераміки трипільської культури та ранньозалізного часу. Територія городища заросла лісом. О. Ратич згадує про городище в с. Іванівна (кол. Янів) (тодішня назва сучасного с. Долина). В східній частині села на правому березі старого русла Серету знаходяться пізньосередньовічні або новочасні вали та рови. На центральній площадці укріплення знаходиться недіюча колгоспна ферма. Про яку з описаних пам'яток згадував дослідник – невідомо.

Janusz, 1918, s. 245; Ратич, 1957, с. 81; Миська, Погоральський, 2006, с. 17

Чортківський район

ЗВИНЯЧ. Могильник з підплитовими похованнями. Знаходиться на околиці села. У виявленому тут під плитовому похованню знайдена емалева підвіска у формі колта з зображенням на ньому птиці з піднятим хвостом. В Б. Януша мова йде про Дзвиняч Заліщицького р-ну.

Janusz, 1918, s. 261; Ратич, 1957, с. 63.

Таблиці

Таблиця 1. Розподіл пам'яток по адміністративних районах Тернопільської області.

№	район	городища	селища	грунтові могильники		курганні могильники	скарби	інше	разом
				всього	(в т.ч.) підплитові				
1.	Бережанський	2	4	2	2		1		9
2.	Борщівський	7	16	16	10	1		1	41
3.	Бучацький	1	25	1		2			29
4.	Гусятинський	5	34	4	1	2		2	47
5.	Заліщицький	3	33	19	13	1			56
6.	Збаразький (бас. Дністра)	2	13	3	1		1		19
7.	Зборівський	3	59	1					63
8.	Козівський	1	7	2	1				10
9.	Монастирський	2	6	1					9
10.	Підгаєцький	1	1						2
11.	Підволочиський		11	2	1				13
12.	Теребовлянський	5	23	3		1			32
13.	Тернопільський		29	3	2	2			34
14.	Чортківський	6	8	2	1	1	1		18
	Разом	38	269	59	32	10	3	3	382

Таблиця 2. Розподіл пам'яток по фізико-географічних районах

№	район	городища	селища	грунтові могильники		курганні могильники	скарби	інше	разом
				всього	(в т.ч.) підплитові				
1.	Товтри	3	44	3	1	2		2	39
2.	Тернопільський рівнинний	16	154	18	8	3	1		208
3.	Західноподільське Придністров'я	13	59	35	21	5	1	1	115
4.	Тернопільське Опілля	6	12	3	2		1		20
	Разом	38	269	59	32	10	3	3	382

Таблиця 3. Розподіл пам'яток по річкових басейнах.

№	район	городища	селища	грунтові могильники		курганні могильники	скарби	інше	разом
				всього	(в т.ч.) підплитові				
1	Нараївкі	1	2						3
2	Золота Липа	2	3	2	2		1		7
3	Коропець	2	6						8
4	Бараш	1							1
5	Стрипа	2	54	3	1	2			65
6	Джурин	1	6	1		1			9
7	Тупа		6	7	5				13
8	Серет	13	69	9	5	1	1		93
9	Гнізна	3	44	7	3	2	1		58
10	Нічлава	4	9	4	2	1			16
11	Циганка	1	2	4	3				6
12	Гнила		16	5	2				22
13	Збруч	4	32	5	2	2		2	42
14	Дністер*	4	20	12	7	1		1	39
	Разом	38	269	59	32	10	3	3	382

* Всі вище перелічені річки належать до басейну Дністра, в цьому випадку мова йде про пам'ятки розміщені безпосередньо на лівому березі річки, або неподалік від нього.

Таблиця 4. Городища

№*	пам'ятка	тип	площа	датування	стан досліджень	примітки	література
4	Нараїв	мисове		XII-XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 25
6	Урмань	мисове	1,35 га	XII-XIII ст.	обстеження		Ратич, 1957, с. 72
10	Більче-Золоте	мисове	2 га	X; XII-XIII ст.	шурфування		Миська, Погоральський, 2006, с. 18-19
24	Дзвенигород	мисове	12 га	X, XII-XIII ст.	обстеження		Миська, Погоральський, 2006, с. 21-22
33	Кудринці	мисове		XII-XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 23
35	Ланівці	мисове		XII-XIII ст.	обстеження	переплановане в XVI-XVII ст.	Полянський, 1928, с. 23, Раппопорт, 1963, с. 13
41	Мушкатівка	мисове	3,5 га	XII-XIII ст.	шурфування	5 рядів валів	Кучера, 1979, с. 70
44	Устя (ур. Городище)	мисове	0,33 га	XII-XIII ст.	шурфування		Приходнюк, 1977, с. 103
48	Устя (ур. Ясенівка)	мисове		XII-XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 20
79	Стінка	мисове	4,5 га	XII-XIII ст.	шурфування		Ратич, 1955, с. 160-161
88	Городниця	мисове	7 га	X-XIII ст.	розкопки	гор.-святилище	Русанова, Тимошук, 1993, с. 96-98
102	Крутилів	мисове	12 га	X-XIII ст.	розкопки	гор.-святилище	Русанова, Тимошук, 1993, с. 100-104
113	Постолівка	мисове	0,1 га	X-XIII ст.	шурфування	гор.-святилище	Русанова, Тимошук, 1993, с. 99
125	Тудорів (Федорівка)	мисове	4,5 га	XII-XIII ст.	шурфування		Свешніков, 1959, с. 17-18
127	Яблунів				обстеження	укр. не збер.	Архів ТОКЮПІК
137	Голігради	мисове		X, XII-XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Полянський, 1928, с. 14
167	Нирків	мисове		XI-XIII ст.	шурфування	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 24-25
169	Синьків	мисове	0,13 га	XII-XIII ст.	шурфування		Малеєв, 1998, с. 16-17
194	Старий Збараж I	мисове		X, XII-XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Kirkog, 1883, s. 57-58
195	Старий Збараж II	мисове		X, XII-XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Kirkog, 1883, s. 58-59
214	Городище	мисове		XII-XIII ст.	шурфування	укр. не збер.	Гаврилюк, 1992, с. 7-9
233	Ніще	кругле	0,9 га	XII-XIII ст.	обстеження		Архів ТОКЮПІК

* Тут і в наступних таблицях № відповідає порядковому номеру пам'ятки в каталозі.

252	Ратищі	мисове			обстеження		Оприск, 1991, с. 70
267	Городище	кругле	0,95 га	XII-XIII ст.	обстеження		Раппорт, 1967, с. 19
278	Залісся	мисове	2 га	XII-XIII ст.	шурфування		Ратич, 1955, с. 158-159
280	Коропець I	мисове	1,5 га	XII-XIII ст.	шурфування		Ратич, 1955, с. 159
285	Литвинів	мисове		XII-XIII ст.	обстеження		Ратич, 1957, с. 81
315	Микулинці	мисове	1,1 га	XI-XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Чорноус, 1991, с. 101-102
316	Надрічне	мисове		XII-XIII ст.	обстеження		Архів ТОКЮПК
318	Семенів-Зеленче	мисове	2,2 га	XI-XIII ст.	шурфування		Тимошук, 1998, с. 124-127
323	Струсів	мисове	0,35 га	XII-XIII ст.	обстеження		Миська, Погоральський, 2006, с. 14
324	Теребовля I	мисове	5,4 га	IX-XIII ст.	розкопки	літоп. місто	Миська, Погоральський, 2006а, с. 249-268
365	Біла I	мисове	0,5 га	XII-XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Миська, Погоральський, 2006, с. 11-12
366	Біла II	мисове	2 га	XII-XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Миська, Погоральський, 2006, с. 12-13
367	Біла III	мисове	7,65	X ст.	розкопки		Миська, Погоральський, 2006, с. 6-11
371	Капустинці	мисове		XII-XIII ст.	обстеження		Миська, Погоральський, 2006, с. 18
372	Колиндяни I	мисове		XII-XIII ст.	обстеження		Ossowski, 1891, s. 11-12
373	Колиндяни II	мисове		XII-XIII ст.	обстеження		Ossowski, 1891, s. 11-12

Таблиця 5. Курганні могильники

№ в каталозі	пам'ятка	кількість курганів	досліджено	кількість кістяків	тип поховань	орієнтація	місцезнаходження поховання	речовий матеріал		примітки	література
								кількість поховань	датування		
20	Глибочок	1	1	3	інгумація	західна	в ямі	2	XII-XIII ст.	кам'яні плити основі	Kirkor, 1878, s. 10
56	Жнибороди	79	8 (див. таб 7)	20	інгумація	зх., пд-зх, 1-пд.	в ямі	12	XII-XIII ст.	крем'яні знаряддя	Kirkor, 1879, s. 23-32
58	Новосілка		1	1	інгумація			1	X-XIII ст.		Janusz, 1918, s. 94
94	Городниця	4	1	-	кенотаф				X-XI ст.		Русанова, Тимошук, 1993, с. 97
97	Городниця	2	1	-	кенотаф				XII ст.		Малеєв, 1994, с. 33
148	Зелений Гай (Жежава)	45	6	6	інгумація	5-зх., 1-пн-сх					Hadaczek, 1909, s. 3, Sulimirski, 1935, s. 24
321	Семенів	13	6	5	інгумація	західна	в ямі		XI-XII ст.		Kirkor, 1877, s. 15-16
				1	кремація		на підсіпці				
358	Застінка (Товстолуг)		6	6	інгумація	західна	в ямі		XI-XIII ст.		Kirkor, 1878, s. 9-10
359	Чернелів-Руський		6	7	інгумація	західна	в ямі	7	XI-XIII ст.		Kirkor, 1883, s. 63
379	Панашівка		2	6	інгумація	західна	в ямі				Janusz, 1918, s. 100-

Таблиця 6. Ґрунтові могильники

№ в каталозі	пам'ятка	кількість досліджених поховань	тип поховання	Орієнтація	речовий матеріал		примітки	дослідник
					кількість поховань	датування		
3	Лапшин	1	інгумація		1		підплитовий	Пастернак, 1933, с. 129
8	Урмань		інгумація				підплитовий	Ратич, 1957, с. 72
12	Борщів	1	інгумація				підплитовий	Kirkor, 1878, s. 11
13	Верхняківці	5	інгумація	пд-зх.		XI-XIII ст.	підплитовий, 3 пох. парні	Kirkor, 1879, s. 15-17
15	Вільховець	декілька	інгумація	зх.		XI-XIII ст.		Nadaczek, 1901, s. 8
17	Вовківці II	1	інгумація		1	XI-XIII ст.		Kirkor, 1877a, s. 356
18	Вовківці III	5	інгумація	зх.			підплитові, I плита у формі ідола	Kirkor, 1879, s. 17-20
25	Дзвенигород	1	інгумація				підплитовий	Kirkor, 1878, s. 10
26	Іванків	1	інгумація		1	X-XIII ст.	підплитовий	Janusz, 1918, s. 63
30	Кривче		інгумація				підплитовий	Малеєв, 1994, с. 32
32	Королівка	14	інгумація			XII-XIII ст.	в печері	Рідшу, 2000, с. 188
34	Кудринці		інгумація					Ратич, 1957, с. 66
37	Лосяч	1	інгумація	зх.	1	XI-XIII ст.	підплитовий	Kirkor, 1878, s. 10
39	Монастирок (Міжгір'я)	1	інгумація				підплитовий	Kirkor, 1878, s. 11
40	Михалків	3	інгумація	зх.	1			Nadaczek, 1901, s. 7
43	Турильче		інгумація				підплитовий	Janusz, 1918, s. 74
46	Устя		інгумація			XII-XIII ст.	I пох. в кам. ящику	Приходнюк, 1977, с. 103
49	Устя		інгумація				підплитовий	Миська, Погоральський, 2006, с. 20
74	Рукомиш V	1	інгумація	зх.	1	XIII ст.		Миська, 2004, с. 25
93	Городниця	2	кремація		2	XI ст.		Русанова, Тимошук, 1993, с. 97-98
122	Увисла I	1	інгумація	зх.	1	XI-XIII ст.	підплитовий	Ossowski, 1891, s. 35-39
123	Увисла II	7	інгумація	пд-зх.				Ossowski, 1891, s. 43
124	Увисла III	декілька	інгумація					Ossowski, 1891, s. 43

128	Бедриківці	більше 10	інгумація		8	XI-XIII ст.	8 підплитових	Janusz, 1918, s. 256
129	Бедриківці	1	інгумація		1	XII-XIII ст.	підплитовий	Малеєв, 1994, с. 32
132	Блищанка	1	інгумація		1	XII-XIII ст.		Janusz, 1918, s. 258
133	Блищанка		інгумація				підплитовий	Малеєв, 1973, с. 104
135	Виноградне		інгумація	зх.			підплитовий	Малеєв, 1994, с. 32
139	Городок	13	інгумація	зх., сх., пд-зх.	3	XI-XIII ст.	підплитовий	Kirkog, 1879, s. 21; 1884, s. 51; Ossowski, 1891, s. 39-41
140	Городок	4	інгумація	пд-зх	1	XI-XIII ст.	підплитовий	Ossowski, 1891, s. 42
141	Дзвиняч					XII-XIII ст.	підплитовий	Przybyslawski, 1900, s. 61
147	Зелений Гай (Жежава)	23	інгумація	зх.		XI-XIII ст.	підплитовий	Kopernicki, 1878, s. 65-67; Kopernicki Przybyslawski, 1884, s. 24-27
154	Іване-Золоте		інгумація			XI-XIII ст.		Пастернак, 1933, с. 263
155	Касперівці	декілька	інгумація	зх.			підплитовий	Малеєв, 1973, с.104
157	Колодрібка	декілька	інгумація			XI-XIII ст.	підплитовий	Janusz, 1918, s. 264
159	Кошилівці		кремація					Janusz, 1918, s. 266
164	Мишків I	3	інгумація	зх.	3	XII-XIII ст.	в кам'яних кругах	Ossowski, 1891, s. 91-94
165	Мишків II	більше 10	інгумація	зх.	2	XII-XIII ст.		Ossowski, 1891, s. 94-98
168	Новосілка	20	інгумація		1	XI-XIII ст.	підплитовий	Пастернак, 1933, с. 129
176	Ставки		інгумація	зх.		XI-XIII ст.	підплитовий	Малеєв, 1994, с. 32
179	Торське		інгумація	зх.		XI-XIII ст.		Ратич, 1957, с. 71
180	Угриньківці		інгумація	зх.	1	XI-XIII ст.	підплитовий	Малеєв, 1973, с. 104
184	Грицівці	5	інгумація	зх.		XI-XIII ст.	підплитовий	Kirkog, 1883, s. 62
196	Старий Збараж	8	інгумація	зх.	8	XI-XIII ст.	в кількох голови прикриті каменями	Kirkog, 1884, s. 51-56
199	Старий Збараж	1	інгумація			XI-XIII ст.		Архів ТОКЮПІК
215	Городище		інгумація			XII-XIII ст.		Архів ТОКЮПІК
265	Августівка (Хоробрів)		інгумація		1	XI-XIII ст.		Janusz, 1918, s. 90
266	Велика Плавуча	3	інгумація	зх.	3	XI-XIII ст.	підплитовий	Ратич, 1957, с. 61
275	Вістря		інгумація		1	XII-XIII ст.		Архів ТОКЮПІК

291	Остап'є	1	інгумація	пд.-зх.	1	XI-XIII ст.	підплитовий	Ратич, 1957, с. 68
297	Рожиськ	1	інгумація		1	XII-XIII ст.		Ратич, 1957, с. 69
311	Ладичин		інгумація					Ратич, 1957, с. 66
320	Зеленче (Семенів)	2	інгумація	зх.		XII-XIII ст.		Свешніков, 1959, с. 12
325	Теребовля	1	інгумація	зх.	1	XII ст.		Миська, Погоральський, 2006а, с. 264
348	Лозова	1	інгумація				підплитовий	Архів ТОКІОПІК
355	Скоморохи	1	інгумація				підплитовий	Janusz, 1929, s. 67
360	Чернелів-Руський	25 (див. таб. 8)	інгумація	19-зх., 3-пн.		XI-XIII ст.		Герета, 1974, с. 257, 258; Герета, 1975, с. 55.....
375	Косів	1	інгумація		1	XI-XIII ст.	рупове поховання прикрите кам. плитами	Kostrzewski, 1925, s. 246

Таблиця 7. Курганний могильник Жнибороди (дослідження А. Кірко, 1878 р.)

№ кур-гану	ін. № знахідок (МАК)	висота насипу (м)	глибина ями (м)	знахідки в насипі	орієнтація голови	положення рук	супровідний інвентар					примітки
							скроневі кільця	перстені	намистини, амулети	вироби з кременю	інше	
1	3672	0,95	0,75	крем'яна сокира, кераміка	пд.-зх.	л.-на грудях п.-витагнута	2 (6 обертів)	1	лунниця, 2 ажур. намис.	3		
2	3673	1,2	0,2	кераміка	чол.-пд.-зх. жін. пд.	витагнуті	2 (9 обертів)	1		3		в осн. насипу кам. плити
3		0,3(зруйнований)	0,1	кераміка	пд.	л.-на животі п.-витагнута				2	залізний ніж	
4	3674	0,85	0,6	кераміка		л.-витагнута п.-на тулубі				1		череп в низ лицем
5	3675	1,35	0,5	кераміка, кремій	зх.	витагнуті	2 (2 оберти)	1	ажурна намистина		5 цвяхів	кіст. посип. вапном, дерев. балка
6		1,15	0,45	кераміка, кремій	пд.-зх.	витагнуті						кіст. посип. вапном, в осн. нас. кам. плити
7		0,95	0,5	кераміка	пд.-зх.	витагнуті				4		кіст. посип. вапном та вугіллям, в осн. нас. кам. плити
8	3676	1	0,34	кераміка, кремій	пд.-зх.	л.-на животі п.-витагнута		1			4 цвяхи	кіст. посип. вапном, дерев. балка
9	3677	1,15	0,1	кераміка, кремій	пд.-зх.	витагнуті					5 цвяхів	кіст. посип. вапном, під голов. пісок
10	3678	0,82	0,48	кераміка, кремій	пд.-зх.	витагнуті						в осн. нас. кам. плити
11	3679	1	0,56	кераміка, кістки тв.	пд.-зх.	витагнуті			ікло кабана	1	3 цвяхи	
12	3680	0,88	0,32	кераміка, кремій	пд.-зх.	дит.-витагнуті жін.л.-на жив. п.-витагнута	2 (4 оберти)	3	ажурна намистина			
13	3681	1,05	0,55	кераміка	пд.-зх.	л.-витагнута п.-на животі		1		кілька		в осн. нас. кам. плити
14	3682	0,7	0,5	кераміка, кістки тв.	пд.-зх.	л.-витагнута п.-на животі		2				
15	3683	1	0,7	кераміка, кістки тв.	пд.-зх.	л.-витагнуті		1				

Таблиця 8.
Грунтовий могильник Чернелів-Руський
(дослідження І.П. Герети)

№ поховання*	розміри ями г×д×ш (м)	орієнтація	положення рук	супровідний інвентар	примітки
3	1,2×1,7×0,85	зх.	л.-на животі, п.-витагнута	перстень (1,5 оберти)	
4	1,05×2,2×0,8	зх.	л.-на животі, п.-на грудях	перстень (1,3 об.), скроневе кільце, деревина	
5	~ 1.0	пн.	витагнуті		
7	0,65×~1,9	пн.	л.-під тазом, п.-витагнута		
8					зруйноване
12	0,53×~1,8	зх.	злегка зігнуті в ліктях	перстень (1,5 оберти), пастова намистина, 2 фрагм. гонч. посуд.	
13	0,6×~1,8	зх.	л.-на стегні, п.-на грудях		
17	1,25	зх.		кільце бронзове, фрагм. гонч. посуд.	зруйноване
18	1,0	зх.	під тазом	скроневе кільце (1,5 об.)	
19	1,32×2×0,6	зх.	витагнуті	дерев'яні вуглики	
20	0,71			цвях, дерев'яні вуглики	зруйноване
177	1,3	зх.		перстень (1,5 оберти)	зруйноване
185	1,6×2×0,8		витагнуті	на пальці зел. патина, 2 цвяхи, деревина	зруйноване
203	1,35×2,4×1,1	зх.		перстень (1,5 оберти)	зруйноване
217	1,2	зх.		кільце спіральне, окуття лопати	зруйноване
232	1,6×2,3×1,4	зх.	витагнуті	перстень спіральний, 2 брон. кульки, кам. брусок	зруйноване
235	0,9	зх.	л.-витагнута, п.-на животі	4 цвяхи	зруйноване
236	0,8	зх.		бронзовий перстень, 3 цвяхи	зруйноване
237	1,0	зх.	л.-на животі, п.-витагнута	6 цвяхів	
250	0,8	зх.		фрагмент зал. пряжки, 2 фрагм. гонч. посуд.	
259	0,8	зх.	л.-витагнута, п.-на животі	скроневе кільце, перстень (1,3 об.), мал. горщик	
260	1,1	зх.	витагнуті	перстень (1,5 оберти)	
292	0,5	зх.			
293	0,8	пд.-зх.			
294	1,2	пн.	витагнуті		

* Нумерація поховань за І.П. Геретою

Таблиця 9.

Пам'ятки із залишками ремісничого виробництва:

1 – майстерні, виробничі споруди та пристосування, 2 – знаряддя праці, 3 – сировина та напівфабрикати, 4 – відходи від виробництва та брак

№	пам'ятка	Види ремесел								
		Залізоборна справа	ковальство	ювелірне ремесло	гончарство	склоробне ремесло	обробка дерева	обробка кістки	обробка шкіри	прядіння
	Борщів									2
14	Верхняківці	4								
16	Вільховець	4								
21	Глибочок I			2						2
	Залісся									2
29	Іване-Пусте									2
36	Ланівці II									2
45	Устя	4								2
	Стрільківці									2
100	Жабинці	4								2
101	Калагарівка									2
102	Крутилів I		2;3				2			2
103	Крутилів II		1;2		1				2	2
104	Крутилів III									2
106	Крутилів V				1					
125	Тудорів (Федорівка)									2
131	Бедриківці									2
134	Блищанка						2			
158	Кошилівці									2
195	Старий Збараж									2
214	Городище					3;4				2
319	Зеленче (Семенів)			2					2	2
326	Теребовля II									2
328	Теребовля IV							1;3		
345	Курники		1							
371	Капустинці						2			2

Таблиця 10.

Пам'ятки, на яких досліджені сліди занять с/г та промислами. Промислові майстерні, споруди (1), знаряддя праці (2)

№	пам'ятка	землероб-ство	тварин-ництво	види промислів			
				с/г промисли	лісохі-мічні промисли	мисливство	рибальство
45	Устя					2	2
102	Крутилів I	2					
104	Крутилів III	2					
134	Блищанка	2					
319	Зеленче (Семенів)	2	2				2
327	Теребовля III				1;2		
328	Теребовля IV			2			
365	Біла I	2					
371	Капустинці	2					2

Таблиця 11.

Пам'ятки на яких виявлено предмети, що вказують на розвиток торгівлі.

№	пам'ятка	платіжні засоби	ваги та гири до них	предмети імпорту
33	Кудринці		+	
45	Устя	+		+
92	Городниця	+		
102	Крутилів I	+		+
194	Старий Збараж			+
214	Городище			+
319	Зеленче (Семенів)	+		+
326	Теребовля II			+
371	Капустинці		+	+

Додаток В

Рисунки.

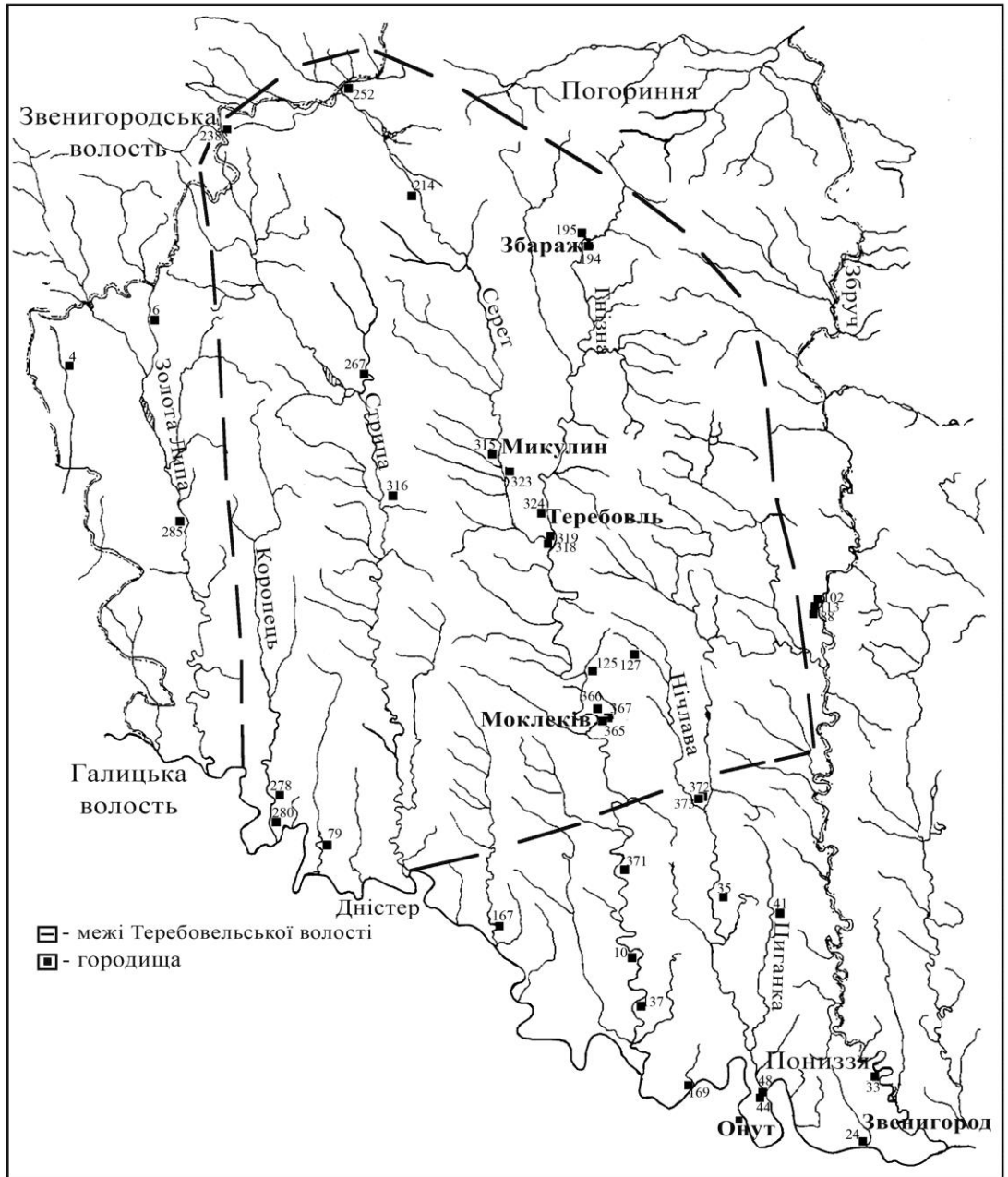

Рис. 1. Межі Теремовельської волості (XI-XIII ст.)

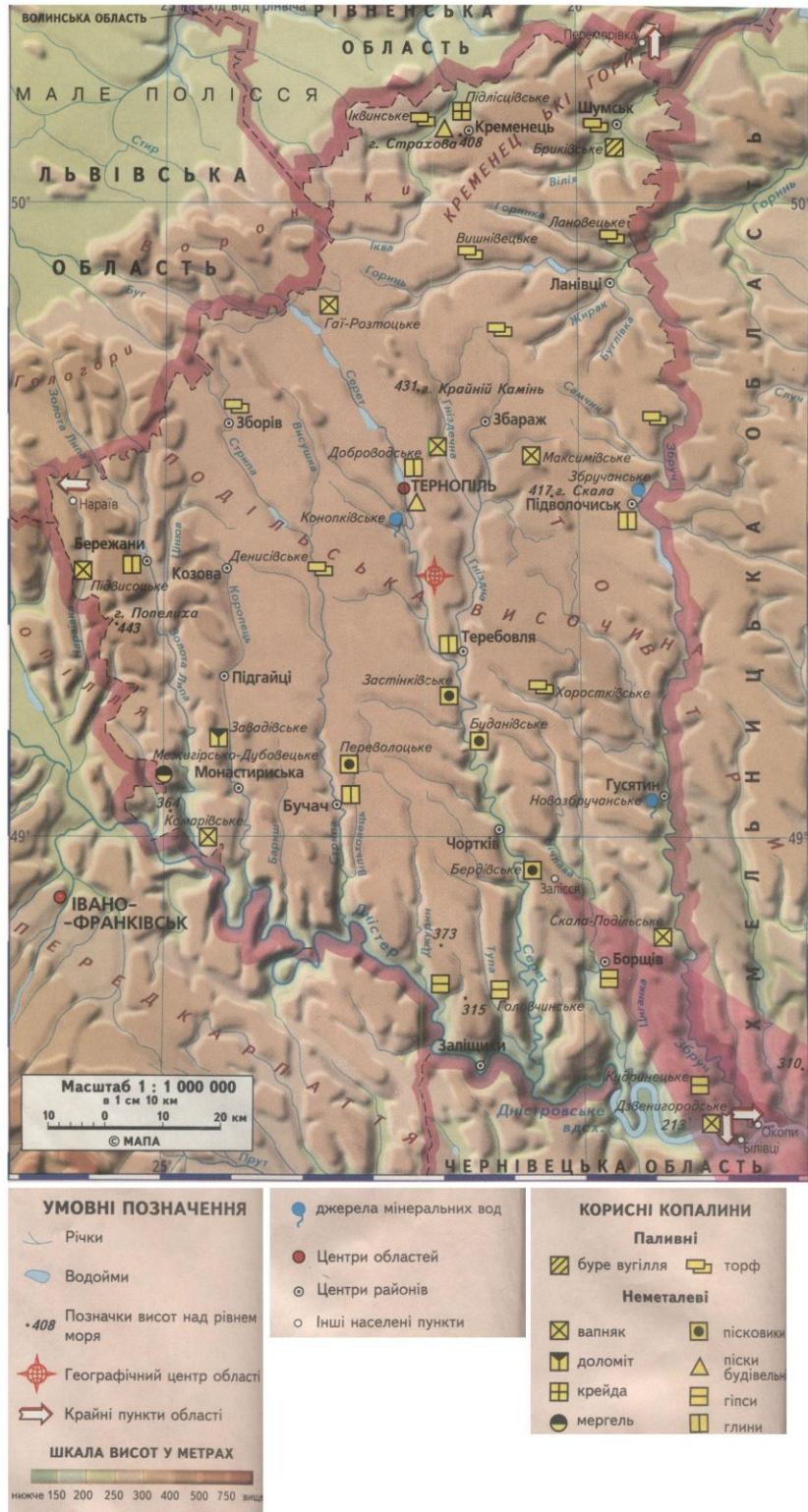

Рис. 2. Фізична карта Тернопільської області

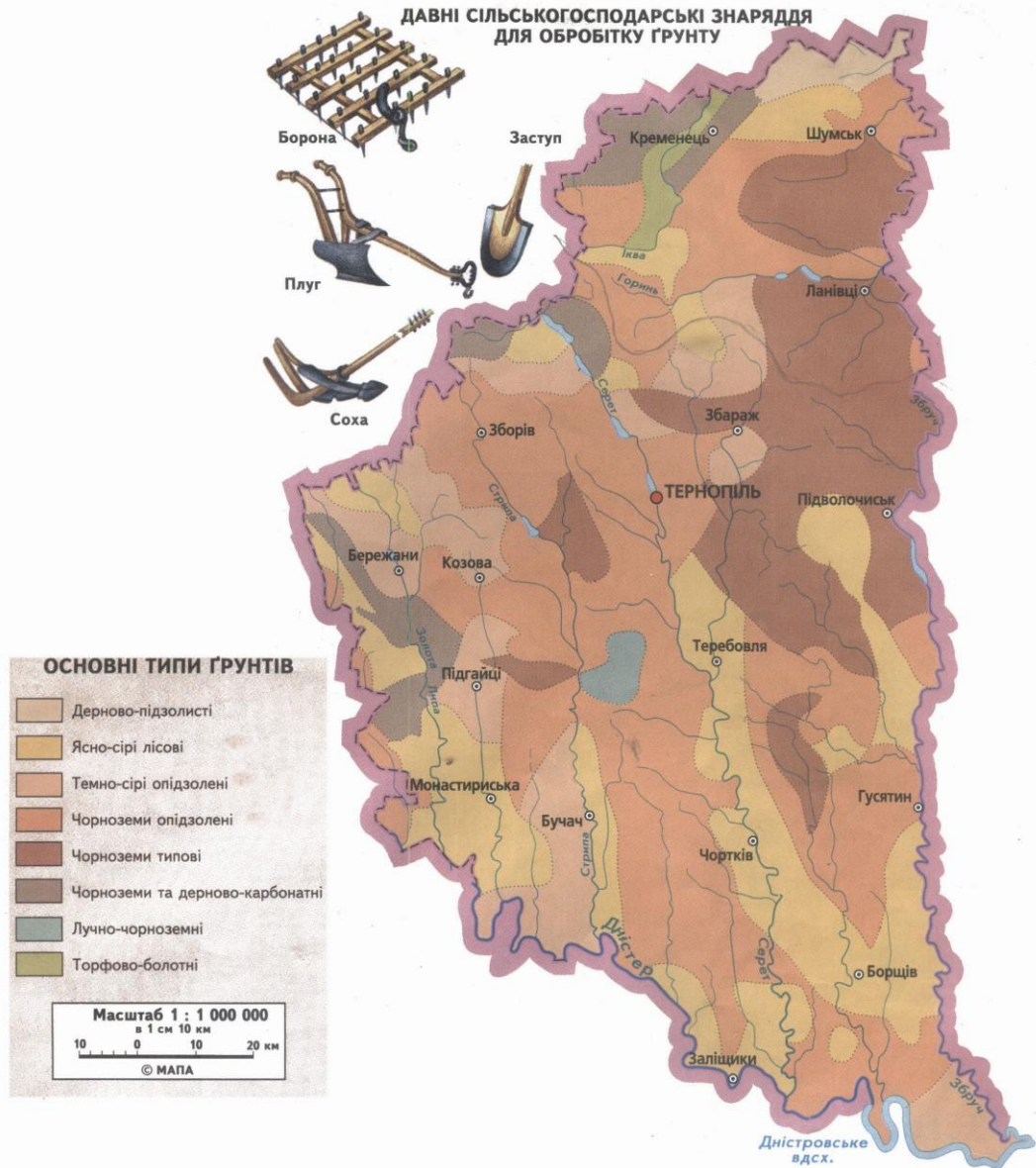

Рис. 3. Карта поширення ґрунтів в межах Тернопільської обл.

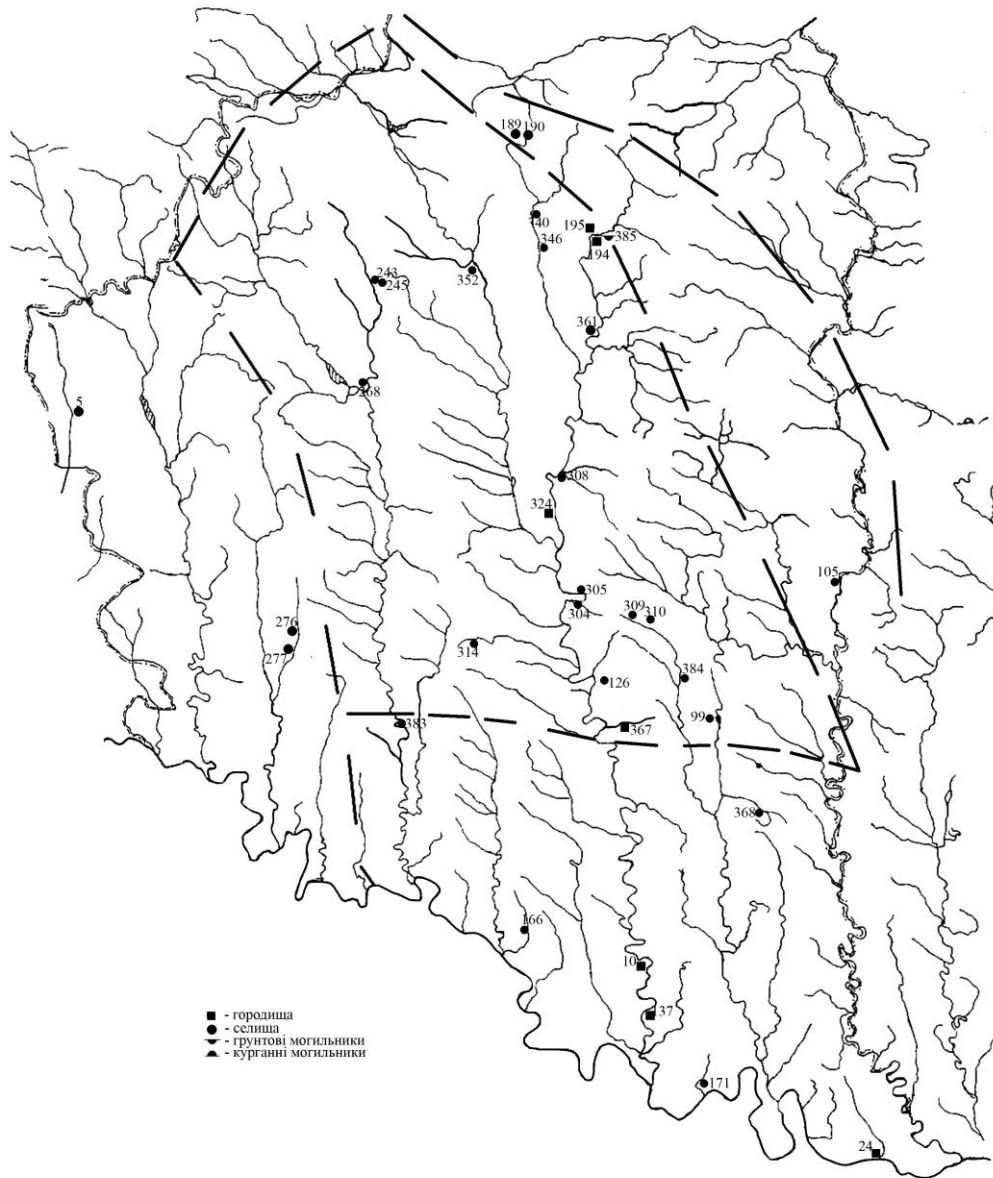

Рис. 4. Карта поширення пам'яток Райковецької культури в межиріччі Золотої Липи та Збруча (номери пам'яток на карті відповідають номерам в каталозі)

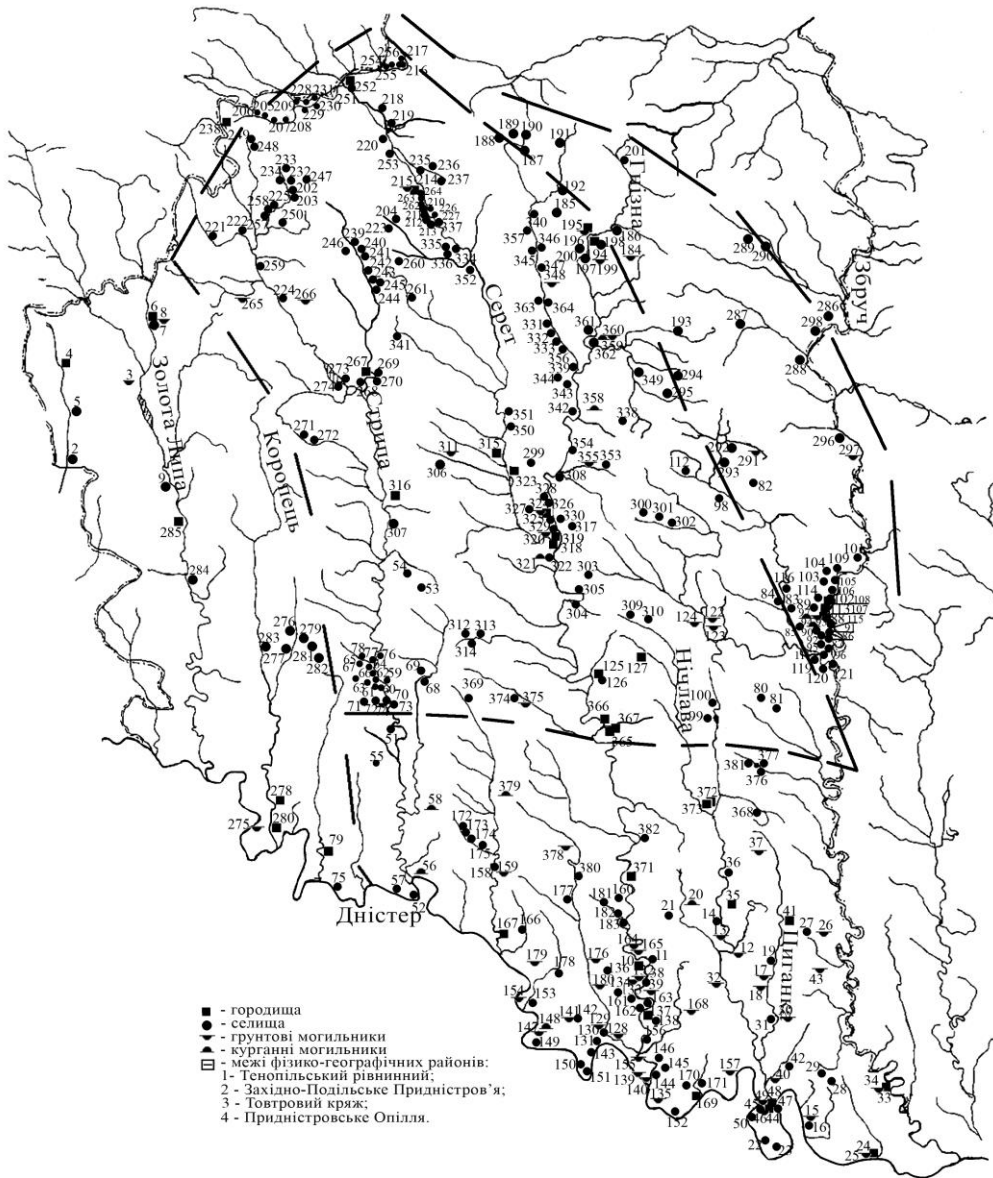

Рис. 5. Карта поширення пам'яток X-XIII ст. в межах річки Золотої Липи та Збруча (номери пам'яток відповідають номерам в каталозі)

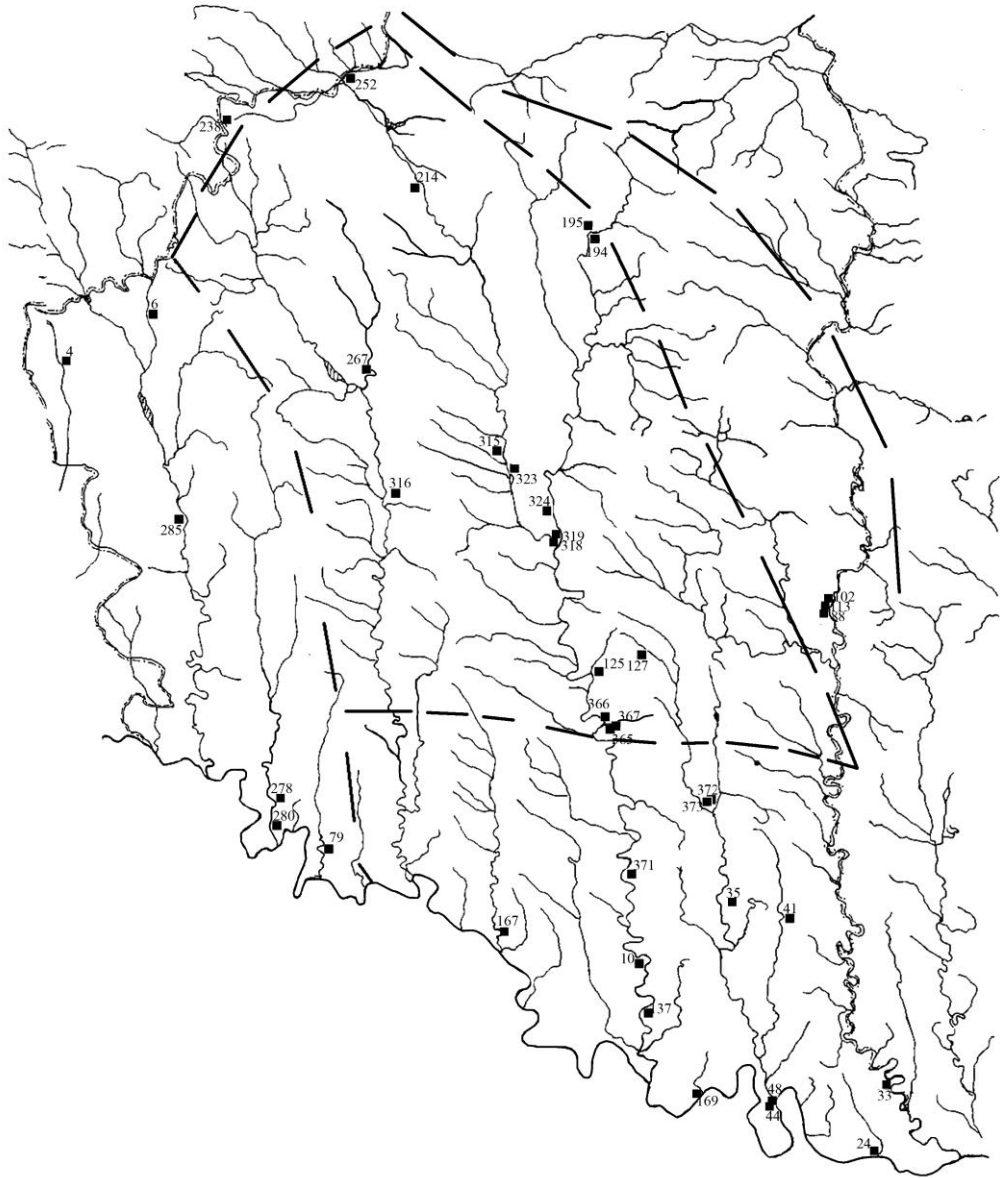

Рис. 6. Карта поширення городищ X-XIII ст. в межиріччі Золотої Липи та Збруча

Рис. 7. Карта поширення селищ X-XIII ст. в межиріччі Золотої Липи та Збруча

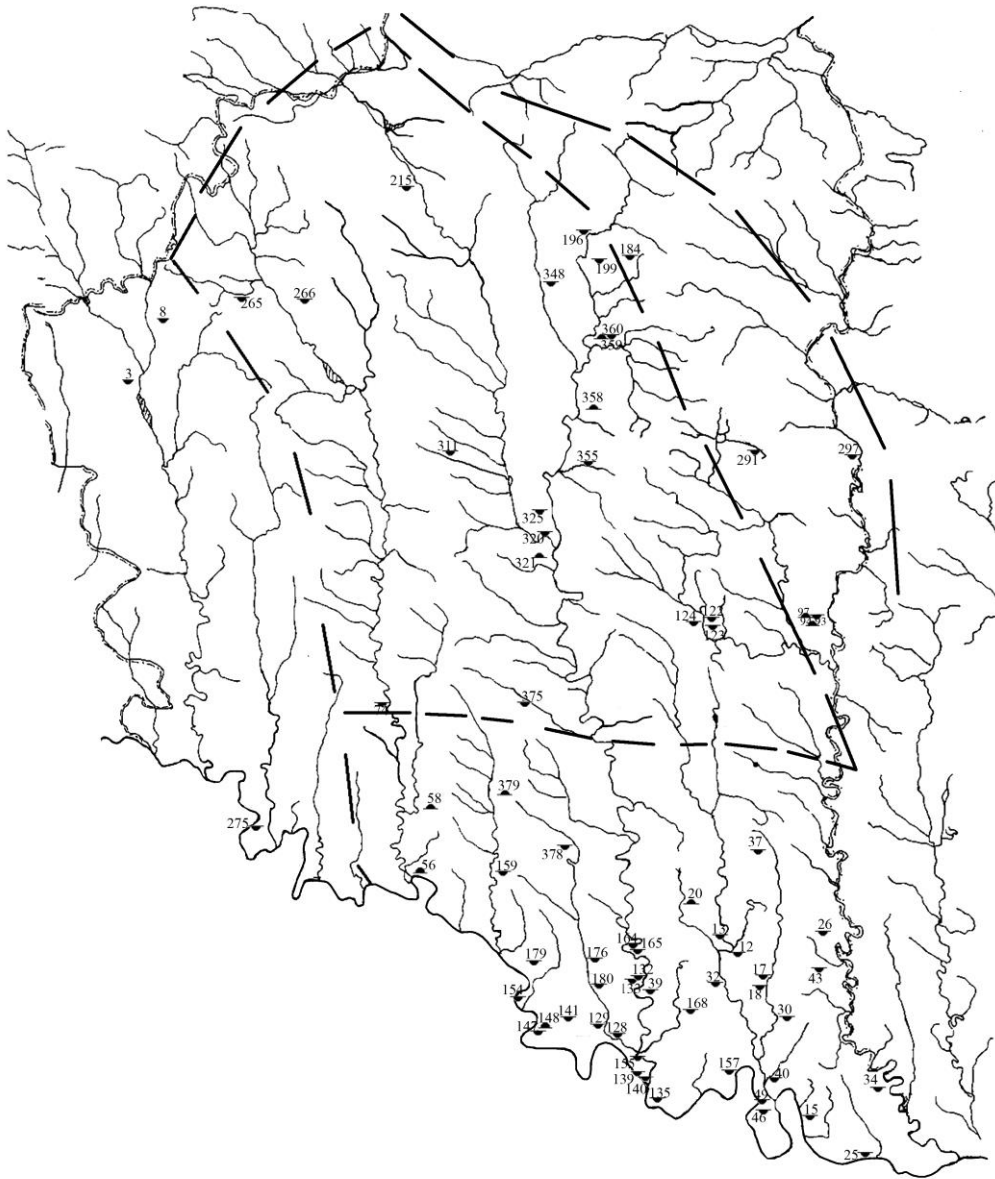

Рис. 8. Карта розміщення могильників X-XIII ст. в межиріччі Золотої Липи та Збруча

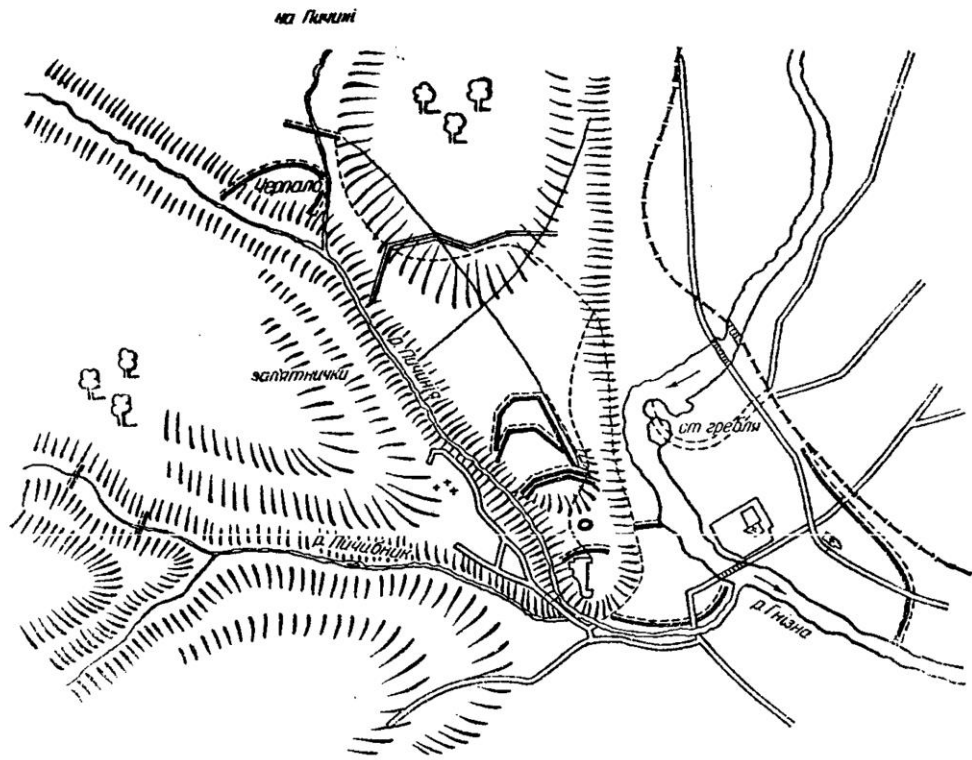

Рис. 9. План давнього Тербовля (за Л. Чачковським)

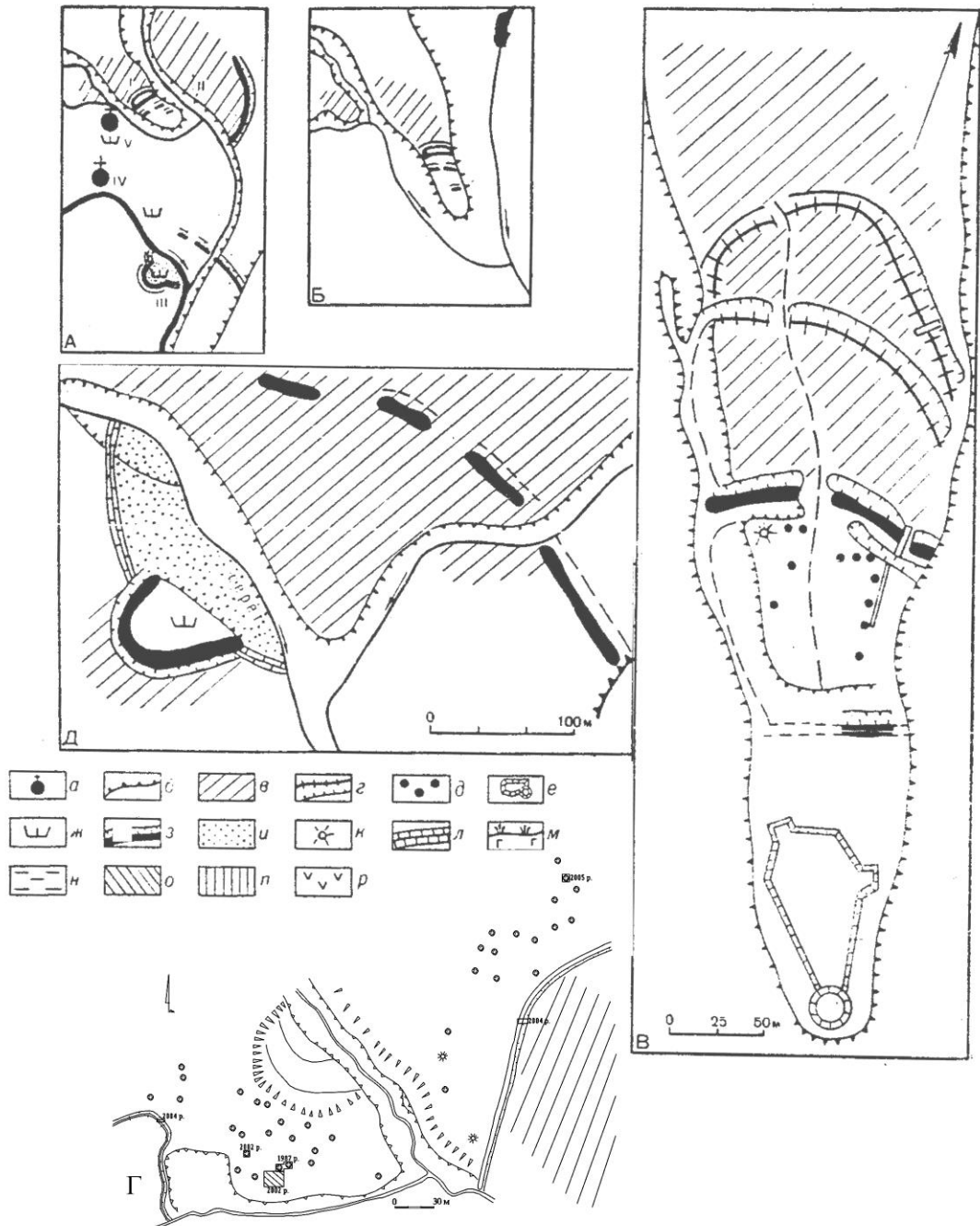
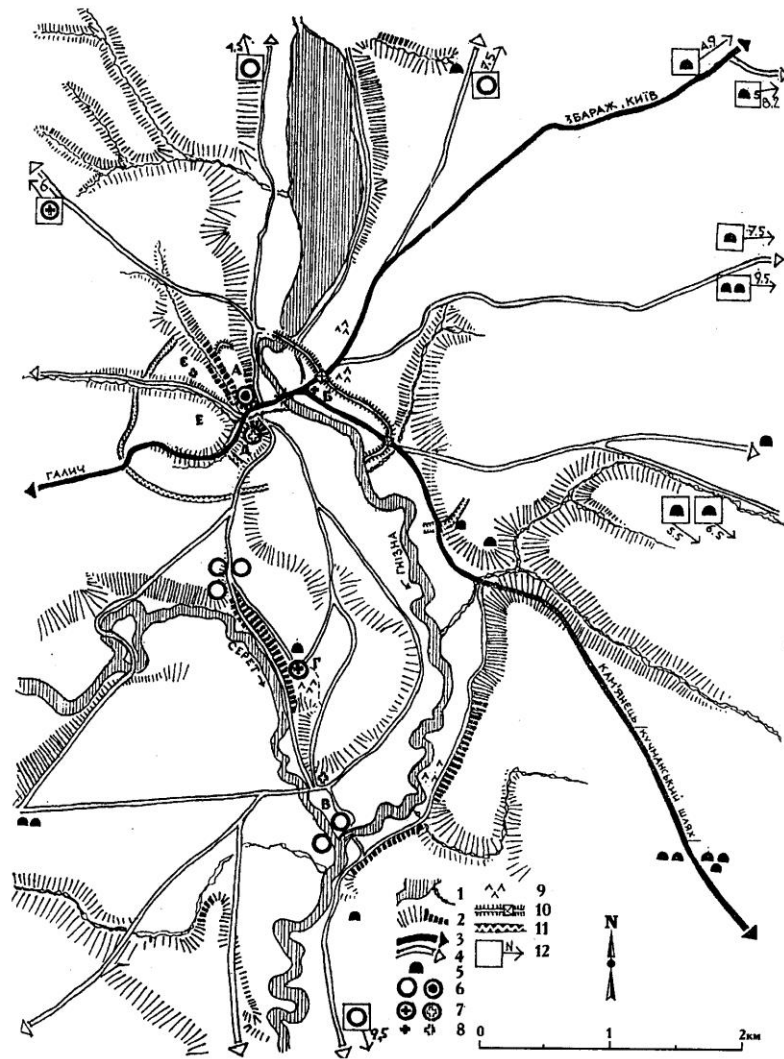

Рис. 10. Княжий Тербовль (за Б.О. Тимощуком)

А - схема розміщення: I - княжого дитинця; II - посаду; III - пристані;
 IV - V - монастирів; Б - городище і селище супутник; В - план княжого дитинця;
 Г - план селищ Тербовлі III та IV Д - план річкової пристані;
 а - монастирі; б - крутий схил; в - територія поселення; г - вал ранньозалізного віку;
 д - западини - житла; е - кам'яна фортеця XIV - XVII ст.; ж - могильник;
 з - вал княжого часу; и - територія гавані; к - курган; л - земляна дамба; м - гумус;
 н - глина; о - світла глина; п - чорнозем; р - вугілля.

1 - ріки, водоймища, потоки; 2 - стрімкі неприступні схили; 3 - головні дороги; 4 - місцеві дороги; 5 - могили; 6 - городища, фортеці; княжий дитинець; 7 - оборонні монастирі; 8 - церкви, церквища; 9 - дохристиянські могильники; 10 - вали, греблі, брами; 11 - рови; 12 - віддалені об'єкти: напрям, відстань у км (від центру міста). А - Замкова гора: дитинець, передгороддя; Б - Торгово-ремісничий посад (Старе Місто); В - Торгова пристань (с. Зеленче); Г - Спаський (Іванівський?) монастир; Д - Покровський монастир; Е - Передмістя Садика; Є - Передмістя Попівщина

Рис. 11. Тербовля : Терени міста мегаполіса (за Р. Могитичем)

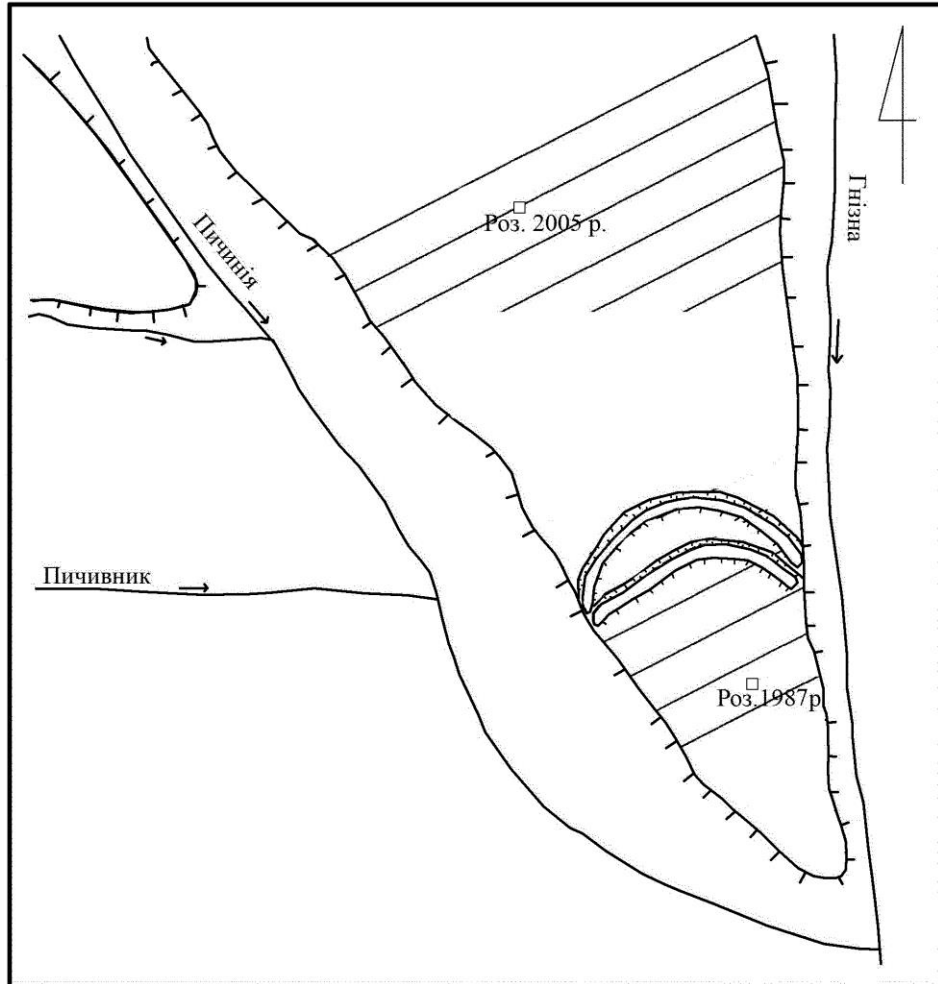

Рис. 12. Схема поширення культурного шару IX ст. (цифрами позначено роки розкопів)

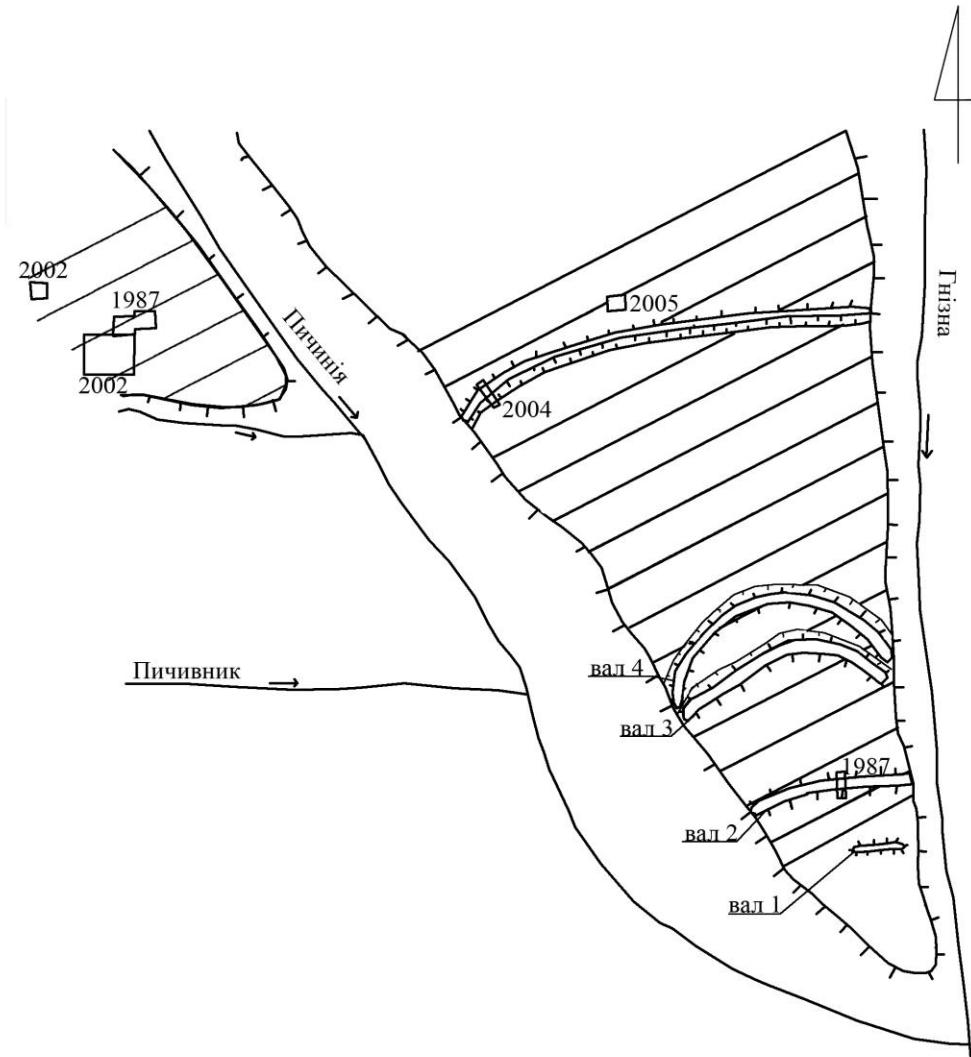

Рис.13. Схема поширення культурного шару X ст. на Замковій горі в м. Тербовля

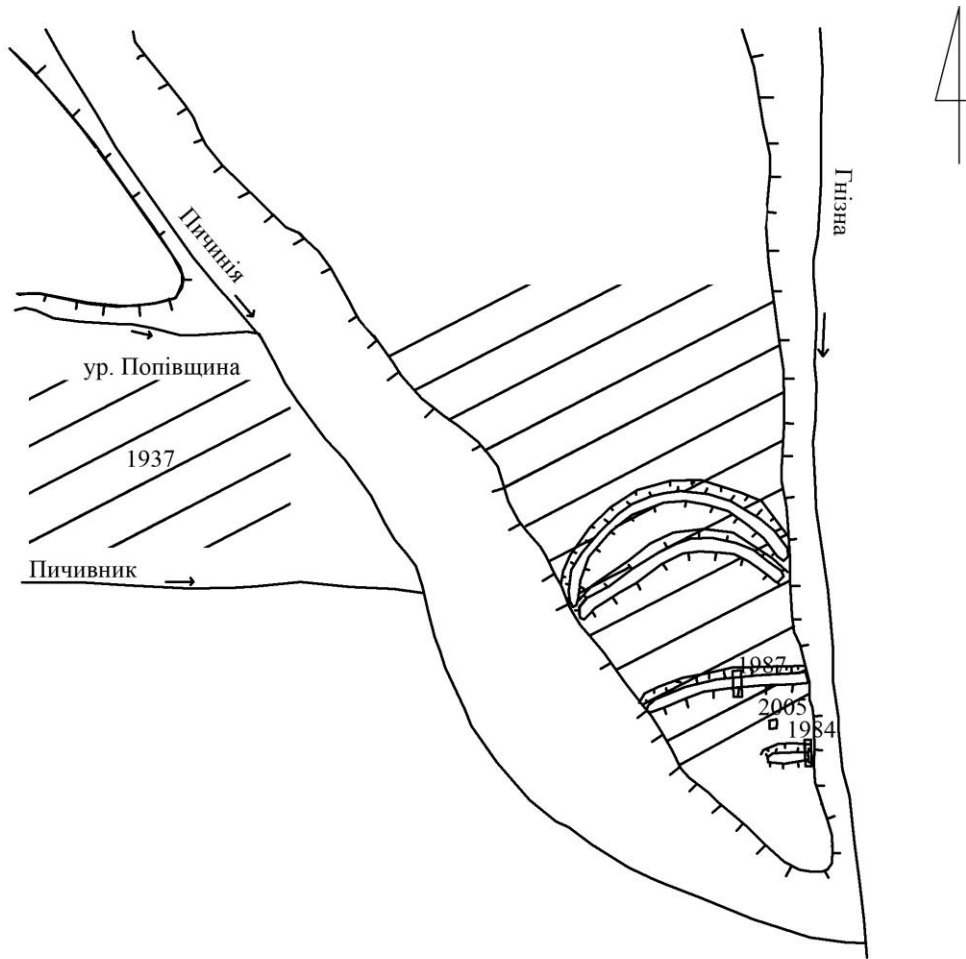

Рис. 14. Схема поширення культурного шару XI- I пол XIII ст. на Замковій Горі в м. Тербовля

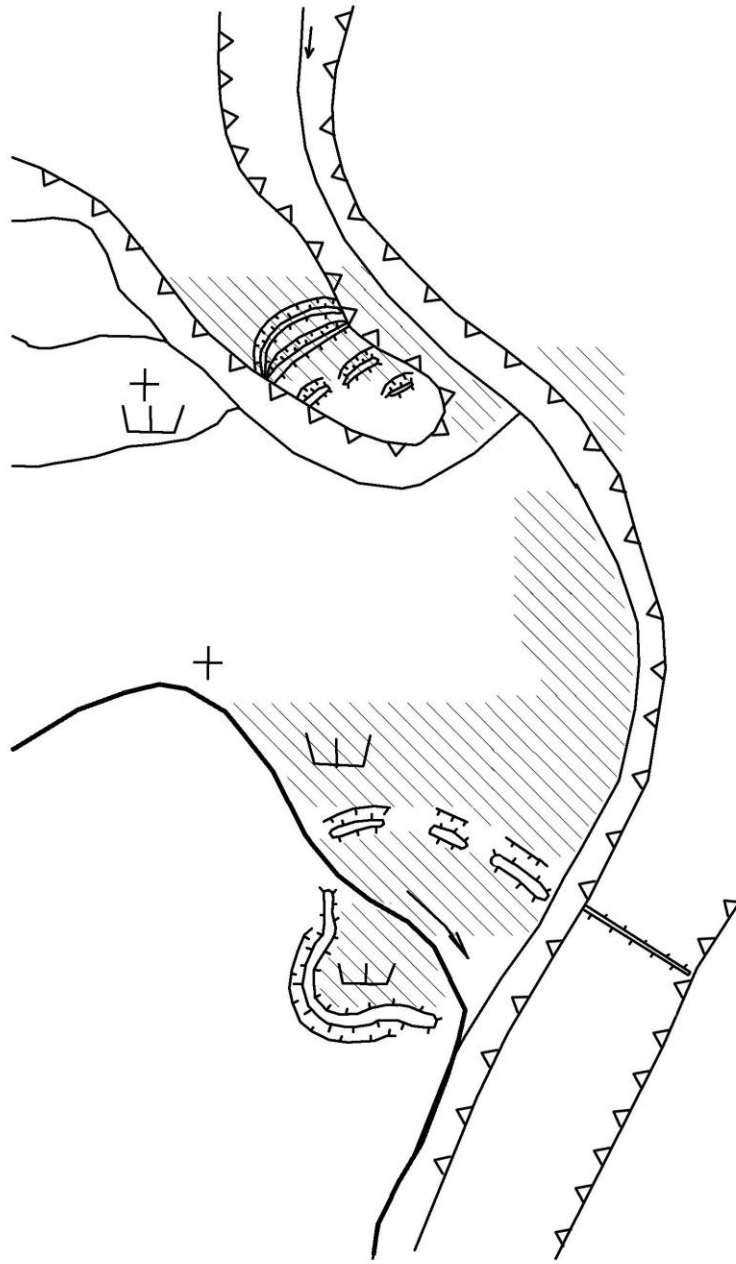

Рис. 15. Схема поширення культурного шару XI-XIII ст. в межах літописного Тербовля.

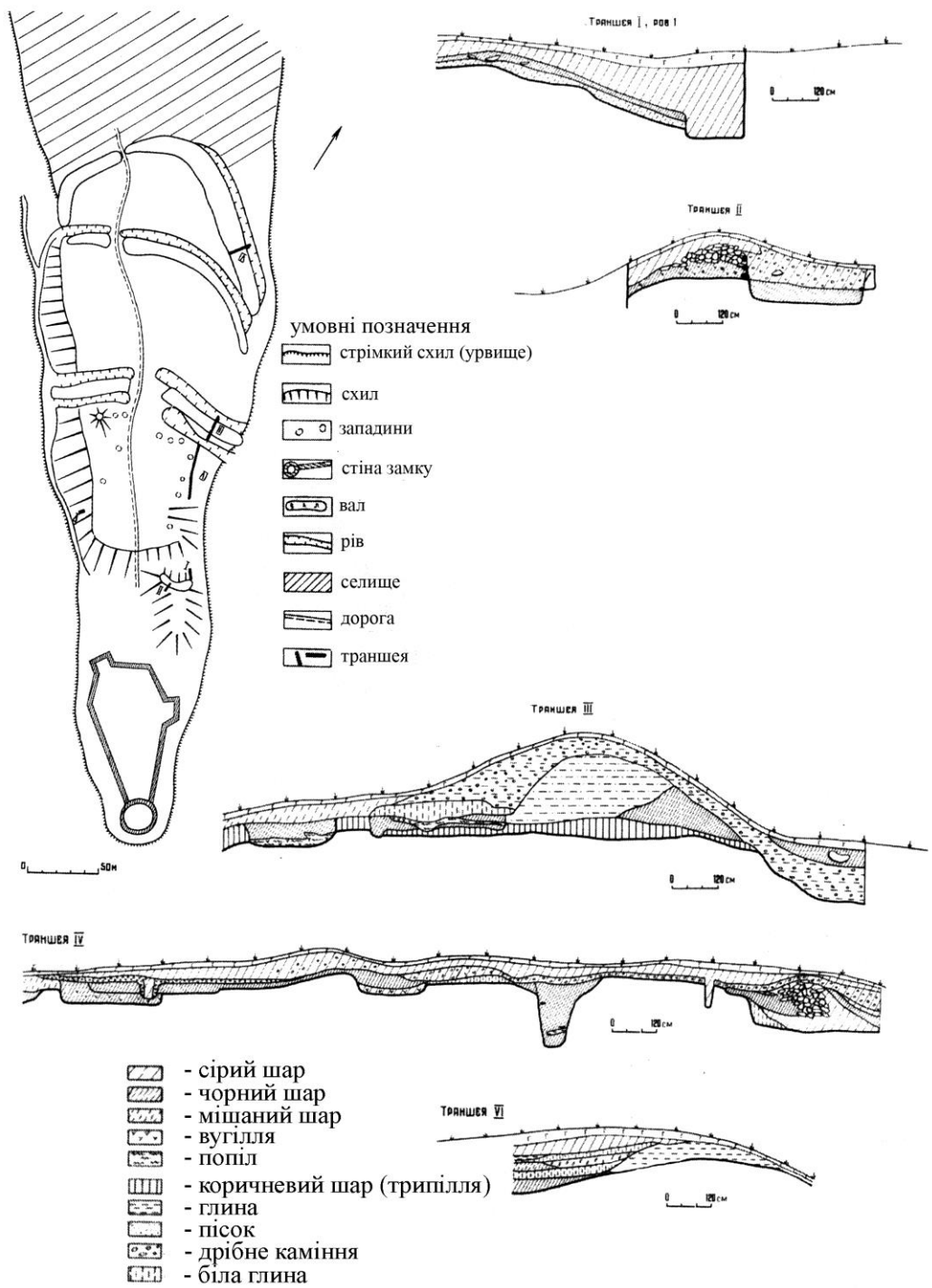

Рис. 16. Профілі та місцезнаходження траншей на Замковій Горі в м. Тербевлія в 1984 році (за І.П. Русановою)

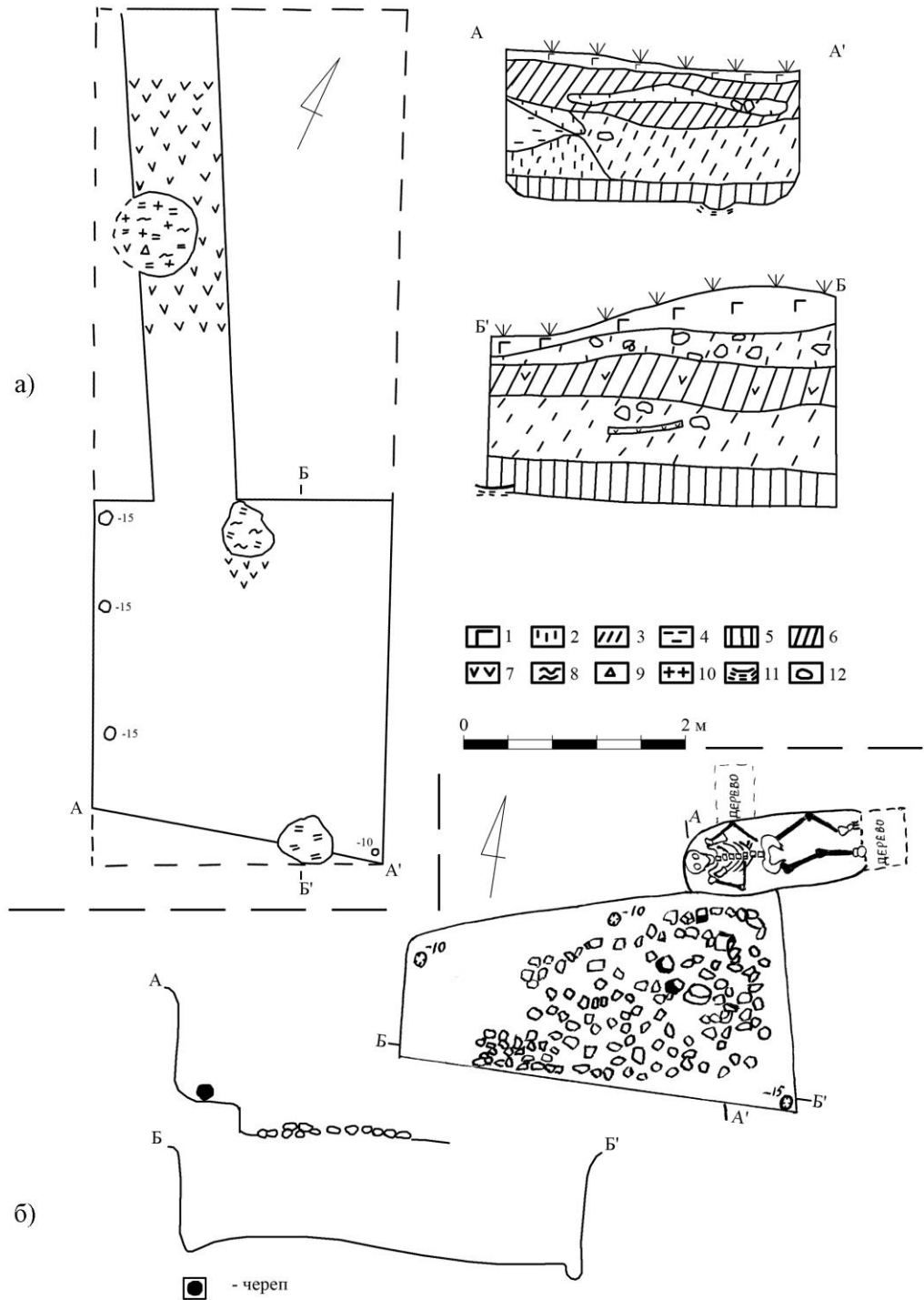

Рис. 17. Плани та профілі споруд ІХ (а) та Х (б) ст. на Замковій Горі в м. Тербовля (за М.О. Ягодинською)

1-дерен, 2- білий суглинок, 3- сірий суглинок, 4- коричневий суглинок, 5- коричневий суглинок з вмістом трипільської кераміки, 6- чорний суглинок, 7- вугілля, 8- попіл, 9- кераміка, 10- кальциновані кістки, 11- чернінь, 12- каміння

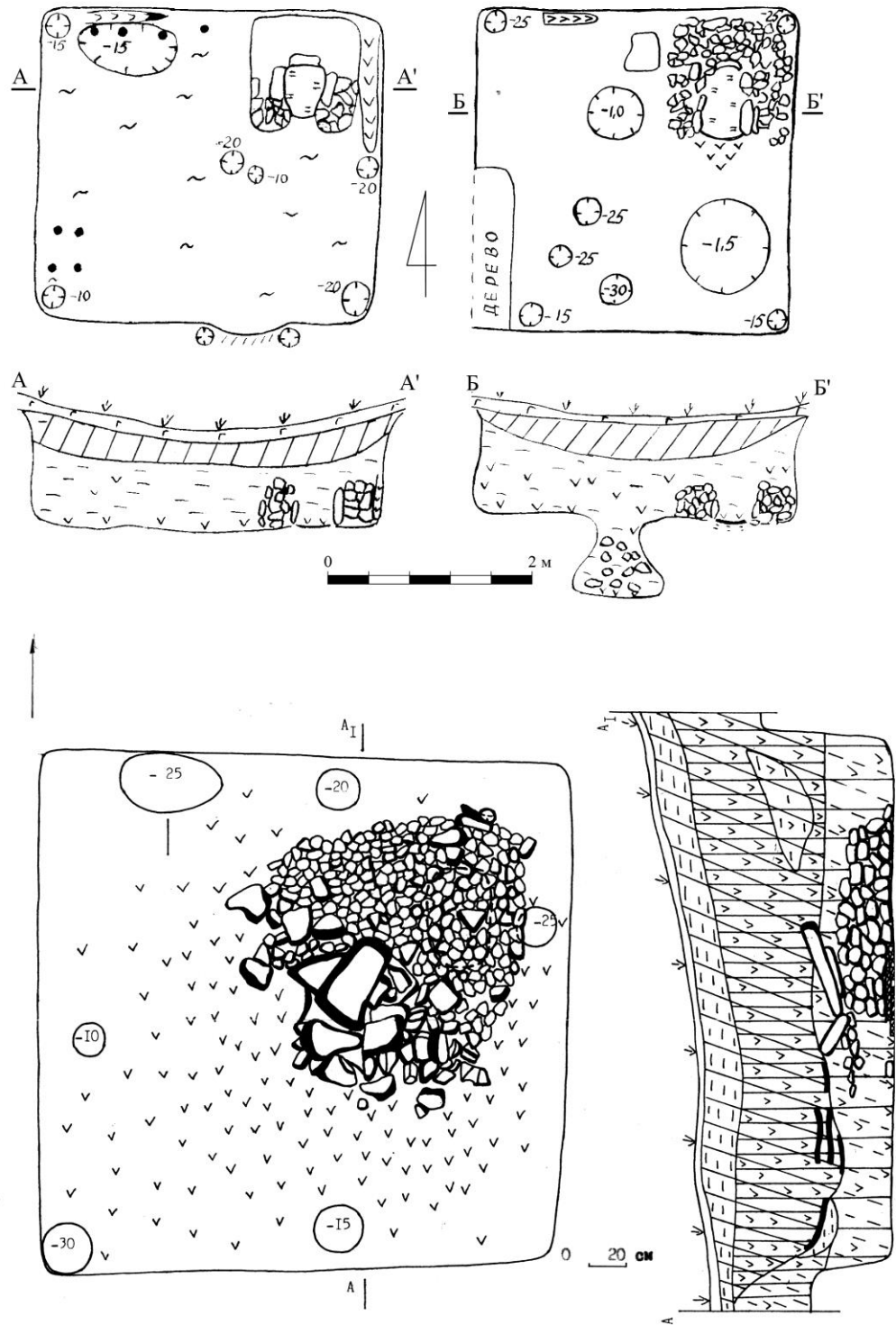

Рис. 18. Споруди X ст. з ур. Черпало в. м. Теревовля (за М.О. Ягодинською)

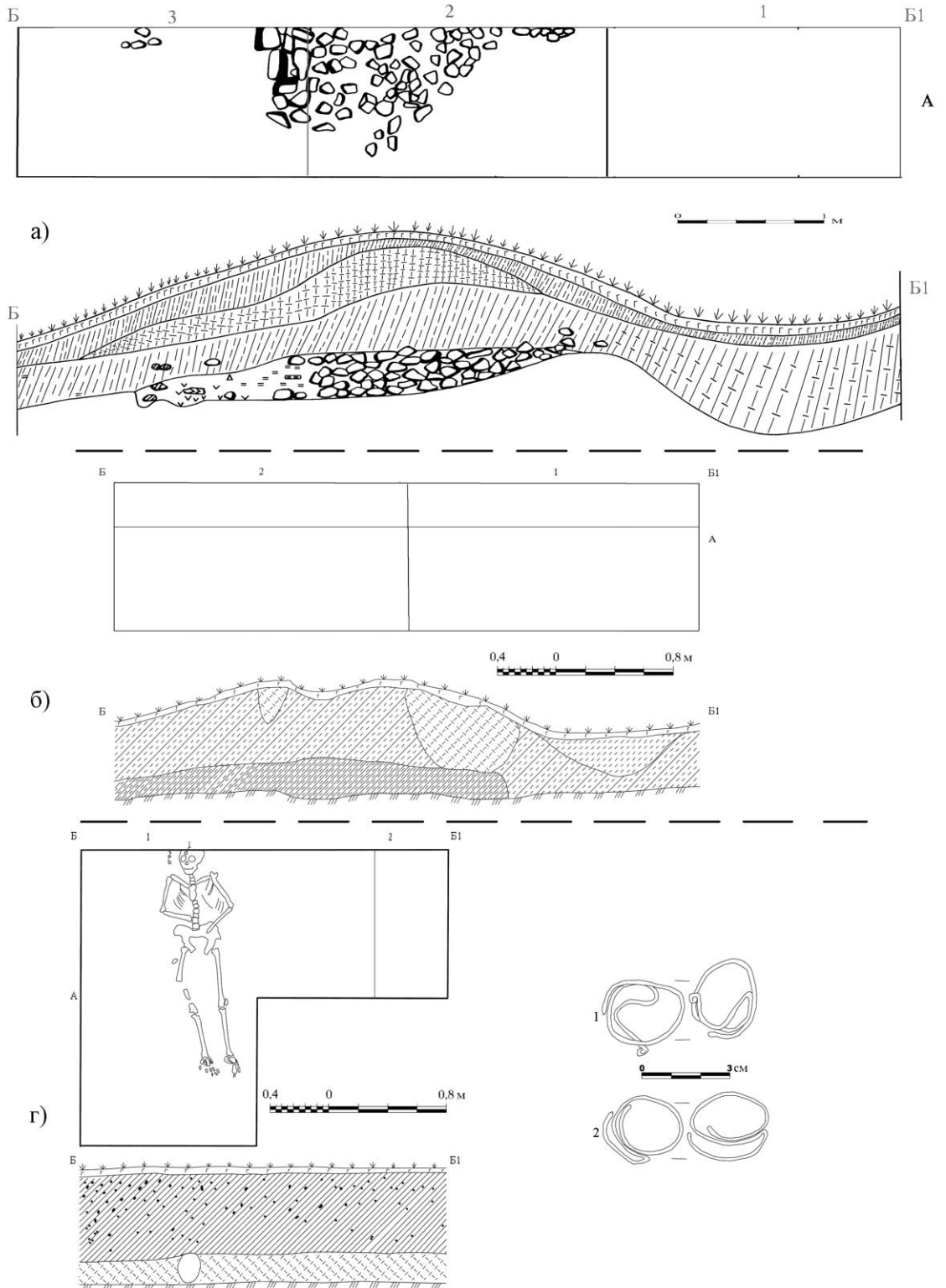
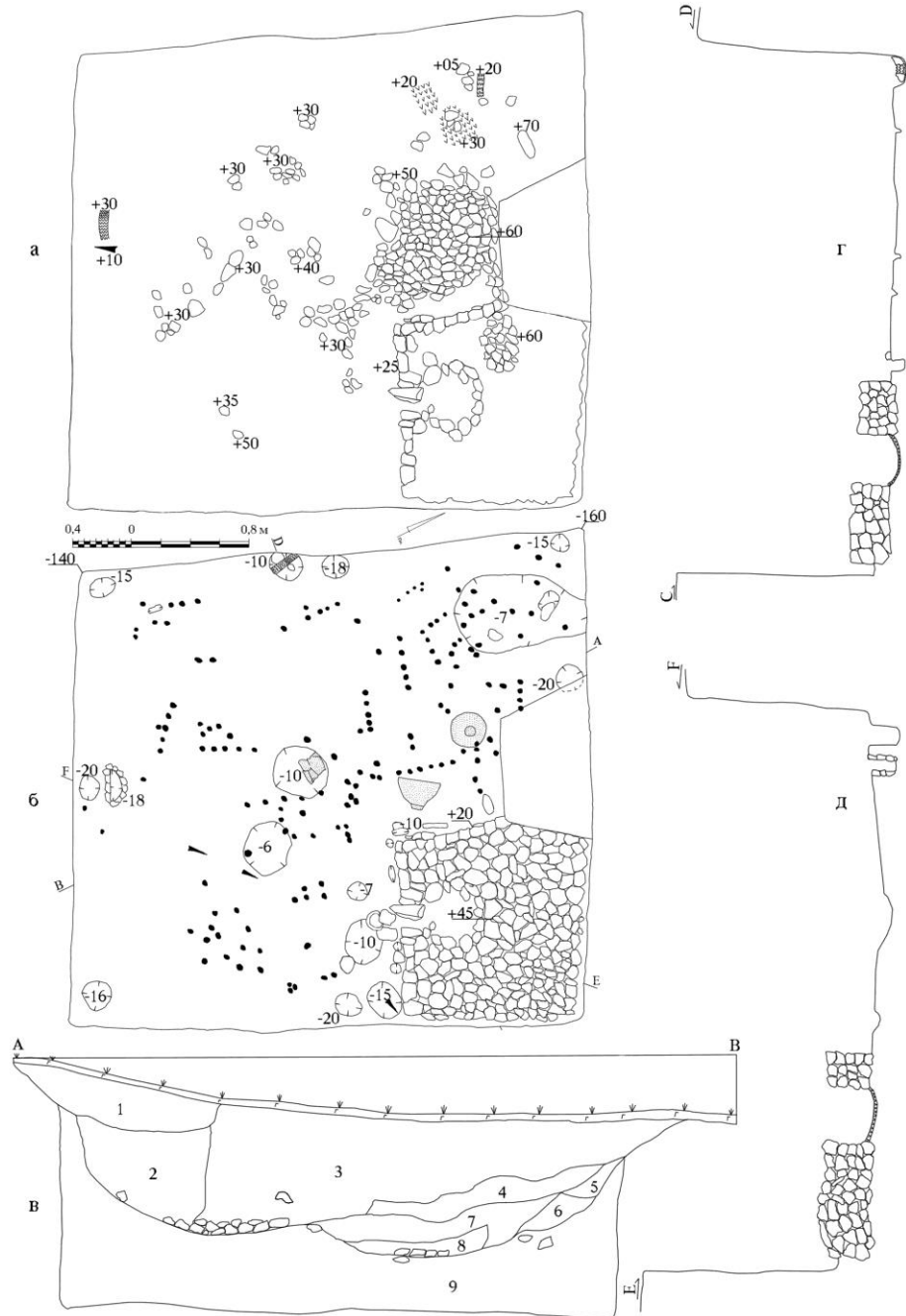

Рис. 19. Плани та перерізи валу на селищі Тербовля IV (а), валу в ур. Черпало (б), поховання на Замковій Горі в м. Тербовля (г)

а - проміжний рівень (цифраами позначено глибини (-) та висоти (+) в см від рівня долівки житла), б - на рівні долівки, в - стратиграфія котловану по лінії АВ (1 - світло-сірий суглинок, 2 - темно сірий суглинок із значним вмістом кераміки, каміння, кістки, 3 - чорний суглинок з включенням керамки та кісток, 4 та 6 - перемішані чорний та бурий суглинки, 5 - бурий суглинок із значною домішкою вугілля, 7 - чорний суглинок з домішкою бурого та вугілля, 8 - сірий, попелястий суглинок, 9 - бурий, материковий суглинок), г - переріз житла по лінії CD, д - переріз житла по лінії EF.

Рис. 20. План та перерізи житла з селища Тербовля IV

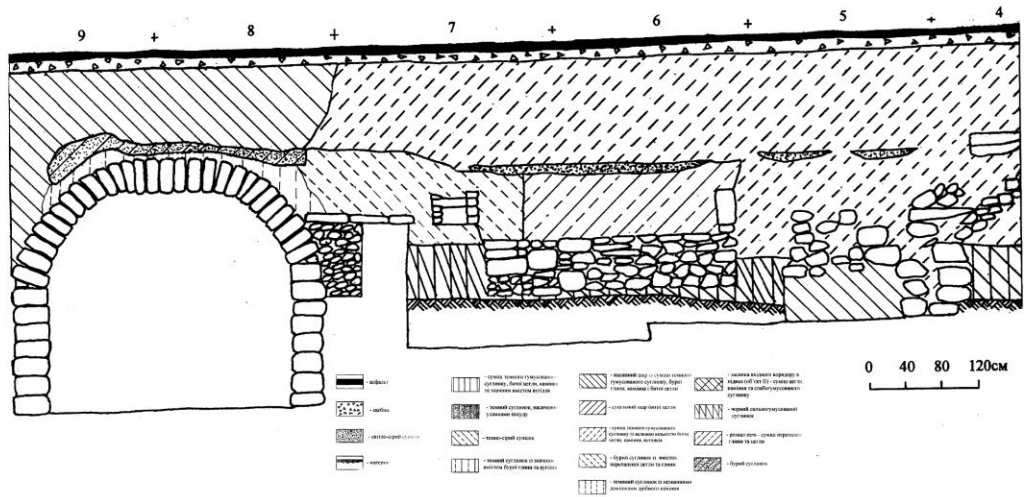
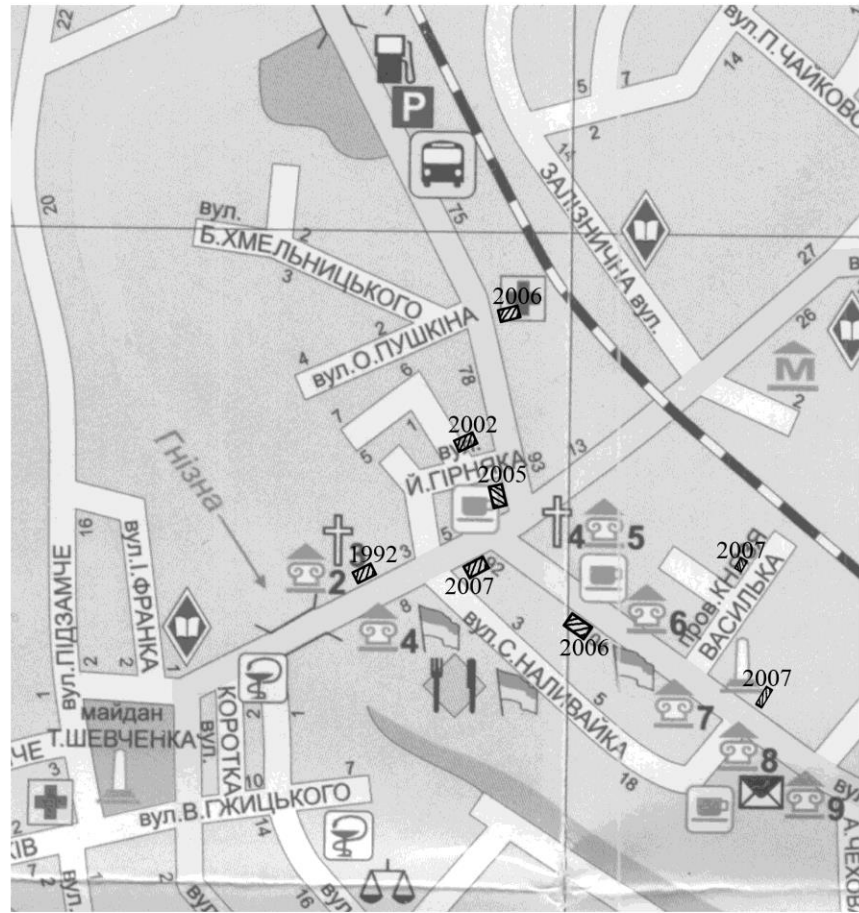

Рис. 21. Схема розміщення розкопів у центральній частині м. Терехівля (а), профіль зх. стінки котловану за адресою вул. кн. Василька 90 м.Терехівля (б)

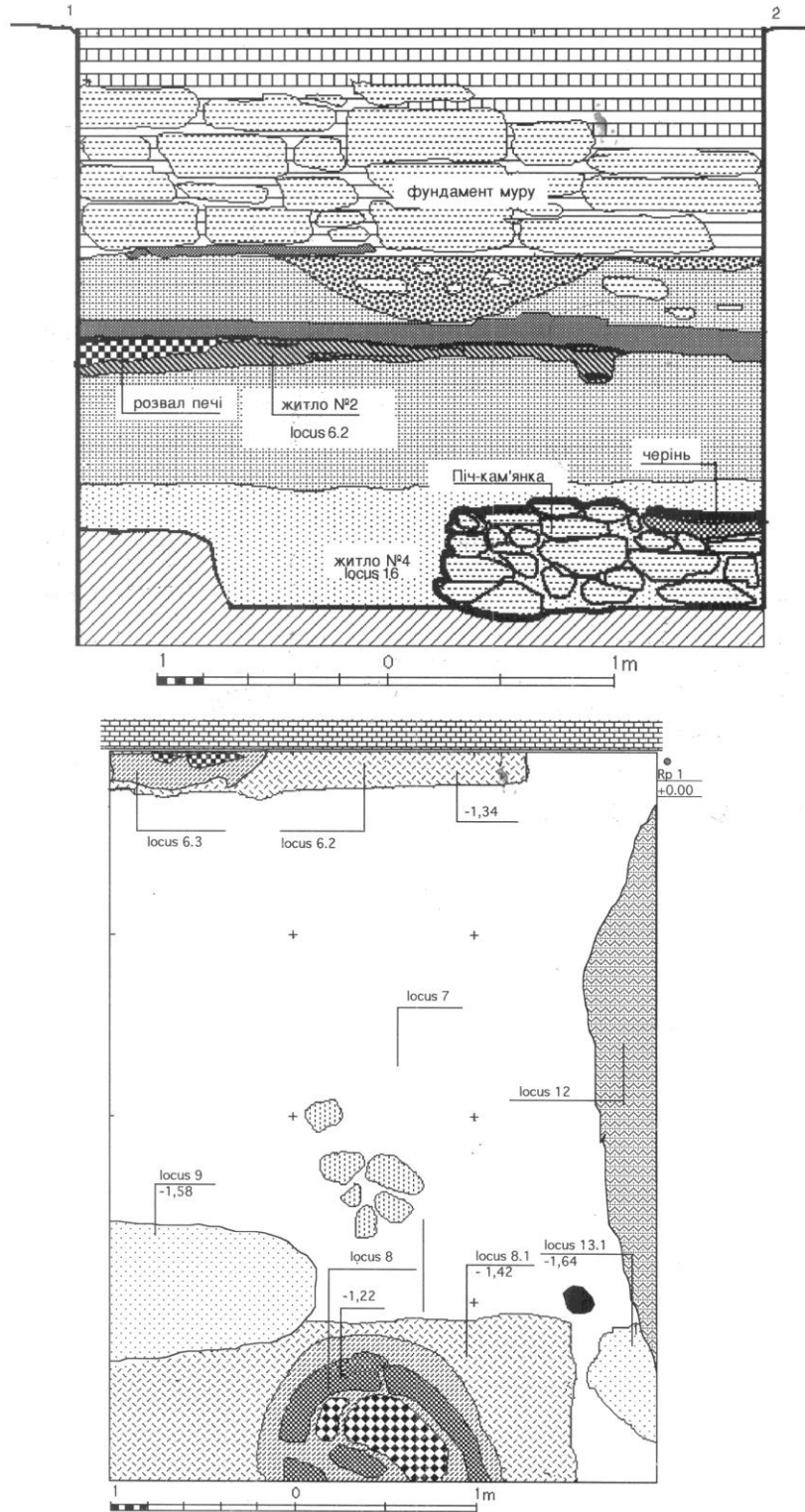

Рис. 22. План та профіль розкопу в подвірі монастиря Кармеліті (за В. Черноусом)

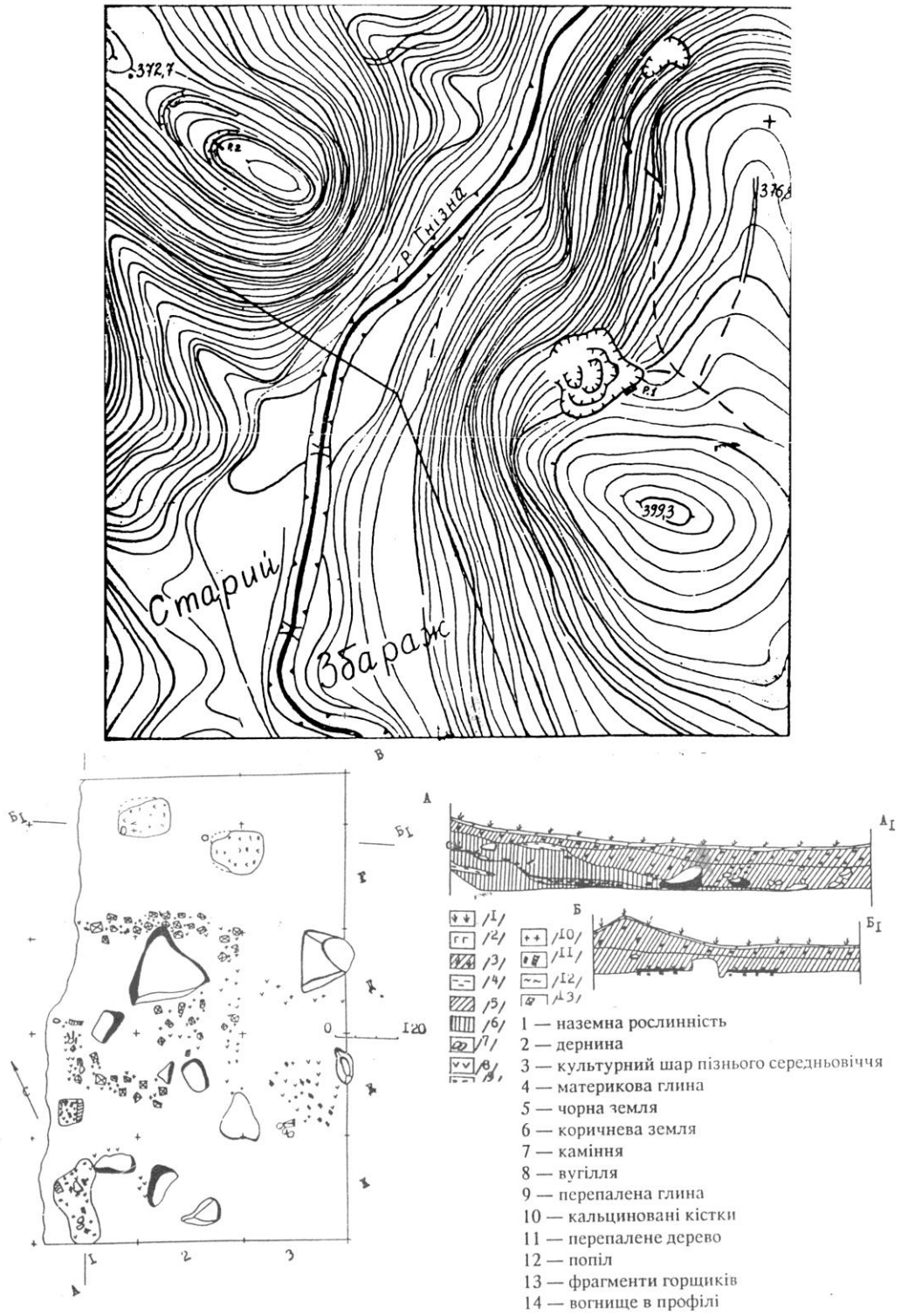

Рис. 23. Кремаційний могильник в Старому Збаражі (за М.О. Ягодинською)

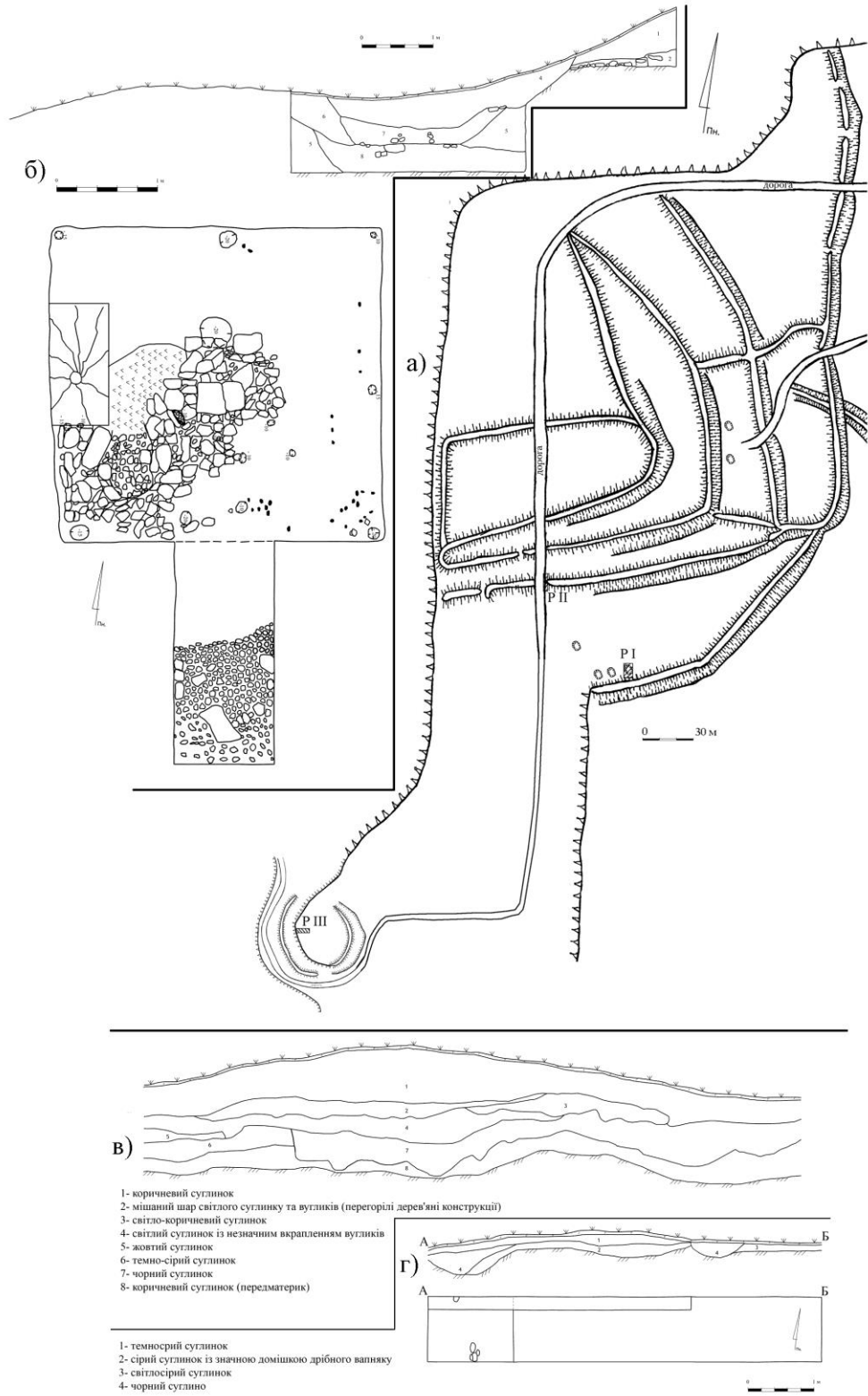

Рис. 24. Городище Біла III. План (а), розкоп I (б), розкоп II (в), розкоп III (г)

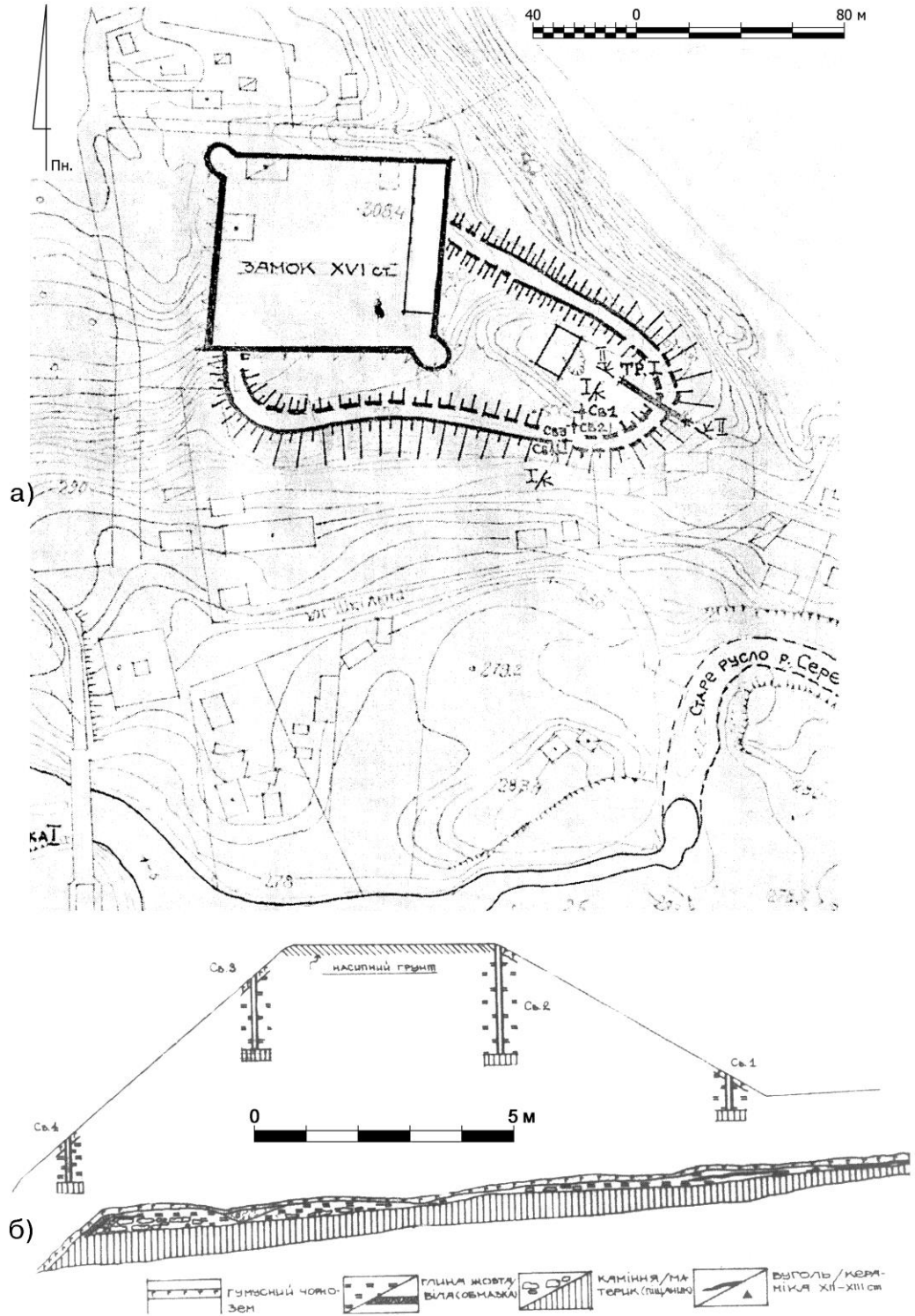

Рис. 25. План городища в смт. Микулинці (а), профіль валу та траншеї (б) (за В. Черноусом)

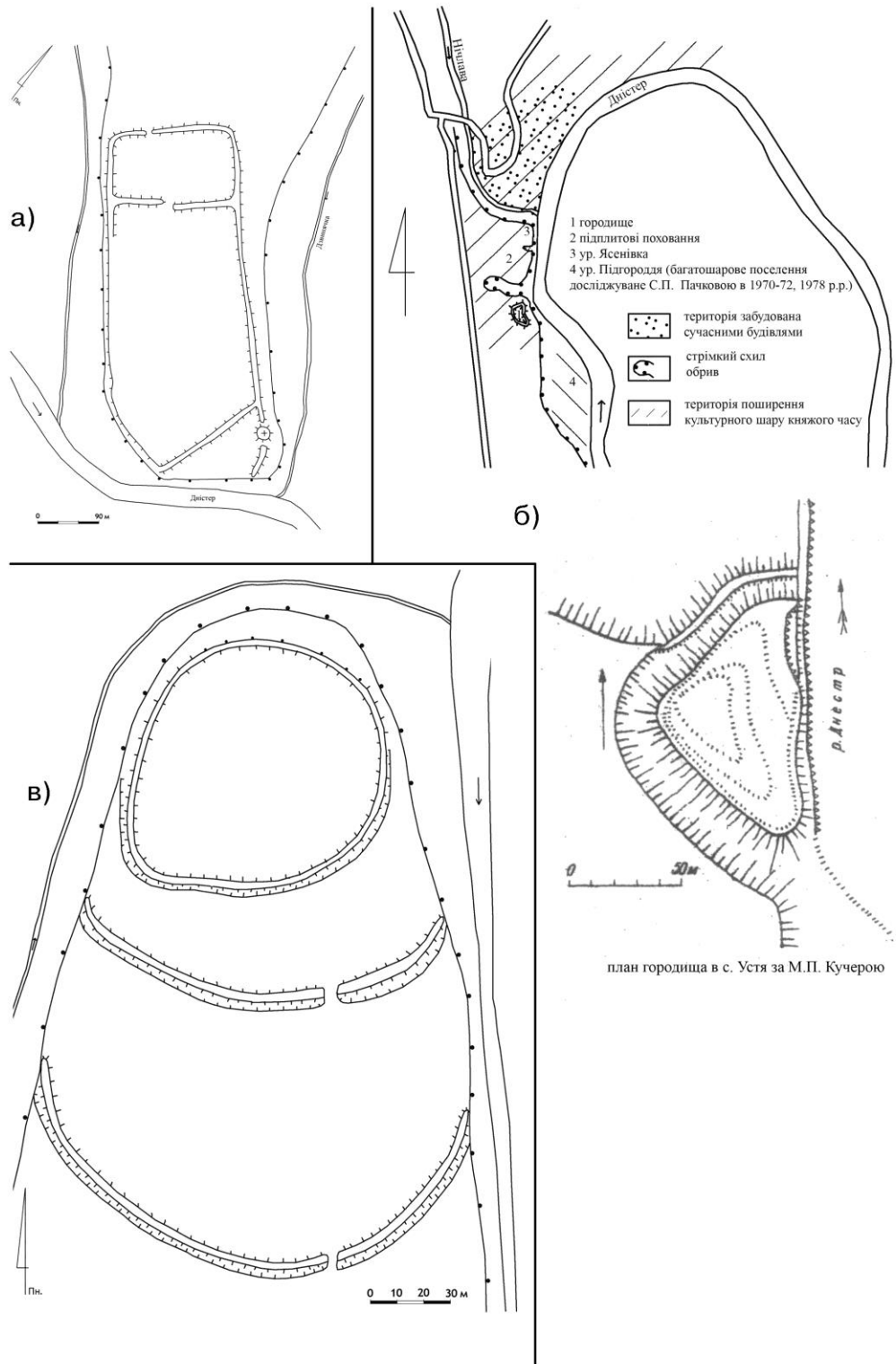

Рис. 26. Городища Дзвенигород (а), Устя (б), Більче-Золоте (в)

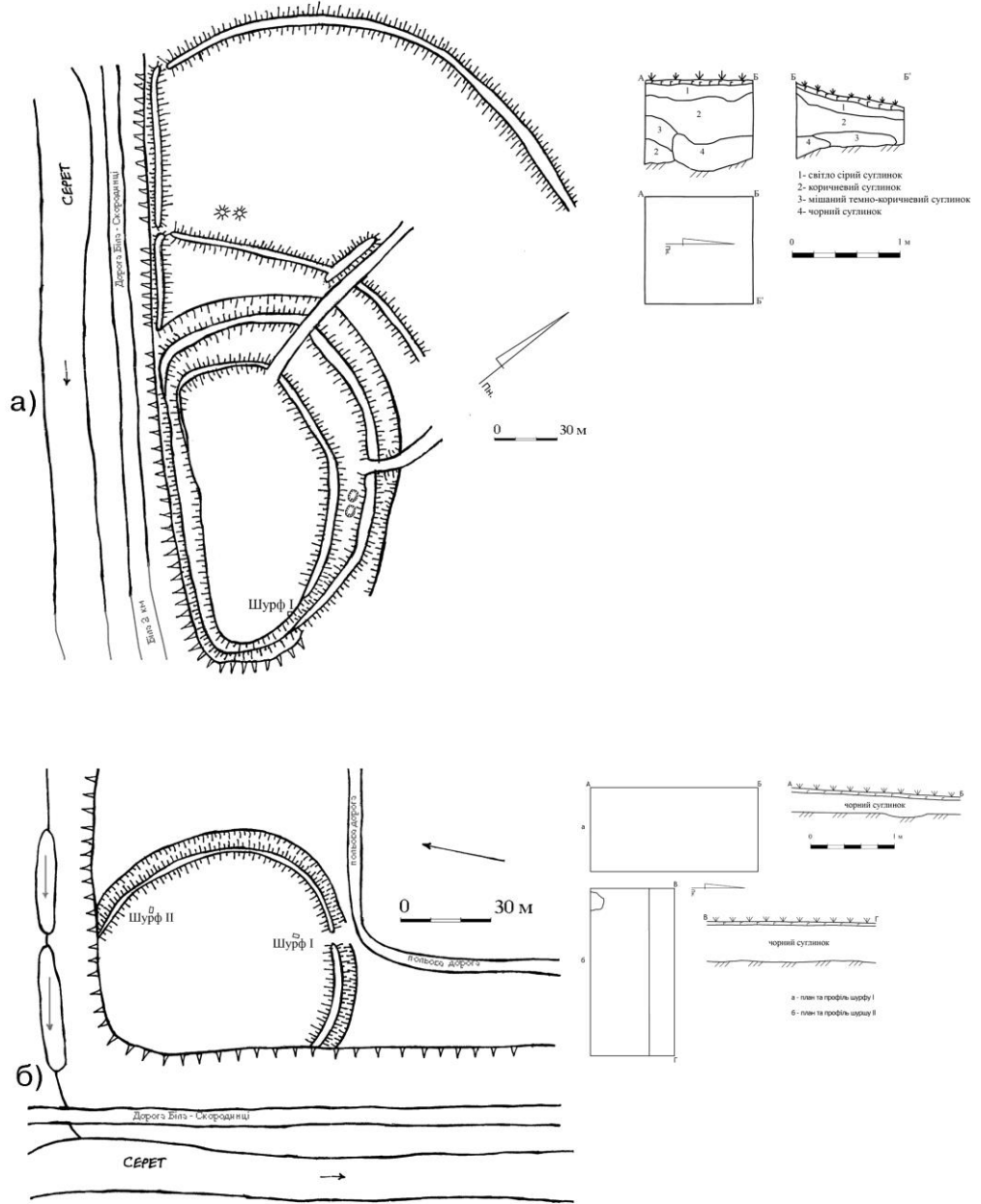

Рис. 27. Городища Біле II (а), та Біле I (б)

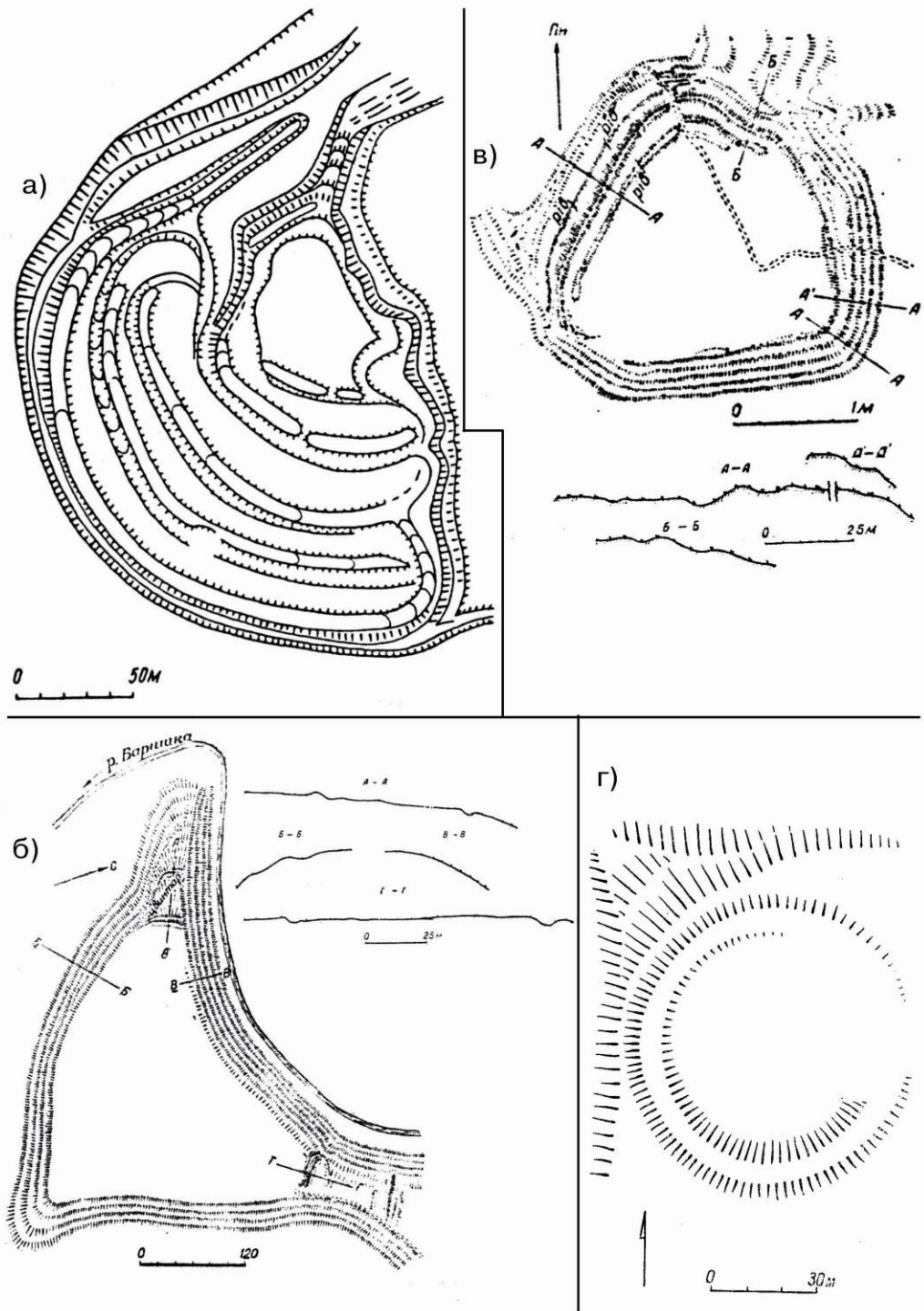

Рис. 28. Плани городищ Мушкатівка (а) (за М. Кучерою), Стінка (б) (за О. Ратичем), Залісся (в) (за О. Ратичем), Городище (г) (за П. Раппопортом)

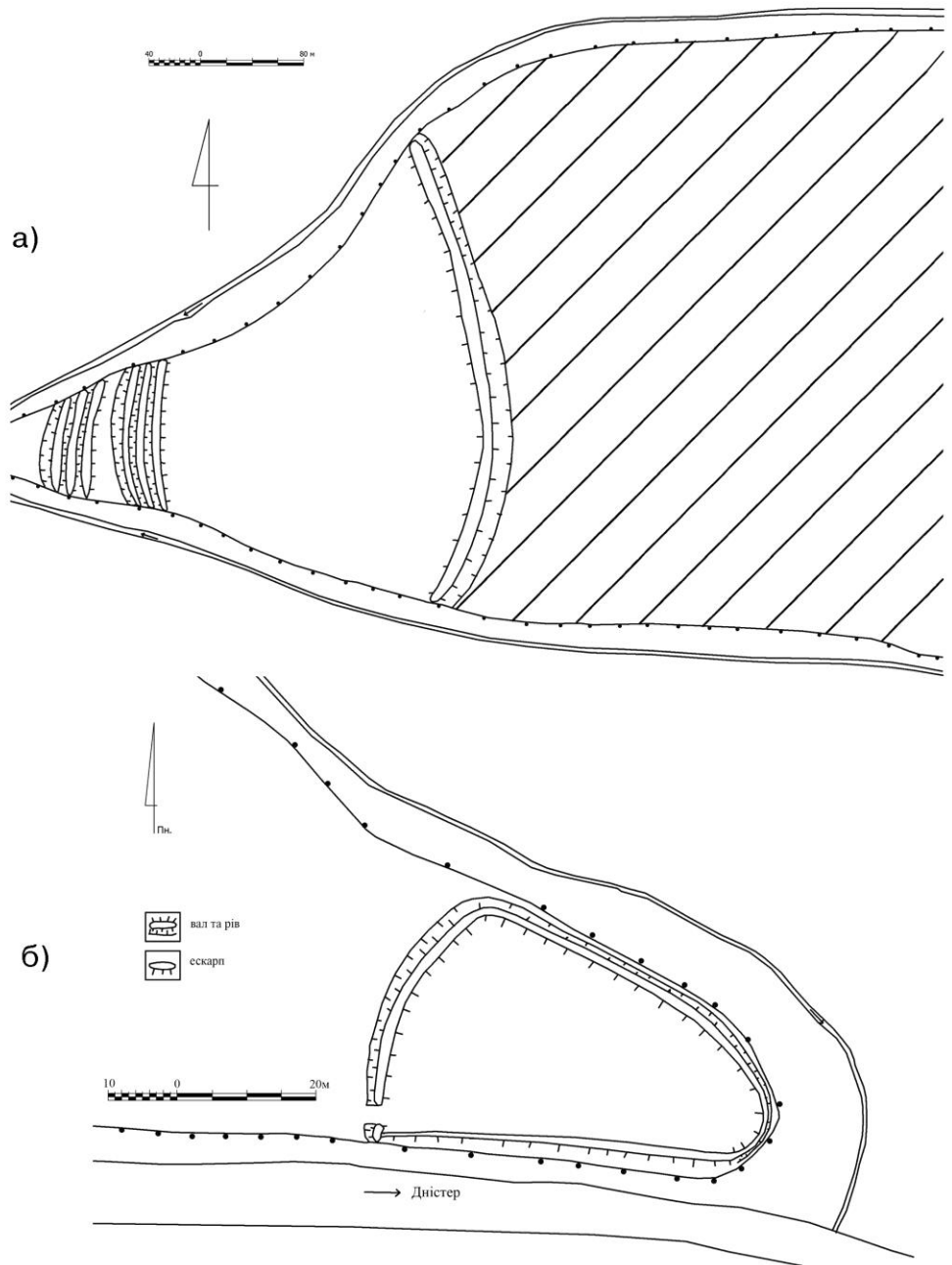

Рис. 29. Городища Тудорів (а), Синьків (б)

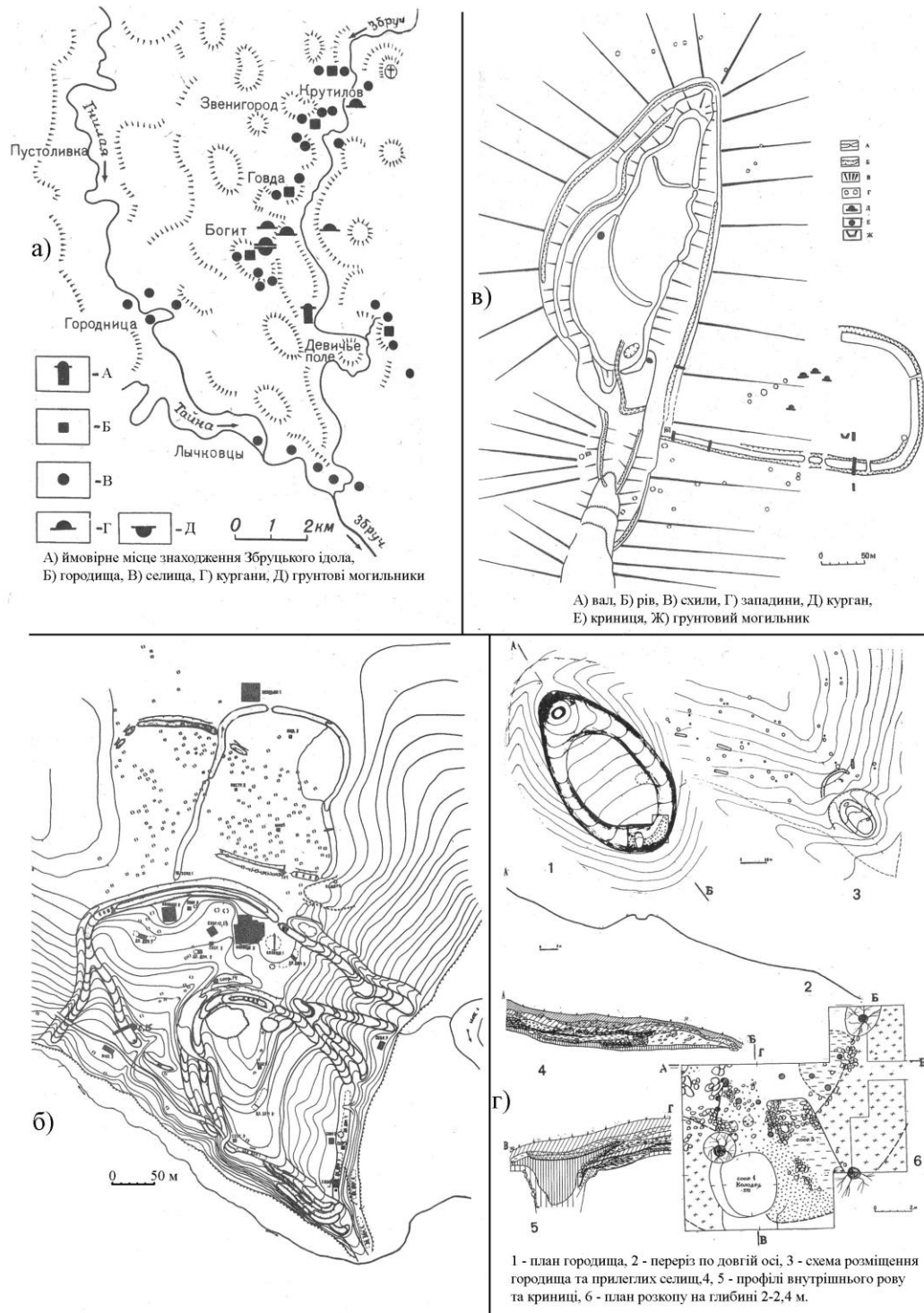

Рис. 30. Збруцький комплекс городищ-святилищ (за І.П. Русановою та Б.О. Тимошуком)
 Схема розміщення пам'яток (а), городище Звенигород (б), городище Богит (в),
 городище Говда (г)

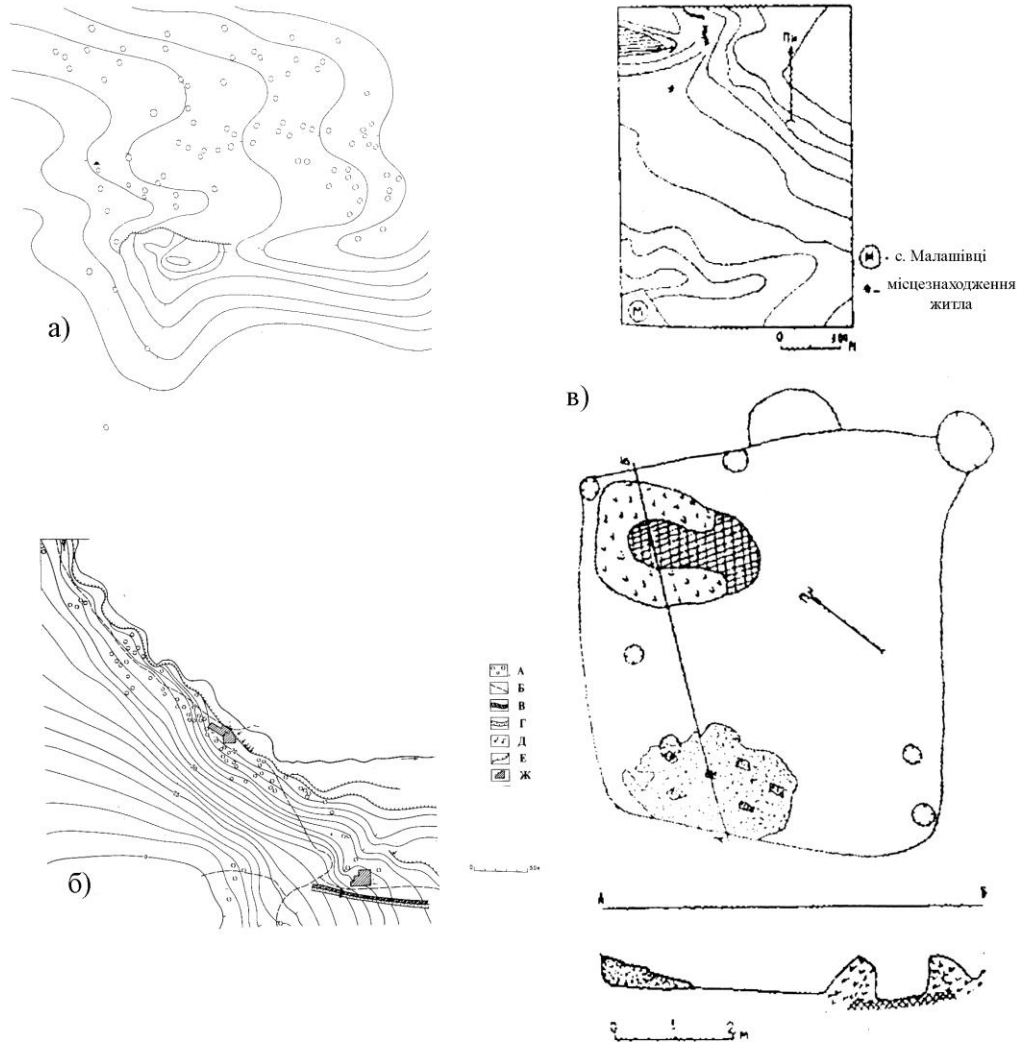

Рис. 31. Плани селищ Скеля біля городища Богит (а), Бабина Долина (б), Малашівці та план і перерізи житла (в) (за М.О. Ягодинською)

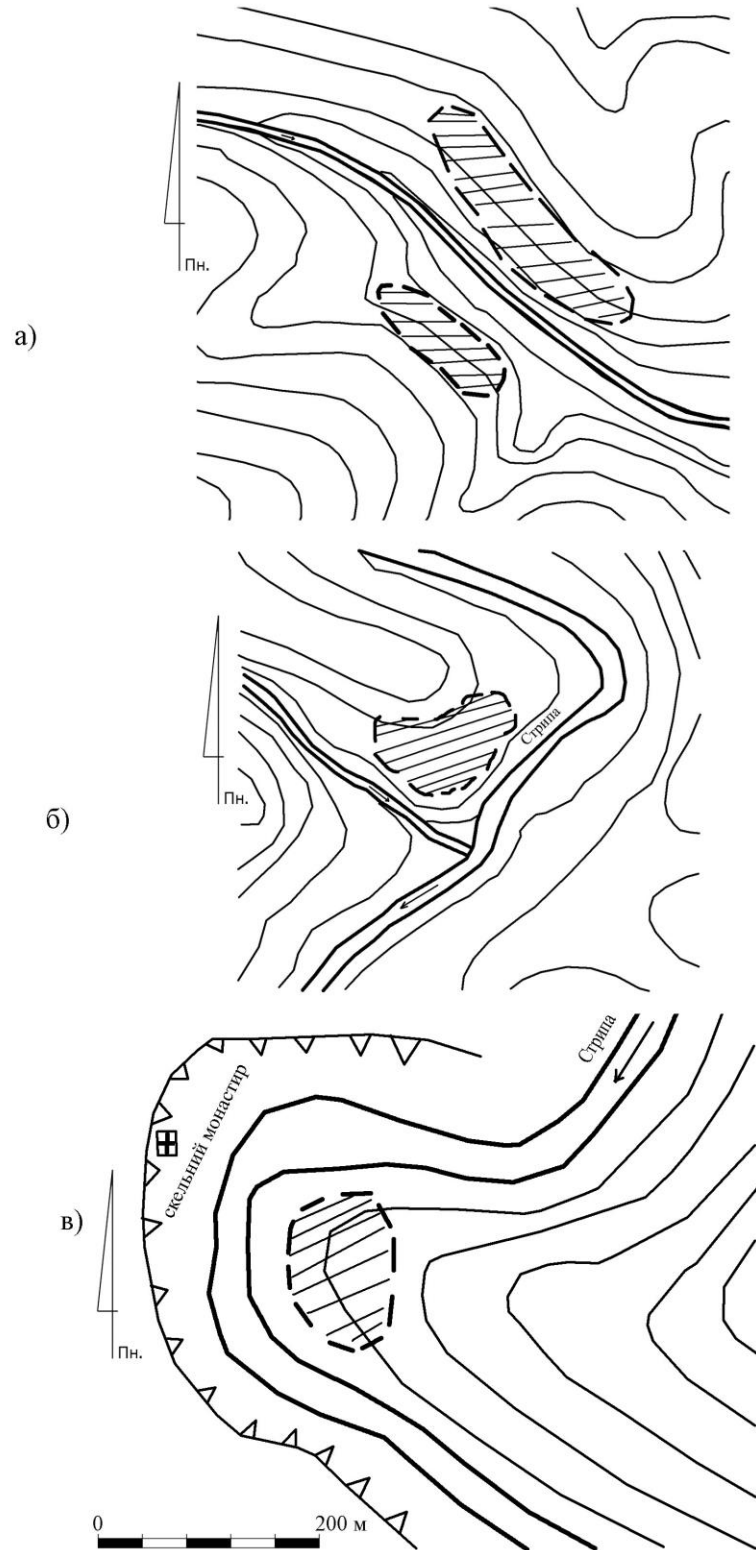

Рис. 32. Селища Старі петликівці III (а), Старі Петликівці II (б),
Рукомиш IV та скельний монастир (в)

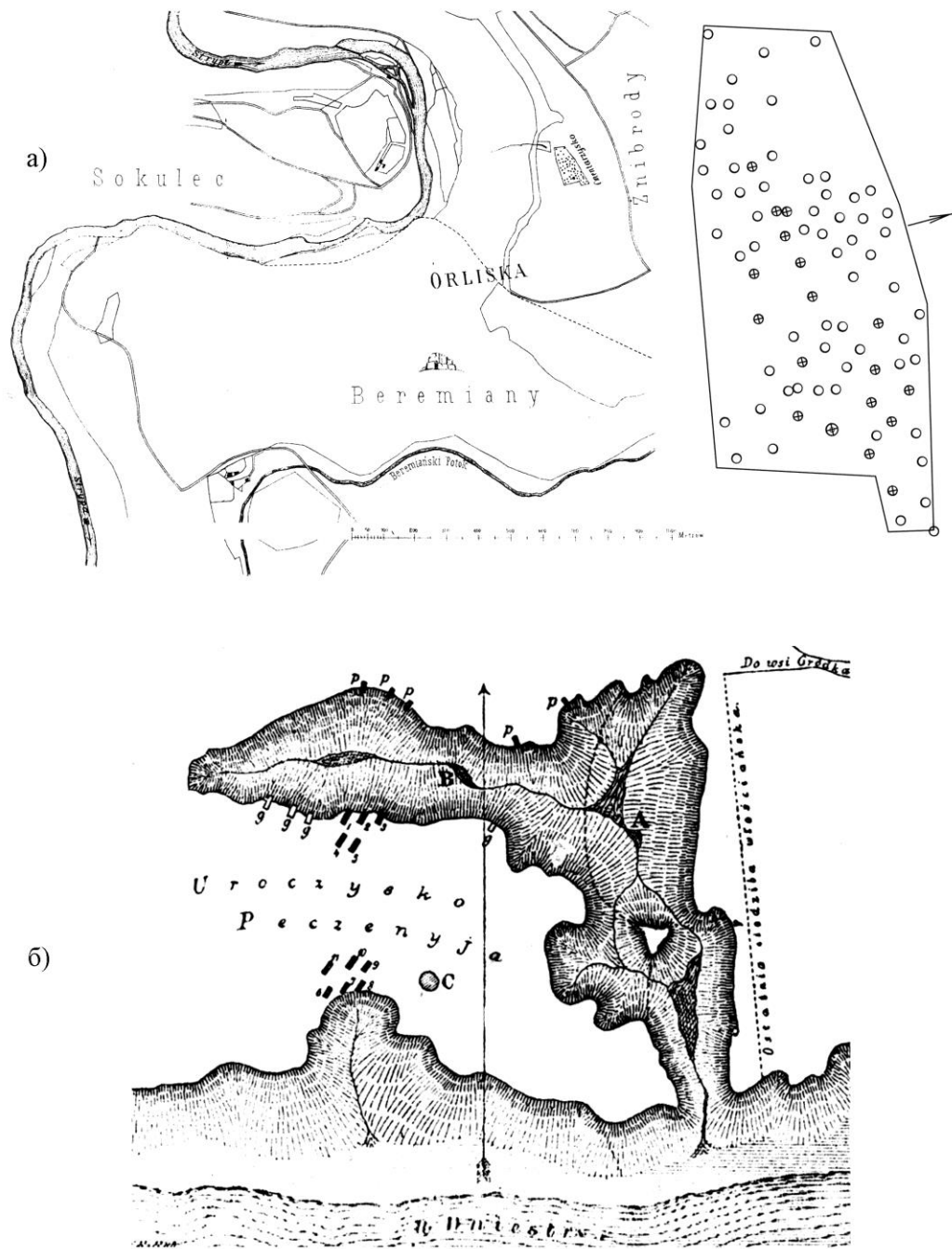

Рис. 33. Курганний могильник в Жнибродах (а) (за А. Кіркором), підплитовий могильник в Городку (б) (за Г. Осовським)

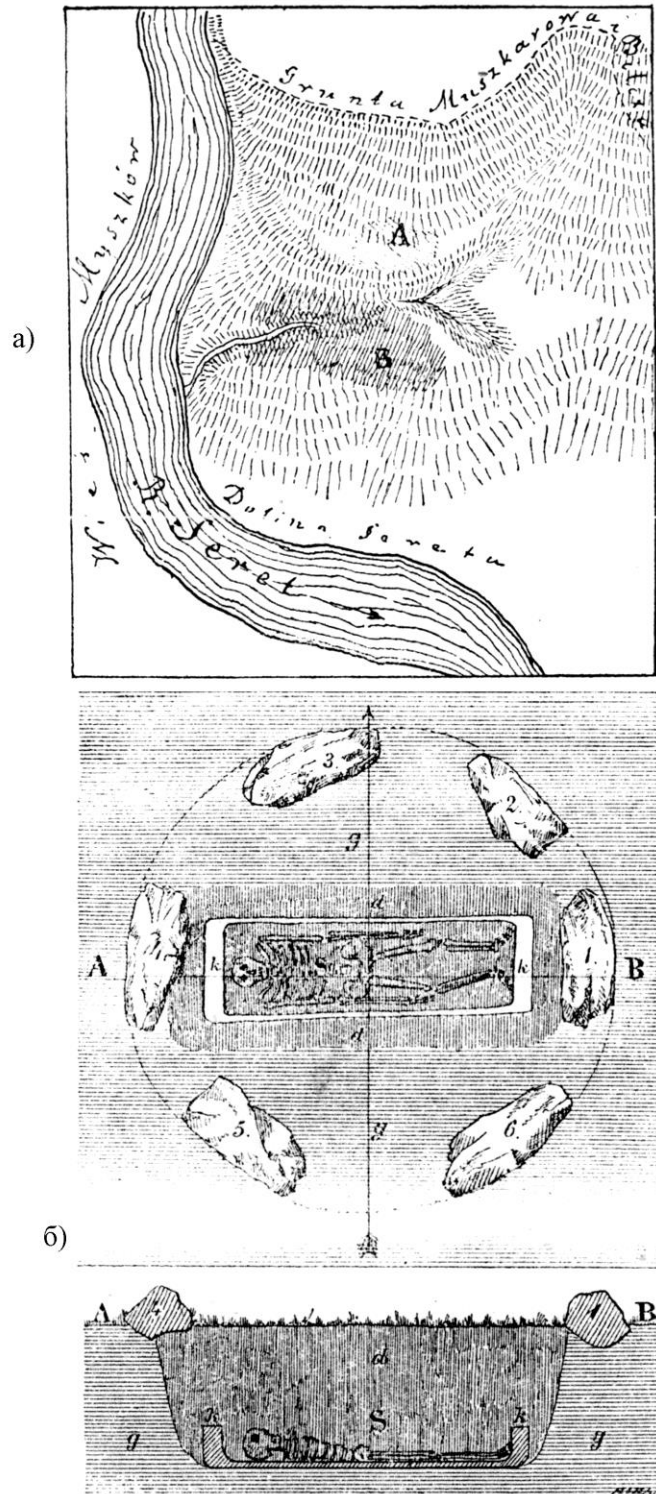

Рис. 34. Могильник біля с. Мишків. (за Г. Осовським)
місцезнаходження могильника (а), план та профіль могили (б)

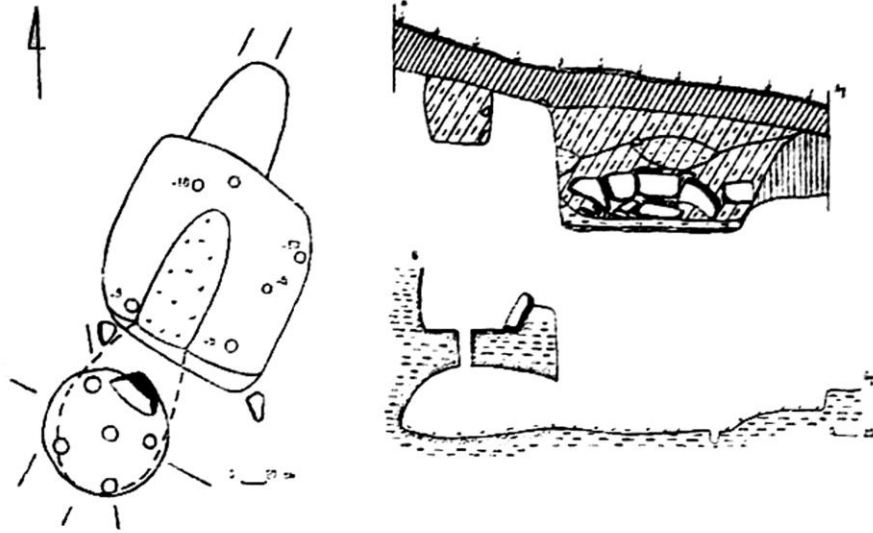

Рис. 35. Гончарний горн (за М.О. Ягодинською)

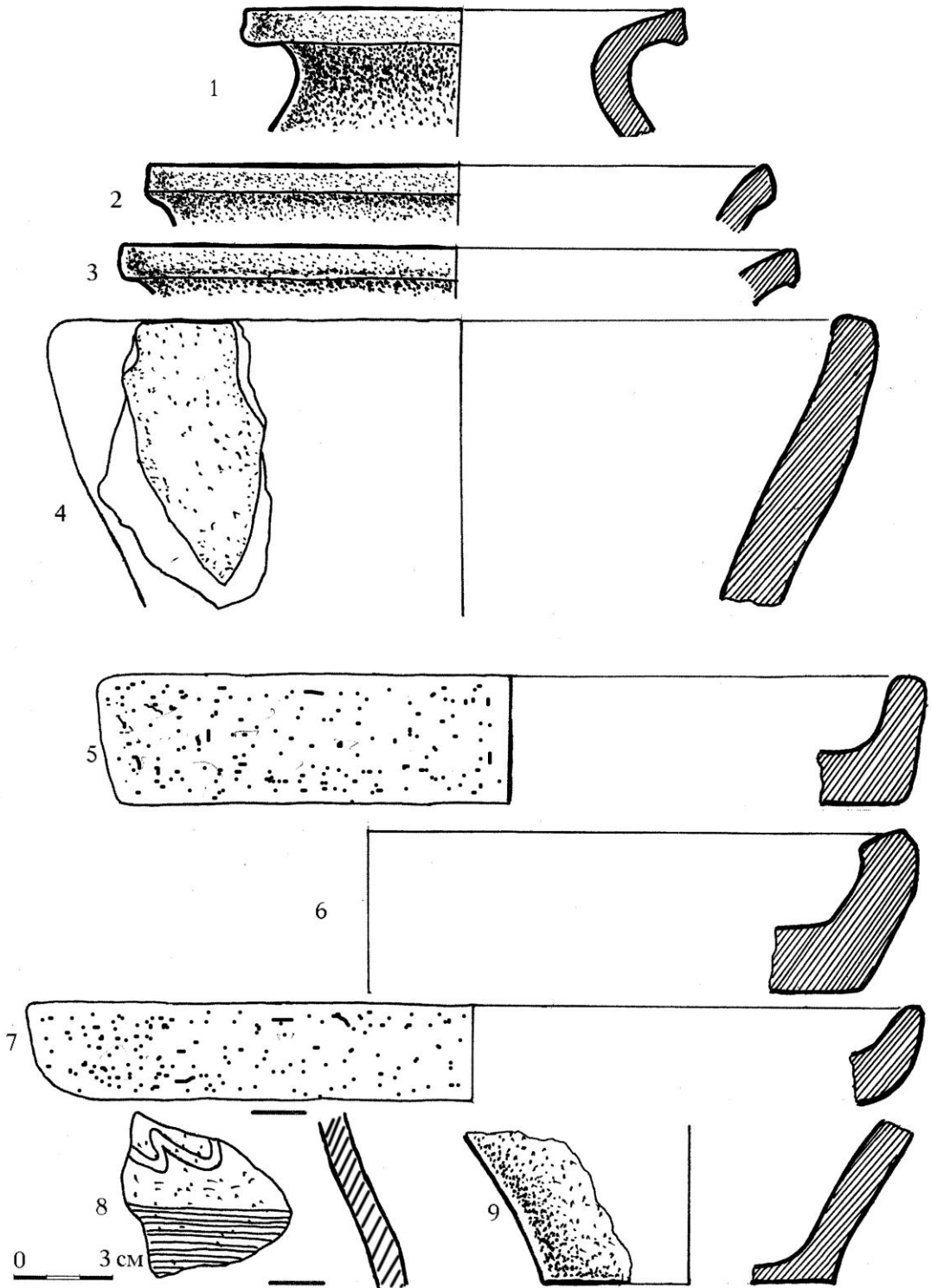

Рис. 36. Керамічний посуд X ст. (Теребовля)

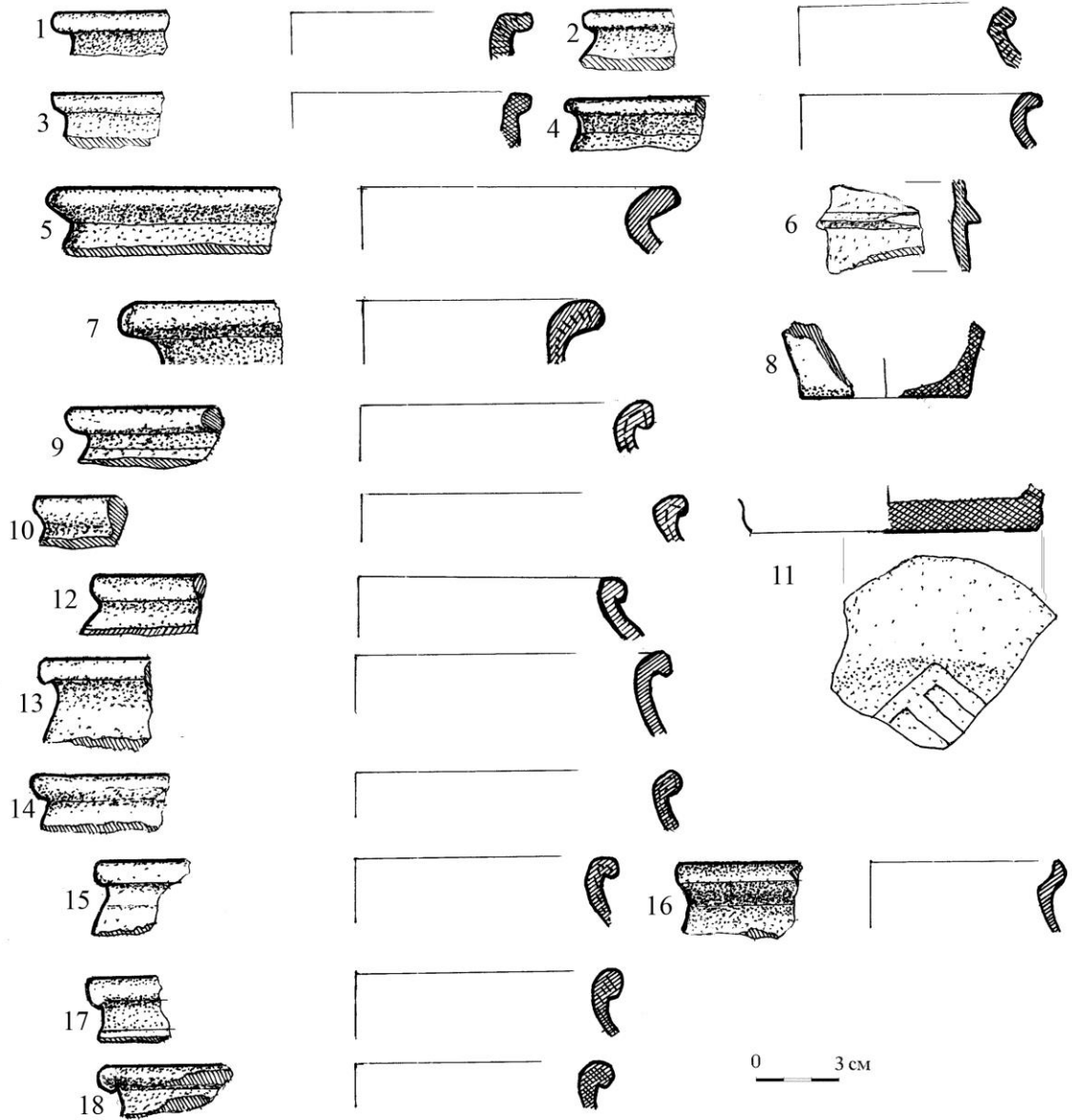

Рис. 37. Фрагменти керамічних виробів XII - XIII ст.
(Переволока III-VI, Старі петликівці II)

c

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

А. Опубліковані джерела

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик / Д. І. Абрамович. – К. : Час, 1991. – 280 с.
2. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Галл Аноним; предисл., пер. и примеч. Л. М. Поповой. – М., 1961. – 181 с.
3. Козьма Пражский. Чешская хроника / Козьма Пражский; вступит. статья, пер. и коммент. Г. Э. Сагчука. – М., 1962. – 189 с.
4. Мономах В. Поучення / Переклад Л. Махновця // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 454-462.
5. Патерик Києво-Печерський / упоряд., адапт. укр. мовою, додат. і прим. Ірина Жиленко ; відп. ред. В. М. Колпакова. – 2-е вид. – К., 2001. – 348 с.
6. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентиевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 496 с.
7. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стб. – 87 с.
8. [Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 1. – 620 s.
9. [Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2. – 640 s.
10. [Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 3. – 510 s.
11. [Długosz] Długosza Jana. Roczniki czyli kronici sławnego krolestwa Polskiego. – Ks. 1/2. – Warszawa, 1961. – 306 s.
12. [Długosz] Długosza Jana. Roczniki czyli kronici sławnego krolestwa Polskiego. – Ks. 3/4. – Warszawa, 1972. – 450 s.
13. Gesta Ungarorum // Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. – Budapest, 1937. – V. 1. – P. 284-351.

14. [Kadłubek] Mistra Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika Polska / Wyd. wstępem i przypisami opatrzył M. Płezia. – Kraków, 1994. – 461 s.
15. Kromer Martyn. Kronika Polska. – Kraków, 1882. – Т. 1. – 458 s.
16. Kromer Martyn. Kronika Polska. – Kraków, 1882. – Т. 2. – 426 s.
17. [Текст Марка Кальті] // *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* – Budapest, 1937. – V. 1. – P. 239-243.
18. [Текст Яноша Туроці] // *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* – Budapest, 1937. – V. 1. – P. 165-170.
19. [Хроніка Яноша Кетї] // *Historiae Hungaricae Fontes Domestici.* – Lipsiae, 1884. – V. 3. – P. 143-167.

Б. Неопубліковані джерела

20. Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні розкопки і розвідки на території Тернопільської області / О. М. Гаврилюк // *Архів ІА НАН України.* – 1989/179. – 76 с.
21. Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні розкопки і розвідки на території Тернопільської області в 1990 році / О. М. Гаврилюк // *Архів ІА НАН України.* – 1990/197. – 64 с.
22. Гаврилюк О. М. Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1992 році / О. М. Гаврилюк // *Архів ІА НАН України.* – 1992/167. – 59 с.
23. Герета І. П. Звіт про розкопки Чернелево-Руського могильника Тернопільського району / І. П. Герета // *Архів ІА НАН України.* – 1973/79. – 25 с.
24. Герета І. П. Звіт про археологічні дослідження у Чернелеві-Руському у 1974 р. / І. П. Герета // *Архів ІА НАН України.* – 1974/81. – 75 с.

25. Герета І. П. Звіт про археологічні дослідження в Чернеліві-Руському в 1975 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1975/89. – 54 с.
26. Герета І. П. Звіт про розкопки могильника черняхівської культури біля с. Чернелів-Руський в 1983 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1983/108. – 43 с.
27. Герета І. П. Звіт про дослідження могильника в Чернеліві-Руському у 1986 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1986/103. – 24 с.
28. Герета І. П. Звіт про розкопки могильників черняхівської культури та давньоруського періоду у Чернеліві-Руському на Тернопільщині у 1989 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1989/79. – 41 с.
29. Герета І. П. Звіт про розкопки могильників черняхівської культури й давньоруського періоду у Чернеліві-Руському Тернопільської області у 1990 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1990/267. – 48 с.
30. Герета І. П. Звіт про дослідження черняхівського й давньоруського могильника в с. Чернелів Руський у 1992 р. / І. П. Герета // Архів ІА НАН України. – 1992/168. – 43 с.
31. Кучера М. П. Отчет об исследованиях траяновых валов Среднего Приднестровья в 1988 г. / М. П. Кучера // Архів ІА НАН України. – 1988/15. – 48 с.
32. Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Буцацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – 108 с.
33. Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження в м. Тербовля Тернопільської обл. у 2005 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2005/227. – 77 с.
34. Миська Р. Г. Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 90 а в м. Тербовля Тернопільської обл. у 2005 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2005/191. – 76 с.

35. Миська Р. Г. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – 117 с.
36. Миська Р. Г. Звіт про рятивні археологічні дослідження по вул. Січових Стрільців, 51 д в м. Теремовля Тернопільської обл. у 2006 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/89. – 41 с.
37. Миська Р. Г. Звіт про рятивні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 105 б в м. Теремовля Тернопільської обл. у 2007 р. / Роман Миська, Ярослав Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2007/95. – 22 с.
38. Миська Р. Г. Звіт про рятивні археологічні дослідження по вул. Шевченка, 10 а в м. Теремовля Тернопільської обл. у 2007 р. / Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2007/96 – 38 с.
39. Олійник В. І. Звіт про роботу Південно-Тернопільської експедиції Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею в 1991 році / В. І. Олійник // Архів ІА НАН України. – 1991/100. – 41 с.
40. Погоральський Я. В. Звіт про охоронні дослідження у м. Чортків Тернопільської обл. (вул. Бандери, 8-а) у 2006 р. / Ярослав Погоральський, Роман Миська // Архів ІА НАН України. – 2006/88. – 38 с.
41. Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. / П. А. Раппопорт // Архів ІА НАН України. – 1963/15. – 27 с.
42. Русанова И. П. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году / И. П. Русанова // Архів ІА НАН України. – 1984/97. – 68 с.
43. Савич В. П. Звіт про роботу Тернопільської госпдоговірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук УРСР за 1987 р. / В. П. Савич // Архів ІА НАН України. – 1987/182. – 78 с.

44. Свешников И. К. Отчет о работе Тернопольской археологической экспедиции ЛГИМ в 1956 г. / И. К. Свешников // Архів ІА НАН України. – 1956/30. – 23 с.
45. Ситник А. С. Отчёт о результатах исследований Тернопольской палеолитической экспедиции в 1988 г. / А. С. Ситник, Н. Р. Левчук // Архів ІА НАН України. – 1988/115. – 50 с.
46. Сохацький М. П. Звіт про проведені археологічні дослідження Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею в 1991 році. / М. П. Сохацький // Архів ІА НАН України. – 1991/92. – 34 с.
47. Сохацький М. П. Звіт про роботу археологічної експедиції Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1992 р. / М. П. Сохацький // Архів ІА НАН України. – 1992/109. – 42 с.
48. Строцень Б. С. Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 81а в м. Тереховля Тернопільської обл. у 2006 р. / Б. Строцень, Р. Миська // Архів ІА НАН України. – 2006/90. – 48 с.
49. Строцень Б. С. Звіт про рятівні археологічні дослідження по вул. Кн. Василька, 102 а в м. Тереховля Тернопільської обл. у 2006 р. / Б. Строцень, Р. Миська, Я. Погоральський // Архів ІА НАН України. – 2006/157. – 45 с.
50. Чачковський Л. Княжа Тереховля / Лев Чачковський [Рукопис] // ВА ІУ НАН України ім. І. Крип'якевича. – Л., 1931. – 52 с.
51. Черноус В. О. Звіт про дослідження архітектурно-археологічного заgonу Звенигородської археологічної експедиції у 1988 р. / В. О. Черноус // Архів ІА НАН України. – 1988/111. – 15 с.
52. Черноус В. О. Звіт про археологічні дослідження в Тереховлі в 1992 р. / В. О. Черноус // Приватний архів В. О. Черноуса. – 68 с.
53. Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1987/109. – 47 с.

54. Ягодинская М. А. Отчет о результатах исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1988 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1988/87. – 87 с.
55. Ягодинская М. А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции Тернопольского краеведческого музея на древнерусском селище Бабина долина около с. Крутылов Гусятинского р-на Тернопольской обл. в 1990 г. / М. А. Ягодинская // Архів ІА НАН України. – 1990/269. – 76 с.
56. Ягодинська М. О. Звіт про археологічні дослідження давньоруських городищ біля с. Онишківці Шумського р-ну, урочище Городище та м. Теробовля, урочище Замкова Гора в 2004 р. / М. О. Ягодинська // Архів ІА НАН України. – 2004/209. – 43 с.

В. Спеціальна література

57. Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я / В. Артюх // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України : матеріали наук. конф., Львів, 2-3 лют. 1995 р. – Л., 1995. – С. 4-7.
58. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / [ред. кол.: В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька та ін. ; відп. ред. О. П. Черниш]. – К. : Наукова думка, 1982. – 267 с.
59. Андріанов М. С. Клімат / М. С. Андріанов // Природа Тернопільської області. – Л., 1979. – С. 58-69.
60. Ауліх В. В. О детинце древнего Галича / В. В. Ауліх // Древнерусский город. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 12-14.
61. Ауліх В. В. Погребальные памятники Галицкой земли / В. В. Ауліх // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 152-155.
62. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – 335 с.

63. Баран В. Д. Поселення поблизу с. Горошова на Середньому Дністрі / В. Д. Баран, С. П. Пачкова // Археологія. – К., 1975. – № 18. – С. 87-95.
64. Баран В. Д. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел / В. Д. Баран // Проблеми походження та історичного розвитку слов'янства : зб. наук. ст., присвяч. 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К. ; Л., 1997. – С. 119-133.
65. Баран В. Д. Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н.е. / В. Д. Баран // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 263-308.
66. Баран В. Д. Найдавніші писемні свідчення про слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак // Давня історія України : у 3 т. – К. : ІА НАН України, 2000. – Т. 3. – С. 13-19.
67. Баран Я. В. Слов'янська община / Я. В. Баран – К. ; Чернівці : Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
68. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К. : Генеза, 2005. – 207 с.
69. Безусько Л. Г. Клімат і рослинність рівнинної частини УРСР у пізньопісляльодовиків'ї / Л. Г. Безусько, В. А. Климанов // Український ботанічний журнал. – 1987. – Т. 43. – С. 55-58.
70. Біляєва С. О. Давньоруське село. Сільське господарство / С. О. Біляєва // Давня історія України : у 3 т. – К. : ІА НАН України, 2000. – Т. 3. – С. 394-410.
71. Біляєва С. О. Землеробство. Тваринництво / Біляєва С. О. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 70-81.
72. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1989. – 296 с.
73. Брайчевський М. Ю. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) / Михайло Брайчевський // ЗНТШ. – 1993. – Т. 225. – С. 147-166.

74. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський : Центр поділезнавства, 1994 – 363 с.
75. Винокур І. С. Монументальна скульптура слов'ян / Винокур І. С., Забашта Р. В. // Археологія. – К. – 1989. – № 1. – С. 65-77.
76. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – К. ; О. , 1985. – 128 с.
77. Винокур І. С. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя / І. С. Винокур // Галич і Галицька земля : збірн. наук. пр. – К. ; Галич, 1998. – С. 31-35.
78. Винокур І. С. Археологія України / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : навчальна книга – Богдан, 2004. – 479 с.
79. Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // МИА. – 1967. – № 139. – С. 136-144.
80. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче / Г. М. Власова // Материалы по археологии северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4.– С. 246-259.
81. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян : вступ до середньовічної історії слов'янства / А. П. Власто ; пер. з англ. Р. Ткачук, Ю. Терех. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
82. Вознесенська Г. О. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Г. О. Вознесенська, Д. П. Недопако, С. В. Паньков. – К., 1996. – 192 с.
83. Возний І. П. Топографія та типологія відкритих поселень XII–XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя / І. П. Возний // Археологія. – 2004. – № 2. – С. 48-67.
84. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Левко Войтович. – Л., 1996. – 256 с.

85. Войтович Л. В. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” / Леонтій Войтович // Миколаївщина : зб. наук. пр. – Л., 1998. – Т. 1. – С. 49-79.
86. Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.). Склад, суспільна та політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович – Л., 2000. – 650 с.
87. Войтович Л. В. Князівства карпатських хорватів / Леонтій Войтович // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть : матеріали Міжнар. наук. ареол. конф., Львів, 30-31 берез. 2001 р. – Л., 2001. – С. 195-210.
88. Войтович Л. В. Міста та міська обрядовість / Л. В. Войтович // Історія української культури : у 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С. 160-170.
89. Войтович Л. В. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя / Л. В. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 105-132.
90. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
91. Войтович Л. В. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії / Леонтій Войтович // ЗНТШ. – 2006. – Т. 252. – С. 187-205.
92. Войтович Л. В. Князь Іван Бирладник: загадка походження / Леонтій Войтович // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Л., 2006. – Вип. 5. – С. 7-15.
93. Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности / Л. Войтович // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы.* – СПб., 2006. – С. 6-39.
94. Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси / З. А. Володченко // КСИИМК. – М., 1953. – Вып. 52. – С. 10-16.
95. Гаврилюк О. М. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині / Олег Гаврилюк // Джерела. – 1994. – Вип. 1. – С. 101-109.

96. Гаврилюк О. М. Давньоруські старожитності Борщівщини / Олег Гаврилюк // ЛБ. – Борщів, 1993. – Вип. 2. – С. 14-20.
97. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори) [Електронний ресурс] / А. І. Генсьорський. – К., 1958. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hens2/hs.htm>.
98. Генсьорський А. І. З коментаря до Галицько-Волинського літопису / А. І. Генсьорський // Історичні джерела. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 171-184.
99. Геренчук К. И. Область Росточья и Ополя. Западно-Подольская область / К. И. Геренчук // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К. : Издательство Киевского университета, 1968. – С. 173-198.
100. Герета І. П. Теревовля: шлях через віки / Ігор Герета. – Л. : Каменяр, 1997. – 127 с.
101. Годований С. Очищення руїн теревовлянського замку та польські фантазії на ту тему / С. Годований // Діло. – 1931. – 1 верес. – № 194. – С. 6.
102. Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины сохранившихся в Галичине и Буковине / Ярослав Головацький. – М., 1871. – 24 с.
103. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X–XIII вв. / А. Б. Головка. – К. : Наукова думка, 1988. – 136 с.
104. Головка О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубка / О. Б. Головка // УІЖ. – 1993. – № 4/6. – С. 27–37.
105. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : Стилос, 2006. – 575 с.
106. Городиський Л. Мандрівка по Теревовлі та Теревовлянщині / Леон Городиський, Ігор Зінчишин. – Л. : Каменяр, 1998. – 294 с.

107. Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини / Володимир Гребеняк // ЗНТШ. – 1915. – Т. 122. – С. 5-28.
108. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / Михайло Грушевський // ЗНТШ. – 1901. – Т. 41. – С. 1-72.
109. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 2. XI–XIII вік / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – 633 с.
110. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 3. До року 1340 / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – 586 с.
111. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 4. XIV–XVI віки – відносини політичні / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – 538 с.
112. Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К. : Наукова думка, 1966. – 148 с.
113. Зарубій Е. Срібні прикраси головного убору княжої доби в колекції Львівського історичного музею / Емілія Зарубій // Наукові записки Львівського історичного музею. – Л. : Новий час, 2006. – Вип. 11. – С. 71-83.
114. Зоценко В. М. Торгівля. Гроші та грошовий обіг / В. М. Зоценко // Давня історія України : у 3 т. – К. : ІА НАН України, 2000. – Т. 3. – С. 425-452.
115. Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества / Денис Зубрицький. – Львів, 1852. – Ч. 1. – 210 с.
116. Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества / Денис Зубрицький. – Львів, 1852. – Ч. 2. – 140 с.
117. Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества / Денис Зубрицький. – Львів, 1855. – Ч. 3. – 314 с.
118. Ильницький В. Стародавня Теревовля / Василь Ильницький. – Львів, 1862. – 36 с.
119. Иоаннисян О. М. Итоги и задачи археологического изучения галицкого зодчества XII–XIII вв. / О. М. Аулих // Древнерусский город. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 41-45.

120. Истрин В. М. Хронология Ипатского списка / В. М. Истрин // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – № 11. – С. 83-91.
121. История бывших княжеств Теребовльского и Звенигородского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 6. – С. 75-84.
122. Ісаєвич Я. Д. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект / Я. Д. Ісаєвич // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 22-43.
123. Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі / Я. Д. Ісаєвич // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 81-104.
124. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава / Я. Д. Ісаєвич. – Л., 1999. – 40 с.
125. Ісаєвич Я. Д. Галицько-волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків / Ярослав Ісаєвич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Л., 2001. – С. 3-12.
126. Кирилович С. Р. Дитинець древнього Києва / С. Р. Кирилович // Древнерусский город. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 46-48.
127. Ковальчук М. Теребовельський замок: історична розвідка / М. Ковальчук. – Л. : Каменяр, 1997 – 88 с.
128. Козак Д. Н. Святинища восточных славян / Д. Н. Козак, Я. Е. Боровский // Обряды и верования древнего населения Украины. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 84-101.
129. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.) / Д. Н. Козак. – К. : Наукова думка, 1991. – 176 с.
130. Козак Д. Н. Гуни у північному Причорномор'ї та слов'яни / Д. Н. Козак // Південна Україна: проблеми історичних досліджень : зб. наук. пр. – Миколаїв, 1998. – Ч. 2. – С. 41-51.

131. Козак Д. Н. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. – у I тис. н.е. / Д. Н. Козак // Етнічна історія Давньої України. – К., 2000. – С. 118-194.
132. Козак Д. Н. Духовна культура давніх слов'ян // Історія української культури : у 5 т. Т. 1. Історія культури давнього населення України. – К. : Наукова думка, 2001. – С. 620-666.
133. Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв'язки Галицької і Волинської земель (кінець X – перша половина XIV ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. Д. Копитко. – Л., 2003. – 20 с.
134. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
135. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1998. – 335 с.
136. Котляр М. Ф. Коментар до літопису / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис : дослідження, текст, коментар / за ред. М. Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 157-359.
137. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / Микола Крикун. – К., 1993. – 184 с.
138. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : Наукова думка, 1984. – 174 с.
139. Кропоткин В. В. О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах северного Причерноморья и на Руси / В. В. Кропоткин // КСИИМК. – М., 1957. – Вып. 68. – С. 35-44.
140. Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь: город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 39-104.
141. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М. : Наука, 1989. – 168 с.

142. Купчинский О. А. Древнерусские славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян / О. А. Купчинский // Славянские древности : этногенез, материальная культура Древней Руси. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 45-72.
143. Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Олег Купчинський. – Л., 2004. – 434 с.
144. Купчинський О. А. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях / Олег Купчинський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., 2007. – С. 82-89.
145. Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології в музеях України: історія, дослідники, меценати / Куріло О. Ю. – К. : Стилос, 2002. – 264 с.
146. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині та Поділлі / М. П. Кучера // Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 62-72.
147. Кучера М. П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре / М. П. Кучера // Археологические памятники среднего Поднестровья. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 97-101.
148. Кучінко М. Проблеми етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. / Михайло Кучінко // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Л., 2001. – С. 191-198.
149. Лимонов Ю. А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси / Ю. А. Лимонов // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971. – С. 76-81.
150. Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII вв. / Ю. А. Лимонов. – Л., 1978. – 272 с.

151. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачев. – М.; Л., 1947. – 499 с.
152. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 640 с.
153. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – 209 с.
154. Мазур О. Антропологічні прикмети жительки княжої Теревовлі / Олег Мазур, Роман Миська // АДЛУ. – 2007. – Вип. 10. – С. 200-209.
155. Малеев Ю. Н. Обследование памятников на левом берегу Днестра / Малеев Ю. Н. // АО. – М., 1974. – С. 304-305.
156. Малеев Ю. М. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я / Юрій Малєєв // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е. : тези доп. та повідомлень між нар. іст.-археол. семінару, Чернівці, 22-24 верес. 1994 р. – Чернівці, 1994. – С. 31-33.
157. Малеев Ю. М. Богатирська застава на Дністрі / Юрій Малєєв // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали між нар. ювілей. наук. конф. – Івано-Франківськ ; Галич, 1998. – С. 16-19.
158. Маринич О. М. Фізична географія України / Маринич О. М., Тищенко П. Г. – К. : Знання, 2003. – 479 с.
159. Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показчик. Коментарі / Леонід Махновець // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1990. – С. 465-580.
160. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / Сергій Маярчак. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.

161. Медынцева А. А. Грамотность женщин на Руси XI–XIII вв. по данным эпиграфики / А. А. Медынцева // “Слово о полку Игореве” и его время. – М. : Наука, 1985. – С. 218-241.
162. Метелешко Ю. П. “Страна”, “земля”, “волость” : специфіка вживання на рівні термінології та конкретних територіальних одиниць в “Повісті временних літ”/ Ю. П. Метелешко // Історичні студії : проблеми давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2007. – Вип. 1. – С. 86-105.
163. Миська Р. Г. Оборонні споруди Галицько-Волинського князівства XIII ст. / Роман Миська // Король Данило Романович і його місце в українській історії : матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29-30 лист. 2001 р.). – Л., 2003. – С. 225-235.
164. Миська Р. Г. Розвідки в околицях м. Теревовлі / Миська Р. // АБУ 2002-2003 рр. : [зб. наук. пр.]. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 223-224
165. Миська Р. Г. Княжа Теревовля (історіографічний огляд) / Р. Г. Миська // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 92-95.
166. Миська Р. Г. Історія досліджень пам’яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча / Роман Миська // АДЛУ. – Л., 2005. – Вип. 8. – С. 303-310.
167. Миська Р. Г. Теревовельська земля XI–XII ст. (історичний огляд) / Р. Г. Миська // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 53-59.
168. Миська Р. Г. Археологічні дослідження у Теревовлі / Роман Миська, Ярослав Погоральський // АДЛУ. – Л., 2006. – Вип. 9. – С. 249-268.
169. Миська Р. Г. Долітописний Теревовль / Роман Миська // МДАПВ. – Л., 2008. – Вип. 12. – С. 292-303.
170. Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теревовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) / Роман Миська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – Т. 2 (26). – С. 270-279.

171. Мисько Ю. Поховальний обряд у контексті світогляду східних слов'ян (за матеріалами могильників VIII–X ст. Дністровського правобережжя) / Юлія Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 1997. – Т. 4. – С. 19-28.
172. Мисько Ю. Волхви давньоруських літописів (до визначення статусу) / Юлія Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2007. – Т. 2 (24). – С. 15-23.
173. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Любомир Михайлина. – К. : ІА НАН України, 2007. – 300 с.
174. Мішко С. Історія Теробовельщини / Степан Мішко // Теробовлянщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 23-58.
175. Могитич Р. І Теробовля (штрихи історичної топографії) / Р. І. Могитич // Археологічні студії. – Чернівці. – 2000. – № 1. – С. 132-141.
176. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1990. – 156 с.
177. Моця А. П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда / А. П. Моця // Обряды и верования древнего населения Украины. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 114-133.
178. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К. : Наукова думка, 1993. – 160 с.
179. Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 341-360.
180. Моця О. П. Південна “Руська земля” / Олександр Моця. – К. : Корвін пресс, 2007. – 264 с.
181. Овчинніков О. Теробовль за Ростиславичів / Олександр Овчинніков // Галицька Брама. – 1996. – № 10. – С. 5.

182. Олійник В. Робота Південно-Тернопільської експедиції / Василь Олійник // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 1993. – С. 19-35.
183. Олійник В. Дослідження Давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини / Василь Олійник // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнар. ювілей. наук. конф. – Івано-Франківськ ; Галич, 1998. – С. 31-33.
184. Опрыск В. Г. Археологічні розвідки в Зборівському районі / В. Г. Опрыск // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 69-70.
185. Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи / А. С. Орлов // Известия Отделения Русского Языка и Словесности. – Л., 1926. – Т. 31. – С. 93-126.
186. Орлов А. С. О галицко-волынском летописании / А. С. Орлов // Труды Отдела Древнерусской Литературы. – Л., 1947. – Т. 5. – С. 15-24.
187. Паньков С. В. Залізоторбне виробництво / Паньков С. В. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 95-101.
188. Пастернак Я. На Тербовельському замку / Я. Пастернак // Діло. – 1931. – 10 вер. – № 202. – С. 3.
189. Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель / Ярослав Пастернак. – Л., 1932. – 96 с.
190. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за часи від 1929–1932 рр. / Ярослав Пастернак // ЗНТШ. – 1933. – Т. 152. – С. 113-130.
191. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за часи від 1933–1936 рр. / Ярослав Пастернак // ЗНТШ. – 1937. – Т. 154. – С. 241-268.

192. Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени греко-католицької Богословської Академії у Львові / Ярослав Пастернак // Богословія. – Л., 1936. – Т. 14, кн. 1. – С. 165-179.
193. Пастернак Я. Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак. – Торонто, 1961. – 788 с.
194. Пастернак Я. Стародавні часи Тербовельщини / Ярослав Пастернак // Тербовельська земля : іст. – меморіал. зб. – Нью-Йорк ; Сідней, 1968. – С. 19-31.
195. Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области / С. П. Пачкова // Археологические памятники среднего Поднестровья. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 4-54.
196. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М., 1950. – 328 с.
197. Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша (Ч. I) / Євген Перфецький // ЗНТШ. – 1927. – Т. 147. – С. 1-54.
198. Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша (Ч. II) / Євген Перфецький // ЗНТШ. – 1928. – Т. 149. – С. 31-83.
199. Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша (Ч. III) / Євген Перфецький // ЗНТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 19-56.
200. Петегрич В. М. Археологія у дослідженнях членів НТШ / Володимир Петегрич, Дмитро Павлів // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222. – С. 412-426.
201. Петегрич В. М. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині / Володимир Петегрич, Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1996. – Вип. 8. – С. 16-18.

202. Петегирич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини / Володимир Петегирич // Тези доповідей і повідомлень 1-ї Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 71-73.
203. Петегирич В. М. Предметы быта / В. М. Петегирич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 158-163.
204. Петраускас А. В. Сільськогосподарські та інші промисли / Петраускас А. В. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 81-94.
205. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006. – 200 с.
206. Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко. – К., 2005. – 264 с.
207. Петриченко В. Археологічні розвідки на півдні Борщівщини / Василь Петриченко // ЛБ. – Борщів, 2001. – Вип. 10. – С. 12-15.
208. Петрушевич А. О чудотворной иконе Пресв. Богородицы, находящейся в костеле св. Доминиканов в городе Львове и польской легенде / А. Петрушевич // Зоря Галицкая. – Львов, 1851. – Ч. 56. – С. 453-454.
209. Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччі верхнього Прута та середнього Дністра / Сергій Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – 151 с.
210. Пивоваров С. В. Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпретації) / Сергій Пивоваров // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль : Джура, 2003. – С. 173-180.
211. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя верхнього пруту та середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / Сергій Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 300 с.

212. Пивоваров С. В. Археологічні матеріали XIV ст. з пам'яток межиріччя верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров // *Anuarus complexului muzeal Bucovina. – Suceava, 2007. – Т. 31/32/33. – С. 103-126.*
213. Пивоваров С. В. Археологічні матеріали про писемність у давньоруського населення Буковини / Сергій Пивоваров // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2007. – Т. 1 (23). – С. 24-30.*
214. Плахонин А. Г. Потомство Владимира Ярославича и Волынь / А. Г. Плахонин // *Вестник Удмуртского университета. Серия “История”. – 2003. – С. 98-107.*
215. Проць Г. П. Поверхневі води / Г. П. Проць // *Природа Тернопільської області. – Л., 1979. – С. 70-85.*
216. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини / Юрій Полянський // *ЗНТШ. – 1928. – Т. 149. – С. 9-30.*
217. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.) / О. М. Приходнюк. – К. : Наукова думка, 1975. – 155 с.
218. Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968–1969 рр.) / О. М. Приходнюк // *Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 99-103.*
219. Приходнюк О. М. Східні Карпати у VIII–IX ст. / О. М. Приходнюк // *Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 309-340.*
220. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // *МИА. – 1967. – № 140. – 241 с.*
221. Ратич О. О. Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. / О. О. Ратич // *АП УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 158-164.*
222. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України / О. О. Ратич. – К., 1957. – 84 с.

223. Ратич О. О. Давньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель / О. О. Ратич // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 119-131.
224. Ратич О. О. Столиці удільних князівств Галицької землі XI–XIV ст. / О. О. Ратич // Матеріали звітної наукової сесії інституту суспільних наук АНУРСР в 1971 р. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 86-87.
225. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – 590 с.
226. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 783 с.
227. Рідуш Б. До питання про культові печери слов'ян у Подністров'ї / Б. Т. Рідуш // Археологічні студії. – К. ; Чернівці, 2000. – № 1. – С. 184-193.
228. Рожко М. Ф. По дорозі на Галич / Михайло Рожко // Пам'ятки України. – К., 1991. – № 2. – С. 61-62.
229. Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця / М. Ф. Рожко. – К. : Наукова думка, 1996. – 240 с.
230. Рожко М. Ф. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.) / Михайло Рожко // Народознавчі зошити. – Л., 1996. – Вип. 1. – С. 37-47.
231. Рожко М. Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. / М. Ф. Рожко // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. Т. 1. Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 361-460.
232. Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.) / В. А. Рудий. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 208 с.
233. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М., 1993. – 144 с.
234. Русанова И. П. Городища – святилища на р. Збруч та дані писемних джерел / И. П. Русанова // Тези доповідей і повідомлень 1-ї

- Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 69-71.
235. Свешников И. К. Галич. Перемышль. Теребовль. Звенигород / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 96-111.
236. Свешников И. К. [Археологические работы в д. Зеленче возле Теребовли] / И. К. Свешников // СА. – 1957 – № 4. – С. 278-279.
237. Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952-1957 рр. / І. К. Свешніков // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Л., 1959. – С. 3-29.
238. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – 327 с.
239. Ситник О. С. До археологічної карти землі Теребовельської / Олександр Ситник // Галицька Брама. – 1996. – № 10. – С. 6.
240. Ситник О. С. Поселення Бучач I (гора Федір) / Олександр Ситник, Марина Ягодинська // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 30-42.
241. Сілаєв О. Матеріали до історії та археології південного порубіжжя Галицького князівства / Олександр Сілаєв // АДЛУ. – Л., 2004. – Вип. 7. – С. 191-204.
242. Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині / Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1992. – Вип. 1. – С. 4-10.
243. Сохацький М. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991-93 рр. / Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1993. – Вип. 3. – С. 10-22.
244. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи дослідження) / Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1994. – Вип. 6. – С. 4-15.

245. Сохацький М. Археологічні пам'ятки Борщева / Михайло Сохацький // ЛБ. – Борщів, 1996. – Вип. 8. – С. 14-15.
246. Строцень Б. С. Давньоруське житло із поселення біля с. Малашівці / Богдан Строцень, Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1997. – С. 84-92.
247. Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии / Петр Фридрих Сум ; пер. Стефана Савинина // Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – Кн. 5. – С. 1-30.
248. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М. ; Л., 1963. – Т. 2. – 355 с.
249. Терський С. В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С. В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 502 : Держава та армія. – 2004. – С. 18-24.
250. Тиліщак В. Археологічні пам'ятки сіл Доброводи і Ковалівка Монастириського району Тернопільської області / Володимир Тиліщак // Спадщина Олега Кандиби – О. Ольжича у контексті національного відродження України : зб. матеріалів Міжнар. наук. студент. конф., Тернопіль, травень 1997 р. – Тернопіль, 1999. – С. 113-115.
251. Тиліщак В. Нові пам'ятки черняхівської культури на Тернопільщині / Володимир Тиліщак // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль : Джура, 2003. – С. 162-166.
252. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. / Б. О. Тимощук. – К. : Наукова думка, 1976. – 178 с.
253. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимощук. – К. : Наукова думка, 1982. – 206 с.

254. Тимощук Б. О. Дослідження давньоруської Теревовлі / Тимощук Б. О. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 57-59.
255. Тимощук Б. А. Социально–территориальная структура княжеской крепости X–XI вв. в Теревовле / Б. А. Тимощук // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезде КПСС : тезы докл. всесоюзн. конф., Суздаль, 1987 г. – М., 1987. – С. 251-252.
256. Тимощук Б. А. Исследования в Теревовле / Б. А. Тимощук // АО 1986 г. – М. : Наука, 1988 – С. 341-342.
257. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – 192 с.
258. Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Тимощук Б. А. – М. : Издательство МГУ, 1995. – 261 с.
259. Тимощук Б. О. Теревовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимощук // Галич і Галицька земля : зб. наук. пр. – К. ; Галич, 1998. – С. 124-127.
260. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимощук. – Чернівці : Прут, 1999. – 174 с.
261. Трохимчук В. В. Грунти / В. В. Трохимчук // Природа Тернопільської області. – Л., 1979. – С. 99-113.
262. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1972. – 218 с.
263. Толочко П. П. Киевская земля / П. П. Толочко // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М. : Наука, 1975. – С. 5-56.
264. Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1976. – 207 с.
265. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
266. Толочко П. П. Галицьке князівство / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. – К. : ІА НАН України, 2000. – Т. 3. – С. 368-376.

267. Толочко П. П. Ремесло / П. П. Толочко // Давня історія України : у 3 т. – К. : ІА НАН України, 2000. – Т. 3. – С. 418-424.
268. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. / П. П. Толочко. – СПб. : Алтея, 2003. – 296 с.
269. Томашевський А. П. Овруцька порофілітова індустрія / Томашевський А. П., Павленко С.В., Петраускас А. В. // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 131-137.
270. Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича / Б. П. Томенчук // Етнокультурні процеси в південно-східній Європі в I тис. н.е. – К. ; Л., 1999. – С. 299-307.
271. Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Богдан Томенчук. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – 328 с.
272. Томенчук Б. П. Буківна – літописний Биковень на Дністрі. Другий археологічний шар VIII–XI ст. (матеріали розкопок 1987–1992 рр.) / Томенчук Б. П., Филипчук М. А. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2001. – 56 с.
273. Тур А. С. Мышковський идол / А. С. Тур, Ю. Н. Малеев // АО 1976 года. – М. : Наука, 1977. – С. 383-384.
274. Фирсов Н. Н. Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи / Н. Н. Фирсов. – Казань, 1891. – 168 с.
275. Фроянов И. Я. Города–государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
276. Чачковський Л. Княжий город Теробовля / Лев Чачковський // Життя і знання. – 1932. Т. 5. – С. 257-259.
277. Черепнин Л. В. Летописец Данила Галицкого / Л. В. Черепнин // Исторические Записки. – М., 1941. – Т. 12. – С. 228-253.

278. Черноус В. О. Розвідкові роботи в Тереховлі та Микулинцях Тернопільської області / В. О. Черноус // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 101-102.
279. Шараневич И. История Галицко-Володимирської Руси от найдавніших временъ до року 1453 / И. Шараневич. – Львовъ, 1863. – 462 с.
280. Шеломенцев-Терської В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода / В. С. Шеломенцев-Терської // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – Вып. 3. – С. 163-167.
281. Шищенко П. Г. Лесостепная зона / П. Г. Шищенко // Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 68-121.
282. Щодра О. М. Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 3. Історична географія / Щодра О. М. – Л., 2006. – 114 с.
283. Ягодинська М. О. Поганські святилища на Збручі / М. О. Ягодинська // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико–краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 68-69.
284. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на західному поділлі / М. О. Ягодинська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л. : Світ, 1991. – С. 104-106.
285. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження на Збручі / М. О. Ягодинська // АДУ в 1990 р. – К., 1991. – С. 31-32.
286. Ягодинська М. О. Рятувальні розкопки на Поділлі / М. О. Ягодинська, М. Р. Левчук // АДУ в 1990 р. – К., 1991. – С. 32-33.
287. Ягодинська М. О. Хрести та ікони княжої доби із Західного Поділля / Марина Ягодинська // *Studia archaeologica*. – 1993. – № 1. – С. 67-71.
288. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII-XIII ст. у Західному Поділлі / Ягодинська М. О. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на поч. II тис. н.е. : тези доп. та повідомл. міжнар. іст.-археолог. семінару, Чернівці, 22-24 верес. 1994 р. – Чернівці, 1994. – С. 54-56.

289. Ягодинська М. О. Слов'янський могильник біля Старого Збаража / Марина Ягодинська // Джерело. – Тернопіль, 1994. – № 1. – С. 137-145.
290. Ягодинська М. О. Слов'яни (VI–IX ст. н.е.) / М. О. Ягодинська // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 57-68.
291. Ягодинська М.О. Знахідки гривень та монет XII-XII ст. на Тернопільщині / Ягодинська М. О. // Банківська система України проблеми становлення та перспективи розвитку : збірник тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. – Тернопіль, 1998. – С. 22-24.
292. Ягодинская М. О. Селище “Бабина Долина” – селище ремесленників / Марина Ягодинская // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Л., 1998. – С. 57-68.
293. Ягодинська М. О. Давньоруське житло на підкліті з Теробовлі / Марина Ягодинська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1999. – С. 96-101.
294. Ягодинська М. О. Давньоруські клейма Західного Поділля / М. О. Ягодинська // Археологічні студії. – Чернівці, 2000. – № 1. – С. 283-296.
295. Ягодинська М. О. Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля / Марина Ягодинська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці : Золоті литаври, 2001 – С. 238-242.
296. Ягодинська М.О. Жертовні споруди зі Звенигородського городища–святилища / Марина Ягодинська // МДАПВ. – Л., 2002. – Вип. 8. – С. 168-173.
297. Ягодинська М. О. Орнаментация давньоруської кераміки з пам'яток Західного Поділля (XII–XIII ст.) / Марина Ягодинська // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль : Джура, 2003. – С. 197-214.
298. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження в м. Теробовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 році / Ягодинська М., Виногородська Л. // АБУ 2001-2002 рр. – К., 2003. – С. 299-302.

299. Ягодинська М. О. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля / Марина Ягодинська // МДАПВ. – Л., 2007. – Вип. 11. – С. 346-357.
300. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
301. Antoniewicz W. Sprawozdanie z delegacyj na Podole i do Wilna / W. Antoniewicz // WA. – Warszawa, 1921. – Т. 6. – S. 188-189.
302. Buko A. Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej / A. Buko. – Warszawa : Trio, 2006. – 448 s.
303. Ciekawe wykopaliska na zamku trembowelskim // Kurjer Lwowski. – 1931. – 15 sierpnia. – № 224. – S. 4.
304. Czołowski A. Dewne Zamki i Twerdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwow, 1892. – 70 s.
305. Czołowski A. Przeslsc I zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego / A. Czołowski, B. Janusz. – Tarnopol, 1926. – 198 s.
306. Czołowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. / A. Czołowski // Ziemia Czerwieńska. – Lwow, 1935. – Z. 1. – S. 1-14.
307. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej / W. Demetrykiewicz // MAAE. – Krakow, 1900. – S. 92-125.
308. Hadaczek K. Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniesru / K. Hadaczek. – Niesłuchow, 1901. – S. 27-35.
309. Hadaczek K. Światowit, szkic archeologiczny / K. Hadaczek // MAAE. – Kraków, 1903. – Т. 6. – S. 116-118.
310. Hadaczek K. Dział predhistoryczny muzeum im. Dzieduszyckich / K. Hadaczek // Odbitka z przewodnika po muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie. – Lwow, 1907. – S. 89-100.
311. Hadaczek K. Sprawozdanie grona konserwatorskiego Galicyi Wschodniej / K. Hadaczek. – Lwów, 1909. – 20 s.

312. Janusz B. Zabytki predhistoryczne Galicyi Wshodniej / B. Janusz. – Lwow, 1918. – 310 s.
313. Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego / B. Janusz. – Lwow, 1919. – 172 s.
314. Janusz B. Sprawozdanie z dzialalnosci Panstwowego Konserwatora Zabytkow Predhistorycznych Okregu Lwowskiego za rok 1924 i 1925 / B. Janusz // WA. – Warscawa, 1929. – T. 10. – S. 255-270.
315. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1876 / Kirkor A. H. // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 12-16.
316. Kirkor A. H. Wicieczka na Podole Galicyjskie / A. H. Kirkor // Kłosy. – Warszawa, 1877. – T. 24. – S. 338, 355, 356, 367, 368.
317. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1877 / Kirkor A. H. // ZWAK. – Krakow, 1878. – S. 3-18.
318. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1878 / Kirkor A. H. // ZWAK. – Krakow, 1879. – S. 12-45.
319. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1882 / Kirkor A. H. // ZWAK. – Krakow, 1883. – S. 51-65.
320. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno – antropologicznej w r. 1883 / Kirkor A. H. // ZWAK. – Krakow, 1884. – S. 48-60.
321. Kopernicki J. O kosciach s czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistoryznych na Podolu Galicyisem / Kopernicki J. // ZWAK. – Krakow, 1877. – S. 19-72.
322. Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem / Kopernicki J. // ZWAK. – Krakow, 1878. – S. 67-68.

323. Kostrzewski J. Nowe wykopaliska / J. Kostrzewski // ZOW. – 1935. – Z. 2. – S. 30-32.
324. Kozłowski R. Badania technologiczne posągu światowida z muzeum archeologicznego w Krakowie / R. Kozłowski // Materiały archeologiczne. – Kraków, 1964. – S. 61-68.
325. Leńczyk G. Światowid zbruczański / G. Leńczyk // Materiały archeologiczne. – Kraków, 1964. – S. 5-60.
326. Liwoch R. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski) / R. Liwoch // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 2003. – T. 24. – S. 213-297
327. Liwoch R. Koltka z Błyszczanki na Podolu Zachodnim / R. Liwoch // Materiały archeologiczne. – Krakow, 2005. – T. 35. – S. 133-136.
328. Liwoch R. Buławy z zachodniej Ukrainy / R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia. – Krakow ; Sanok, 2006. – T. 2. – S. 67-78.
329. Nosek S. Skarb srebrny wczesnośredniowieczny z miejscowosci Bużyska, pow. Siemiatycze / S. Nosek // WA. – Warszawa, 1955. – T. 22. – S. 65-70, tab. XII–XVII.
330. Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1889 / Ossowski G. // ZWAK. – Krakow, 1890. – S. 17-68.
331. Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 / Ossowski G. // ZWAK. – Krakow. 1891. – S. 1-88.
332. Ossowski G. O grobach niecialopalnych w Myszkowie / Ossowski G. // ZWAK. – Krakow, 1891. – S. 89-98.
333. Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1891 / Ossowski G. // ZWAK. – Krakow, 1892. – S. 63-110.
334. Przybyslawski W. Repertoryum zabytkow przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatow Galicyi Wschodniej / Przybyslawski W. – Lwow, 1906. – 82 s.

335. Przybyslawski K. Przyczynek do historii bronzow emaliowanych znalezionych w Polsce / Przybyslawski W. // Teka konserwatorska. Rocznik II. Koła CK konserwatorow starozytnych pomnikow Galicyi Wschodnij. – Lwow, 1900. – S. 60-64.
336. Sulimirski T. Sprawozdanie z dzialalnosci Lwowskiego osrodka archeologicznego / T. Sulimirski // ZOW. – 1935. – Z. 2. – S. 20-28.
337. Siwkówna I. Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego w pow. zbaraskim / I. Siwkówna // WA. – Warszawa, 1939. – T. 16. – S. 357-362, tab. LXVII.
338. Ulanowski L. Wiadomość historyczna o cudownym obrazie matki boskiej przez św. Łukasza ewangielistę malowany w kościele ww.oo.dominikanów we Lwowie łaskami słynącym / Ulanowski L. – Lwów, 1851.